

OTPOR

ŽENE MIRA I PRAVDE U BIVŠOJ
JUGOSLAVIJI I ALBANIJI

PRIŠTINA 2025

OTPOR

Žene mira i pravde u bivšoj
Jugoslaviji i Albaniji

Rukovodioci projekta:
Korab Krasnić
Rina Kadri
Vjolca Isljami Hadrulahu

Uređivanje i lektura:
Artan Sadiki
Blerim Gašani
Fatushe Haliti
Korab Krasnić
Vladimir Arsenić

Intervjui i istraživanja:
Korab Krasnić
Vjolca Isljami Hadrulahu

Transkript:
Alma Hamza
Anita Susuri
Donjet Behlulji
Džerardo Nikjari
Miona Dinić
Renea Begoli

Fotografija:
Korab Krasnić

Umetničko delo na koricama:
Ljendita Zećiraj

Za izdavača:
Nehari Šari

Dizajn i raspored:
Rita Terstena

Prevod:
LBG Communications
Bruno Translate LLC

Štampa:
Prograf

Izdavači
forumZFD – (Forum Civil Peace Service / Forum Ziviler Friedendienst e.V)
Inicijativa mladih za ljudska prava Kosovo (YIHR KS)

306

Ajna Jusić,
Bosna i Hercegovina

18

Fatbarda Muleti-Saraci,
Albanija

210

Feride Rušiti,
Kosovo

98

Katarina Kruhonja,
Hrvatska

180

Nora Ahmetaj,
Kosovo

244

Sabiha Husić,
Bosna i Hercegovina

48

Savka Todorovska,
Severna Makedonija

80

Sonja Biserto,
Srbija

126

Staša Zajović,
Srbija

276

Tea Gorjanc Prelević,
Crna Gora

154

Vesna Teršelič,
Hrvatska

OTPOR

Žene mira i pravde u bivšoj
Jugoslaviji i Albaniji

***

Ovaj projekat sprovode forumZFD Program na Kosovu i Inicijativa mladih za ljudska prava (YIHR), a podržan je sredstvima primljenim putem nemačkog Saveznog ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj (BMZ).

***

Knjiga se objavljuje u nekomercijalne svrhe i nije na prodaju. Štampanje, prodaja ili bilo kakva neautorizovana upotreba knjige koja ima za cilj profit nije dozvoljena. Knjiga se besplatno distribuira u štampanom i digitalnom obliku na albanskom, srpskom i engleskom jeziku, i dostupna je u kancelarijama izdavača.

OTPOR

Žene mira i pravde u bivšoj Jugoslaviji i Albaniji

Raspad Jugoslavije i povratak etnonacionalizmu

Poslednja decenija prošlog milenijuma je obeležila raspad jugoslovenske federacije, preobrazujući je iz unitarne socijalističke države u nekoliko nezavisnih republika upletenih u etničke i političke sukobe.

Uspon nacionalizma i ekonomska kriza su krajem '80-ih destabilizovali Jugoslaviju. Jedna od najpolarizovanih ličnosti ovog vremena je bio Slobodan Milošević, koji je 1989. postao lider Srbije. Milošević je pojačao kontrolu nad saveznim institucijama i promenio srpski ustav, ukinuvši autonomiju Kosova i Vojvodine. Ove akcije su izazvale žestoke proteste na Kosovu i pojačale tenzije između saveznih republika.

Slovenija i Hrvatska su 1991. proglašile nezavisnost, što je izazvalo kratke, ali krvave ratove. U međuvremenu, sukob u Bosni i Hercegovini (1992-1995) se pretvorio u jednu od najvećih humanitarnih tragedija u Evropi nakon Drugog svetskog rata. Rat u Bosni i Hercegovini, obeležen krvavim masakrima (uključujući tragični slučaj Srebrenice), sistematskim silovanjima i etničkim čišćenjem, okončan je potpisivanjem Dejtonskog sporazuma 1995. Ovim sporazumom je predviđena podela Bosne i Hercegovine na dva entiteta – Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku – kao način očuvanja krhkog mira (Holbrooke, 1998). U maju 2024, Generalna skupština Ujedinjenih nacija je usvojila rezoluciju kojom je 11. jul proglašen Međunarodnim danom sećanja na žrtve genocida u Srebrenici.

Nakon decenije represije na Kosovu, 1998. su izbile borbe između Oslobodilačke vojske Kosova (OVK) i srpskih vojnih, policijskih i paravojnih snaga. Brutalnu reakciju srpskog režima su pratili teški zločini protiv čovečnosti, uključujući etničko čišćenje, masake i silovanja albanskog civilnog stanovništva. U martu 1999, NATO je intervenisao vazdušnim bombardovanjem i operacijama podrške kako bi zaustavio nasilje na Kosovu i prisilio srpske snage na povlačenje. U to vreme, jedan izveštaj opisuje intervenciju kao nešto više od strateškog poteza, nazivajući „moralnom krizom za zaustavljanje genocida“ (Judah, 2000).

Raspad Jugoslavije, koji je se odvijao postepeno tokom dve decenije, označio je kraj socijalističke federacije koja je postojala od Drugog svetskog rata. Nakon raspada Jugoslavije stvoreno je sedam nezavisnih država: Slovenija, Hrvatska, Bosna e Hercegovina, Severna Makedonija, Srbija, Crna Gora i Kosovo.

Umetnost transformativnog otpora

Uporedno sa krvavim raspadom jugoslovenske federacije, žene širom regiona su se mobilisale i igrale ključnu ulogu u suprotstavljanju nasilnoj politici i promovisanju mira i pravde. Preduzele su simbolične i praktične inicijative kako bi doprinele izgradnji dijaloga, dokumentovanju ratnih zločina i promovisanju pomirenja među zajednicama. U Srbiji su žene započele proteste protiv rata i nasilja koristeći simbole kao što su čutnja i crna boja, kako bi saosećale i delile tugu za žrtvama i gubicima. „Žene na našim prostorima se nisu borile samo za mir, već i za razotkrivanje nacionalističkih laži i iznošenje istine o zločinima“ (Zajović, 2002).

U Bosni i Hercegovini, žene su imale važnu ulogu u dokumentovanju ratnih zločina i pružanju podrške žrtvama mučenja i seksualnog nasilja počinjenog u ratnim okolnostima. Na Kosovu su žene pokrenule brojne društvene pokrete, vodene vizijom pravde i mira. Žene su protestovale, pozivale na mir i dokumentovale ratne zločine, pružajući podršku preživelima, kao što je primer u Bosni e Hercegovini. U Hrvatskoj su se žene suprotstavljale nasilnoj politici kroz otpor i solidarnost, stvarajući platforme saradnje između Hrvata, Srba i Bošnjaka, sa ciljem promovisanja istorijskog pamćenja i mirovnog obrazovanja.

Ratovi u bivšoj Jugoslaviji i zločini koji su usledili, ostavili su duboke tragove širom regiona. U Crnoj Gori i Severnoj Makedoniji žene su se angažovale na pružanju humanitarne, psihosocijalne i pravne pomoći izbeglicama koje su bežale od ratova u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Pored toga, aktivno su učestvovalе u procesima regionalnog pomirenja, podržavajući napore za mir i pravdu.

U međuvremenu, u Albaniji, ženski aktivizam se usredsredio na posledice komunističkog ugnjetavanja i progona, dokumentujući ozbiljna kršenja ljudskih prava i pojačavajući glas žrtava ovog režima. Pored toga, žene u Albaniji su imale važnu humanitarnu ulogu tako što su ugostile i pomagale albanskim izbeglicama sa Kosova koje su proterane iz svojih domova tokom 1998-1999.

Angažman žena pre, tokom i nakon decenije ratova je bio ključan u promovisanju pravde za žrtve i preživele, edukaciju mlađih generacija o vrednostima mira i dijaloga, kao i podizanje međunarodne svesti o ratnim zločinima i značaju tranzicione pravde i održivog mira.

Metodologija i odgovornost

Intervjui uključeni u ovaj tom su realizovani istraživačkom metodom usmene istorije, a audio zapisi su snimani uz pismenu saglasnost intervjuisanih. Svaki intervju je trajao u proseku 4-5 sati, a za to vreme je razmotren širok spektar ličnih iskustava uključujući: porodičnu istoriju, porodicu, detinjstvo, obrazovanje, profesionalna dostignuća, intelektualno formiranje i građanski politički angažman, delatnost, rat, život posle rata itd. Tokom procesa, subjekti su podelili materijale iz svojih porodičnih ili ličnih foto arhiva, od kojih smo neke predstavili u knjizi. Ostale prikazane fotografije su uslikane tokom intervjeta. Pored toga, subjekti su dali dodatan materijal u vezi sa svojim iskustvima; materijal sa njihovim aktivnostima, prepisku, odlikovanja i prevode, kojima raspolaže-mo, ali koji ne daju značajniji doprinos u potpunjavanju narativa.

Audio materijal iz intervjeta je transkribovan i uređen, a za svaku ispovest je pripremljen kratak usmeravajući ili opisni tekst. Uređeni intervjui su podeljeni sa intervjuisanim ženama, koje su pravile ispravke, dopune ili zahtevale uklanjanje određenih delova. Ispovesti uključene u knjigu predstavljaju skraćene verzije, koje su intervjuisane odo-brile.

Intervjui su organizovani u formatu životnih narativa, eliminujući pitanja, potpitanja, dopune, tvrdnje i razgovore koji su bili van konteksta. Sadržaj ispovesti u ovom tomu je autentičan, sistematizovan u koherentnu strukturu, čuvajući prirodu i duh dijalekta jezika ispovesti.

Ova knjiga rezimira lične ispovesti jedanaest aktivistkinja iz mirovnih pokreta i pokreta protiv nasilja: dve iz Bosne i Hercegovine, dve sa Kosova, dve iz Hrvatske, jedna iz Crne Gore, jedna iz Severne Makedonije, dve iz Srbije i jedna iz Albanije. U različitim društvenim, političkim i ekonomskim uslovima, ove žene su se suprotstavljale ugnjetavanju i dale značajan doprinos procesima otkrivanja istine i pomirenja.

Otpor: Žene mira i pravde u bivšoj Jugoslaviji i Albaniji

Nakon okončanja ratova, žene su igrale ključnu ulogu u pokretanju procesa tranzicione pravde i izgradnje mira. Angažovale su se u inicijativama kao što je REKOM, čiji je mandat bio da istražuje i dokumentuje ratne zločine i teška kršenja ljudskih prava počinjenih tokom sukoba (1991-2001). Ova inicijativa je okupila stotine organizacija civilnog društva i hiljade aktivista, koji su radili na prikupljanju dokaza o počinjenim zločinima, podizanju svesti javnosti o teškoj prošlosti, podržavanju procesa pomirenja i stvaranju prostora u kojima bi se mogao čuti glas žrtava nasilja širom regiona.

Knjiga „Otpor“ donosi glasove žena koji odražavaju period obeležen previranjima i izazovima, eru u modernoj istoriji Balkana obeleženu sukobima, ugnjetavanjem i nasiljem, ali koja je takođe podstakla snažan otpor, borbu za pravdu i težnju za mirom. Ova knjiga je svedočanstvo otpornosti žena koje su se hrabro borile protiv ugnjetavanja, stigme i ličnog bola, postavljajući ljudska prava i ljudsko dostojanstvo u centar pažnje.

Žene koje dele svoje priče na ovim stranicama predstavljaju neverovatnu moralnu snagu. One potiču iz različitih iskustava: detinjstva ukorenjenog u porodičnim tradicijama, patnje od političkih progona, neizlečenih ratnih rana, stigme i predrasuda itd. Svaka isповест je jedinstvena, dok one zajedno stvaraju mozaik – priču o ženama koje su bile nesalomive.

Na Kosovu, Nora Ahmetaj ističe napore naroda da sačuva identitet i dostojanstvo pod represijom i diskriminacijom, dok Feride Rushiti opisuje podršku koja je pružena hiljadama žrtava mučenja i seksualnog nasilja, naglašavajući da su humanost i altruizam izuzetne snage za promene. U Bosni e Hercegovini Ajna Jusić i Sabiha Husić dokazuju da stigma i trauma ne mogu zaustaviti volju za životom i pomaganje drugima. U međuvremenu, u Albaniji, Fatbardha Mulleti Saraci odražava tiki bol porodice koju je progonio komunistički režim, postajući glas istorijskog sećanja.

U Hrvatskoj i Crnoj Gori Vesna Teršelić, Katarina Kruhonja i Tea Gorjanc Prelević dele svoja iskustva o pomirenju i naporima u tranzicionoj pravdi, ističući značaj očuvanja kolektivnog sećanja kao štita od zaborava i negiranja prošlosti. U Srbiji, Staša Zajović i Sonja Biserko pokazuju kako se otpor nacionalizmu i nasilju može manifestovati na smele načine, od simboličnih protesta do angažovanja za ljudska prava na međunarodnim forumima. U međuvremenu, u Severnoj Makedoniji Savka Todorovska je posvećena ekonomskom i socijalnom osnaživanju žena, naglašavajući odlučujuću ulogu rodne ravnopravnosti u izgradnji pravednijeg i ravnopravnijeg društva.

„Otpor“ pruža jasan uvid u izazove, bol i hrabrost ovih žena. Svaka isповест prenosi poruku da i u najmračnijim trenucima postoji nada, mogućnost; da pravda i mir nisu samo apstraktni ideali, već konkretni ciljevi koji zahtevaju nepokolebljivu hrabrost i posvećenost.

Ova knjiga čitaocu pruža bogat izvor inspiracije i razmišljanja. Prikazane žene nisu samo svedoci istorije, već i protagonisti koji svojim postupcima i rečima dokazuju da istorija može da bude putokaz, a ne prepreka. „Otpor“ je znak ukazivanja počasti ovim izuzetnim ženama i poziv svima nama da slušamo, učimo i delujemo za pravedniji i humaniji svet.

Otvorimo ove stranice sa poštovanjem i radoznalošću, postajući deo putovanja koje prevaziđa geografske granice i dopire do suštine onoga što znači biti čovek.

Korab Krasnići
Vjolca Isljami Hajrulahu

forumZFD Program na Kosovu

Od otpora do mira

Devedesete godine u bivšoj Jugoslaviji obeležile su složeno razdoblje ispunjeno značajnim promenama koje su oblikovale sudsbine mnogih zemalja unutar njenog sastava. Region je bio zahvaćen nasilnim sukobima, raspadom multietnička federacije i usponom nacionalističkih politika koje su konačno preoblikovale geopolitičku mapu jugoistočne Evrope. Usred stradanja i dubokih društvenih podela koje su usledile, žene su se pojavile ne samo kao svedoci istorije, već i kao aktivni akteri u protivljenju dominantnih narativa nacionalizma, militarizma i etničkih podela. Njihovo učešće u antiratnom aktivizmu i ključna uloga u procesima tranzicione pravde nakon sukoba bile su od fundamentalnog značaja za evoluciju postratnog identiteta regionala.

Cilj ove knjige je da istraži raznolike i transformativne načine na koje su žene oblikovale i otpor prema ratu i napore za izgradnju mira nakon njega. U mnogim slučajevima, njihov aktivizam direktno je osporavao tradicionalne rodne norme, patrijarhalne strukture koje su dominirale političkim životom i raširenu nekažnjenost koja je usledila posle ratova. Ipak, njihov doprinos često ostaje nedovoljno predstavljen u glavnim raspravama o istoriji sukoba i pomirenja u regionu. Deo narativa u ovoj knjizi bavi se ulogama žena u antiratnim pokretima širom bivše Jugoslavije. Žene koje su intervjuisane za ovu knjigu, kao i svi ostali saradnici, igrale su suštinsku ulogu u mobilizaciji građanskog otpora prema ratu, organizovanju protesta i obezbeđivanju platforme za žene da govore protiv nasilja. Ove organizacije bile su integralni deo šireg građanskog otpora militarizmu, ratnim zločinima i militarizaciji društva. Nudeći alternativni glas nacionalističkim i militarističkim ideologijama koje su podsticale sukobe, aktivistkinje su se pozicionirale na čelu zahteva za mirom, pravdom i društvenim ozdravljenjem.

Nakon ratova, druga faza aktivizma fokusirala se na tranzicionu pravdu, oblast u kojoj se učešće žena pokazalo podjednako značajnim. Tranziciona pravda nastoji da se bavi ljudskim pravima koja su prekršena u prošlosti dok postavlja temelje za demokratsku i mirniju budućnost. Dok se region nosio sa razornim nasleđem etničkog nasilja, uključujući rašireno seksualno nasilje kao oružje rata, žene su bile na čelu zahteva za pravdom. Organizacije koje su vodile žene ne samo da su dokumentovale zločine, već su se zalagale za pravne reforme i uključivanje rodno specifičnih zločina u međunarodne tribunale za ratne zločine. Osnivanje inicijativa poput „Ženski sud“ u Sarajevu 2015. godine dodatno je osnažilo ulogu žena u zahtevu za odgovornošću za seksualno nasilje i zalaganju za rodni pristup pravdi i pomirenju.

Međutim, aktivizam žena nije bio bez izazova. Pored suočavanja s ukorenjenim političkim i društvenim otporom, žene su se suočavale sa značajnom marginalizacijom kako unutar političkih sfera svojih država, tako i unutar samog procesa izgradnje mira. Uprkos ovim preprekama, njihova istrajnost rezultirala je opipljivim dostignućima: povеćanom međunarodnom svesnošću o rodnim dimenzijama rata i sukoba, uključivanjem seksualnog nasilja kao priznatog ratnog zločina u međunarodni pravni sistem i stvaranjem trajnih mreža solidarnosti koje i dalje utiču na napore za izgradnju mira u regionu.

Jedan od centralnih izazova s kojima su se žene suočavale u kontekstu sukoba bio je sistematsko utišavanje njihovih iskustava—i tokom rata i u postratnom periodu. Glasovi žena, posebno onih koje su preživele seksualno nasilje i druge rodne uslovljene zločine, često su marginalizovani ili ignorisani u dominantnim ratnim narativima, koje su prvenstveno oblikovali politički i vojni lideri muškog pola. Ovo je dodatno pogoršano širom tendencijom unutar međunarodnog humanitarnog prava i napora za izgradnju mira da se žene posmatraju kao pasivne žrtve ili kao periferni akteri u odnosu na „pravi“ posao obnove nacija i uspostavljanja političke stabilnosti. Dokumentovanje životnih iskustava žena u ovakvim kontekstima nije samo nuždan čin istorijskog očuvanja već i ključan korak ka osiguravanju da perspektive žena budu centralne u postratnoj pravdi i pomirenju.

Stavljući doprinos žena u srž analize, ova knjiga poziva čitaocu da preispitaju prirodu aktivizma i otpora u kontekstu ratnih i postratnih društava. Istražuje presek roda, rata i pravde, kao i način na koji su žene u bivšoj Jugoslaviji osporavale i preoblikovale razumevanje mira, pravde i pomirenja u regionu. Time se naglašavaju šire implikacije njihovog rada za savremene mirovne pokrete na globalnom nivou. Dok reflektujemo o njihovom nasledju, moramo prepoznati da su otpornost i vizija aktivistkinja iz devedesetih godina ključne ne samo za razumevanje istorije bivše Jugoslavije već i za unapređenje ciljeva rodne ravnopravnosti, društvene pravde i mira u svetu. Aktivisti i branioci ljudskih prava odavno prepoznavaju važnost osiguravanja da mlađe generacije budu sposobljene da kritički pamte prošlost. Uključivanje mlađih u procese sećanja nije samo pitanje obeležavanja istorije, već i preispitivanja čutanja u zvaničnim narativima o ratu

Inicijativa mlađih za ljudska prava Kosovo (YIHR KS) nalazi se na preseku angažovanja mlađih, sećanja i ljudskih prava. Kao organizacija koja je duboko uključena u postkonfliktne procese pomirenja i ljudskih prava na Kosovu i u širem regionu Balkana, YIHR KS posvećena je osiguravanju da naredne generacije mlađih ne zaborave bolnu istoriju ratova iz devedesetih, već, štaviše, da iz nje uče. Jedna od osnovnih misija YIHR KS je stvaranje prostora u kojima mlađi mogu kritički da se suoče sa prošlošću, konfrontiraju kolektivne traume i rade na izgradnji pravednije i inkluzivnije budućnosti.

Enis Bitiči

Inicijativa mlađih za ljudska prava Kosovo (YIHR KS)

***

Zahvalnost: Ova publikacija ne bi bila moguća bez doprinosa prijatelja i prijateljica, saradnika i saradnica, koji su bez oklevanja pomogli u realizaciji ove knjige.

Zahvaljujemo se Ani Pejović, Bješki Guri, Brunu Neziraju, Enisu Bitičiju, Gazmendu Berljajoliju, Jonilji Godolje, Kristen Šubert, Luki Tesei Lji Basiju, Marigoni Šabiu, Martinu Filipovskiju, Nataši Govedarici, Nealj Raimiju, Nehariju Šariju, Njomzi Malja Haljiljaju, Slavenu Raskoviću, Vjera Ruljić, Vjolci Krasničiju, Sunita Dautbegović Bošnjaković i mnogim drugima.

***

Jezik koji je korišćen i stavovi u ovoj publikaciji su mišljenja i stavovi aktivistkinja za izgradnju mira i tranzicionu pravdu, koje su intervjuisane u ovom projektu, i ni na koji način ne odražavaju stavove organizatora, partnera, saradnika ili podržavalaca ovog projekta.

Naučila sam da živim i sa dobrim i sa lošim

Jedna priča u prvom licu o jednoj porodici, patriotskoj i nacionalističkoj albanskoj porodici, koja je, kao i cela njena klasa, najviše stradala od uticaja klasnog rata u komunističkoj Albaniji.

Fatbardha je imala srećno detinjstvo i na najbolji način ju je formirala i obrazovala poznata porodica Muleti, ali kraj Drugog svetskog rata za nju i njenu porodicu doneo je početak iskušenja i nezamislive patnje u njenom životu. A sada je tu patnju Albanca izazivao Albanac. Mladi čovek staljinističke diktature.

Zahvaljujući iskustvu i znanju koje je stekao tokom života, Fatbardhin otac je od malih nogu shvatao da će diktatura trajati i da će zagorčati život Albanca i uništiti svaki element njegovog bića. Stoga je, nemajući drugu opciju, pripremio i iskalio Fatbardhu za život pod diktaturom i, što je još važnije, dao joj je životnu poruku „pamti, čuvaj u srcu i pisaćeš“ o tome što je Albanac stradao, posebno Albanac koji misli svojom glavom i koji se ne pridružuje linču rulje.

Fatbardha je zapamtila, čuvala u svom umu i srcu i pisala svoje knjige koje su spomen za one koji žele da čitaju i razumeju zločine klase Enverista nad albanskim patriotama. Sama Fatbardha u svojoj priči nam govori da njene knjige nisu svetska remek-dela, već remek-dela sećanja.

I takve jesu.

Fatbardha Muleti-Sarači

Moje ime je Fatbardha Haki Mulleti, rođena sam u novembru 1939. godine, od oca iz Tirane i majke Perfete Dan Muke iz Skadra. Rođena sam u Tirani u Tiranskoj porodici, naslednika iz generacije u generaciju koji su živeli u Tirani, ili, kako su mi rekli, naslednika osnivača grada Tirane. Prosta građanska porodica, koju čine 4 devojčice i dečak, rođen 30. septembra 1944. Dakle, šta se desilo sa mojom porodicom? Započela sam svoje istorijsko pamćenje pre nego što sam imala 5 godina. Rat u Tirani, oslobođenje Tirane, barikada blizu puta do naše kuće, mitraljeza na vrhu minareta iz kojeg je pucao. Probali smo skloništa, probali smo i partizanske puške, sa kojima su oni tada petljali, i stekoh tada velike utiske. Deca ne zaboravljaju rat.

Žao mi je što veliki zaboravljuju rat. Ali, doživela sam oslobođenje misleći da me oslobađaju ali za nas, za moju porodicu i za jedan deo porodica čiji su ljudi radili u državnoj upravi 1939-44, za nas je to bio drugi, veoma poseban tretman. Sada govorim o tome ko je bio čovek koji je radio od 1939-44. Bio je to moj stric, Kazim Reshit Mulleti. Jedan Albanski aktivista, mladić, odličan student koji je diplomirao sa zlatnom medaljom. Bio je mali kada je dao doprinos i držao zastavu nezavisnosti. Zatim je u mladosti bio adutant kneza Vida, a onda kad je Princ otišao, dodeljen mu je Trolman jedna vrsta stipendije za nastavak viših studija vojne diplomatičke.

Doprinoeо je zaštiti albanskih zemalja, ali u Albaniji se dešavaju čudne stvari. Bio je unuk Kelićija, Mutesina Kelićija, koji je bio glavni muftija vlade Drača, i maršala Kelčija. Dakle, njegovi stričevi su bili parlamentarci, političari, a i on je nastavio tim putem. Želeo je demokratiju, nije se slagao sa promenom Albanije iz Republike u Kraljevinu. Ovde se razšao snjegov put sa Ahmetom Zoguom. Zatim nastavlja sa Nolijevom grupom koja je radila 6 meseci, ali je ipak bio prinuđen da napusti Albaniju i doživeo je 5 godina političke migracije. Jedini koji je ostao u Albaniji bio je moj otac, jer je drugi stric nastavio studije u Parizu, živeo u Francuskoj. Ali čak i diktature i monarhije imaju svoje grupe, a neko uvek strada, tako je i moj otac je stradao. Moj otac je bio prognan na tri godine u Đirokastru jer nisu mogli ništa da urade mom ujaku koji je bio u Beču i Parizu, pa su mog oca držali u izolaciji. Moj otac je tada bio samac, potom se oženio i došao u Tiranu.

Zatim se dogodila invazija na Albaniju. Tek pošto je kralj otišao, stric je imao pravo da se vrati u Albaniju, posle 15 godina. Vratio se, poljubio zemlju, našao svog 9-godišnjeg sina i rekao da se više neće baviti politikom. Ali, kako da kažem, desio se slučaj da je Jakomon video čoveka kako silazi sa parobroda i kako ga čekaju stotine ljudi. Saznao je ko je ovaj čovek. Ali kada je došao u Tiranu, ljudi iz Tirane mu nisu dali mira. Rekli su mu: „Čuvaj nas, vodi nas“. Ionako, je bio političar, pristao je da postane gradonačelnik Tirane jula 1939. Moj otac je ušao usobu i rekao: ‘zašto pristaješ? Zvaće te fašistom’, a onda mu je stric odgovorio (pričam vam ovu priču onako kako mi je moj otac pričao): „Šta radi jedan gradonačelnik? Gradonačelnik štiti grad, gradi institucije, otvara kanale, pravi bunare, pravi umetnička dela, otvara škole.“ Mi smo našu nezavisnost izgubili ali ja neću izgubiti svoju nezavisnost“. Nezavisnost će doneti kraj započetog rata. Radićemo za nezavisnost“. To je bila njegova ideja.

Kada su se moji roditelji razdvojili, kuće su tada bile stare tiranske dvospratnice, a moj

otac je žrebom dobio novi deo. Sa prihodima koji su pripadali mom ocu, mogao je da kupi malu dvospratnicu. Međutim, kada gradite novu kuću, prihodi nisu dovoljni. Šta se desilo sa mojim ujakom, gradonačelnikom, koji je vodio aktivnost, razumljivo antikomunističku aktivnost? Zato što je dobro poznavao komunističko-staljinističku ideologiju i znao šta dolazi u Albaniju. Znao je da je ideologija ta koja osvaja mlade umove.

Bilo je očito da je Komunistička partija sa NOB bila kamuflirana i da su svi mlađi ljudi ušli u rat, i oni su odlično prošli u ratu, ali unutra je bila komunističko-staljinistička ideologija. Znalo se šta hoće, ali je ipak stric štitio grad od atentatora. Spasio je mlađe živote. Na primer, ako bi ih uhvatilo Italijan ili Nemac, imao je pravo da uđe kao jemac. Ušao bi kao jemac i imao bi pravo da ih odvede na studije u Italiju, u Firencu. Deo njih se vratio, ali su imali pravo da odu u planine, da ne ostanu u gradu da vrše atentate, jer su atentati nastavljeni. Takođe, bio je deo vlade koja je štitila Jevreje. Otac mi je pričao kako je vodio porodice sa po četiri člana, vodio ih u Prisku po dokumenta, čak ih je učio islamskim molitvama, jer su ih pretresali. Dakle, trudili su se da čine dobro. Duže vreme nije stavljao ruku u vatru da bi pokazao aktivnost, jer je ta delatnost bila pod okupacijom. Ali sa vremenom, starenjem, dolazi se do razuma, odnosno ima ljudi koji žrtvuju čitavu svoju izvrsnu patriotsku karijeru da bi služili svom gradu ili državi čak i pod okupacijom. Istorija je pokazala da je i to imalo uspeha. Zašto? Možete počinjiti atentate. Kada? Kada te Nemci napadnu? Kada te Italijani napadnu?

A atentate su izvršavali ovi mlađi ljudi iz komunističkih grupa. Radili su to u ime komunizma, navodno u ime slobode. Vršili su atentate nad fašistima, nad ljudima koji su radili u administraciji, ili koji su vodili državu, ili za koje se činilo da su pogrešili. Ali, u ovom periodu kada ste ubili Nemca ili Italijana: šta bi Nemac uradio? Koliko je Nemac ubio za 1 Nemca? On bi ubio 100, ubio bi 200. Znajući ovo, kako možete to raditi u gradu, u kraju ili u selu nakon što ubijete tri Nemca, a Nemci pobiju stotine ljudi sa sela? Drugim rečima, velesilu sa kojom se Evropa nije mogla suočiti, albanski komunisti su hteli da potčine žrtvovanjem sopstvenog naroda. Ne znam kako su to mogli zamisliti.

Jevreji su došli sa Kosova i moj ujak, koji je bio gradonačelnik, je dao svoj doprinos, ali i moj otac je pružio sklonište. Čak je istupio kao garant i spasavao ljudе. Čak je i moja majka spasila Ramiza Aliju. I kakva je bila veza? Majka mi je rekla da ga je podigla porodica Vučiterni, zetovi porodice moje majke. Majka Ramiza Alije je došla do moje majke i u plaku joj rekla da je njen sin, koji je bio student, uhvaćen. Moja majka joj je rekla da se odvojila od devera. Ali, ipak, majka je pokušala nešto da uradi i ode kod strica i kaže mu da smo uhapsili, rođaka ili iljaku kako su tad u Skadru nazivali rođake. Stric traži da se sastane sa njegovim ocem. Ramizov otac kaže Aliju „ovo je mladić koji je stupio na put komunizma, ali molim te spasi ga“. Stric mu kaže da ima samo jedno pravo, da jamči za njega, da ga izvuče iz zatvora i pošalje da studira u Rim. Ali on je već krenuo nekim svojim putem i neće dugo ostati tamo. I tako ga je spasao. Posle mesec dana stiže adžutant, džinovski momak iz ugledne porodice Mati. I kaže: „Gospođo, traži vas jedan gospodin“. Ovaj poslednji kaže dami da kaže ocu da je njegov sin napustio Rim i da se krije negde drugde. Dakle, opcije mog ujaka su bile ove. Ali šta se kasnije desilo sa Ramizom Alijom i kako je nastavio karijeru, to je druga priča. Ali dovoljno je to da je neko nešto učinio za njega. Moja majka ga je spasila, ali preko stričeve firme. Učinila je dobro onoliko koliko je mogla. Pružala je sklonište ljudima i druga dela.

Godine 1944. postala sam sestra malog dečaka, koji je rođen u kući u Tirani, dok

se okolo pucala puška. Otac je bio u Skadru sa druge dve sestre i u to vreme su ga Skadarci dočekali. Ali kad je stric htio da ode, rekao je: "Zar ti nisi otišao iz Albanije? " Kaže: "Gde da idem sa četiri devojčice?" Čekam da dođe peto dete". Stric mu tada reče: „Vidi šta komunisti nisu nisu mogli meni učiniti, to će tebi učiniti". Moj otac se tada pridružio trgovcima iz Drača i Šijaka i oni odlaze u Solun. U Solunu odsedaju u hotelu, ali pratioci odlaze kod ljudi koje poznaju. Nesreća mog oca je bila što su ga grčki komunisti, misleći da je on neki vladar, uhvatili i predali albanskim komunistima. Odnosno, moj otac je zapeo u Albaniji. Saznali smo da su ga uhvatili i da su ga doveli u Tiranu.

Kada su ga doveli u Tiranu, oni koji ga nisu poznavali rekli su da "nije za ništa kriv", ali su ga drugi koji su prepoznali čiji je brat izveli na sud. Doživela sam komunistička suđenja 1945. godine kao dete i videla sam kako se ponašaju prema njemu, a što sve nisu govorili o mom ocu. Sve vrste laži. Od najviše kazne koja je bila kazna streljanjem, pa na zatvor do 20 godina, pa sa 15 godina, sna 5 godina, mom ocu je kazna smanjena na 3 godine zatvora. Tri godine eksproprijacije imovine jer su mu rekli "imaš kuću u vreme fašizma". Ali pokušao je da im objasni da je „ovo kuća napravljena nasledstvom i trudom mog života i rada koji sam radio u administraciji". Oduzeli su mu svo bogatstvom, sa svime. Tada sam išla u prvi razred u Tirani u školi „Avni Rustemi" i sećam se da smo lepo recitovali tu pesmu „Mali kesten što silazi sa planine".

Ali šta nam se desilo? Prema nama su postupali veoma loše. Izbacili su nas iz kuće. Doveli su partizane, ljudi koji su bili na vlasti, u kuću. Uklonjeni smo iz Tirane. Nije nam bilo dozvoljeno da živimo u Tirani. Sve su nam uzeli, samo mamin nameštaj nije uzet. Dakle, jorgane, krevete, duševe koje je majka donela kao miraz od svojih roditelja. Završili smo u podrumima Kavaje. Meni i mojim sestrama od 10 i 12 godina to je bilo jako teško, jer smo ranije živeli u boljim uslovima a sada u tim podrumima, živeli smo bez vitalnih prihoda i kada je moj otac završio zatvorsku kaznu, bili smo u veoma lošem stanju .

Detinjstvo

Tirana je bila mali grad, ali je dobila vrednost kada je postala glavni grad. Vlad u Draču antialbanci nisu dozvolili da uđe u Drač i odveli su ljudi iz Tirane, uključujući i mog mladog strica sa svojim ujacima, da otvore vrata kuća za vladu Tirane. Jedna od kuća porodice Muleti, postala je ministarstvo poljoprivrede. Drugim rečima, ovi Tirančani su prihvatili da je vlast došla i da je Tirana postala glavni grad. Tirana je imala male dvospratne kuće. Postojao je i novi kvart iz vremena kralja Zoga, gde je počela nova gradnja, ali smo mi kao stara tiranska porodica ostali u tim starim kućama. Mi smo bili porodica koja je probala emigraciju. Moja baka je videla sinove tek kada je oputovala u Pariz i umrla ne videvši decu. Dakle, ne baš neka siromašna porodica. Da nam je čak i kralj Zog uzeo imanja po čudnim cenama. Baka nije potpisala, ali su dokumenta odneta. Dakle, takva je bila naša situacija. Ali moj otac je bio vredan činovnik u administraciji, pobožan musliman, mnogo je verovao u Boga i od malih nogu nas je učio da se molimo Bogu, na albanskom jeziku. U mojoj porodici se govorio službeni albanski jezik, koji je utvrđen još na Kongresu albanskog jezika u Elbasanu. Mi nismo govorili taj čudni tiranski jezik, ali u našoj porodici smo govorili službeni jezik koji je bio u Albaniji pre oslobođenja.

Rođena sam u starim muletskim kućama, koje su kasnije pripadale mom malom stricu Hisniju Muletiju. Bila je to udobna kuća, sa šporetom, foteljama, krevetima, jeli smo za stolom i lepo živeli. Lepo smo se oblačili i bilo je puno ljubavi. Toliko. Nisam stigla da upoznam baku po ocu. Ali moja baka je živela u mom srcu kroz očeve priče. Govorio je o njoj kao o majci heroini. Za razliku od drugih majki iz Tirane, ona je svoje bogatstvo potrošila na školovanje dece. Ali njena želja da obrazuje decu bila je protivna sa društvom koje je bilo u to vreme. To je moju baku skupo koštalo. Ovi momci koji su odrasli želeti su evropsku vladu. Nisu želeti monarhiju ili diktaturu. To je bila promena u našoj porodici.

Ovac mog oca, Rešit beg Muleti, umro je početkom veka. Pošten čovek, mudar čovek koga su Srbi uhvatili kada su ušli kao osvajači. Otac je stradao zbog sinovljeve patriotske aktivnosti. Srbi su verovali da je prvi aktivista. Umro je mlađ, 1916. Njegov deda je takođe bio iz Tirane. Tirančani su ga s poštovanjem nazivali „begom“. Otac je imao i mlađeg brata Hisnija Muleta. Studirao je gimnaziju u Korči i bio učenik u isto vreme kada i Enver Hodža. Tu su se i upoznali. Dok je veliki ujak imao Zoguna kao kolegu studenta u Istanbulu, ovaj drugi je imao i stipendiju od Trolmana. Bili su zajedno u tim elitnim klasama. Moj stric je takođe nastavio u Janinskoj Zosimeni Janine. To su bili momci koji su naučili nekoliko stranih jezika.

Imam sećanja iz detinjstva za grad Tiranu, sa oko 5 godina. Trg i nova pijaca, koja je izgrađena kada je moj ujak bio gradonačelnik, bila je u blizini naše kuće. Sećam se i tamošnjih podzemnih kupatila. Novi plan je napravljen u vreme Italije. Onda je stric pozvao rođake i nas. Okupatorska država priznala nam je pravo na nagradu koju nam je Zog uzeo. Ova nagrada je stigla porodici Mulleti, uključujući i rođaka Ali Mulletija, i odlučeno je da se naprave prodavnice. Dakle tamo gde je počinjala naša nova kuća, očeva, nastavljene su radnje koje su i danas. I bile su po redu: 4 prodavnice Kazim Mulleti, 4 Hisni Mulleti, 4 Haki Mulleti, a ostalo je bilo u vlasništvu ujakovog jedinog sina, Ali Mulletija. Ono što su imali ova trojica, imao je samo on. Ovo je bila prva aktivnost uz koju je moja porodica stekla imovinu. Građansko vlasništvo i perspektiva je

bila izgradnja kuća iznad radnji Moja porodica se uselila u novu kuću u julu ili avgustu. Sećam se kako sam nosila te prelepe jastuke putem do nove kuće. Otac je izgovorio mavlud, veliku molitvu sa klericima, kada je ušao u kuću. Održano je veliko slavlje uz one verske molitve koje se mole Bogu za blagostanje i mir, za pravdu i život. Bio je to nezaboravan trenutak.

Asfaltirani su putevi, popločan je i trg Tirane, izgrađene su i institucije. Išla sam u bioskop. Nismo znali da izađemo iz bioskopa, ostajali bi smo po 4 sata. Gledali smo dečije filmove, išli u šetnju. Probala sam i selidbu tokom rata u Tirani. Otišla sam bila sa jastukom na glavi da se sklonim kod tetke koja je bila kod porodice Kazazi, ali kada je bomba pala tamo, vratili smo se svojoj porodici i otišli u podrum kuće. Tada je u tom podrumu ceo ovaj deo komšiluka bio zaklonjen. Bili su to grčki krojači koji su živeli sa porodicom Muleti, u podrumu. Sećam se da su izlazili sa stepenica, igrajući se u porodičnom dvorištu, a nama je bilo rečeno se sklonimo ispod podrumskih stepenica kad god bismo čuli pucnjeve. Mislim, to su bili trenuci kojih se sećam iz rata. Sećam se još jednog, teškog trenutka, kada su partizani prošli. Jedan od ovih grčkih krojača ne znam šta mu je bilo samo je izgovorio "Stoj", i odmah su nas izveli iz podruma i uhapsili. Hvataju majke i malu decu. Imali smo tamo i kosovsku porodicu Baša. U toj porodici bila je očeva rodica koju sam zvala tetka. Ta baka je kuvala hleb, a otac te porodice obezbeđivao bi ulje, brašno i so. Takvo je tada bilo sklonište u Tirani. Onda se sećam da sam bila srećna kada je Tirana oslobođena. Proslava! Tada je počelo drugo stradanje za nas; rat za nas nije završen. „Mi smo bili oslobođeni“, tako su oni to zvali „oslobođenje“ jer smo to zvali „sloboda“. Komunisti su dodali „o“ ispred. Što me je podsetilo na reč „neljudski“, bilo je čudno. Onda, kada je moj otac osuđen, otišli smo da ga vidimo u zatvoru u Tirani i tamo su bili zatvorenici seljaci, koji su od koštice breskve pravili prstenove za nas i stavljali nam ih na prste.

Ali šta se dalje dogodilo? Otac je finansirao i kupio 500 satova "Zenith". Imao ih je ispod malog kofera i dao ih je negde sakriti. Doneli su ga jedne noći mojoj majci, jer nije znala gde da ga sakrije. Sutradan su upustili nekog mladića da prodaje sapun (sapun je tada bilo zabranjeno prodavati) i stražari su upali u kuću da provere. Dakle, sve je to bilo unapred pripremljeno. Našli su kofer koji je majka stavila ispod kreveta deteta. Zatim su zatvorili i majku. Nakon što smo se vratili iz škole, zatekli smo malo dete koje plače.

Moja starija sestra je imala 12 godina. Odveli smo dečaka do potoka da pije. Majka je zadržana nekoliko dana. Unajmili smo bili advokata Benusina. Majka je proglašena nevinom. Satovi su trebali da se vrate unazad, ali nikad nisu vraćeni. nije. Opljačkali su nas. Ono što je otac sačuvao za naše živote, ukradeno je.

Nisu se vratili ni u jednom periodu. Deportovani smo u Kavaju, zajedno sa još nekoliko porodica iz Korče i juga. Kavaja je bila malo mesto, kao selo. Taj podrum je bio naspram Kavaja džamije, sa spiralom iznad. Nastavili smo školu. Ali šta sam ja iskusila u toj školi? Kada se govorilo o 4. februaru, pominjao se i stric, kao da je i on ubijao tog 4. februara. Govorila sam sebi kada bi postojala neka rupa pa da se ukopam u nju. Bilo je veoma teško. Čak je i stričevi ime uklonjeno od datuma 4. februara tek nakon 1970 godine prošlog veka. U ono vreme kada smo živeli u Kavaji, 1949. godine, prikazana je komedija „Župan“, ali su slova sa imenom Ćazima Muleta udvostručena. To je bila komedija koju je napisao Besim Levonja, koji je u komediju stavio prava imena svoje žene i svog maloletnog sina. Groteskna, farsična, neljudska komedija. To je bilo nešto najstrašnije što se dogodilo našoj porodici. Na svakom koraku koji smo napravili

u životu, govorili su nam „nećakinje Ćazima Muleta“. Naravno, ne iz dobrih razloga.

U ovom periodu, kada je sin mog strica bio u srednjoj školi, zajedno sa mojoj sestrom Donikom, nakon večeri kada je prikazana komedija „Župan“, kada je rođak otišao na čas, apel je uputila profesorka ruskog jezika. Ona naglas čita: „Rešit Kazim Mulleti“, i dodaje „Zašto, zar je ovo stvarno ime?“ Moj rođak mi je rekla da me je „učiteljica privela na stranu i rekla mi da je to nešto što se nije desilo ni u njenoj zemlji“. Sledеćeg dana dolazi kamion i odvodi ih, majku i sina, u logor Tepelena. Moja sestra, koja je ostala bez krova nad glavom, došla je kod bake u Skadar. Lepa, talentovana i inteligentna devojka. Ali, u to vreme je sedela sama odvojena u klupi, a ostali studenti komunisti nisu sa njom govorili, jer su znali čija je unuka. Nije mogla to poreći. Bila je odličan đak, ali sa šokom koji je doživela, pre nego što je završila treću godinu srednje škole, dobila je akutni meningitis i moja sestra je umrla pre nego što je napunila 18 godina. Moj rođak, sin Ćazima Muleta, ceo život je bio izolovan u logorima za interniranje.

Obrazovanje

Sedmogodišnju školu "24 Maj" nastavila sam u Kavaji i tamo sam imala odlične nastavnike. Bila sam blagoslovena što imam divne profesore. Jedan od njih je bio prijatelj mog oca, Zoi Xoxa. Njegov život je takođe postao knjiga. Predavao je književnost. Sećam se na času kako mi je pričao priče o starom hrastu. On je bio profesor koji je radio za Albaniju, za patriotizam, za albanski jezik. Internirali su ga u Kavaju, nakon što su mu uzeli kuću iz bloka vođa i odveli njega i njegovog mrtvog sina koji je umro od meningitisa. Dakle interniran je zajedno sa lešom. Voleo nas je i dao mi je epitet „zrno žita“, jer sam bila mala, ali sam i mnogo toga praštala. Završila sam VII razred, ali gradić Kavaja nije imao gimnaziju.

Tada sam u Kavaji doživela prve šokove. Naša kuća se nalazila pored džamije, ali iza džamije je bilo nekoliko velikih stabala sa plodovima mana, poput onih u Prizrenu, i bila je čaršija. Najšokantnije je bilo ovo. Kada su uhvaćeni momci antikomunisti, obešeni su na to stablo mane, jer je postavljena diktatura, i bili umotani u bele čaršafe. Stavljali bi ih znak „neprijatelj“. Mi devojčice smo ih videle i pokrile lice rukama. Dovedili su čak na konjskoj zaprezi streljane u školsko dvorište, da đaci vide, da bih zgrozili. Videla sam ih u dvorištu škole "24. maj". Odrastajući kao deca pravili smo zbirke insekata, herbarijume sa biljkama, učestvovali u crtačkim grupama, učestvovali u baletu itd. Ali i dalje sam nosila veliku ljubav prema svom ocu. Ali zašto je ova figura ostala u mom srcu i srcu članova moje porodice kao velika? On je sebi postavio zadatak da me nauči pravu istoriju Albanije, jer smo u školi učili drugačiju istoriju.

Vidi šta se desilo sa Albanijom. Eh, u ovom periodu došlo je do razgraničenja, podele. Poricani su spisi, romani, prevodi koji su postojali pre 1944. godine i započinjali su novi, gde su komunisti uzdizani kao oslobođenci i kao oni koji su „stvorili Albaniju“. A mi ostali smo pogrešili. Učili smo o reakcionarima, fašistima, balističarima. Trebalo je da ih mrzimo. Nije prikazano kako su se međusobno ubijali. Ali neka o tome odlučuje istorija, ne ulazim u to. Otac nam je bio dužan da nas uči istoriji i govorio je: „Probao sam šta je bio grčki komunista. Uhvatio me je i predao albanskim komunistima u Korči. Da je pobedio komunizam, trebalo je da pobedi u Grčkoj, a ne u Albaniji“. „Ali Grčku su,“ govorio je moj otac, „držali Angloamerikanci“. Imali su interes u Suezu.“ Tako me je moj otac vaspitao i pričao mi ove druge priče iz Albanije. Naučio nas je da se molimo Bogu i pripremio nas da izdržimo ono što nas je pratilo celog života, „klasni rat“.

Da, šta je tou stvari bilo? Sada nas je naš vođa sa svom kupolom, sa svim komunistima koji su ga pratili, sa svim ljudima koji su mu aplaudirali, nazvao porodicom reakcionara. Drugim rečima, nazivali su nas nedostojnjima albanskog društva i to je nazvano „klasnim ratom“. Dakle, završio se veliki svetski rat, nastavio se veliki rat u Albaniji. Rat između Albanaca. Nas su zvali deklasiranim, njih trijumfalnim. Nas su zvali niskima, njih velikima. Dali su nam sve ponižavajuće epitete, do veleposednika, fašiste, baliste i kulaka (zvali su se bogati seljaci).

Klerike, čak i profesore koji su studirali u inostranstvu, ubio je Enver Hodža i njegova klika. Ubijane su devojke koje su studirale u Evropi i došle u Albaniju da doprinesu. Takođe moj život nastavljen slušajući o ubistvima. Godine 1949 imala sam 10 godina. Ujak mog rođaka je došao u Kavaju i putovao je za Tepelenu, da vidi sestruru i nećaku. Putovanje u to vreme u Albaniji je bilo veoma teško, jer nije bilo vozila. Tu noć je spav-

ao kod nas. Kada se vratio iz Tepelena, vratio se u Kavaju. Sedeli smo u sobi i slušali priče mog ujaka o tome što je "Tepelena". Saznali smo da je Tepelena bio logor za interniranje, smešten upravo tamo gde je fašistička Italija postavila garnizone i smestila hiljade antikomunističkih albanskih porodica, od beba do 90-godišnjaka. Ovo nas je jako šokiralo. Kao dete sam počela da plačem. Moje suze su ganule mog oca. Pitao me je: Šta je mališa „Zašto plačeš ?“ (bila sam niska i sitna) „Onaj brat umire. (tako smo nekada zvali našeg rođaka). “Pogledaj Fatbardhea, zadrži ga ovde (pokazuje na glavu i srce) jer će doći vreme kada ćeš o svemu ovome pisati.“ Imala sam 10 godina u to vreme.

Otac nam je pričao mnoge priče, istorije albanske a i porodične. Ispričao nam je šokantnu priču o tome kako su nam Mladoturci opkolili kuću, a baba se plašila da joj ne ubiju jednog od sinova. Pričao nam je drevne grčke priče sa filozofima, pričao nam je o dragocenim arapskim pričama koje su bile veoma poučne. A posle romana koje mi je otac pričao, sećam se da je prvi bio „Kolib“ od Ibaneza. Roman je bio preveden na albanski i govorio je o jednoj španskoj porodici kojoj je oduzeta imovina i uništena. Mesto događaja je bilo u Španiji.

Ali ipak sam mnogo volela školu. Bila je 1951. Godina, kada mi je umrla sestra. Ja sam u VII razredu. Moja sestra je bila u Skadru i moja majka je otišla da je služi. Polazi i otac takođe. Mi deca nismo ništa znali, samo kad je jednog dana došla majka obučena u crno, majka je imala 36 godina ali je bila ostarila pre svog vremena. Ovo je bio prvi gubitak, duhovno. Želela sam školu i insistirala sam da me otac školuje. Kaže mi: „Nemam gde da te vodim. Spusti me u zemlju.“ Iz ove situacije me je izveo moj stric Zija Muka.

Ko je bio moj ujak? Bio je srednjoškolac iz Skadra, koji je u Zogovo vreme radio na agrarnoj reformi. Organizovao je dolazak mnogih Kosovara na obalu Kavaje i 1939-44. godine radio je u kosovskoj administraciji u Prizrenu. Ali onda ga albanska država predaje Kosovu, jer je kosovsko žito bio polao u Đirokaster, u vreme kada je ono bilo pod opsadom. Osuđen je na 6 godina zatvora u Nišu. Tu je doživeo torturu jugoslovenskih zatvora, gde je kamenje bilo prekriveno krvlju. Pušten posle 6 godina. Njegovo pravo da ode u Evropu je odloženo jer su tamo uglavnom slali ljudе da bude špijuni, a na kraju se moj ujak vratio u Albaniju. Ceo život su ga pratili i kontrolisali. Došao je po mene. Otac me je ispratio do voza, ostala mu je bila još jedna kapa i odelo. Kaže mi: „Slušaj Bardha, ujak će te odvesti. Ne bih voleo da te šaljem u Skadar“ „Zašto?“, pitam ja. „Skadranci imaju sve dobre stvari, osim što su „samostalni“ i pomalo fanatični. Žene su u to vreme još uvek bile pokrivene, ali u Tirani je bilo drugačije. U Skadru je kuća imala veliku štalу i lepo dvorište. Moja baka je bila lepa Ulcinjanka. Njen otac Oso Bilali je pobegao iz Ulcinja kada se predao Crnoj Gori i doveo ovu ulcinsku lepoticu u Skadar. Udalа se u porodicu Muka, gde su mi rođeni ujaci, tetke i majka. Baka, videvši me, kaže: „Šta si nam je doveo! Šta ako umre, kao ona druga?“ Ujak joj kaže da bih ja umrla da sam ostala tamo u Kavajama. Dakle skadarska porodica je otvorila svoja vrata i primila me. Odrasla sam ovde sa ujacima, tetkama i bakom. Nastavila sam gimnaziju „29. novembar“, koja se danas zove „28. novembar“. Bila sam učenica koja je mnogo učila, imala sam strast za književnošću i bila sam sposobna i u drugim oblastima. Osim u matematici, iz tog predmeta sam bila slaba. Živila sam u nadi da mogu da se obrazujem. Ali znala sam ko sam.

Dakle, osnovnu školu sam završila u Kavaji, a gimnaziju u Skadru. Išla sam u Kavaju na letovanje. Kada sam boravila tamo, zatekla sam porodicu ne u podrumu, već u

kolibi. Preselili su se blizu železničke stanice, primila ih je jedna porodica jer je otac spasio dva sina od Nemaca. Ali to je bio kokošnjac. Tamo sam našla jedan prenosivi krevet i nešto odeće.

Jad i beda. Ostala sam mesec dana za letnji raspust. Tu mi je živela majka, sestre i mlađi brat. Tu su svi živeli. Zamislite bol sa kojim sam se boli vratila u Skadar. Kada sam bila završila srednju školu, ovog puta sam ih našla u porodici Durraj, u kolibi sa četiri točka. Svi zajedno, samo je otac spavao na pokretnom krevetu. Naravno, bio sam uznemirena, jer sam i ja želela da krenem u srednju školu kao i sve moje drugarice, ali mi se nije pružila prilika.

Te godine je otvoren dvogodišnji Pedagoški institut u Skadru. Oni koji su završili školu, sa mnom nastavili su na Institutu, bilo za jezik-književnost, bilo za matematiku-fiziku. Sada sam već bila napunila 18 godina i bila je 1959 godina. Radila sam koliko sam mogla u poljoprivredi, ali nisam bila sposobna da radim na poljima pirinča. Završila sam u bolnici. Otac mi ovaj put kaže: „Zašto ne odeš u Skadar, Bardha?“ Možda možeš da kreneš u školu ili da se zaposliš jer je to veliki grad“. Ali pomislih: „Imam li pravo da to zatražim od svoje tetke?“ U to vreme moj otac je bolovao od srčane bolesti. Sećam se da sam se noću budila u čula da otac ima bolove u levoj ruci i bio je sav obliven znojem. Nas tri (ja i dve sestre) trljale smo mu ruke. Lekari mu nisu davali slobodan dan. Radio je u građevinarstvu. Rekao mi je: „Ne brini, proći će“.

Tada, kada sam se odvojila od oca i bila u vozu, osetila sam neprijatnost. Bila sam zabrinuta za svog oca. Ali mi je rekao da će uzeti 15 dana odmora i doći će u Skadar. Verovao je da će mi Skadar pomoći pri zapošljavanju. Došla sam u Skadar i u vreme kada sam čekala da dođe otac, dobila sam vest da mi je otac preminuo u Tirani, dok je bio kod svog rođaka. Sada, posle mnogo godina, neko kaže da su mu dali pogrešnu inekciju. Tako smo u stvari izgubili oca u bolnici. Otac nam je pisao svojom lepom kaligrafijom da ne može da dođe, ali ćemo se videti. To pismo sam dobila posle očeve sahrane. Stavila sam to pismo u jednu knjigu. Ovo je bio najveći gubitak u mojoj porodici. Posle dve godine, naš stric Ćazim Mulleti je umro u Rimu. Njegova porodica je ostala bez pomoći, jer je on porodici iz izbeglištva slao ekonomsku pomoć, dok nam je najmlađi stric nam je pomogao u hrani. Ali komunisti su postavili tako visoku cenu hrani i odeći da je moj otac uzimao polovinu, a država polovinu. To nije bila neka ekonomija od koje bismo mogli da živimo.

Moj otac je umro u septembru 1959. godine, a kada sam nakon sahrane dobila pismo, plakala sam, ali i davala sebi snagu. Napisao mi je: „Voleo bih da završiš školu, ali ako i ne završiš, nađi posao. Ne zaboravi nas!“ Poruka koju mi je otac davao od malena. Iako danas punim 85 godina, on ostaje vodič u mom srcu. Blaženi su oni roditelji koji svojoj deci usađuju roditeljsku ljubav. Tada su mnogi ljudi koji su nas poznavali intervensali za posao, ali to je bilo nemoguće. Čak sam u jednom pismu koje sam poslala ocu bilo obećan posao kao pomoćnice u garderobi u Skadarskom pozorištu koje se otvaralo. Ali bojala sam se toga mesta jer su tu dolazili komunistički sekretari. Stigla jedna varijanta. Ležanskom okrugu su bili potrebni učitelji.

Napisala sam jednu molbu. Bila sam odličan srednjoškolac, i kada sam se prijavila, predstavila sam se kao Fatbardha Milet i Mulleti. Popunili smo veliki formular, gde su bila pitanja tipa: da li si bio partizan, da li si bio u NOB-u, da li su tvoji roditelji učestvovali itd. Moj otac nije nigde prisustvovao. Komunisti su znali da je učestvovao samo stric. Međutim, primljena sam. Moj šef je bio nastavnik književnosti Faik Ćatipi iz

Elbasana. Imala sam 13 godina kada mi je on predavao. Tada mi je rekao: „Znamo ko si, ali smo te privremeno uzeli na 6 meseci. Poslaćemo u selo Kalmet“. Selo Kalmet nalazilo se u podnožju planine Vela. Zatim kaže: „Tu si sa 8 momaka. Da vidim kako ćeš se ponašati“. Ja kao 19 godišnjakinja sa 8 momaka. Došle su kolege, uzele me i natovarile moje svari na magarca. Prešli smo reku Drin smo splavom. Hodali smo i hodali i noć nas je zatekla na ulazu u Kalmet, gde je bio zbor monahinja. Zato što su verske institucije bile razbijene i mnogi sveštenstvo svih veroispovesti osuđeno. Ali oni koji su digli veliku galamu bili su katolički klerici, jer ih je bilo mnogo. Ušla sam u sobu velike monahinje (unutar nekadašnje skupštine), koja je bila pretvorena u kabinet u kome su se nalazila didaktička sredstva. Tu ču spavati, sa petrolejskom lampom. Rekoši : „Bardha, nemoj da se nerviraš jer ovde ima miševa“. Ovo je bio prvi sastanak. Tu sam započela svoju karijeru kao učiteljica prvog razreda. Čudo! Kada su deca počela da čitaju albanski, za mene kao nastavnika to je bilo čudo nad čudima. Bavila sam se umetničkim aktivnostima, gde sam decu učila igri i pesmi. Te godine smo osvojili prvu nagradu u Leži, maja 1959. U to vreme sam od svojih kolega saznaла da su studirali na univerzitetu, bez prekida u poslu, u oblasti pedagogije. Tu se otvorio jedan prozor.

Nisam primljena na Pedagoški Institut? Za moje neprihvatanje rekli su da je to nadležnost vlade. Otišla sam kod Ramiza Alije, rekao mi je da je univerzitet u njegovim rukama. Otac mi je rekao: "Rekla si Ramizu ko si?" Nisam prihvatile da mu kažem. Drugim rečima, prepustili su kapiju jedni drugima, bilo je beskorisno. Čula sam od jednog od kolega da u Ležanskom okrugu nedostaje nastavnika hemije. Postojeći nastavnici nisu imali jaka znanja iz hemije i biologije. Pošto sam bila odličan učenik u ovim smerovima, odlučila sam da uzmem ovu granu kako bih obezbedila posao. Sada sam imala problem sa bratom, kojeg mi je otac ostavio sa 14 godina. Majka je bila bolesna. Jedna sestra je bila maloletna. Onda sam uzela ovaj smer, koji nije bio otvoren u Skadru. Otvoren je u Tirani, u Institutu "Aleksandar Džuvani". Grana je bila biologija-geografija-hemija. Dato mi je pravo. Učila sam sam. Jednom u 3 meseca, kada su bili praznici, odlazila bi u Tirana i davala 2-3 ispita.

Bili su to teški ispiti jer je to bila biologija-geografija-hemija na latinskom, ali učenje nije teško kad si mlad. Učila sam sa dve petrolejske lampe, čitala sam u predavaonici i odlučila sam da učim do 1 uveče. Nisam mogala da zaspim dok nisam završila program od 30 stranica. Svaki dan sam učila 30 stranica. Dala sam sebi još jedan rok, da ih naučim i da ponavljam lekcije. Moje vaspitanje je bilo da učim sistematski. Bila sam primorana rasporedom.

Tokom leta sam radila laboratorijske radove. Imala sam sreću da se moja starija sestra udala u Tirani. Udala se za jednog momka koji je bio streljan 17. novembra, na dan oslobođenja Tirane, kada je mnogo ljudi ubijeno. Među njima je ubijen i mladoženjin otac iz porodice Dine. Njegov grob je do danas nepoznat, kao i mnogi drugi. Ovaj momak je uzeo moju sestrzu za ženu. Tako da sam imala jedan centar u Tirani, gde sam spavala u studentskom domu, dakle tokom 1957-1963. Uglavnom sam davala ispite i radila laboratorijske radove. U maju 1963. dala sam 6 ispita. Likvidirala sam prvu godinu, što je impresioniralo moje kolege u Leži. Onda sam prešla u 7-godišnju školu. Tako sam završila Pedagoški zavod za sedmogodišnje škole. Život ide dalje. Radila sam sa učenicima škole, nisam im prigovarala zbog časova niti nastave. Toliko sam puno radila ali nikada u životu nisam bila puno nagrađena. Jedne godine sam saznaла da naša škola nije dobila nagradu. Saznaла sam da su ostali nastavnici uskraćeni za nagradu jer je moje ime bilo na spisku. Rekla sam direktoru da pošalje spiskove ostalih nastavnika jer je to grehota. Na kraju je poslao imena. Klasna borba je postajala

sve jača. Enver Hodža je koristio klasni rat u skladu sa svojim interesima. Kad je bilo potrebe, uzimao je radnike iz našeg razreda, kada nije bilo potrebe, kažnjavao ih je na najponižavajuće načine. Nova generacija komunista koja je prosjačila u školi nije se ni rukovala sa nama. Društvo je bilo indoktrinirano.

Nastavila sam da radim, iako sam se, iskreno govoreći, bojala da će dobiti otkaz. Bila je velika kampanja 1966. godine, ali u to vreme ja i dvojica mojih kolega, divni profesor Nuš Radovani, koji je studirao u Firenci, i sa još jednim kolegom, Muhametom Kas-tratijem, stvorili smo umetničku grupu u selu Manati. Prvi put kada smo izveli devojke iz Mirdite da plešu u svojim prelepmim haljinama. Napravili smo orkestar sa kupletima. Otkrila sam stari ples jedne devedesetogodišnje gospođe: "Popela sam se na vrh hrasta o-o, bum pala sam", a pratio ga je ples. Čudo! Osvojili smo prvu nagradu u Leži! Ja sam nosila nošnju iz Mirdite. Stigla je filmska ekipa, za umetničku grupu. Kažu im šapatom: „Znate li ko su ti učitelji?“ Jedan mladić je izašao iz zatvora, ja sam bila unuka Ćazima Muleta, drugom je otac bio u zatvoru. Ekipa je otišla bez da snimi radove učenika, koji su te aktivnosti razvili za svoje zadovoljstvo.

Ali me u tom periodu nisu udaljili iz obrazovanja, jer je bila kampanja u drugim gradovima. Ali za to vreme sam bila u selu Blinište u Zadrimi. Ovo je bilo područje koje je bilo poplavljeno rekama Drin i Gjader. U ovom periodu, dakle pre 60 godina, 1963. i 1964. godine, bila sam učitelj u tom selu. Januar 1963. bio je užasan, sa jakim kišama. Kada smo otišli u selo, posle zimskog raspusta, autobus nije mogao ići gde je put bio zatrpan vodom. Onda smo se vratili da se javimo u obrazovanje. Nismo mogli ići tamo 5 dana zaredom. Stigao je bio neki novi šef iz Leskovika, danima nije hteo ni da čuje da je put zakrčen. Rekao nam je "Niste bili u selu 5 dana". „Imaćete 5 dana suspenzije od plate. Kao i obaveštenje i upozorenje, za otpuštanja sa posla“. Morala sam da idem kroz vodu reke Zadrima, što je zabrinulo moju majku. Bilo nas je petoro, moj bliski prijatelj Simon Gazuli, koji je pohađao školu za sveštenika, ali je bio učitelj iz Gazulora Zadrime; Aćif Pljaku, sa ocem u zatvoru, bio je unuk Dana Hasana iz Skadra; jedan momak sa imenom Rroji, iz trgovačke porodice Rroji; jedna druga devojka, Marija Daberdaku, kojoj su oca i brata streljali, a peta sam bila ja. Pomislite sada kako smo svi mi hodali kroz vodu satima da bismo došli do Bliništa. Bili smo mokri upadali u kanale, ali bi na kraju stigli u selo. Jednog dana jedna devojka iz zadrije nam donosi jednu posudu tople vode.

Ona mi kaže: „Gospodice, rekla je nana, prelijite te noge ključalom vodom“. Svi smo bili mokri. Dakle, živeli smo u ovom izolovanom selu po čitave dane. Pošto se voda smrzla, bila je užasna zima. Temperatura sobe u kojoj smo spavali bila je -9 stepeni Celzijusa. Dve devojke su spavale zajedno i bacile bi drugi dušek na vrh odozgo. Bilo nam je loše i zbog hrane, jer nam ništa nije ostalo. Selo je dobijalo 1 kg brašna za kašu, šta bi drugi jeli. Tokom jedne takve noći, kada se otvarao put, onaj inspektor oblasti koji je bio iz Leže, Jak Smači, dobar momak, žao mi što je umro mlad, rekao je načelniku: „Druže šefe, da li znaš gde su onih 5 nastavnika“.

Jer ostali skadarski učitelji nisu išli u svoja sela. "Njima nije ništa bilo." Noć je tek pala kada su se vrata otvorila. Bio je to načelnik prosvete i ovaj inspektor. Zatekao nas je kako jedemo parče hleba od kukuruza sa čajem i supom u limenom tanjuru u kome je unutra bila bokla, kažu u književnom jeziku kočana. One bi se upalile, zagrejala bi se peć, postajala bi crvena, zatim bi se peć ohladila odozgo. Tako nas je gazda našao. Prespavao je tu noć sa nama. Sutradan kaže: „Te dane koje sam vam skinuo sa plate, nemam načina da maknem a niti opomenu ne mogu maknuti. Napisala si molbu da

želiš da nastaviš sa univerzitetom, nije odobrena, ali ja ču je ovog puta odobriti.” Nikad nisam to zaboravila Paskalu Ristanu, dobila sam pravo da nastavim univerzitet u Tiranu, sada biohemiju, jer je grana koja je obuhvatala geografiju bila na drugom institutu. Ali, nažalost, dostigla me je registracija 1964, a ne od 1963. Izašao je novi propis da su ovi ispiti koje sam dala iz botanike, zoologije, hemije odbijeni. U vreme komunizma, za privilegovane, za svoju decu, komunisti su osnovali neke jednogodišnje institute, koji su dobijali diplomu tog i tog, kao i ja. Iako sam bila na treć godini, vratila sam se sa ispitima prve godine iz botanike i zoologije. Nije mala stvar još jednom uči u njih. Međutim, dosta sam učila. To je bila zasluga mladosti, volje i onoga što sam sebi zadala da idem u srednju školu. To je urađeno da bi se obezbedio posao, jer sam znala da će ostati u selu. Radila sam mnogo. Godine su prolazile, rasla sam, ostarila, jer su me na selu kada sam imala 20 godina, zvali starija jer su navikli da uzimaju maloletne. Pomislite na odrastanje na selu i rekli su vam: „Stara si“. Zamislite kada dostignete 25 ili 30 godina.

Onda sam upisala fakultet. Mnogo je peripetija oko fakulteta. Bilo je sa ispitima, sa laboratorijskim radom. Ali kada je došlo vreme za državni ispit, nešto mi se dogodilo. Poslednji put kada sam išla i polagala ispit na Univerzitetu u Tiranu, bilo je to 1969. godine. Bio je to ispit „Fiziologija ljudskog tela“, čiji je profesor bio veliki fiziolog Albanije, profesor Bajazit Šehu, koji je studirao u Budimpešti. Padala je kiša kao da me zlo svuda prati. Otišla sam, hodala uz korito reke Drin, reka je sa sobom ponela sve te male mostove. Popodne se bližilo kraju, kada sam čula zvuk konja. Okrenem glavu, kada vidim predsednika zadruge oblasti, Mabe (Leže). Bio je agronom, poreklom iz Skadra, Tonin Alimhili, bio je visok. Bi mi smešno, kao da sam videla Don Kihota od Manče na konju. Kaže mi: „Slušaj, Bardha, popeo bih te na konja“. Ali konj će baciti u vodu i mogli bi smo se udaviti“.

Rekoh mu: „Ne, ne penjem se na konja, ni na biciklo, niti na motocikl“. Pripremila sam odeću i ušla u kanal za navodnjavanje. Jedan seljanin je pecao na drugoj strani: „Vidi, ti učiteljicu“, kaže, „onaj kanal ima vodu, a ti si niska. Pokušaj da se držiš za obe strane i vidi kakvo je kamenje postavljeno da ti voda ode na usta.“ Uhvatih se ja nekako, ispruži se. Ali to kamenje je bačeno za momka koji bi bio visok 1,90 metara, a ne za mene koja sam visoka 1,60 metara. Ipak sam nekako prošla. Shkodran (agronom) kada je izašao iz kanala, pružio mi je ruku: „Bardha, sad nemam šta da ti pomognem, jer se vraćam u selo da me noć ne uhvati“ Izašla sam na cestu za automobile i pokupi me jedno vozilo. Vozači su nas poznavali. Posle tri kilometra vozač je stao i kaže. „Bardha Jesi li to ti?“ „Da.“ rekoh mu. „Pa kako si toliko pocrnela?“ „rekoh mu ajde vozi“. Bila sam potpuno mokra samo sam kaput imala odozgo. Sledećeg dana krećem za Tiranu. Bolela me je sva muskulatura tela, jer sam u Tiranu išla čamcem kada se pokvario most na Buni. Kiša se nastavila. Ušla sam na ispit. Prvo pitanje je bilo o srcu i aorti, drugo o jetri, treće o štitnoj žlezdi. Pričam o srcu i aorti, a profesor me ugleda i kaže: „Dobra fina curo, kako si došla iz Zadrima koje je pod vodom?“ Profesori su me se setili. Rekoh : „Profesore, ovaj put sam se namučila prešla sam preko kanala za navodnjavanje. To je bio prvi i poslednji put da profesor nije ništa pitao, ali mi samo dade ocenu. Univerzitet je bio završen i sada su ostali samo državni ispiti.

Ali šta se desilo kada sam se prijavila za državne ispite? Tamošnji sekretar, iz porodice Dume, koji je imao predstavnike u visokim državnim instancama, bio je sekretar u Institutu u Skadru, gde je moj brat po prezimenu Milet i studirao matematiku, pitao me je: „Jel ti je nekakav rod Tanuš Milet? ?“ Kažem sa osmehom: „Da, brat“. Zatim kaže: „Znate li ko je ovo? Ona je unuka Ćazima Muleta, narodnog neprijatelja.“ Ovo

je izazvalo senzaciju, a ne da profesori nisu znali. Moji profesori su bili pod pritiskom. Kaže mi onaj sa biologije, profesor Lame Zeka, kojeg su lopovi posle demokratije ubili: „Vidi, dobra devojko, mi ne prihvatamo da ti ne damo ispit“. Ali je zato jedan profesor bio slomljen, profesor hemije, Skadranac koji mi je bio profesor u gimnaziji. Dva puta me je obarao na hemiji. Kada sam otišla treći put, naučila sam to tako dobro da sam mogla sve da znam.

Ali ovoga puta ceo moj posao je bio na kocki. Jednog dana mi dođe momak iz Permeta, oženjen devojkom iz Tirane, i kaže mi da želi da pođe sa mnom na ispit jer mu ide dobro. Rekoh mu da uđe na ispit sa dvojicom iz Skadra: jedan je sin gradonačelnika mog naselja, a drugi sin profesora. Ja sam ušla u prvu trojku. Međutim, u Albaniji je uvek bilo dobrih ljudi. Osman Kraja, dekan koji je tamo bio zadužen, je saznao za ovu stvar i javio mi se preko druge osobe. Njegova poruka je bila: „Reci toj devojci da napiše kompletne odgovore da čemo je u slučaju da ne položi onda će ga dati pred komisijom. Ovo je bila velika usluga. Studenti su izašli nakon polaganja ispita. Položila sam ispit. Čekala sam ovog drugog kolegu, kasnio je 2 sata. Pitam ga kako je prošlo.

Svi su prošli, kao i ona dva momka iz Skadra, a i Luli. Onda pošaljem poruku tom mom uvaženom profesoru: „Kako to da si dvaput obarao Bardhu, a ona dvojica iz Skadra prodoše od prve?“ Rekao je: „Izvini“. Nek su blagoslovjeni jer su sada oni svi mrtvi. Otišla sam po diplomu posle mesec dana, ali sekretar je promenio ime mog oca iz Hadži u Haki. „Ovo nije vaša diploma“, reče sekretarka. Profesori su protestovali rekavši da je to naša studentica koji kod nas uči pet godina. Ovo je bio veliki gubitak. Vraćam se u selo. Rekli su mi: „Neće ti ni dati“ itd. Oplakovala sam svoju muku od tolikih godina. Otišla sam u Leže, dobila dokument o školovanju, knjižicu i otišla kod dekana. On i profesor Popa su bili u hodu a ja sam bio dva metra iza njih, blizu glavnog korpusa. Dekan okreće glavu i kaže: „A ti Bardha?“ „Imam posla s tobom“, kažem. Ušla sam u dekanat, to je bio prvi put da razgovaram sa dekanom. Bila su tu i dva asistenta, mlađi momci, kao svetla. Kažem mu da sam Fatbardha Mileti ili Mulleti, toliko godina sam radila u obrazovanju, studirala sam vanredno bez odvajanja od posla, završila sam ispite i ne daju mi diplomu jer su promenili, svesno ili nesvesno, ime mog oca.

Pitao me je da li želi da potpiše dokumente koje sam ostavila u kancelariji. Nisam prihvatile, jer je zahtev koji sam podnela da dobijem ili ne dokumente izgledao kao uvreda. Naredio mi je da posle dve nedelje dođem u Tirani kako bi dobila diplomu. Posle dve nedelje lasam diplomu, koja je bila tako lepa, ali nisam bila previše srećna. Više sam se radovala kada sam polagala ispite. Bila sam u kategoriji za profesore gimnazije, ali me nisu odveli u gimnaziju, ostavili su me u 8 godišnjoj školi i zapravo tu diplomu sam uživala samo 4-5 godina. Radila sam laboratorijske radove u školama u koje sam išla, jer biologija ne može bez eksperimenata. Napravila sam bila imala odličnu laboratoriju u Manatiju, koja je ubrzo propala.

Kako sam napravila laboratoriju? Laboratorija se radi uz pomoć studenata. Na primer, da bismo sečirali životinje, da bismo videli unutrašnje organe, pripremali smo ih danima, stavljali u tegle, izolovali i punili police našim preparatima po klasama, počev od riba, vodozemaca, gmizavaca pa naviše. Ovaj rad je bio veoma cenjen u Leži. Ali su me sklonili iz tog sela i odveli u Zadrimu, kod jedne učiteljice iz Tirane koji je završila fakultet. Takođe, još nešto o laboratoriji. Zadužili su mene i još jednog kolegu, Antonia Benusina, da pripremimo preparate koje sam imala u svojoj školi, za 13 škola u okrugu Leža. On i ja smo radili mesec dana u Šengdinu. Spavala sam u ženskom domu ekon-

omske škole u Leži, a vodila ga je Ndue Lala, iz Leže.

Radila sam tamo ceo dan sa formalinom. Stavili smo u označene tegle mnogo ribe iz oblasti Shengjin. Uslovi za rad su bili teški, radili smo bez alata jer sa tim formalinom si mogao da ostaneš bez glasa. Šta mi se dešava poslednjih dana? Odgovornost mi govori da izađem. „Ndue Lala mi je naredio da ne spavam ovde“, kaže mi. Bilo je 8:00 uveče. Kažem mu: „Ovde sam po nalogu Izvršnog komiteta“. Radim za škole u Leži“. „Slušaj Barda“, kaže mi, „ili ti, ili ja? Mene otpuštaju sa posla“. Izlaziti u 8:00 uveče u Lezhi bilo je kao izlazak u 12:00 ili 1:00 u Skadru.

Popela sam se do doma Ležanske gimnazije. Tamo je bio jedan divni čovek iz Skadra, reditelj Ferid Ramadani. Objasnila sam situaciju i on me je upoznao sa maturantima. Onda sam otišla, nisam više nastavila. Drugim rečima, klasni rat je vođen od strane izgubljenih ličnosti, a ne od najvećih. Tako sam nastavila sa svojim životom. Počela sam da predajem u Dajču kod Zadrime. Radila sam tamo 8 godina. I tamo sam napravila sjajnu laboratoriju, sa strastvenim učenicima, mudrim nastavnicima koji vole školu i koji su mene mnogo voleli. Sa njima sam radila ceo život. Kraj je došao, 7. maja 1975. Počeli su naveliko čuveni govori Envera Hodže, o „klasnom ratu“.

Pripremili smo se duhovno. Zato što su počeli tako što su učitelje stavili u zatvore. Ali opet sam mislila da će sa svim ovim svojim radom od 17 godina koji sam radila u okružju Leža biti pošteđena. Imala sam skoro 36 godina. 7. maja su me pozvali. Sećam se nečega, sa datumom 5. maj, „Dan palih boraca“. Došao je prvi sekretar Leže, neki Mentor, i sagradili su spomenik na vrhu brda Dajči nepoznatom partizanu. Tu u tom delu nije bilo nikada borbi. Cela škola se postrojila, ja sam bio u poslednjem redu. Kada sam primetila njegov pogled, saznala sam da sam uklonjena iz obrazovanja. Bio je to užasan, mrski pogled.

6. maja sam dobila obaveštenje da idem u Izvršni komitet, znala sam da me zovu u vezi posla. Bio je jedan debeli čovek, Baki Karaliu, potpredsednik Izvršnog komiteta, koji je imao naše dosijee. Učitelji su ulazili i izlazili plačući. Uđem i on mi kaže: „Shvataš i sama, znaš ti“. Nema više posla u obrazovanju“. Izašla sam. Ali moje loše je bilo nešto drugo. Seoska kola su me pokupila i odvezla u selo, gde se pronela vest.

Sledećeg dana idem u školu i pitam direktora da li je moguće da održim poslednji čas hemije VIII razreda, za poglavlje neorganske hemije. To je bio deo u kojem su naučili o gvožđu i njegovim fizičkim svojstvima. On mi je dozvolio. Poslednji čas hemije provela sam sa VIII odeljenjem. Na kraju kažem učenicima: „Uz svu hemiju koju sam radila sa vama, u koju god da školu odete dobro će te proći. Oprostila sam se od koleginice Ndue Bibe koja je bila u suzama, ali nisam zaplakala i otišla sam. Direktor nije dao nikome od mojih kolega da me isprati. Ali nisam otišla u Skadar. Ostala sam u selu i mislila da će se u selu naći čovek koji će mi dati kolica ili zapregu kako bi ponela biblioteku, jer sam imala mnogo knjiga.“

Za ovaj trenutak imam još jednu poslednju fotografiju, čuvam je za uspomenu. Poslednja fotografija sa mojim učenicima. Nisu mi dali kolica. Sutradan, 9. maja, čekala sam da upoznam gospođu iz porodice Gazulori, koju sam mnogo volela kada je u to došao jedan student. Bio je to Angjelin Gazuli, ne zaboravljam mu ime jer je bio prvi u spisku, otišao je sa nastave i bio u dolini. Kaže mi: „Jao učiteljice, živa si, zar te nisu ubili?!“ Ja kažem: „Ali zašto tako govariš?“ „Da su ovi iz partije došli da nas napadnu“, odgovara. Ovo se desilo zato što su osmogodišnji učenici izašli da me pozdrave. Učenici VIII

razreda, 15 godišnjaci, rekli su mi ovo kada sam odlazila: „Mi smo učiteljice hteli da napišemo pismo institucijama da te odvedu u grad jer ste ostali ovde sa nama preduši.“ Rekla sam im: „Ne brinite, naći ćeš posao“. Ovo je bio poslednji rastanak. Tog dana sam pričala đacima priču o Higoju, kako su mučili devojku koja je pisala Fibi, koja je dobivala bolove kada bi pisala imena ljudi koje je volela, a na kraju su je nazvali vešticom. Eh, paralelizam. Kada sam videla šta se dešava u učionici, pomislila sam da se spremaju da me uhapse. Vraćam se, uzimam torbu i prisiljavam se da spalim rukopise. Spalila sam ih.

Moji rukopisi koje sam čuvala dok sam čitao romane i beletristike. Jer da su otvorili knjige optužili bi me za agitaciju i propagandu. Samo sa Higojevim knjigama to bi bilo previše. Uzela sam torbu i knjige i ostalo, složila ih u kutije, stavila u ugao i otišla dole. Kada sam izašla iz sela, morala sam da pređem glavni most, ali sam morala i da prođem kroz sve kancelarije zadruge da bih stigla na drugu stranu sela. Bio je to drugi put. Iznad Gjadra postoje dve vodovodne cevi. Tu je bila i jerevija crkve, i siromašna porodica, jedan Pjeter Lomshi, sa 9 dece. Često sam im donosila stvari iz Skadra i Tirane jer su bili veoma siromašni. Prešla sam ove cevovode ne gubeći ravnotežu i napustila Zadrimu, gde sam radila 8 godina, i Ležu, gde sam doprinisala 17 godina. Došla sam u Skadar. Bilo je jutro i moja majka je otvorila vrata. Iznenadljena je što me vidi. Dan je bio petak, 9. maj, koji se poklopio sa Međunarodnim danom pobede nad nacizmom. Razmišljao sama u sebi kada će doći dan pobede nad komunizmom.

Kažem majci da su me otpustili. Majka mi uzvraća: „Nećemo umreti Bardha.“ Pratila me je duhovna depresija. Kolege sa posla, školski drugovi ponašali su se kao da vas ne poznaju. Dok sam ja bila ta koja je doprinela obrazovanju, koja sam ih naučila kako da urade ogledni čas, otvoreni čas. Imala sam svoj doprinos za obrazovanje u Leži. Za mene je to udaljavanje od obrazovanja bilo praćeno mnogim traumama, i u odnosima sa ljudima. Ali porodica je ostala jaka. Moje prijateljske veze sa mnogim ljudima, kao što su rođaci ili prijatelji porodice Zadeja, ostale su stabilne. Ali drugi ne. Ovaj težak period od tri godine bez posla bio je period čutanja. Otišla sam po radnu knjižicu. Službenik je otvorio registar, častan čovek. Uputili su ga da mi je ne da. Onda sam prestala da idem jer nisam mogla da nađem posao. Rekli su mi da napišem molbu Hisni Kapu. Sačekao me je njegov sekretar, čijeg brata su Nemci obesili u Tirani. Ali ne moj ujak. Znao je čija sam unuka, nisam to poricala. Klasna borba je bila primarna, bez obzira na doprinos i rad. Nikada se nije zaboravilo da sam bio deo porodice Mulletti. Nastavila sam da učim. Čitala sam bolne romane o Hitlerovim logorima.

A što se tiče mog prezimena, nekad Milet, nekad Muleti, evo kako stoje stvari. Moja porodica je Mulet. Ali, nažalost, 1930. godine, kada je Zogu ubijen u Beču, u toj grupi se pojavio i moj stric. To nije imalo nikakve veze sa tim. Oca je prognao Zogu, a Zogu u to vreme primorava stanovništvo da izbaci imena sela iz svojih prezimena. Ovo nisu pratili svi. Moj otac ga je promenio u Milet, jer kada se peva na arapskom zove se Mullet. A zašto se ovo prezime zvanično koristilo, na primer moja majka je ovo prezime dobila kada se udala, svi su nas zvali Mulleti. Čak i onaj ko je napravio tu komediju učinio je strica besmrtnim kao figuru, ali kao grotesknu figuru. Napravio je svoju ženu lošom ženom. Napravio je od rođenog sina, čoveka koji je psovao oca, što se u našoj porodici nikada nije dogodilo. Njega, koji je napisao ovu komediju, spasila je kompanija Ćazima Mulleta. Bio je student. Ali očeva rođaka, učiteljica po prezimenu Kellici, kada sazna da je ovaj učenik uhvaćen, kontaktira svog rođaka. Ona ga hvali govoreći da je njen učenik odličan. Ćazim Mulleti odlučuje da postane garant. Iz dokumenata koji su izašli dokazuje se koliko je puta moj stric bio jemac. Ali on je ovako nagradio ovo

dobro. To su nezahvalni Albanci. Ima ih u svetu, ali ih ima i ovde dosta.

Nisam rekla, da kada sam postala učiteljica, druge godine su me poslali da budem učiteljica I i III razreda u drugo selo u Zadrimi, u Mabe. Onda sam povukla porodicu. Izveli smo moju sestru kao nevestu od ujaka, a ja sam majku odvela u podrum mamine kuće. Tu smo živeli do 1994. Brat nam je odrastao. Postao je odličan nastavnik fizike i matematike u Trošanu. Ali su ga uzeli za vojnika. Međutim, sinovi naših porodica su odvedeni u radne logore. Morali su da rade na poljima krompira. Zatim su ga odveli na melioraciju obale Skadarskog jezera. Mlađa sestra je išla u srednju školu u Skadru. Radila je i kao učiteljica. Bila je među prvim učiteljicama u oblasti Dukađin. Zatim je radila u selima Leža, udala se za momka iz porodice Batalaku koji su bili đakovčani, ali je došao u Skadar, sa majkom iz Prizrena.

Momak je bio talentovan vozač. Da, opet se pojavljuje klasni rat. Sestre ovog dečaka ga poriču i više ne razgovaraju sa njim. Jer jedan je bio direktor, drugi učitelj, a drugi je radio u banci u Tirani. Samo zato što je bio oženjen mojom sestrom, nećakom Ćazima Mulleta. Živeli su srećno i imali dvoje dece. Godine 1971. dolazi Ansambl iz Prizrena „Agimi“ i nastupa u Skadru. Ujak mog devera, Mate Vučaj, bio je član orkestra. Došao je sa mišljem da vidi svog unuka u Skadru. Bila je to ogromna radost. Dever odlazi i dobija dozvolu da ode u Ogranak unutrašnjih poslova ako bi njegov ujak mogao da pre-spava jednu noć u svojoj kući. Dozvola je data. Oficiri mu nalažu da ne priča, odnosno kakva je situacija u Albaniji. Nasuprot kuće u kojoj je prenoćio stric mog devera bila je prodavnica mleka. Ujak se probudio jer je čuo ljudi koji su donosili flaše tambli (mleka kako ga zovemo u Skadru) i koji razgovarali. Video je redove za mleko. Bio je šokiran. Nećak ga je molio da ne kaže jer bi mogao biti strpan u zatvor zbog agitacije i propagande. Takođe, njegov ujak je želeo da oženi devojku u Skadru, ali se predomislio kada je video situaciju ovde. Ali takođe je želeo da njegova čerka Antoneta vidi situaciju. Njegova čerka dolazi za nekoliko nedelja sa školom na ekskurziju u Skadar. Zatim se njegova čerka udaje u Prizren 1972. Dever je obavešten telegramom. Oni su dobro razumeli situaciju još 1972. godine.

Kada sam bila 2-3 godine nezaposlena, živila sam sa bratom. Pomogli su mi brat i tetka. Radila sam neke ručne poslove. Počela sam sa vezom. Zatim se sprovodi reforma u Skadru. Uklonjeni su svi učitelji čiji su očevi streljani i u zatvoru. Bili su to učitelji Skadra, deca intelektualaca. Komunisti su formirali novi kadar koji će zameniti one koje su izbacili iz sistema. Pozvali su me u partijski komitet u Leži da pričam o mojoj radnoj biografiji. Moj rad nije porican. Spremam se da uzmem knjižicu. Službenik je otvorio fioku i moja se knjižica zaglavila na slovu "F". Zapisuje u svesku, dok mu se ruka tresla, „nepodobna za obrazovanje“. Nisam mogla da dobijem posao u prosveti, iako sam bio vrhunski hemičar.

Neke moje kolege su rehabilitovane, našli su posao. Gradonačelnik mog odeljenja mi je dao radni list, posle prethodnih odbijanja da mi da radni list, za rad u odeljenju spajalica za odeću. To je bilo metalsko preduzeće koje je kasnije postalo drvorepre-rađivačka fabrika. Tamo sam naučila da pravim spajalice. Prvo sam bio student, pa sam dobila prvu kategoriju. Stopa je bila 5 leka. Od ovog posla sam zarađivala za hleb. Nezaposlenost te uništava, jer osoba koja je naučila da doprinosi ne može ostati bez posla. Sledеće godine su mi dali drugu kategoriju, vodili su me na ispit. Mene, koja imam dve diplome. Samo ove dve kategorije imale su odeljenje spajalica. Norma je ovde bila 6 leka. Spajalice sam dobro radila, ali kada su bile velike spajalice od 12 centimetara, onda sam imala više poteškoća.

Ali imala sam brzinu u pakovanju. Tu mi je pomogla devojka. Te devojke, sa kojima sam tamo radila, mnogo su me volele. I ja sam ih volela, jer su bili maturantkinj. zajedno čitamo knjige o umetnosti. Tamo nismo imali klasni rat, što je Partija imala. Bili smo zajedno i za radosti i tuge. U ovom periodu, kada sam imala 37-38 godina, niko mi nije prilazio. Nađe se tako jedan čovek, iz Skadrana, za koga nisam mislila da će se uzeti. Posećivao je devera. Radio je kao zlatar u umetničkoj galeriji Skadra, ovo je državno preduzeće. Zamolila sam ga da popravi mamin prsten, što je on bez oklevanja i uradio. Kada je završio, stavila sam ga na prst i rekla: "Uvek će ga zvati tvoj prsten." Moj otac je poklonio taj prsten mojoj majci kada sam se rodila. Posle nekoliko godina dolazi i zaprosi me. On je bio jedina osoba koja me je zaustavila na ulici i pozdravila kada sam bila nezaposlena. U društvu imamo izraz: „Neka nešto malo ima blagoslov“. Jer kad imaš malo, ne tražiš luksuz. U ovom periodu moj um je bio ispunjen prihvatanjem zahteva ovog čovjeka. Bilo me je sramota da kažem ne, bio je iz porodice Sarači. Otac i stric koji su bili u zatvoru, svi su studirali u Beču. I on je po prirodi bio humorista, dok ja nisam bio ni blizu humora. Bili smo dijametralno suprotni. Imali smo zastoja, jer ni porodica to u početku nije htela. Verili smo se i posle 4 godine imali smo slavlje. Krenuli smo od A, sa sobom i dve stolice. On je imao 50 godina, a ja 43 godine.

Na svadbi me niko nije dočekao. Moja porodica je večerala, to je sve. Ovo je posebno poglavljje. Ušla sam u kuću u koju nisam imala kuda. Onda sam se 3 meseca posle proslave vratila kod majke, napravili smo proširenje da pređemo iz donje sobe u gornju. 1983. godine sam postala majka, ovo je bila moja pobeda u životu. Bio je to dragocen poklon. Posebno za mene u ovom uzrastu. Dobio je ime po svom dedi, Petru. Imali smo poteškoća čak i da ga registrujemo, jer takva imena nisu bila dozvoljena. Ovo je jedno od najvećih poglavljja mog života. Kako kaže Hana Arent: Čovek je rođen, rođen je za budućnost.

Rođenje čovjeka ostaje najveće remek delo. Tokom ovog perioda, Skadar je doživeo velike potrese. Ljudi su počeli da beže, mladići streljani. Među najvećim bolovima koje sam imala u tom periodu je kada je jedna od mojih najbližih prijateljica, sa kojom sam radila, ubijena na granici zajedno sa momkom kojeg je volela. Pokušavali su da pobegnu iz Albanije. Imali su 25 i 26 godina. Komunisti su u ovom gradu imali jezive zločine, od 1944-45. do 1990. godine. Skadar je imao zatvore i logore. Ali ja sam nastavila odgajajući sina. Dolazi 1990. godina U vreme kada smo se svi nadali promenama, 1. jula moj muž je doživeo infarkt. Moj sin ostaje bez oca dok sam ja ostala sa smešnom penzijom. Pratila sam demokratske pokrete preko televizije. Videla sam i pad spomenika.

Pad diktature

Političke promene sam doživela sa najvećom radošću. Ali Skadar je bio užasan. Bilo je ubistava i pucnjave. Skadarskom pijacom, su kamionima vozili ubijene momke kako bi užasnuli narod Skadra. Možda su Srbi radili zlo Kosovarima, ali nama su Albanci radili zlo Albanacima. Ti vojnici su bili Albanci koji su ubili svoju rođenu braću. Ali sve je bila tišina. Desila se 1990. godina Inženjer koji je radio na stanicu blizu garnice je slučajno u kasnim jutarnjim satima video neke ljudi koji su nešto zatrpanivali čebadima. Ovaj inženjer ide tamo i stavlja znak, da se ne zaboravi da je tu nešto zakopano. Kada su počeli demokratski procesi, u listu "Rilindja demokratike", koji je bio naširoko čitan, dотični inženjer svedoči da je tog datuma i u takav sat video neke vojnike kako nešto zakopavaju. Uzela sam novine i otišla kod svoje prijateljice, sestre čoveka kojeg sam pomenula gore. Rekla sam joj idи potraži svog brata i bratovu verenicu. Pronašla je tela. Bio je to užas! Komunisti su porodici rekli da su dečak i devojka živi! Ti vojnici su pobegli i nikada nisu kažnjeni.

Kako je Albanija izolovana? Prvo, poricana je istorija, drugo, svi oni koji su izbegli u inostranstvo nisu imali pravo da se vrate u domovinu, bili smo izolovani od zapadnog sveta. Velika katastrofa. Albanija je bila ispunjena zatvorima i logorima za interniranje. Samo Skadar je imao 20 zatvora. Skadarske porodice koje se nisu pokorile bile su pohvatane i prognane. Odvođeni su u razne logore za interniranje, ali uglavnom u logor Tepelena. Nema ulice u Skadru u kojoj nema ubijenih, streljanih ili proteranih. Odrastala sam u prelepoj ulici u Skadru, Parruce, koja se u to vreme zvala ulica „Teuta“. Samo u glavnoj ulici su porodice Kazazi kojima su svi streljani i zatvoreni ; porodice Pipa u kojoj je ubijen jedan od njihovih pripadnika, advokat, a njegov brat Arši Pipa je odslužio 10 godina zatvora, a zatim pobegao. Nastavljajući sa porodicom majke moje majke, Muka, porodice Gjirezesi i tako dalje. Kada sam bila dete u Kavaji, videla sam obešene ljudi, dok sam u Skadru u ovim godinama videla majke obučene u crno kako hodaju kao senke. Nikakva vrata im nisu otvorena, sva vrata u Skadru su bila zatvorena. Albanija je probala tišinu, tišinu. Albanci su zatvorili svoja usta.

Dolaskom demokratskog sistema bili smo presrećni. Mislili smo se da demokratija dolazi odjednom. Međutim, došao je Albanac iz Australije. Bio je godina koliko sam ja danas, preko 80 godina. Sistem se upravo srušio. Bio je rođak devera, đakovčanin. Sestrin muž je preminuo u 52. godini i ostavio dvoje dece. Njegov rođak iz Australije došao je da vidi porodicu. Bio je sumnjičav prema našem entuzijazmu. Rekao mi je nešto čega se i danas sećam: „Gospodo Bardha, veoma ste srećni. Ipak, puteve će te izgraditi, zgrade će te izgraditi ali teško ćete napraviti čoveka.

Jer sam našao svoj narod i svoje nećake razdeljene Ni za 10 godina, kako kažete, promena neće doći, neće ni za 30 godina.“ Istina. Prošlo je trideset godina, a mi smo zaglavljeni u veoma teškim procesima. Zašto? Ovde vlada velika mržnja prema politici. I tamo je među vama velika mržnja. Albanci moraju da nađu način razumevanja. Želim da pobede oni kojima je uskraćeno pravo na pobedu, onima koji su izgubili imovinu, čiji su roditelji zatvoreni. Ali ljudi su instalirani samo u PD. Komunističke eskadrile su se vratile u partiju, uzele mnoge zastave. Kreirao ih je Ramiz Alija. Narod je požurio.

Mislili smo da osvajamo sva dobra. Ali dobro ne dolazi odjednom. Kada je SP pobedila u Skadru, u prvim godinama tranzicije, došlo je do masakra, jer su seljani glasali za Socijalističku partiju. Ovi zločini se i dalje negiraju u novinama. Ubijani i maltretirani

momci iz Skadra. Ovde su prošla teška vremena. Nije to mala stvar. Najgore se desilo tada 1997. Ono što nam se ne opršta. Nije trebalo da idemo u taj sukob parlamentarnih partija, pa da divlja čitan jedan grad jer su izgubili novac.

Kako se izgubio novac? Napravili su ta udruženja za koja Albanci nisu imali pojma šta su. Ova udruženja skupljaju pare, daju ti procenat, onda ti ne daju ništa. Tako su ljudi bankrotirali. Novac je izgubljen. A kad je izgubio slobodu, zašto narod nije reagovao? Spaljena je jedna Albanija. Nisam verovao da će Skadar biti umešan u te nemire, ali se desilo. U ovo vreme dogodio se događaj; Nikada to neću zaboraviti. SHIK je napustio svoju zgradu u Skadru i nije obavestio mene koja sam samohrana majka sa četvero dece (jer sam imala i decu svog brata). Bilo je i mnogo razbojnika, lopova koji su iskoristili ovu situaciju. To su bili trenuci očaja u mom životu posle '90. Imala sam problema sa vaspitanjem sina jer je bio u prvom razredu. Konfuzan period, kada nastavnici nisu uopšte nisu radili. Ipak, čovek nađe snagu. Godine 1992. Postala sam deo tima direktora Muzeja Skadra, uglednog ekologa, Mentora Ćukua. Bili smo kolege, zajedno smo završili fakultet. Pozvao me je i na njegov poziv smo formirali grupu. Tu je počela naša aktivnost, „Drugačija Istorija“, da se ponovo tretiraju ličnosti koje su oklevetane. Pridružila sam se sa proganjanim političkim ženama. Jednom mesečno, dana 12. u 4 sata popodne, okupljali smo se u Istoriskom muzeju zajedno sa ovim ženama. Tu je rođena prva knjiga. Počele su priče o majkama čiji su sinovi ubijeni. Čak su mi i glumci dolazili sa recitalima, zajedno sa muzičarima. Ali to je bilo dobrovoljno, jer nismo imali prihoda.

Smatrala sam prikladnim da se sastajemo. Imala sam sreću da su tada bile žive one majke koje su bile u zatvorima i logorima. Bilo ih je starosti od 40-60 godina. Bilo je i političkih zatvorenika iz Skadra. Sada, u ovim aktivnostima, rođena je moja prva knjiga sa životima ovih žena. Kako je nastala prva knjiga? U početku sam pisala članke za list „Lirija“, jer su politički proganjani u Tirani imali novine. Bio je to list udruženja „Politički proganjeni iz Tirane“, koji je nastao posle 1990. godine. Skadar ima list „Pištari“. U ovim novinama u Tirani s vremena na vreme sam pisala o životima majki. Pričala sam priče kao, na primer, kako je majka provela 15 godina prateći sina po zatvorima, ili majke koje su bile mlade neveste koje su bez oca vodile decu u logor Burel ili u Spač. Sa opisom ovih života napisana je i prva knjiga. Nisam imala pojma kako da to objavim. Objavljena je 1996. Kada sam dobio prvu nagradu iz očevog zatvora, meni je dodeljeno 100.000 leka, jer govorim novim lekom. Objavljujem knjigu. Bio je to poklon s moje strane sestrama Skadra. Bilo je više od 60 života majki iz Skadra ili iz drugog grada, koje su bile politički proganjane.

Ja sam deo ovog društva, ove priče znam od detinjstva. Tetke su mi svake zimske noći pričale o sinovima porodice Kazazi i drugim sinovima koji su streljani. One prelepe neveste iz Skadra dolazile su kod mojih tetaka, koje su spremale hranu za muškarce koji su bili u radnim logorima. Zato što su preko leta slani u radne logore. Uglavnom u Malić. Tamo su radili da osuše močvaru. Čula sam da su nekada mrlje uklanjali sa punom. Tu su sahranjivani ljudi koji su umrli. Tako je bilo i u logorima na kanalu. 1992. bio sam ispunjena euforijom demokratije. Međutim, kada sam shvatila da se imovina ne vraća, da se naša klasa ne sanira, onda sam počela da radim na drugoj knjizi koju sam započela deportacijama. Uz materijal koji sam imala od majki, koje sam takođe poznavala, pisala sam knjige sa svedočanstvima. Da bi rekla kako su te žene vodili u progonstvo. Bez uslova, bez ičega. Da radiš kao radna životinja i država te ne priznaje. Knjiga koju imam je u stvari 15 godina rada. Nisam je napisala za 1-2 dana, pisala sam je kao studiju. Reči se ne računaju, ali knjige se računaju. Istorjsko pamćenje je

neophodno, da bi se poznavala prava istorija. Tako je nastala prva knjiga. Predstavili smo je na Univerzitetu u Skadru. Neki stariji muškarci koji su bili u zatvorima bili su deo publike. Održano je mnogo predavanja, ali jedno nikada neću zaboraviti. Predavanje Zefa Stakua, pisca za dečije knjige, koji je napisao neke reči koje se nalaze na koricama druge knjige. Dva puta je bio u političkom zatvoru. Iz razloga što je bio deo omladine Nacionalnog fronta, mnogo je voleo školu, ali i Kosovo.

U to vreme, odnosno posle 1997. godine, aktivnost susreta sa ženama u muzeju nije nastavljena. Druga divizija je počela u Skadru. Da li ste demokrata ili niste demokrata? Morao si biti član Demokratske stranke da bi se nazvao demokratom, a ne u nekoj drugoj stranci koja bi mogla da nosi ime desnice. I tako se stvar nastavila. Ni sami politički proganjani nisu bili jedinstveni. Ima jedna izreka koja kaže: loš ostavlja konopac napolju. Jedan drugog su nazivali špijunima. Reforme su napravljene, ali nisu napravljene za naš sloj.

Radila sam na prikupljanju dokaza od 1992. do 1997. godine, ali nisam nastavila. Zašto nisam nastavila? Jer je počeo veliki raskol. Rekli su mi da nisam demokrata. Šta ovo znači? Nisam demokrata, ali sam pravedna. Ja sam demokrata, ja sam za slobodu. Nemam za cilj da nikoga spustim, ciljam na demokratiju. Uostalom, videla sam da da bi društvo krenulo napred, ako se ne piše istorija, ostaćeš bez traga. Nastavila sam ovaj posao.

Nisam ja to rekla, rekli su drugi pametniji od mene: „Ako zaboravimo prošlost, ona se ponavlja“. Kako? Ponavlja se u drugim oblicima. Može da usurpira vlast, ili voli da ostane na vlasti 20-30 godina, ili ne sprovodi ustav. Narod voli demokratiju, ali morate naučiti da je poštujete. Da poštujete zakone, sudove itd. Ali ovde imamo perverzjnake. Sada vas pitam: kako vi zovete privatno vlasništvo tamo na Kosovu? Privatnom imovinom nazivate imovinu zarađenu znojem, imovinu nasleđenu od predaka i imovinu koju je neko poklonio. Ovih pojmove kod nas nema već 80 godina. Kod nas su ove stvari Za opljačkane.

Pojavila se plejada ljudi koji su uživali da uzimaju tuđe stvari, kada bi ulazili u tuđe kuće, i tako se nastavila postdiktatura. Ova demokratija koja nam je došla ima izopačenost. Albanac se toliko transformisao da je sišao i zauzeo tuđe zemlje a naše vlade su ih legalizovale. A sada su vlasnici u Tirani, Skadru itd. Niko se ne seća da nisu na svom imanju, ali su opljačkali nekog drugog. Ljudi kojima je oduzeta imovina nisu obeštećeni.

Kružila je ideja da se bivšim vlasnicima dodeli zemljište prve kategorije. Ali to se nije desilo. Toliko je iz naše klase ili umrlo ili ostavilo svoje potomke bez imovine. U Albaniji ne postoji svetost imovine. Dakle, koncept imovine u Albaniji je razbijen od 1945. Komunizam u našoj zemlji je počeo nasiljem, ubijao ljudе i nastavljao lažima. Sada se postavlja pitanje zašto se ovi naši vladari ponose što su Albanci spasli Jevreje? Istina je. A koja vlast ih je spasila? Bila je to vlada koju danas neki nazivaju „kvislingovskom“. To su bili pravi Albanci. E sad zašto su Albanci posle 1945. predali braću komunizma i pobili ih. Dakle krive su vlade, a ne Albanci! Vlada za primer uči narod da bude demokratski. Žao mi je što sam ostala tako dugo u ovom životu i ostavljam Albaniju u ovakovom stanju. Albaniji elita ne nedostaje, ali je većina pobegla.

Bila sam odbornik u opštini Skadar, iz „Skadarske Desnice“, kada je Bahri Borici bio gradonačelnik. I sama sam bila prisutna tu sa njim kada smo išli u silose kada su ljudi

sa Kosova bili u izbeglištvu. Bila je to velika ljubaznost, mnoge porodice su dolazile ovde. Blizu mene, pored zida koji nas je razdvajao, bila je kosovska porodica. Bili su u dobroj situaciji jer su imali ljudе u Nemačkoj. Ali kada sam rekla tom gospodinu da ste se borili i da se borite za svoju zemlju, a ovde nam je naša zemlja oduzeta, on nije razumeo šta sam ja sve preživela. Jer je ranije mogao sresti komunističke porodice koje su mu mogle reći nešto drugaćije. Ali hvala Bogu da su tako lepo primljeni, odnosno albansko društvo ih je, iako siromašno, dočekalo. Većina ih je bila u dobrom stanju, izdržavala su ih deca iz inostranstva.

Pomagala sam im sa dokumentima, pošto sam bila savetnik. Čak mi je jedna, porodica prosledila pozdrave u početku a sada smo izgubili veze, zbog ovih deset godina. Ali želim im sve najbolje. Ne nastavljajte sa manama Albanije! Jer vi ste odbranili pitanje imovine koju toliko cenite. Ja sam videla neplodnu zemlju i trošne kuće, da niko nije došao da ih uzme, jer sam bila na Kosovu 2003. godine i sada do skoro, tamo 2014 godine. Ali ovde u Albaniji ako neko vidi nešto što je pokvareno ili zapušteno odmah dolazi drugi i gradi zgradu. Hajde uzmi! I tamo sam kod vas videla veliku ljubav. Preko muzeja sam sarađivala sa „Trojet e Arbri“ i tu su objavljeni moji radovi koji su potom pretvoreni u knjigu. Ali svaki put kada su moji radovi objavljeni, primetila sam čutanje tih istoričara sa Kosova. Čudna tišina, nisu razumeli o čemu govorim. Onda, kada sam završila knjigu, poslala sam je nekolicini menadžera, među kojima je bio i jedan u Americi, a kada me je nazvao, rekao je: „Kakva je ovo knjiga koju si mi napravio?“ Kažem: „Knjiga koju sam vam čitala deo po deo na svakom vašem seminaru“.

Knjigu treba razumeti, zato joj dajem značaj. Blago onima koji ih čitaju, jer moje knjige nisu svetska remek-dela, već su remek-dela sećanja. Dakle, ko god ceni ovu knjigu za mene je dragocen, ko god je prenosi poseban je, ko je prihvata božanski je. Kako da vam kažem, kategorije su iste. Često se kaže da se u Albaniji ne čita, ali ima ljudi koji delove moje knjige postavljaju na internet. Ko hoće da me čita, čita, ko hoće da me razume, razume. U Skadru, kada god sam radila prezentacije knjiga u gradskoj biblioteci „Marin Barleti“. Zvala sam ljudе i oni su sami došli.

Ja sam knjige poklonila, nisam ih prodavala. Dala sam knjigu i Institutu za zločine komunizma i oni su mi dali 60 knjiga. Jednom kada sam otišla da popravim cipele, postolar mi je rekao: "Gospođo Bardha, vi koji imate sve ove knjige dolazite da popravite cipele?" Rekla sam: ' Da li je isto godište je i moja noga kao i ja?' Ali nisam pisala knjige radi zarade, pisala sam knjige za sećanje. Ovaj novac koji sam potrošila za knjige je novac od mog doprinosa. Zašto? Nisam zaboravila šta mi je otac rekao: „Fatbardha, čuvaj to u mislima, čuvaj u srcu, pa ćeš to zapisati“. Počela sam da pišem sa 52 godine.

Malo nasledstvo od oca koje mi je doneo brat, sačuvala sam i upisala u knjigama. To je u znak sećanja na moje pretke. To je to. Nemam ništa drugo, jer nisam mogla ikoga sa molim. Nisam volela da tražim pomoć od stranaka ili udruženja. Odmah bi bilo predrasuda jer Albanci su takvi. Poštujem čak i one koji mi se protive. Komunistička partija je promenila ime u Laburistička partija i za minut je postala Socijalistička partija. Na ovu promenu reagovao je samo Dritero Agoli. Ko hoće neka uči. Išla sam 2014. sa sinom, sa bratom, sa Agronom Tufom, sa nemačkim ambasadorom Hofmanom, sa direktorom udruženja „Konrad Adenauer“ u Tepelenu da vidim silose.

Bili su uništeni su. Objavila sam jednu knjigu. Bilo je i starijih ljudi koji su bili deca u logoru Tepelena. Desilo se da me je sin odveo u Tepelenu, on koji je odrastao sa

mnom od malih nogu u aktivnostima. Ovog puta to su bili stariji ljudi iz Skadra, koji su bili u logoru Tepelena, u koji ih je opština odvela. Bio sam na sredini sale, kada mi je prišla gospođa direktorka Uprave za dosijee i rekla: „Gospođo Bardha, ovi veterani ne prihvataju da je ovde bio logor za interniranje, već ga zovu logor V. Čak kažu da ga ne treba upoređivati sa logorima nemačkim“.

Međutim, aktivnost je trebalo da počne. Kažem joj: „Vidi, draga gospođo, mogu da kažu da nema logora Tepelena, ali su tu umirale bebe, umrla su deca, umrli su starci. To govori sećanje mojih ljudi i naroda koji je ovde živeo. Onda ga možete nazvati logorom V ili logorom Ks, ali će zauvek ostati naziv logor za istrebljenje Tepelena od 1949. do 1954. Hiljade albanskih porodica je ovde doživelo užas“. Šta da kažem tom veteranu? Vreme će pokazati. Takođe sam rekla u svojim svedočenjima, da mi je po tim priznanjima logor Tepelena poznat, ne radim to na silu. Onda su ostali izašli. Ali dokumenti su i dalje zatvoreni. Gde su grobovi dece koja su nestali? I meni je žao zbog toga. Zato što sam ovu 5. knjigu napisala u znak sećanja na ovu decu, bebe i odrasle koji danas imaju 70-ak godina.

Knjiga ima biografske elemente, njihovo sećanje, patnju koju su ova deca doživela. Kako se u Albaniji čutanjem objašnjavaju uzdasi ove dece i plač ovih majki? Komunistička država je bila vrlo autoritarna, nije ti dala da govoriš ni da se pokažeš. Jer čak ni oni koji su doživeli takve strahote nisu imali kome da kažu. Ali ni uši Albanaca nisu ništa čule. Ovo je užas! Dakle, ovo je sećanje, ispovesti ovih ljudi. Memorija vam ne dozvoljava da ponovo padnete u grešku. Nije podignut spomenik deci ubijenoj u vreme diktature. Kada je podignut spomen-spomenik u Skadru, nisam bil član opštinskog veća, već posmatrač kada je konkurs raspisan. Ali na ovom spomeniku su nedostajala deca i majke. Posle 4 godine od podizanja, stavili su majke, ali ne i decu. E sad, deca su anđeli, budućnost jednog naroda, za njih sam pisala. Neki su umrli, ali većina je živila. Titanik je potonuo, ali njegovu priču pričaju oni koji su preživeli poplavu. Albanski komunisti, iako ruska vojska nije došla ovde, ali nas je okupirala marksističko-lenjinističko-staljinistička ideologija, nadmašili su sve. Korumpirali su stanovništvo i ostavili ga siromašnim. Kako je siromašno stanovništvo? Na primer, da li znate kako su seljani u mom selu glasali kada su glasali? Doneli su ime za koje nisu znali ko je, postavili neka biračka mesta kao sa crvenim zavesama i tamo bacili listić. Bubnjevi su počeli već u 2 sata u noći, nastavili su do 5 sati uveče i glasanje je završeno u našem selu. Laburistička partija je pobedila 100%.

Naučila sam da živim i sa dobrom i sa lošim. Ja živim. U početku su nam pomagali oni nećaci i nećakinje koji su bili politički imigranti u Nemačkoj, koji su ulazili u ambasadu. Bile su prve ptice selice Albanije. Samo što mi je moj muž je umro i nisam znala da li plačem za njim ili za decom moje sestre koja su ušla u ambasadu i mogla se da se desi da ih ubiju. Čak i 1990. godina počinje sa poklonima, sa paketima. Petar je mali. Moj brat je bio aktivista, radio je sa udruženjem politički proganjениh. Uspeli smo da dobijemo nešto od mog oca. Kuća je napuštena 1998. godine i moja majka je tu živila dve-tri godine i umrla na istom mestu odakle je otišla mlada. Tada su oni koji su bili u našim kućama bili predsednici odbora i u to vreme su imali svoje ljude u odborima, želeli su da dobiju stanove i da ostanu u našim kućama. To se serdilo.

Dakle, kada smo dobili kuće, dobili ih smo ih mi oštećene i kada smo dobili te 4 radnje dobili smo ih samo sa jednom stranom zida. Ali ipak, brat mi je pomogao da podig-nem Petra. Bila sam u godinama kada nisam imala šta da radim, već sam radila na knjigama. Uspela sam da odgajam sina, obrazujem ga. Htela sam da ga odvedem u

Austriju, gde su naši preci imali ateljee. Bilo je nemoguće, nisam imala novca. Od oca sam dobila poklon od 15 dolara. Sačuvala sam ih, vratila u banku i kada je dolar tada pao, kada sam sina poslala na studije u Padovu, sa nekih 2000 dolara, nisu bili ništa. Zato što nismo imali koncept dolara. Ali našao se još jedan član porodice Sarači, koga je poslala Crkva na studije pa mi je primio sina.

Dakle, to je bila sreća. Zatim se sin takmičio, pobedio i bio prvi u koledžu „Nikola Maza“. Uzeo je granu finansija, koju su imale njegovi dedovi koje su studirali u Austriji. Ovo je bila moja pobeda. Ali tada nisam imala pravo da idem u Italiju jer nisu davali vize. Nikada nisam otišla tamo da posetim sina kao studenta. Nisam imala šanse. Sada, 2008. godine, sin završava školu i kaže mi: „Mama, ja ću diplomirati u junu 2008. Poslaću zahtev u konzulat“. Ali je zahtev odbijen sam jer nisam imala novca u banci. Pričam sinu o odbijanju vize. Kaže mi da nije htelo da uđe u odbranu diplome, ako ja ne dođem, odložio bi to za novembar. Zbog situacije su mu odložili za 30. jun.

Jednog dana dok sam radila, pronalazim vizit kartu u jednoj svesci. To je bio kontakt jednog od mojih učenika kojeg sam imala kada je bio u VII odeljenju, on je bio razredni staratelj. Postao je gradonačelnik Ležanskog okruga. Bio je to Viktor Tuša. Pričam mu da mi je odbijena viza. Odmah mi je sredio posao. Zaboravila sam da je taj gradonačelnik jednom onomad spasavao živote. Na kraju, assistirala sam na univerzitetu u Italiji, gde je moj sin odbranio diplomu iz bankarskih finansija. Neviđena radost. Nisam mogla da verujem da je moj sin tako dobro prošao te 2008 godine, bila je to velika radost. Vratio se u Albaniju za mene. Pripremio je papire i primljen je na Univerzitet u Skadru, gde nastavlja da radi kao pedagog. Rekla sam mu dve reči: „Ako hoćeš da radiš za Albaniju, radi na državnom univerzitetu da učiš tu decu iz Skadra, koja već znaju šta je trgovina. Jer oni koji imaju novca idu na privatne univerzitete“. Pedagog je već 16 godina. Stvorio je porodicu, otac je dvoje dece, do sada me je svuda pratilo. Ali sada je teško jer jedno dete ima 1 godinu, a drugo 5 godina, jedno u vrtiću, a drugo u jaslicama. I danas me je doveo ovde.

Rad i knjige o majkama, ženama koje je progonila komunistička diktatura u Albaniji

---

Neverovatna je ideja kako su te majke pružale otpor u logorima, ili majke , snaje i žene koje su imale muževe u zatvorima. Ovo se može nazvati herojstvom. Znate li šta znači da majka uzme dete od 6 godina i odvede ga u Spač da vidi oca? Jedne noći, takva jedna majka, zajedno sa detetom, ide u Spač, spava u kolibi, koja je okružena vukovima. Nešto šokantno, ali takve knjige se ne diraju rukama. Jer da je bio neki filmski stvaraoc, snimio bi prvoklasne filmove, pokazujući šta je preživljavanje. Ovo je veliki otpor. Da kažete istinu kroz jezik, da pokažite izolaciju Albanije, izolaciju unutar nje same, unutar Evrope.

Čak nas je i Evropa zaboravila. Čudi me kako diplomate, intelektualci i neki francuski profesori koji su predavali u Tirani nisu bili impresionirani ili nisu prepoznali nedostatak slobode ovde. Ovde su dolazile i marksističko-lenjinističke grupe iz celog sveta. Sećam se kada smo išli na plažu u kampove za odmor, oni su imali svoje posebne rezidencije. Dolazili bi da saznavaju da je socijalistička Albanija neosvojiva tvrđava socijalizma

Pitam se i čudim kako nisu razumeli situaciju. Imala sam prijatelja sa Kosova, Šefćeta Kačanikua. Jednog dana je bio u Đadru, a ja sam išla do Dajča. Pogledala sam ga i pomislila, kako je moguće da osoba koja je iskusila jugoslovenske zatvore od svoje 16. godine sa Marijom Šlaku, ocem Bernardinom Lupijem i društvom, i misli da je stigao u socijalističku Albaniju? Onda je završio u zatvoru. Šefćet Kačaniku, nastavnik biologije-hemije, dolazio je sa mnom na grupe bioloških nauka, a od učenika sam saznaла kada sam putovala u vozu, nakon što sam bio udaljena sa školovanja, da je poslat u zatvor

I koliko drugih Kosovara je doživelo ovu sudbinu. Užas! To je Albanija. Nas su zvali buržoaska porodica, a danas su komunisti postali bogate porodice. Hvala Bogu da su! Kako? Kako je ovaj narod dopustio da većina Albanaca pobegne? Ostale su ove prelepe zemlje, za koje ste se celog života borili. Ali mi smo otporni. Nadam se da će omladina preduzeti odmerene korake i otići prema dobrom. Ići će, ali ne malim koracima. Onaj moj stric nije znaо da kada je radio u periodu fašizma, da će ga nazvati fašistom, koliko god divnu karijeru imao, on je svoju karijeru bacio. Što se mene tiče, to je sve što imam sa svoјim doprinosom. Naprotiv, ne znam da li ću to učiniti jer godine ipak čine svoje. Volela bih, ali ne znam da li ću više.

Htela bih da kažem, ali ima previše toga da kažem. Ali ja bih volela da ovo albansko društvo napreduje u pravom smeru. Često kažemo da smo ušli u Evropu. U Evropu se ulazi ili govoreći najbolje od Evrope ili govoreći najgore od Evrope. Ja sam u godinama i gledam neke televizijske programe koji su uznemirujući. Jeden od mojih nećaka koje imam u Nemačkoj mi je rekao da su prema analizama krv najčistija rasa u Evropi Albanci. Nemojmo se skrnjaviti, ostanimo ti starosedeoци Albanci, ti dobri Albanci.

Zadržimo dobre vrline koje imamo, otklonimo fanatizam, pazimo, da ne lažemo, jer politika laže. Škola se završava za to. Rekla sam ljudima ‘obrazujite se, jer vas škola ne čini bogatim, ali škola vam daje osećaj da razlikujete dobro od lošeg’. Ja kao

Bardha, koja je radila u obrazovanju, želim da prenesem poruku svih nastavnika koji su radili: da uče, da obrazuju novu generaciju bez trikova; to nema veze sa platama, vezano je za humanost. Humanizam je suprotnost mržnji, bedi i totalitarizmu.

Morate to voleti. Morate pokazati ljubav prema našem narodu, ne samo prema svom narodu. Bila sam dete kada sam doživela rat u Tirani, nisam želeta rat. I sada se ratovi nastavljaju. Deca se brutalno ubijaju. Kuda ide svet ovako? Gde su sve ove vođe, ovi naučnici, ovi filozofi? To za mene znači da oni koji vode države nisu na visini na kojoj bi trebalo da budu. Obrazovanje ima mnogo veze sa tim. Zaista, u komunizmu smo radili na obrazovanju, ali ono je bilo indoktrinirano. Istorija je bila pogrešna. Uvek sam bila korektna kada sam predavala, đaka nisam ostavljala bez znanja. U to vreme su postojale razlike. Onaj ko je bio komunista je nekad pohađao nastavu, nekad nije pohađao nastavu, nekad išao na sastanke. Nije se trudio da uči. Za nas koji predajemo rekli su „ovi ljudi rade iz straha“. Ne! Čovek radi za čovečanstvo i za strast koju ima za radom. Kako bih se ja zvala učiteljicom da sam se svetila tim učenicima. Iz tog razloga mnogi moji bivši učenici dolaze na promocije knjiga koje objavljujem. Snaha mog nećaka, koja je učiteljica, čak me je jednom pitala: „Jao! Da li će moći da nateram bivšeg đaka da razgovara sa mnom kada napunim 80 godina?“

Radila sam bez potrebe za titulom. Dobila sam zvanje zaslužnog učitelja 1993. godine, kada su ga dobijali svi ostali koji su bili otpušteni. Dobila sam i titulu od Predsedništva Albanije 2017. godine „vitez od Skenderbeua“, zajedno sa još jednim kolegom koji je preminuo tokom pandemije. Ni TV ni bilo ko ovo nije predstavio. Veliki je metež kada se odlikuju umetnici socijalističkog realizma. Mi smo ostali u tišini. Čovek radi da bi se potvrdio. Volela bih da svi rade i da ne budu zapostavljeni. Ali sposobni ljudi moraju voditi, jer sposoban čini druge sposobnima.

Kad sam odlazila na Kosovo, neki mladići su mislili da će ujedinjenje biti obavljeno odmah. „Ne“, rekla sam im. Unija dolazi drugačije. Unija dolazi kroz kulturu, umetnost i um. Napredujte na veoma lep način jer ste živeli u Evropi.

Pročitala sam znatan deo vaših pisaca. Veoma su divni, kao na primer Ag Apoloni. Dok je Albanija imala odstupanja, ova odstupanja ne dopiru do vas. Iako su neke grupe na Kosovu stigle da proslavljaju 100. godišnjicu rođenja Envera Hodže, pratim i Redžepa Čosju sa svojim društvom, ali i drugi dolaze. Tu je i Kim Mehmeti koji govori sasvim drugačije, napisao je čudnu priču koja mi se nije dopala kada sam je pročitala. On govori o nekim skadarskim gospodama u blizini obale koje su videle samo snove, a jedna se udavila. Prave dame Skadra su heroine koje su preživele komunizam 50 godina i ostavile potomke hrabre kao i one same.

Nežna priča o snažnoj ženi: Život posvećen ženskim pravima

Gospođa Savka Todorovska, predsednica NSRR-a, govori o tome kakvo je bilo njeno detinjstvo i kako ju je kasnije životno iskustvo prirodno opredelilo da postane jedna od najaktivnijih borkinja za prava žena u Makedoniji.

Govoreći o prošlosti i izazovima kroz koje je prošla kao posleratno dete, ali i o bliskosti i povezanosti sa porodicom i rođacima koji su imali ključnu ulogu u njenom životu i pogledu na svet, ona zamišlja kako se njena priča završava, i njeni dalji postupci, puni urođenih liderskih afiniteta.

Govori o njenom aktivnostima u socijalističkoj Jugoslaviji, ali i o zanimljivim začecima organizacija civilnog društva u nezavisnoj Makedoniji, o teškim vremenima tokom ratova i raspadu federacije.

Na kraju se osvrće na njene poglede na stavove današnje omladine i savremene probleme o položaju žena u društvu.

O svemu tome daje uputstva, zaključke i korisne savete u svom stilu, sa puno vere i šarma.

Savka Todorovska

Ja sam Savka Todorovska, a moje devojačko prezime je Savka Siljanova. Rođena sam u Velesu 1943, što znači usred Drugog svetskog rata.

Moj je otac porekлом iz porodice Siljanovski, iz naselja u Tetovu, Potok, a partijskom linijom je raspoređen u Skoplje. Zatim je dobio partijski zadatok da ode u Veles na železničku stanicu, koja je bila poznato saobraćajno čvorište za pružanje podrške u prevozu Jevreja i podrži ilegalce.

Moja majka je iz Velesa. Bilo ih je petoro dece – tri sestre i dva brata. Njen braća, njeni majci, moja baka su takođe bili aktivno uključeni u partiju. I tako, na partijskom zadatku i učestvujući na partijskim sastancima, moja majka i moj otac su se sreli i među njima se rodila ljubav.

***

Pošto je Veles na brdu, moglo se vrlo brzo proći kroz kuće i dvorišta kako bi se moglo pobeti u obližnju šumu ili na obližnja brda, pa je moja majka bila stražar, zapravo se starala da neko nepoznat ne dođe slučajno u vlašku mahalu u Velesu, gde sam ja rođena, a koji je u jednoj narodnoj pesmi poznat po tim visokim žutim kućama.

Usred ratnih i partijskih obaveza, žarko sija iskra ljubavi. Kada se zaljubila u mog oca, moja majka nije imala ni osamnaest godina. Moja baka je čak rekla mom ocu da moja majka ne može da se uda za njega jer nemaju šta da joj daju. Međutim, ona je bila veoma mudra žena i ona je, čim su se saglasili da će se mlađi ljubavnici venčati, ona je u blizini, u istom komšiluku, našla životni prostor da tu žive. Pošto je moja mama bila veoma mlada, trebalo joj je pomoći uz punu podršku porodice i ona je to dobila.

Moja baka je nastavila da igra veliku ulogu u mom životu, odgajala me je.

***

Rođena sam u Velesu 9. avgusta 1943. Nažalost, moj otac je uro u februaru 1944. godine, dok sam bila beba od sedam meseci i uopšte ga ne poznajem. Onda je baka odmah odvela moju majku, sa mnom kao bebu u naručju.

Postoji jedan zanimljiv trenutak o mom ocu, odnosno o njegovoj porodici u kojoj je bilo petoro dece. On je bio drugi po redu, a njegov stariji brat, koji je bio muški i ženski frizer, imao je kuću u Skoplju i prodavnicu na trgu „Sloboda“. Išla sam kod njih kao dete. U tom kraju je bio vatrogasni dom.

Danas volim svoju kancelariju jer me podseća na detinjstvo, koja se nalazi u blizini radnje mog strica, gde sam provodila letnje mesece.

Ovde, u Skoplju, sam naučila da vozim bicikl, okružena rođacima mog oca, jer sam, kao što sam rekla, odrastala sa rođacima moje majke, ali su oni održavali sjajne veze

sa rođacima mog oca. Dobijala sam jednaku ljubav i podršku porodica sa obe strane.
Ja sam dete koje je puno voljeno!

Iz svojih dolazaka u Skoplje sećam se jednog trenutka kada su me stric i strina dočekali na železničkoj stanici, izvanrednoj, velelepnoj zgradi, a onda me je, sećam se u tri sata popodne, tetka smestila u mali voz za Tetovo i poslala me kod drugog strica.

Zanimljiv je događaj da je brat mog oca, moj stric, imao samo sedamnaest godina kada je izbio Drugi svetski rat, i tada ga je moj otac doveo iz Tetova u Veles, i otišao u partizane.

Moja baka i majka, kao i njihova porodica, brinule su o njemu kao i o mojim ujacima, kada su se vraćali iz partizana, prale im, kuvali, čuvale ih, da bi se po završetku rata, moj stric vratio u Tetovo da živi.

A dok se on i dalje školovao, iako je u to vreme držao važan položaj, i u partiji i u prosveti, oženio se tada svojom izabranicom iz Gostivara, i rekao joj da ima brata u Tetovu, majku, brata i sestru u Skoplju, i da nema nikakve obaveze ni prema kome. Ali u Velesu postoji samo jedna obaveza, prema snaji tek preminulog brata, a naravno i prema detetu koje odrasta posle njegovog odlaska sa ovog sveta. Obaveza prema meni!

Tako sam kao učenica provodila mnoga leta i mnoge zimske praznike sa njima u Tetovu. Bila sam najstarije dete u toj porodici Siljanovski. Pre toga, kada sam bila dvogodišnje dete, mojoj majci je ponuđeno da bude premeštena u Skoplje po partijskoj liniji.

Tada je moja majka, koja je još uvek nosila crninu zbog očeve smrti, prihvatile ponudu i odmah po oslobođenju došla u Skoplje da uči za medicinsku sestru. Radila je kao medicinska sestra u uniformi u bolnici, ali zbog veze sa mojom bakom, jer još nije bilo telefona, baka iz Velesa je svakodnevno slala hranu mojoj majci, iako je u bolnici bilo hrane, ali u isto vreme i kao obaveza da pošalje informacija kako sam ja.

***

Moj stric, očev najstariji brat, kao što sam već rekla, bio je oženjen, ali u braku nisu imali dece punih šesnaest godina. Kada mi je otac preminuo bila sam beba od sedam meseci, a majka mlada udovica od devetnaest godina i oni su došli i tražili da me uzmu i staraju se o meni kao njihovom detetu ili da me usvoje, ali moji ujacici i moja baka su poštivali odluku moje majke. Pitali su je „Šta hoćeš, hoćeš li da ostaneš sa detetom, i mi ćemo da te podržimo ili hoćeš da predaš dete očevoj porodici?“, ali je ona odgovorila da želi da me zadrži i to su svi ispoštivali.

Uvek se setim ovog sa puno emocija. Podrška koja mi je pružena je postala motiv da se brinem o ženskom stanovništvu i poklapa se sa mojim stavom da bez obzira šta ćete imati u životu i šta će vam se desiti, možete napredovati samo uz dobru podršku i razumevanje.

I zato tome posvećujem toliko pažnje, zato danas u našoj organizaciji imamo SOS telefon, imamo i savetnike, jer se žene u 21. veku suočavaju sa istim problemima bez obzira na njihovu prirodu.

Ali zbog nedostatka podrške ili neznanja kako treba uradi nešto, žene postaju žrtve ili bivaju ubijane ili ostaju same sa sobom i svojom decom, opet nesrećne.

Nepravda ili nepreboljevanje

Moja majka je doživela devedesetu i svi smo bili srečni zbog nje. Često sam se pitala i kao mlada i kao odrasla osoba, kao i kada sam postala majka – činim li nepravdu prema svom ocu što nikada nisam osećala da mi nedostaje, jer ga nisam videla, ne poznajem ga.

Bila sam okružena velikom ljubavlju od svih i nikada sa dozom sažaljenja. Jednostavno, gde je bilo troje dece, ja sam bila četvrto, gde je bilo četvoro, bila sam peto, gde nije bilo dece, bila sam prva u porodici. Uvek jednaka sa drugom decom.

Zapošljavanje

Sada želim da se osvrnem na period kada je došlo do tranzicije u 1991. Nisam se opredeljivala partijski, ali se u tom periodu, 28. februara 1991, 28 žena okupilo na skupu u zgradbi Socijalističkog saveza i predložile su me za predsednicu prve lokalne ženske organizacije grada i opštine Skoplje. Ni ja nisam znala, a i mislim da niko nije znao šta će biti sa organizacijama civilnog društva i kakvu će ulogu imati u budućnosti.

Zašto ističem ovo? Predstavila sam iz kakvih porodica potičem, ali da istaknem i sa tatine i sa mamine strane, ostali smo pri jednom ubeđenju – da uvek budemo časni, odgovorni i vredni ljudi. Nemamo ni pedalj zemlje nigde jer su moji i s jedne i s druge strane iz gradova i zato nemamo zemlje. Mi nemamo nasleđa, bili smo čisto radničke porodice.

Ali to ugrađeno poštenje i trud su me učinili liderkom u okruženju, u tadašnjim uslovima.

Kada su me 1991. predložili za predsednicu, nisam znala šta je, šta ćemo, kako ćemo... Ubeđena sam da ni one koje su predložile da budem predsednica nisu znale u šta će se razviti nevladine organizacije. Znala sam samo da je potrebno raditi pošteno i složno, uz međusobnu podršku sa svih strana.

Zašto govorim ovo? Nisam imala leđa, nikoga da me podrži za funkciju, moj otac je umro veoma mlad, moja majka je otišla u penziju kao medicinska sestra i živela je 90 godina. Moji ujaci su ostali u svojim profesijama, ali nisu postali funkcioneri, nisu uzeli nijednu spomenicu, ni sa očeve, a ni mamine strane, ostali smo ljudi iz naroda. To je inače odlučujuće, drugačije ne bi trebalo da bude.

Rođena zvezda

Dok sam odrastala, moja baka je govorila: ti si rođena kao zvezda! Stalno je plakala, bilo joj je žao što sam još kao mlada ostala bez oca, ali s druge strane, ohrabrujućim rečima bi govorila o meni – ona nosi zvezdu!

Moja baka ne samo da se istakla svojim aktivizmom tokom rata, već je čak i skupljala odeću koju je nosila posleratnoj siročadi. Bila je humana žena.

Dok sam bila dete, živeli smo kod kuće u kući sa velikim dvorištem, gore sa lozom, a dole sa velikim pločama, odnosno velikim kamenjem, i sve smo ih izglancali.

Kao dete sam ovde postavljala sto, za igru, a sva deca od kuće su trebala da donose knjige i da razmenjujemo.

Rođena sam u kući koja je na raskrsnici i često kada objašnjavam zašto nisam puno u kući jer sam veoma aktivna, kažem da sam takva rođena, da moram da budem negde na ulici, ili gore ili dole ili pravo. Samo da budem na ulici, kao u detinjstvu.

U kući moje bake je slavina bila na izlaznoj kapiji i moraš se pripremiti, da izadeš spremna, jer kuće iznad tebe (pošto je Veles izgrađen i smešten na brdu) imaju pogled sa svojih terasa ili sa prozora u tvoje dvorište.

I to je možda odgovor na to kada me sada pitaju zašto sam doterana kada zalivam cveće kod kuće, kao da sam krenula u kancelariju, ja im kažem da je to verovatno urođeno, što znači da ustanem i imam isti ritual u ujutru, bez obzira da li idem u bioskop, moram prvo da se obučem.

Pošto sam odrastala u Vlaškoj mahali gde i danas postoji Vlaška crkva, dvorište crkve je bilo naše mesto za igru. Išli smo tamo nedeljom da gledamo kako krste bebe. Za nas su to bili zanimljivi rituali i događaji, osim što smo išli u školu i imali te školske predstave i čitali knjige, kao i pozorišne predstave i bioskop, pratili smo i ta svakodnevna venčanja. Iako se u to vreme vrlo malo ljudi venčavalo u crkvi.

Kad sam bila dete od 7-8 godina, starije bake su išle u crkvu na jutarnju liturgiju i posle liturgije su dolazile kod nas na kafu i slatkische. Moja baka je govorila da je velika čast i sreća za kuću, da žene i muškarci izaberu kao prvu ovu kuću kada dođu iz crkve da popiju kafu.

Sećam se, terala me je pred ostalim nećacima i zadavala mi zadatak, ne kao obavezu, već kao čast da skuvam kafu za bake.

A sada da kažem nešto više o veri. Dole u Velesu imamo takozvanu Crnu džamiju – jer je ta džamija svojevremeno izgorela, zato se tako i zove, a po njoj je nazvana i mahala Crna džamija. To je „na dva koraka“ od mene.

Tako su mi govorili moji baka i deda. Moja baka je rođena hiljadu devetsto i neke, a deda je bio 12 godina stariji od moje bake, tako da su rođeni, da, upravo u Osmanskom carstvu.

Moj deda, koji je bio mlekar, govorio je turski i pevao turske pesme, znam to. U Velesu su mu Turci donosili mleko. Moja baka nije išla u crkvu, ali je znala da donese ikone kući. Postojala je izreka: „Verujem u Boga, ali ne verujem u popove“. Ne znam koliko je to uticalo na mene, ali tu sam negde. Čak mislim da se ja, kao generacija, ne usuđujem da kažem – tako i osećam. To nam je nametnuto, uslovno rečeno, jer sam krštena u Vlaškoj crkvi.

Često govorim svom bratu, koji je 10 godina mlađi od mene, da sam možda zato što sam hemičarka, i verujem u materiju i duh, ubedjena da je naše telo materija, i da duh ne nestaje, već prelazi iz jednog u drugi oblik. I on me mnogo poštuje, ali mi kaže „Da, ali izgleda da nisi ove vere“, aludirajući da sam iz vlaške.

Ali svejedno, kada idem u druge zemlje, moram da posetim ono što je poznato, bilo to katolička crkva, džamija, bilo da je u Istanbulu, Prištini, Zagrebu, Beogradu, gde sam bila i u sabornoj crkvi Svetog Save, ili u Skoplju u Daut pašinoj, ali...

Zato mislim da je verodostojno kada kažemo da ne živimo jedni pored drugih, ja kažem „živimo jedni sa drugima“. U mom načinu života, a isto osećam sa svojim bliskim prijateljima drugih vera, ne namećemo svoja verska uverenja jedni drugima.

I dan-danas postoje tragovi u ponašanju onoga što sam videla kod tih baka, njihovog poštovanja prema svemu. I dan-danas se sećam onoga šta sam videla u detinjstvu, kako su se stariji ponašali. I ja to ne odbacujem, to je unutra duboko u meni, ostaje zauvek.

Moja baka je, kako je sada vidim, donosila ikone kući, iako nikada nije išla u crkvu. Još nešto o mojoj baki. Posle rata, 200 metara od naše kuće, sa brda dole do pijace, nalazi se škola, a pored nje ogroman internat, koji je posle rata bio dom za siročad.

Tu su bila smeštena vojna siročad, među njima je bilo i Nemaca. Ja sam se družila sa tom decom.

Moja baka je bila veoma vredna i pedantna i uzeli su je za kuvaricu i ona je prihvatile. Sve je to bilo humanitarno i bila mi je čast da u nedelju idem sa njima na ručak, i kao da ih sada vidim, stolovi su postavljeni i na svakom stolu je bokal vode i čaše, čaše, čaše... Svako dete bi išlo, i ja sam išla po hranu.

A onda bi ja, moja baka i moja majka, svaka povela po jednu devojčicu kući na ručak. Nismo mogli sve da ih vodimo, jer nismo imali tako veliku kuću – jednu veliku sobu i trpezaru i kuhinju...

Dakle, možda je sloboda koju imam u svom ponašanju deo toga.

Sve me to učinilo onim što jesam danas. Dakle, ciglu po ciglu, gradile su se te navike zajedništva, sve su to bile korisne okolnosti...

***

U Velesu nam je prva komšinica bila Grozda Patlidžankova, a njihovi prozori su gledali u naše dvorište. Imali su u dvorištu sagrađenu verandu i tokom leta kada su leta bila sparna, sve komšije smo išle da spavamo na njihovoj verandi.

Sećam se dvorišta moje tetke u Konjiku, mamine sestre, tamo su se isto sve komšije skupljale da prave jufke i taranu, bio je razrađen sistem pravljenja – jedan mesi, drugi mesi, treći mesi, pa se šire, četvrti skuplja, pa se tako, odjednom u jednom danu, napravi za tri kuće. I svi srećni i zadovoljni u tom zajedničkom životu.

A dvorište moje bake u Tetovu, sećam se da je bilo i crnoga duda. I tu se prostre čaršav, da se otrese dud i sve komšije se skupe.

Kada sam išla kod njih u Tetovo, tetka bi me slala da odem i posetim njene u Gostivaru. Njena najmlađa sestra je bila nekoliko godina starija od mene i bile smo prijateljice. Tu je bila bašta sa voćem po koje su dolazile komšije.

Nisam razumela kako pričaju, u mom naselju u Velesu smo imali Turke, imali smo i Rome, ali oni su govorili makedonski, tako da nisam shvatila da pored makedonskog postoji još jedan jezik. Kada sam otišla u Gostivar, shvatila sam da postoji još jedan jezik – i to je bio albanski. U porodici moje tetke sam imala prve kontakte sa decom koja su bila drugačija od mene.

Onda sam se družila sa tom decom u tetkinoj bašti. Naše igre su bile razne, skupljali smo voće, kako oni u njihovu torbu, tako i mi u svoju.

Skoplje - novo poglavlje

Ja sam 1962. došla da živim u Skoplje. Moj muž, koji mi je bio dečko još od Velesa, preselio se sa porodicom u prestonicu. U to vreme bili smo, relativno govoreći, poznat par. Zaljubili smo se još u Velesu. Tada je sindikat doneo ruske bicikle u bolnicu, pa me je majka me častila i od svoje plate mi je kupila bicikl. A u Velesu u to vreme 50-ih godina, vozila sam se biciklom od mog naselja u Velesu do škole.

A mom dečku su 60-ih kupili motocikl. Išla sam do njega u Skoplje, obično vikendom. A i on je sa svojim motorom često dolazio u Veles da me vidi. Dok sam studirala, putovala sam u Skoplje da odem u operu, pa išla sa njim u bioskop „Kultura“, bioskop „Mladina“.

Odmah sam se zaposlila u Skoplju, a nisam ni rekla majci, zaposlila sam se jer sam bila na stipendiji u Železari, a celu stipendiju sam davala majci. Od porodice nisam uzimala ni dinara, isto je i dan-danas.

***

Prvim put kada sam došla u Skoplje, otišla sam da živim kod bake i dede. Moja baka je imala sestru udatu u Skoplju, ali nisu imali dece, preminula su im. Kada je moj otac umro, osim što je stric došao da me traži i oni su isto došli da me traže da me vode.

Njen muž je imao radionicu nameštaja, bili su imućni ljudi, ali ja sam rekla da su moja majka i porodica jaki – da me ne daju u neku od te dve srodne porodice, koje bi mogle mnogo bolje da brinu o meni i materijalno i finansijski, ali želja moje majke je bila veća. I mislim da sam bila presrećna zbog te odluke, a i oni sa mnom. I pošto sam u Skoplju imala strica i tetku, i strica u Tetovu, kao dete i pre nego što sam se udala, puno sam putovala tokom letnjih raspusta.

Leti bih išla u posetu tamo – stric i strina su radili, a deca su im bila deset godina mlađa od mene, bebe od godinu dana, a ja jedanaest godina. Ali, sedeli bi zajedno kod kuće, trčali su oko stola, ja bi im davala šolju mleka, a oni prosipali, živahne dečije igre.

***

Da se sada vratim malo unazad. Moja majka kao medicinska sestra je u sredini u kojoj je živela trebala da bude primer ponašanja sa svojim detetom. Ja sam prva generacija u vrtiću, a kada sam pošla u prvi razred, bila sam pripremljeno dete sa naučenim pesmama, pričama, sa navikama održavanja higijene, već su me pripremali kod kuće, a zatim u vrtiću, u to novo vreme dok se gradila posleratna država.

Onda, kada sam imala deset godina, preselili smo se da živimo u Kumanovo. Tamo sam krenula u muzičku školu. A pošto sam poreklom iz Velesa, gde je dijalekat i akcenat na trećem slogu od pozadi, pa zato govorimo tečan makedonski, ja sam se izdvajala od ostalih, ali su mi moji prijatelji iz naselja u centru Kumanova govorili –

,samo ako budeš govorila kumanovski, primićemo te u društvo“. Odmah sam uhvatila nekoliko reči „mavačku, kude ti, kude mene“ i odmah su mi poverovali.

Ali zato, kada smo u septembru krenuli u treći razred, a, kao što je poznato, 11. oktobra, je u Kumanovu ispaljena prva puška, u čast tog praznika, okupili su nas svu decu u gimnaziji i rekli da neko treba da čita. Učiteljica mi je odmah dala tekst, jer sam znala da čitam jasno i na književnom makedonskom jeziku. Tako sam počela da nastupam na javnim događajima, i da budem dobra u tome, jer sam to naučila još u vrtiću.

Tada smo imali mnogo aktivnosti. U Kumanovu postoji sala, gde sam vežbala na gredi, na strunjači, na obručima, na razboju, a usledila su takmičenja. Uporedo sam završila i muzički smer. U Kumanovu je bila biblioteka na trgu kod čuvene četiri humke, dok je tokom letnjeg raspusta biblioteka radila od 9 ujutru do 12 i posle podne od 16 do 18 sati. Moja drugarica iz istog razreda, sa kojom sam se družila u komšiluku, je išla da čita knjige, jer nam nisu davali knjige da ih nosimo kući iz biblioteke. Želim da vam predstavim vreme u kome smo živeli, a to je '54, '55, '56. Dakle, čitamo knjigu, ali je čitamo zajedno, i dogovorimo se da se takmičimo ko će prvi okrenuti stranicu. Ti se s jedne strane takmičiš, a pritom pratiš kvalitet, jer zatim pričamo o toj knjizi. To je bio način učenja, to je bio način druženja.

Kada su se na kraju školske godine održavale predstave u Kumanovu, uvek je bila predstava i drama, a ja bi bila u glavnoj ulozi, dok bi istovremeno svirala i klavir koji je bio postavljen na sceni.

Jednom je moj deda iz Velesa došao u posetu u Kumanovo i on i drugi deda su zajedno došli na događaj i нико ih nije poznavao. Svi su se raspitivali za mene: „Ko je ova učenica?“, jer nisam rođena u Kumanovu, i nisam bila dete poznato ostalima.

Ja sam svirala klavir napamet, melodiju pamtiš vežbanjem, pa kad vidim Simona Trpčeskog kako svira, setim se tih trenutaka. Inače, volim muziku uopšteno, a ono što me podstakne i budi je makedonska muzika. Tradicionalno i novokomponovano u svakom slučaju, verovatno zato što ih poznajem, a melos me tera na Veleške čalgije.

Srednja škola

1959. smo se vratili u Veles. U tom periodu, sećam se, pre nego što sam krenula u srednju školu, imali smo matine, nešto slično današnjoj diskoteci. Održavao se nedeljom od 15 do 19 časova, u jednoj od učionica škole, a pošto tada nije bilo magnetofonskih traka, kolege koje su svirale u muzičkom odeljenju su nam svirale violinu i gitaru dok smo mi plesali.

Srednja škola je takođe bila lepa priča. Uvek sam imala nekakvu želju da postanem učiteljica. Bila sam jak đak i mislila sam da upišem učiteljsku školu, tako me je baka usmeravala, ali učiteljska škola je bila u Skoplju.

Majka je po drugi put ostala sama, i zajedno sa bratom nas je odgajala uz solidnu medicinsku platu, uključujući i dežurstva. Živeli smo u kući moje bake, nismo plaćali kiriju, a tu je opet bila moja baka, zadužena za naše vaspitanje i u tome su joj pomagali ujaci i tetke.

U to vreme, '58-'59 je u Velesu otvorena srednja tehničko-tehnološka hemijska škola. Predstavljalo je izazov upisati se tu, bio je samo jedan razred i primljena sam na hemiju. Moglo je biti primljeno 28 učenika, samo oni sa svim peticama, među kojima i ja. Zatim sam upoznala svog muža, koji mi je postao dečko. Bili smo različiti – ja sam mnogo čitala, moja zabava u Velesu je bio bioskop dva puta nedeljno, četvrtkom i subotom, od 10 časova smo imali bioskop za učenike. Bilo je po 10 dinara, skoro pa besplatno.

Zabave i pozorišta, uvek sam bila povezana sa majkom, zajedno smo pratile sve pozorišne predstave i čitale romane. Znala sam da pročitam Organske visove za 24 sata. Romane sam prosto gutala, čak i one velike – Dostojevskog, Vladimira Šolohova, Pasternaka, pročitala sam „Anu Karenjinu“, sve je to za mene bio izazov, a lektire su bile obavezne, to je za mene bilo, da se tako izrazim, užina. I film!

Dok sam odrastala, ruski filmovi su bili u trendu. Znam zašto – jer ste posle rata morali nešto da date državi. Pošto smo kod bake imali veliku kuću, dali su jednu sobu da se neki ljudi usele, pa se kod nas u kuću uselila jedna Vojvođanka sa četiri čerke.

Sa njima sam išla u bioskop. Gledale bi ruski film. Bila sam veoma mlada, ali to mi je ostalo u sećanju. Kao što znate Rusi nose one velike kape kao kazane, a moj deda je nosio istu takvu kapu i tokom filma mi kažu „Ubili su ti dedu“ pa sam ja počela da plačem. Bilo je i filmova sa Tatarima, ali kaubojski i ljubavni filmovi su tada bili najpopularniji. „Lejdi Četerli“, „Prohujalo s vihorom“, film koji je tada bio u dva dela, prvo prvi deo, pa je trebalo čekati 15 dana da dođe drugi deo. Svi smo umirali od želje da vidimo drugi deo sa Skarlet O'Hara. Gledali smo i „Anu Karenjinu“, koja sam takođe pročitala i kao knjigu.

Sada ovde, sa ženske tačke gledišta, sada ču vam reći zašto ne poštujem Anu Karenjinu – jer je ona bila jedina žrtva. Ne želim da žene budu žrtve zbog njihove ljubavi, to promovišem i sada sa svojih 80 godina. To je ono što ukazujem ženama koje su žrtve – ne bojte se ljubavi, već budite iskrene, otvorene i spremne za život.

Od poplave do zemljotresa

U Skoplju je 1962. bila poplava, ali je do leta 1963. sve je obnovljeno. Skoplje je obnovljeno, zgrade su obnovljeno... A mi smo sa mužem bili, mladić i devojka, i šetali smo po Skoplju, u Domu JNA, na trgu, u staroj kuli naspram stare zgrade na trgu... Palata Ristić, Robna kuća „Nama“, bioskop „Vardar“, bioskop „Mladina“, ulica prema Železničkoj stanici, Železnička stanica, bioskopi, pozorišta, sve smo to kao mlađi prošetali.

I ulice i korzo su bili izvanredni. Sinoć smo suprug i ja otišli u bioskop i šetali smo ulicom preko puta Trga „Slobode“. Prelepo! Nakon poplava, renovirano Skoplje je izgledalo prelepo. Šetali bi čaršijom, a u Skoplju najviše volim Staru čaršiju, jer je arhitektura iz starih i osmanskih vremena još manje-više očuvana i mnogo me podseća na moj Veles. I zato kad hoću da se opustim (ne bih rekla da se smirim, jer kad hoću da se smirim sedim kod kuće, ne šetam po čaršiji i sokacima), odem tamo, sednem, pojedem nešto, popijem čaj i tako se opuštам. Mnogo mi se dopada što ima kaldrmu i ploče, mnogo me podseća na moj rodni grad, a kada uporedim, malo liči na Ohrid, ali Ohrid me ne motiviše koliko ova čaršija i Ohrid me ne podseća na Veles. A u Ohridu me čak ni uživanje sa čalgijom ne motiviše koliko ovo što sam sad opisala.

Zemljotres (1963)

Sećam se tog dana 26. jula... Pola pet ujutru... Tada sam već živela sa dedom i bakom na trgu „Slobode“ i tu je bio epicentar zemljotresa, gde je sada zgrada u „Kočo Racinog“. Ovde smo imali kuću, a moj deda je ustao ujutru, pa sam se ja probudila, zbog potrebe, završila sam i ponovo legla u krevet i zaspala, bio je to dubok san. U pet i sedamnaest, kada sam se probudila, probudila sam se na podu. Ispred prozora sam videla belu prašinu, baš kao i zid koji je beo, a prema onom što sam čitala, pomislila sam da je pala atomska bomba. Ali pošto sam pročitala da moraš da stojiš na uglu i vidiš gde je cev, to je sve čega se sećam da sam uradila.

Moja baka se probudila i htela je da izade, dok je deda pio kafu i nije joj dozvolio. Tada se kuća do nas srušila i sve cigle su pale i blokirale ulaz. I iako smo se izvukli, po inerciji, da pobegnemo, iz onoga što sam pročitala, nije mi padalo na pamet da je zemljotres. Znala sam za atomsku bombu u Nagasakiju i Hirošimi, još uvek mi je bilo sveže u mislima...

Međutim, hitna pomoć je stigla pred našu kuću i brzo smo izašli napolje. Upravo ovde je bila sadašnja ulica „Maksima Gorkog“, ovde i „Vanilija“, ovde i trg, a ovde su stajali kamioni sa staklenim flašama kojima su dovozili mleko i jogurt u kuće...

A kad smo svi izašli bili smo naravno neodeveni, ja sam izašla samo u gornjoj pidžami, jer kad sam ujutru ustala, morala sam da skinem donji deo. Moj deda u pidžami, moja baba u pidžami, ceo narod u pidžamama.

U prvih 5-10 minuta kola hitne pomoći su išla sa mrtvima bebama, deca su pokušavala da uđu, neko krvari, neko sa posećenom rukom... Ali su nam ljudi koji su dovezli kameni

one sa mlekom odmah dali mleko i rekli „Isperite usta“. A ako izgovoriš nešto, odmah te blokira prašina ruševina pri udisanju i izdisanju. Ovde u krugu je bio Batros, ovde Radio Skoplje, ovde je bila osnovna škola „Goce Delčev“. Sve je srušeno... Hitna pomoć je bila ovde i naša kuća u kojoj sam živela sa dedom i bakom je uništena. Sedeli smo tako zbumjeni pored ruševina. Majka mi je rekla da su tada i oni osetili zemljotres u Velesu, ali na Radio Skoplju nije bilo ništa. Čulo se samo „Radio Skoplje, Radio Skoplje...“. Pošto tada nisu imali televizor, probudiš se i upališ radio i slušaš. Niko nije imao pojma šta se dešava. Moja majka je otišla u bolnicu u pola sedam i tamo videla već spremne kamione, vozila, ambulantna kola i samo ih smeštaju unutra i govore im „Idemo za Skoplje“.

Bilo je tako vreme u društvu, svi samo krenu za Skoplje i ne pitaju zašto. Ali pošto su već bili puni, pitaju „Šta se dogodilo?“. Doktor, koji je bio odgovoran za grupu, rekao je mojoj majci da je u Skoplju bio zemljotres i da idu na ispomoć. Kada su stigli, vide ruševine: dođu do železničke stanice – porušena, a od železničke stanice do trga se može samo jednom ulicom.

Moja majka se tada obukla u medicinsku uniformu, rekla je vozaču: „Molim te, stani... Doktore, moje dete je ovde, a čak i ako me otpustite, moram da idem da ga potražim“. Prvo je došla da me traži, videla me, pa se vratila u bolničku službu, ali pošto nije prošla kroz sve to, nije se uopšte plašila da kroz ruševine uđe u kuću i uzme moju odeću. Tri dana smo bili ovde na otvorenom, moj dečko, kasnije moj muž, došao je mojim biciklom, ali kada je stigao do ruševina videla sam ga kako pada u nesvest, mislio je da je naša kuća srušena. Kada sam mu viknula, on se osvestio i onda me uzeo i odveo kod njih, živeli su iznad Svetе Petke, u Pržinu. I kod njih samo ruševine. Nije bilo ni autobusa.

Spavali smo u dvorištima, a ovde su ostali moji deda i baka. Bio je to strah i užas. Ljudi su spavali u šatorima zajedno, u parku, na keju, a svi koji su mogli da rade, solidarno su radili na ruševinama.

Posle tri dana kada se smirilo, rečeno je da se moraju očistiti ruševine. Tada je postojala solidarnost, odmah su došle ekipe pomoći i mi žene i mladi smo pušteni i rekli su nam da možemo da se iselimo iz Skoplja dok nas ne pozovu. Doneli su čebad, doneli su i hranu, ništa nisam uzela jer sam išla u Veles, svojoj kući, tamo ništa nije uništeno i imala sam sve. Ovo da se da drugima. E, to je ta solidarnost.

Onda smo otišli u Veles. Zatim, kada se situacija smirila, počele su da se grade barake u Kiseloj Vodi. Moj muž i njegove kolege sa fakulteta su bili zaduženi za donošenje odluka i dodelu baraka i bukvalno su nas molili da nam dodele baraku, ali mi smo im rekli „Ne, ne treba nam, ne želimo“.

Ta svest, ako može da se vrati, biće sve u redu, to je ono što se gradilo u socijalizmu. Vrlo kratko, samo tri meseca posle zemljotresa sam ostala u Velesu, onda smo se ponovo preselili u Skoplje i otišla sam u Železaru da radim. Ruševine su očišćene i grad se gradio, mi smo mogli da živimo, nikada nismo imali krizu sa novcem, imali smo novca u novčaniku.

Poznavanje zakona

Ajde sada da pričamo o ženama. Kada je reč o ženama, bitna stvar u oblasti ženskih prava je sledeća – žene ne treba samo da se školuju, da imaju samo fakultetsku diplomu i doktorske disertacije (mada u našoj zemlji više žena ima doktorat nego muško stanovništvo), treba da čitaju i zakone, da znaju kako da se nose sa problemima i da brane svoja prava.

Na primer, desilo se da mi jedna mlada intelektualka kaže da je bila kod poslodavca, pa kaže: „Imala sam razgovor za posao, a on me je pitao da li sam udata, da li ću da se udam i da li planiram da imam decu?“.

Bila je iznenađena, ali da je pročitala Zakon o radu, znala bi kako da se snađe. Da ne bude bezobrazna, tako samo da mu odgovori: „Gospodine, ne možete to, ne smete to, ja imam svoja prava“ i taj će zatim shvatiti koliko ona zna, pa će je možda čak i zaposliti. E, ta intelektualka sa magistarskom diplomom je bila iznenađena. To ne možemo dozvoliti. Samo poznavanje zakona će biti od korist nama ženama.

Ili – nedavno mi se javila mlada žena od 27 godina i rekla mi da je, pošto su postojale mere za žene, od Ministarstva poljoprivrede je dobila traktor od 40 hiljada evra, ali da bi dobila traktor, muž joj je prepisao parcelu imanja. Ali sada ona mora da vrati 30 hiljada evra sa svog računa Ministarstvu poljoprivrede. Sada je muž zastrašuje i govorи: „Ti ćeš da vratiš sve pare, ti si napravila ovu situaciju sa lažima“. Trebala bi da zna da nije u pravu i da manipuliše njom. Srećom, pozvala nas je na SOS telefon i rekli smo joj: „Pročitajte propise koje vrlo precizno opisuju. Niste to vi uradili, on je slagao“. Tako smo spasili ženu.

Mi se kao organizacija zalažemo da žene budu vlasnice određene imovine ili mašine, traktora, parcele, prostorije, gde će ta žena moći da bude samostalna, da može da se sama bavi svojim životom koji ona želi. U vreme dok sam odrastala, učili su nas šta su naša prava, a šta su obaveze. To je vreme buđenja svesti.

Crno - belo

Vi izgleda ne pamtite '48. i '49? Ili si za Tita ili si za Staljina, pa na Goli otok. Ovo sada govorim onima koji vide crno ili belo i koji su protiv mene u nekoj situaciji. Pa budite protiv mene, baš me briga, ja iznosim svoje mišljenje i to je to. Pa ako su protiv, neka pišu i na društvenim mrežama. To mi je ostalo iz detinjstva. U našem domu smo svi zajedno donosili odluke.

Ako se nađemo na sastanku i danas im znam reći šta mislim i onda želim konstruktivan razgovor, razgovor koji će se voditi bez svađe, ili protivargumente, a to je ostala navika od detinjstva. Neću da pričam uz česmu, uz vetar ili da se svađam na društvenim mrežama.

Jednakost!

Za vreme pandemije smo počeli da radimo na zakonu kao tekstu. Ja sam na početku rekla da prvo predlažem da se promeni naslov, da se ne zove Zakon o jednakosti polova, već Zakon o ravnopravnosti polova i to sam objasnila, da ne želimo da žene i muškarci budu jednaki, jer biološki nismo jednaki, već da budemo ravnopravni. Za mene to nisu različiti koncepti, već je jednakost krajnja destinacija. Do jednakosti moramo doći putevima kojima ćemo postati ravnopravni, a još smo daleko. Muškarci imaju svoje mesto i žele da ga zadrže, a mi ne teramo žene da zauzmu mesto muškarca, već one trebaju da nađu svoje mesto.

***

Pre nekoliko godina mi zvoni mi telefon i osoba kaže, ja sam Naum, ja sam otac i želim da brinem o deci podjednako, ali Centar za socijalni rad i sud su ih dodelili majci, a ona koristi sve mogućnosti i ja ne mogu da vidim decu.. Pozvala sam ga da dođe u moju kancelariju popodne oko 18 časova, pozvala sam i predsednicu samohranih majki Biljanu Stranesheć, pozvala sam i predsednicu samohranih roditelja Dorotu Pačkowsku, pa smo seli i razgovarali. Svašta su rekli jedno drugom, a ja slušam. I ja sam za sebe donela odluku, iako sam aktivistkinja i prva među jednakima za ženska prava, podržavam i ovaj pokret gospodina koji je svoj stav detaljno predstavio. Okupili su se i osnovali udruženje očeva i održali skupštinu na kojoj sam ja govorila o mom stavu. Ali ženske organizacije su se naljutile i osuđivale me, one koje ne gledaju više od jednostranog, možda samo sebičnog, pogleda na stvari. Onda sam to isto rekla i na sednici u Skupštini i onlajn na jednoj konferenciji u Novom Sadu, jer sam uverena da kada su oba partnera imala ljubav da stvaraju decu, pa čak i kada više nema ljubavi i razumevanja među njima, deca jesu i ostaće zajednička. Iz tog razloga smatram da decu ne treba traumatizovati i da se za njih mora naći najbolje rešenje.

Kod dece se obično daje prednost majci zbog brige majke, ali sam isto tako stala uz pokret očeva u Makedoniji. Oni, nakon razvoda braka, žele ravnopravan tretman sa majkama u brizi o deci i to je potpuno ispravno. Ako me pitate šta očekujem i šta vidim, razočarana sam. Mnogo više mladih žena od 35 i 40 godina dolazi kod mene da traže veze, da ja odem i upišem im dete u vrtić. Ali, to nije rešenje. Kada predlažem

ministarstvima kako da se postigne rodna ravnopravnost, predlažem da ne daju novac ženama pojedinačno, već da subvencionisu usluge za sve. Usluge za vrtiće, usluge za čuvanje starih, usluge za pranje i čišćenje i za gotova jela, ali subvencionisati da bi to mogla da plati i koristi porodica srednje klase. Trebalo bi da se subvencionise, jer razumem da smo u socijalizmu imali srećne brakove zbog opšte osrednjosti, jer su bili vrtići i mogla sam da upišem dete gde sam htela. Prvoga bi primila platu i nisam imala briga.

Socijalizam je bio dobar za žene

U socijalizmu su žene bile ravnopravnije. Prvo, postojali su propisi koliko žena treba da bude u svakom organu odlučivanja. Drugo, svi su primali platu, bili su samostalni i svaka žena i svako dete su bili zbrinuti.

Rođena sam u ratu, počela da živim u socijalizmu i, uslovno rečeno, penzionisala same se u socijalizmu. A u novu eru sam ušla 1991. kao penzionerka, znači već ostvarena žena, sa oženjenom i udatom decom.

U socijalizmu, dok sam radila u Železari, nisam bila u partiji, ali sam bila jedina žena na nivou Železare u sindikatu, a bila sam i u radničkom savetu. Međutim, to je bila moja obuka i zato mi je ova grana veoma bliska, zato se zalažem i ovde se osećam slobodnije da delujem i mislim da beležimo odlične rezultate, mada možda za sada nedovršene. Ali, u redu. Nije prirodno, nije normalno, moraju postojati negativne sile.

I sad bih rekla da stalno postoji određeni procenat žena sa određenog područja koje su protiv mene zbog njihove drugačije percepcije. A muškarci, ja nemam muškarce za protivnike. Žene su najveći protivnici žena. Recimo, 1991. su nam prve protivnike bile žene – partizanke, jer su mislile da je nevladina organizacija protiv države. Neznanje, kratkovidost je bio motiv za to. Nisu postupale protiv toga, jer smo tada bili registrovane kao nevladina organizacija u SUP - Sekretarijatu unutrašnjih poslova, ali su i dalje mislile da ćemo raditi protiv države.

Možda me je prethodni život u tom sistemu naučio otvorenosti, jer smo tada, u sindikatu u radničkim savetima, otvoreno razgovarali o pravima, ovakvim, takvim, onakvim. U Železari je bilo 13 hiljada zaposlenih, imali smo sekcije za ekologiju, pa za biohemiju, pa za krizne situacije, pa ako bude požara...bukvalno o svemu.

***

Objasnila sam iz kakvih smo porodica, i muž i ja, nemamo ni pedalj zemlje, niti nam je ko išta poklonio. Ali, znali smo da ćemo prvoga primiti platu. Svake tri godine sam menjala nameštaj, a staro sam davala na prodaju.

Na kredit, ne u gotovini. Uzela bi kredit, odmah bi mi overili u Železari, odbili od plate i za tri godine bi kupila novi.

Ja i moja deca i deca moje dece, znate li koja je razlika? Moja deca su išla tri puta

godišnje na letovanje, dva puta na zimovanje, kupili bi im skije i čizme, ne prevelike za sledeću godinu dana, kupili bi im da im budu taman ove godine, a sledeće godine nove i dali bi stare drugom detetu, rodbini. Ne sirotinji. Sirotinje nije bilo... Pa i mi smo uzimali od drugih, kada je trebalo.

Druženja

---

rođaci smo se družili jedni s drugima. Kada me je majka slala u Tetovo, nije se brinula da li će smetati stričevoj porodici, a stric i strina nisu izbegavali da prepuste svoju decu meni i da se ja igram sa njima i da se zanimamo. I ta je blizina prisutna i danas. I dan-danas me moji rođaci zovu „dada Save“. To su jake porodične veze ljubavi, zajedništva i poštovanja...

I to sve zahvaljujući toj pozitivnoj misli u mojoj porodici iz Velesa. A sad roditelji detetu daju mobilni telefon u ruke i igricu, i to je to. Jako mi je žao i ne znam da li će se to vreme vratiti, jer, po mom mišljenju, koliko bogatstva, emocije, ljubavi imaš u sebi, toliko možeš da daš. I to nije veštački stvoreno. Jednostavno, tako je bilo, tako se gradi i usađuje u krv i mozak.

Začeci organizacije

Pre tranzicije bila sam predsednica žena iz opštine Karpoš, koja je bila od Centra do Tetova. Mi žene smo se okupile u zgradu socijalističke stranke, gde sada plaćamo kiriju. To smo mi sagradile, mojim novcem kada sam radila u Železari. Međutim, tada sam uspela da boravimo bez kirije četiri godine, dok stranke nisu podelile zgradu.

Tada je glavni bio predsednik Kiro Gligorov i premijer Branko Crvenkovski, oni su mi dali baraku u Kapištecu, gde je sada škola „Kiro Gligorov“. Tamo smo delili baraku sa manifestacijom „Skopsko leto“, a kada su oni dobili svoj prostor, mi smo ostali sami u baraci. Kasnije su srušili da bi napravili školu, a mi nismo uspeli da dobijemo drugi prostor. Ali gest Vlade i gradonačelnika Todorović da nam ustupi baraku je svojevrsni projekat.

***

Kada je počela tranzicija, jednog dana dok sam čistila fioke kod kuće pronašla sam 21 štednih knjižica sa novcem. Nikada nisam imala kruz sa novcem. Zatim su usledili čekovi, po 1200 dinara.

Tada je počela kriza u Bosni i tim čekovima smo pokrili troškove žena izbeglica koje su došle ovde i koje smo mi prihvatali. Kao vođa organizacije nisam znala šta znači projekat, za reč projekat sam znala kao „za mostove i za fabrike“. A kada sam otišla u Veronu na prvu mirovnu konferenciju, avionom do Zagreba (čekao nas je kombi i došlo je još nekoliko aktivistkinja iz Zagreba i Ljubljane), jedna od njih, Nela, pitala me je da li imamo projekat. Čutim i ne govorim joj, nisam znala šta je to, ali sad sa ove vremen-ske distance ne kažem da nismo imale projekte, već da nismo znale da imamo.

Putovala sam avionima Paler bez plaćanja karte, a kada smo trebali da putujemo u Bosnu i Hercegovinu na međunarodni skup u Sarajevu, napunila sam autobus sa ženama i zamolila svog tadašnjeg direktora Železare, Minče Jordanova, da mi da autobus. Minčo mi je dao autobus, novac za gorivo, dva vozača i vozačke dnevnike. I tako smo svi otišli u Sarajevo i tamo nas je neko dočekao i dao nam hranu, znači to je bio projekat, a ja nisam znala da je to upravo to.

Lobiranje

Neke žene, koje su izuzetno dobre i sposobne, znaju da kažu „Ali zašto da se bavim organizacijom kad nemam problema sa svojim pravima“. Šta da radim ja za žene? Idem po selima i okupljam žene, pa im kažem „Ajde sad, koja prava imate ili kakve probleme imate, ajde svi da iznesemo po deset problema, zatim od svih ovih deset izaberite pet, napišite ovih pet i idite kod gradonačelnika i zalažite se i lobirajte za njihovo ispunjenje“. Praktično, to je ključno. Dručkije ne može, ako ne vidite i ne tražite, nemojte misliti da će se to samo od sebe ispuniti. Nema srama. Samo smelost i ostvarićete vaše ciljeve.

Kad god me pitaju da li može i žena da bude predsednica države, ja im kažem „Da!“, ali ne mislim na sebe. Pitaju me „Ima li ih?“ i ja im odmah kažem koja može, a sigurno ima i drugih koje ne poznam. Međutim, treba stvoriti uslove, pružiti priliku i samim ženama da osete da mogu, da se ne plaše, dok patrijarhat i dalje „ubija“ majke, svekrve, komšinice, rodbinu, prijateljice, sve te mlade majke. Da li znate koliko sam koristila porodiliško odsustvo? Samo 105 dana. Moj sin je sada visok metar i devedeset centimetara i ništa mi nije falilo, ali smo imali uslove.

Dakle, niste morali da napuštate dete u to vreme. Sada idemo na sastanke sa poslovnim ženama i sa stranim kompanijama, a one se često hvale koliko je žena zaposleno, koliku platu primaju. Sve je to u redu, prihvatom to, ali ih ja isto pitam: „Da li vam je firma napravila prostoriju da dovedete svoju decu ovde? Da li vam je napravila vrtić? Ko brine o vašoj deci? Moja fabrika mi je napravila obdanište u svoje vreme, u bivšoj Jugoslaviji“.

Kada smo razgovarali sa ministarkom rada i socijalne politike (koja je izašla iz naših redova), ja sam im predložila - zašto ne subvencionirate privatne vrtiće sa po 12 i 15 hiljada? U najvećem broju, da ne kažem 100%, vlasnice su žene. Prvo podržaćete žene; drugo podržaćete ih da još više ostvare svoje karijere; treće, želimo da uklonimo stereotipe i patrijarhalnu ulogu žene, da ne postoji izgovori kao što su oni da je žena želeta da sedi kod kuće tri godine. Ostaće jer neće imati gde da odvede svoje dete, a kada im stvorite uslove, one će ići na posao i želeti da napreduju u struci.

Ne govorim ovo da bih izbegla etiketiranje. Kad kažem da mi žene same treba da čitamo zakone, da ih sami sprovedemo u rad, mislim da je to jedini način. Evo primera – radnice u Štalu, gde imamo najveću fabriku konfekcije u zemlji, a vlasnice – isto žene. Da li se žale radnice u tekstilnoj industriji? Žale se. Ko treba da govori? Zakoni su u funkciji žena i samo ako poznajemo zakone i ako znamo da ih primenjujemo i budemo solidarni, zabeležićemo efekat.

Mi smo pre mnogo godina od Vlade Japana dobili 100 šivačih mašina. Prvo smo dobili

nekoliko, kada su videli da smo kvalitetni i dobri, dali su nam još 100 novih, ali pošto nije bilo mesta gde da ih stavimo, dali su mi podrume u Penzionerskom, gde su imali velike prostorije, s tim što smo ih morali renovirati, a kiriju nam nisu tražili.

U našoj mreži imamo udruženje Žene trećeg doba. Predložila sam predsednici žena trećeg doba da potpiše ugovor, to je naša mreža, nema hijerarhije.

Kada je došlo vreme da otuđimo mašine, došli su ljudi iz Štipa da me mole da radimo zajedno. Rekla sam ne, neću zlostavljati žene, i dala sam mašine buticima, jednom, drugom, ali nisam napravila konfekciju za žene.

Dakle, ono što želim da kažem je da je više nego jasno da čak ni žene sa magistratom i doktoratom, koje su izuzetnog kvaliteta, nemaju uslove da se pokažu i postanu kvalitetne na pozicijama jer uslovi to ne dozvoljavaju.

Dalje, sada se priča o smanjenom natalitetu. Predstaviću vam moje lične podatke. Unuk mi ima 32 godine, nije oženjen. Unuka ima 27 godina, nije udata. Ostalo dvoje su treća godina fakulteta, svi su zaljubljeni, nisu sami, ali niko nije oženjen i niko nema dece. Natalitet opada.

Znači, ja govorim o ovome, ako potrebe društva pretvorimo u ulogu onoga što ja i udruženje zagovaramo (jer u mreži imamo ženske organizacije iz svih urbanih i seoskih sredina koje imaju isti cilj), ako ne stvaramo uslove za prevazilaženje patrijarhalne uloge, gubi se položaj žene.

Da im stvorimo uslove, kako što su nama bili stvorenii uslovi. Imale smo sigurnu platu, siguran posao, vrtiće. Nismo imale svoje stanove, ali niko nije bio beskućnik i nije bilo krize. Nije da nije bilo slabosti, ali tada ste znali kakav je red za sve. A sada, ko može da kaže privatniku koliko radnika da angažuje kada privatnik raspolaže sopstvenim kapitalom. Upoređujem.

Rođena sam usred Drugog svetskog rata. Tada se gradio socijalizam. Odrastala sam, postala mlada žena, zaposlila se, udala, stvorila porodicu, dobili smo dvoje dece, školovali ih, vaspitali. Jednostavno, do '90. sam sve završila i uspela, a u tranziciju sam ušla kao srećna penzionerka jer je sistem tada vodio računa o čoveku. Kada je zemlja ušla u tranziciju, moja fabrika mi je otkupila neophodni staž od 2-3 godine. To znači da sam, kako sam tokom socijalizma bila nezavisna i stabilna, tako i u vreme tranzicije ušla kao stabilna i nezavisna.

1991. su osnovane organizacije civilnog društva, jedna od prvih u Gradu Skoplju, a zbog mog delovanja u tim mesnim i opštinskim zajednicama neko me je predložio, verovatno shvatajući da ja to mogu. Ne znajući, mi smo same to osetili kao obavezu, odgovornost za čovečanstvo. Prihvatile sam mesto predsednice te lokalne organizacije žena grada Skoplja i opština, a to je skoro pola Makedonije. Prihvatile sam to kao obavezu, ne znajući šta je trebalo da se desi, ali pošto su kontakti sa mnogim ljudima iz te bivše zajedničke države nastavljeni fiksnim telefonima, kontaktima, dolascima, odlascima, realizovali smo sve zacrtane planove.

Prvo smo 28. februara 1991. osnovale organizaciju, a u julu sam dobila poziv od Žena u crnom za njihovu prvu radionicu u Ribarskom. Povela sam dosta žena odavde, misleći da idemo u radionicu i da ćemo nešto da pravimo. Nije me sramota da ovo kažem.

Istovremeno smo se doterale i ponele svečanu odeću u isto vreme, jer smo mislile da će biti i konferencija. A kada smo otišle na Ribarsko ostrvo i sele na plažu da podelimo iskustva o tome kako smo osetile tranziciju, počela sam da shvatam da se stvara nešto novo.

I zato uvek kažem da je u političkoj konotaciji izgradnje žena moja učiteljica, moja Sonja Lokar iz Slovenije, a u ženskim pravima Staša iz Žena u crnom, i nema godine kada organizuju sastanak a da ne učestvujemo i mi.

Kad mogu da odem, ali nikad ne idem sama jer tamo ima mnogo da se nauči, pa pozovem i dovedem neke od aktivistkinja iz svih mesta u Makedoniji, da vide kako se radi, šta je novi stil rada... I tamo sam upoznala mnogo novih aktivistkinja koje rade na ovom polju.

1991, kada su održani prvi parlamentarni izbori u nezavisnoj Makedoniji, bila sam predsednica udruženja žena opštine Karpoš. Socijalistički savez se pretvarao u Socijalističku stranku. Socijalistička stranka me je stavila na izbornu listu, tada su bili mešoviti, proporcionalni i većinski, u mojoj opštini Karpoš, ne pitajući me. Nisam znala da sam na listi.

Ali su stavili i iz VMRO-DPMNE, stavili su iz SDSM, a ja sam na toj listi dobila više glasova nego kandidat SDSM. U drugom krugu se Socijalistička stranka spojila sa SDSM, a Blagoje, ponovo, ne pitajući me da li želim ili odustajem, pored većeg broja glasova od kandidata SDSM, mene ostavlja po strani i stavlja muškarca iz SDSM. SDSM od tada nijednom nije dobio, do pre izvesnog vremena, SDSM u Karpošu nije dobijao, osim VMRO-DPMNE.

Opet, za to je „zaslužna“ pozicija žene. Nisu imali ništa protiv mene, ali nisu mogli da razumeju da sam dobar kandidat, a kao takvu me je i sredina poznavala. Tada me je Blagoje isključio, ali tada nisam znala za prava, jer sam iz vremena socijalizma smatrala da to treba da bude dogovor. Oni su jednostavno tako odlučili, a ja se nisam borila za to.

Zato i danas kada objašnjavam o političkom osnaživanju žena, kažem im – idemo sa kvotom jer želimo da premostimo patrijarhat za mesto i ulogu, ali ako ste aktivni, nema stranke koja neće da vas preuzme jer stranka uvek hoće da pobedi, ne vidi ženu ili muškarca, stavlja muškarce jer misle da su muškarci prisutniji na terenu i da će im doneti više glasova.

Ja gradim žensku politiku

Sa Ilijom imamo pozitivne trenutke. Kada je počeo sukob 2001. uspeli smo da raseljene smestimo u kolektivno stanovanje, da kupimo mašine za pranje veša da bi preživeli. Tada je Ilija kupio 11 mašina.

Ovde želim da kažem sledeće – kontakt sa Ženama u crnom je učinio da shvatim da mogu da radim mirovne aktivnosti i da povezujem ljude u interesu građana za mir. Zato što smo mi u Makedoniji imali aktivnosti „Mir u zemlji, mir u svetu“ i zajedno sa Vasilom Tupurkovskim smo vodili tu kampanju. Tupurkovski je tada bio mlad, sa njim je bio i mladi Shala sa Kosova. Obojica su bili istaknuti.

Tada sam i ja počela da gradim aktivnosti na tom planu. Sarajevo je prvo bilo pogodeno ratom. U to vreme sam organizovala konvoj. Došli su iz Helsinškog odbora iz Evrope u Skoplje, mi smo ih okupili i zajedno sa grupom iz Makedonije otišli u Sarajevo da sa Alijom Izetbegovićem potpišemo konvencije.

A onda kada je ponovo bio rat, shvatila sam da, uprkos ovakvih aktivnosti koje smo mi sprovodili, ako političari odluče da ima da bude rat, građani ne mogu pomoći i ne mogu uticati na odluke. Politika pravi rat ili mir.

Dakle, 15 godina nakon velike tragedije, pun autobus žena iz Makedonije je bio zajedno u Srebrenici, gde smo odale počast tim žrtvama. Nažalost, tamo je stradalo civilno stanovništvo, ponovo zbog ponovnog odlučivanja politike.

Ponekad kažem i svojoj deci kod kuće, kao i kada razgovaram sa aktivistkinjama, uvek treba da gradimo mostove saradnje, trebamo što više da se uključujemo u politiku. Iako me pitaju „Zašto ne uđeš u politiku?“, ja kažem da ja gradim politiku, samo žensku politiku. Ne učlanjujem se u stranke jer ne mogu ponovo da utičem, a kroz žensku politiku utičem na sva politička dešavanja. Ja pomažem jer imamo samo jedno političko opredeljenje – mir. Mir je najbolja opcija u svakom društvu bez obzira na to kojoj političkoj boji i kojoj veri pripadate. I uvek smo bile na toj liniji.

Ispružena ruka u ratu

Kada je izbio rat u Bosni, prvo u čemu smo pomogli su bile žene kada su sletele avionom. Napravile smo spisak i prihvatile ga. Svi smo tada imale finansijsku snagu, ta snaga socijalizma je još vladala. Žene sa decom smo smestile u naše stanove i ostavile im ček od po 1.200 denara za supermarketе kako bi žene mogle slobodno da kupe sve što im je potrebno. A dodatno smo im doneli od kuće džem, ajvar, sve što smo pripremili i na taj način održale komunikaciju, kako bi one dalje tražile svoja prava i povezivale se sa svojim narodom za dalji život i odlazak tamo gde žele.

Međunarodne organizacije su vodile računa ko želi u Ameriku, ko u Kanadu, ko u evropske zemlje. To je jednostavno bilo s namerom za one koji nisu hteli da se vrate, ali bilo je i žena koje su ostale u Sarajevu i onda smo uspostavile vezu sa tim ženama i ta veza funkcioniše i danas. Menuna Svezdić, poznatija kao Nuna, jedna je od saraje-

vskih aktivistkinja koja od tada sarađuje sa nama.

A sa REKOM je sada druga priča. Zbog mog odnosa sa Nunom, sa Sonjom Biserko, sa Stašom, sa svima, dobro poznajem situaciju i od njih sam dobila tačne informacije. Ali oni su izabrani i odabrani, mada ne znam ko ih je birao. Odlično sarađujemo, ja kao jedna od prvih mirovnjaka u Makedoniji i kao običan čovek kome je mir najvažniji.

Klub 15.15

U našoj organizaciji je najveći deo žena bio zaposlen, osim mene, koja sam trenutno u penziji, pa smo se dogovorili da naši sastanci počinju u 15.15 časova. Zato smo ga nazvale Klub 15 i 15. Sve odluke smo donosile u sali ad hoc. Nismo pisale strategije, nismo pisale dugoročne programe, ali u socijalizmu su postojali desetogodišnji, petogodišnji i jednogodišnji programi i mi smo se time rukovodile. Tada smo pravile planove iz dana u dan i odmah reagovale i organizovale se.

Otkriću vam i jednu sitnicu. Jednom je jeda gospodin, sa kojim i danas komuniciramo, službenik Skupštine, upitao: „Mogu li i ja doći u Sarajevo?“. Došao je i snimao sve vreme, ali mi je bilo jasno da brine samo o bezbednosti, kada treba negde, on će se javiti. Idemo onda sa nepoznatim ljudima, po Sarajevu, još ne znam ko je bio, a došla je bila čak i glumica Vanesa Redgrejv u to vreme, a čovek je upravo to snimao.

Međutim, mene je vezala ideja da želimo da činimo dobro da ne bude rata u Sarajevu. Ne znam koliko smo tome doprinele jer i pored toga što smo posetile Izetbegovića, i pored toga što ni sama ne znam koliko puta sam se potpisivala, rat je ipak započeo. Držali smo se za ruke, sa ženama sve tri vere – pravoslavne – katoličke i muslimanske, i tako zajedno smo opkolile katolički, islamski i pravoslavni hram, ali se ponovo desio rat i narod je stradao.

Ovde smo pored okupljanja žena dok je trajao rat uputile apel za humanitarnu pomoć. U Opštini Centar sam rekla svima da ponesu posebno uvezani pasulj i posebno uvezani pirinač, kada ga dobije u paketu, porodica može da ga skuva.

Da li ljudi znaju za humanost? Znaju, samo im treba neko da ih organizuje. Ljudi su dovozili kamione pune pomoći. Napunili smo kamione takvom pomoći od naroda, džak pasulja, džak pirinča, ko je šta doneo... To je čovek! To je humanista! I ne mogu da kažem da Skoplje nema humane ljudе, ova sadašnja atmosfera, ovo su samo trenuci. Ali, u svakom trenutku morate znati kako da pružite pomoć. Ako nekome treba pomoći, čak i sada ako se to desi, ljudi će isto pomoći.

SOS

Kada smo otvorile SOS telefon, rekla sam da će biti šest operatorki – dve na makedonskom, dve na albanskem i dve na romskom. Jedna od albanskih operatorki nosi maramu. Zatim kada smo objavili zajedničku fotografiju na Fejsbuku, pročitala sam komentar na društvenoj mreži „Tim sa samo jednom Arnautkom“. Obratite pažnju na izraz, Arnaut. Ili kad napišu Đupka. Sad da se kačim sa onim ko je komentarisao? Ne. Ta osoba za mene nije faktor. Ali novinari jesu faktor, političari jesu faktor, oni treba da reaguju.

***

Da se vratim u 1999. i kada sam čula na televiziji da na granici stoje trudnice, šta mislite šta sam uradila? Pozvala sam nas nekoliko i otišle smo i izvele ih. Došla sam kući noću. Sutradan vidim mog muža, čija je kancelarija bila ovde u kući u dvorištu, kako plače. Bio je veoma sentimentalni i dobar čovek, ali nikada ga nisam videla da plače čak ni kada mu je otac umro. Aco, u čemu je problem? Moj prijatelj Isa mi je rekao da je došao ovde u kamp sa celom porodicom, sa decom, sa ženom. Ne znaš koliko je dobar, taj čovek je sada u kampu Stankovec. A ja mu kažem: „Ne sekiraj se i nemoj da plačeš, ja ču sada otići po njih da ih dovedem“. Upalim automobil i normalno, na ime Savke Todorovske, uđem u Stenkovec, odem, nađem ih, njih sa decom, pokupim ih i odnesem dokumenta u Crveni krst, jer mi je bilo lako da ih izvedem. Kažu da im ne treba smeštaj, imaju tetku, samo hoće da odu odatile. I onda, šta da radim? Tražim Igbale, Igbale je bila zadužena da odlučuje ko će ići u šatore.

Sa Igbale smo dobile dozvolu od ministra za rad i socijalnu politiku da mogu da izvedem sve one koje koji požele da se istuširaju, da ih vratim kući autobusom i vratim ih pod svoju odgovornost. To je ono što smo radile. Ne radi se to sa diplomom samo po sebi, to se radi samo sa zdravim razumom i zdravom dušom, ali ne iskvareno od političara.

Ženski sud

U to vreme je kao aktivistkinja dolazila i Vjosa Dobruna. Radila je navodno sa ženama koje su se suočile sa seksualnim zlostavljanjem. Nikada nisam srela nijednu takvu ženu. Išla sam sa Vjosom i u Tetovo, gde su otvorili centre za brigu o ženama. Moje lično uverenje je da to nije uvek bilo istina. Onda sam sa Ženama u crnom išla na ženski sud, spavala sam u istoj sobi sa ženom iz Bosne koja je bila seksualno zlostavljana. Kaže: Ja sam Hrvatica, ali sam udata za Srbinu, a silovali su me i Srbi i Hrvati. Prvo Hrvati jer sam Srpskinja, a onda Srbi jer sam udata za Hrvata.

U Pekingu, kada smo bile zajedno, spavala sam u sobi sa Vjosom, u istom stanu. Svakog jutra mi je govorila: „Savče, bićeš naša“. Mlada je, mlađa od mene, to joj je bilo prvo veće profesionalno iskustvo, nema životnog iskustva kao ja, nisam je ni pitala ni do danas je nisam pitala šta je time mislila. Ali takva osoba ne može biti humanista. Takav čovek ne može biti mirotvorac. Znam da ovih godina nisam sedela kod kuće. Išla sam svuda, i kod kuće i u inostranstvu, ali nikada nisam izneverila svoju misiju za

žene, i nikoga nisam nikog povredila nijednom rečju, nikome nisam rekla da ćeš biti ni naša ni moja, ni tvoja. Vjosa je političarka, ja uvek imam znak pitanja o njima političari-ma o istini koju govore.

Nasuprot tome, Žene u crnom gde su Staša i njeni, recimo, taj krug u kojem se kreće-mo, ja njima verujem. Radile smo sa ženama i decom koja su bili u porodicama, kod rodbine ovde u Skoplju i okupljali smo ih, da ne bi bili raštrkani, da ne izgube identitet, ovde smo ih okupljali, spremali čorbu, pravili čaj, šili, pleli smo zajedno. To smo radili sa Beti, ali nisam srela žene koje su bile seksualno zlostavljanje.

Konflikt

U martu 2001. vraćam se iz Njujorka, gde zbog vremenske razlike nisam čula da je došlo do sukoba u zemlji. Nedelja, dolazim kući i svake nedelje od kada mi se sin oženio, a čerka udala, okupljam decu na porodični ručak. Okupljamo se na ručku, nema mobilnih, zvoni fiksni telefon u sali, a oni meni – traže te iz kabinet-a predsednika države, tada Borisa Trajkovskog. Predsednik me lično zove „ne znam da li znate da imamo takav i takav problem u državi“. Ja kažem: „Predsedniče, upravo sam se vratala iz Amerike, ništa nisam čula i ništa ne znam“. Mi, kaže, zovemo tebe, iz Tanuševca, sve žene sa svom decom su iseljene, ne znamo gde su, molimo vas, pomozite nam.

I šta ja uradim, zovnem Kumanovo, imam tamo jednu albansku žensku organizaciju, imam i romsku, i tursku, i makedonsku i srpsku, i sve ih zovnem telefonom. Nedelja, u podne, u 14 časova, svi me zovu i kažu: „Dajte nam pola sata“.

Nije prošlo 15 minuta, zovu me... Našli smo ih. Oni će nas primiti! Zovem predsednika i prenesem mu. Imali smo pakete, u njima malo čebe, termometar, plus nešto neophod-no, pa sam pitala Rifata, domaćina zgrade: Gde je naša kancelarija da to donešemo. Doći ću odmah, rekao je. Rifat već zna situaciju. Odnela sam ženama iz Tanuševca sa decom, one su bile smeštene u Čegranu. I zajedno sa predsednicom albanske organizacije, srpske, idemo sa paketima. I, muž me odvede usred sela, Čegrane, uvedoše me gde su bile sve žene, sve su na zemlji spavale, na sunđerima, deca već prehlađena, sa temperaturom. Dajem im pakete, slikali smo se, zahvalile su mi se na poverenju. I javim se predsedniku. „Idite i ne brinite“, rekao nam je predsednik. Znam da su poslali ljude da nas čuvaju, sigurnost zagarantovana. I sada u novom dobu niko ne preuzima takvu odgovornost da uradi nešto za druge ne očekujući da će mu to biti враćeno.

Ne samo u Tanuševcu i Čegranu, kada su i oni pobegli iz Neproštena, i one u naselju Đorče Petrov sam dočekale sa paketima. I njih smo smestili, uradili smo isto za njih. Bili su to Makedonci iz Neproštena i Lešoka, a žena iz Neproštena je pred ženskim sudom otvoreno rekla, citiram, „Došli su kod nas i dali oružje muškarcima da beže, pre toga nas niko nije gonio“, ali nijedna politička stranka nije izašla javno da to kaže. Posle svega ovoga, narod ne želi da ima sukob u svojoj zemlji i nije ni čudo što je bio protiv Okvirnog sporazuma.

Zajedništvo

Nama je potrebno zajedništvo, a ne platforma. Ja, čak i za umrežavanje kada to kažu, nisam potpuno zadovoljna time. Iako sam prvu mrežu napravila 1994. od ideje do umrežavanja. Šta znači umrežavanje? Hajde da radimo, uradimo nešto, ljudi se poznaju po svojim delima i nećemo samo da pravimo platforme, a da se ništa ne uradi.

Iskreno vam se zahvaljujem što još uvek želite da čujete moju priču iz prve ruke. Dozvolite mi da vam kažem šta osećam jer mislim da mi možda nije ostalo mnogo vremena u životu. Evo, nek poživim kao moja majka, 90 godina, to je još samo 10 godina. A što se tiče 10 godina, one će ovako proleteti, odleteti. Ne mogu da budem zadovoljna uopšteno, uradili smo puno, ali možemo više.

Inače, ja podržavam mnoge stvari, svi me zovu na proteste, tamo, vamo, ne krijem da kada sam protiv nečega idem kao gledalac. Ne krijem se, odlučna sam i kažem šta mislim.

Poverenje

Desilo se to 2001, bila je subota, kada sam okupila predsednice iz drugih gradova i one su u 14 časova krenule autobusima ka drugim gradovima, Kumanovo, Veles, Tetovo, Gostivar, Kavadarci, Pehčevo... Ostali su samo jedna profesorka, psihološkinja, i koleginica iz kabineta. Bilo je to u staroj kancelariji gde smo imale i televizor. I odjednom sam na televizoru videla put za Aračinovo. Vidim policijski kombi zaustavljen i vozilo sa ljudima, na konjima, prolaze, daju jedni drugima nešto. Ja kažem: „Šta se ovde dešava?“. Otišle smo na lice mesta, ja sam vozila i pitala policiju šta je ovo? Kažu da se ljudi iseljavaju iz Aračinova. I tada sam tim ljudima počela da dajem brojeve telefona i zakazivala sastanak za sutra u 10 sati u našoj sali, da im ostavimo kontakte i da se ne izgube jedni od drugih. Ja sam to uradila za njih, a među aktivistkinjama su bile Albanke, Romkinje, Turkinje, Makedonke. Razgovarale smo između sebe, Albanke koje su ujutru primetile, šta se zapravo dogodilo? Videle smo čoveka sa šmajserom kako stoji na zgradi kod komšija, kaže jedna, druga kaže – ja živim u kući, muških glava koliko imamo u kući, našle smo toliko rančeva NOV sa uniformama i oružje... Zatim smo svakog dana u 13 časova bile na trgu ispred velikog platna na kojem je pisalo „Mi smo volonterke mira“. Vodile smo ga pod naslovom „Hiljade razgovora“.

Ono što smo mi žene uradile nisu uradili ni političari ni drugi ljudi, to su uradile i Albanke, uprkos tome što su se plašile svojih lidera. A mi ne, nismo se plašile. Onda smo napisale to pismo Bodokombagu, koji je tada bio šef Pakta za stabilnost. Možda smo mi nevažna karika, možda da sam bila autoritativnija, možda da sam bila moćnija, možda da sam sarađivala sa ljudima u politici, to bi drugačije uticalo, ali mi smo to uradile civilizovano. Međutim mnoge žene sa naše i sa njihove strane, dale su sve što su mogle kao svoj doprinos. A onda sam u našoj organizaciji u jednoj prostoriji uvela učenje albanskog jezika, nešto što nije uradila ni država.

S druge strane, išle smo u EU gde sam dala predlog, pošto sam ja u svoje vreme učila srpsko-hrvatski jezik od četvrtog razreda, zašto da ne uče i naša deca albanski, a albanska deca da uče književni makedonski. To bi bilo od koristi. Moje žene i svi učenici koji su ovde upisali albanski jezik su prošli sa najvišima ocenama.

Nasilje

Tema je nasilje. Nasilje ne poznaje veru, ali smo namerno uputile pozive na više jezika za svakoga, kako bi žrtve bile slobodnije kada pozovu, da će ih neko razumeti.

Odbrana vojske

I još nešto vredi da vam kažem – kada se Jugoslavija raspadala, Vojna bolnica je pripadala vojsci, JNA. Tog ponedeljka sam imala redovni sastanak u 15.15, a u 17.00 sam napravila tribinu za veću masu sa raznim temama, i društvenim i mirovnim, na kojima se okupilo 120 žena. Zovu me i javljaju mi da se u Vojnoj bolnici skidaju utikači i mi, kako smo se okupile, neke od nas su otišle na vrata Vojne bolnice da čuvamo. Odmah tražim predsednika države, ministra odbrane, ministra zdravlja i svi su se okupili u zgradbi. Otišla sam i rekla im: „Kako znate?“, su me pitali: „Proverite, rekla sam im, imam informaciju“. Oni su proverili i uverili se. Sutradan su i ministar odbrane i ministar zdravlja i cela bolnica bili na nogama, ja sam tražila prijem u Generalštabu, rekli su „Ali to pripada Vojsci Jugoslavije“. - Izvinite, pripadalo je vojsci i narodu, jer JNA znači Jugoslovenska narodna armija i treba da ostane narodu.

Ja sa celom ekipom žena, sa šeširima na glavama, otišla tamo. Tada mi je bila u poseti majka iz Velesa. Rođena je 1924. i videla je rat. Kažem joj, i ona me je u tome podržala, da moram da ostanem u bolnici – da ih ubedim da mogu da nose oružje, ali bolnica pripada narodu Makedonije. Ostavili su je i tako je ostalo. Dakle, mnogo je urađeno, uradili smo mnogo.

Mi smo nevladina organizacija i reći će da nismo imale finansijsku podršku. Zato sam na sastanku, kada me je predsednik Stevo Pendarovski pitao „Da li vam država daje novac?“, odgovorila: Ne, nikada nismo dobile novac od države, i kada je bila opozicija, i kada je bila pozicija, i kada su bile jedne stranke i kada su bile druge, samo od Lutrije preko MTSP, oni su podržavali našu SOS liniju... Nije mi teško da radim, jer gde god sam radila, uvek sam imala dobre žene oko sebe. Radujemo se uspesima i dostignućima. Na primer, uzeću povećanje broja žena u Parlamentu, za šta se zalažem 100 odsto. U prvom parlamentu je bilo samo 5 žena, a sada ih je 45. Mi idemo ka tome, a već smo predstavile inicijativu da bude 50-50% i da na listama bude zip sistem, muško-žensko, muško-žensko...

Vodim statistiku i poražavajuće je da ima muškaraca u parlamentu koji nisu održali nijedan govor, a žene su se podelile. Nikako ne mislim da postoje loši muškarci, jer postoje dobri, kvalitetni, loši i nemoralni ljudi bez obzira kojem polu pripadaju, ali se zalažem za rodnu ravnopravnost i u strukturama odlučivanja u kojima se prave odluke.

Kada se uđe u politiku, nema razlike između žena i muškaraca, ali osećam krivicu što nemamo promene. Očekujem promene od žena koje, čim uđu u strukture odlučivanja, mogu da donesu te pozitivne promene. Ili novinarke, ista priča, to je to. To je moje nezadovoljstvo u radu, ali nisam razočarana da ne nastavim da radim na tom planu. Primećujem da je sa mlađom generacijom sve teže, da će morati da se napravi preokret.

Saradnja

Možemo reći da od samog početka 1991, kada smo počele da radimo na planu unapređenja žena u svim strukturama i promene položaja žena na svim nivoima, imale smo izvanrednu saradnju sa sličnim ženskim organizacijama iz regionala i sa prostora bivše Jugoslavije, jednostavno iako živimo u različitim državama, sve imamo jednu ideologiju i jedan cilj, sve podržavamo jedna drugu, sve sarađujemo, veoma smo cene jene kao organizacija i kao država u tom pogledu.

A imamo saradnju čak i sa levičarskim feministkinjama iz Grčke, sa ženskim nevladinim organizacijama iz Bugarske, iz Rumunije, da ne govorimo o bivšim državama Jugoslavije, Bosne i Hercegovine, Srbije, Slovenije, Hrvatske, svaka od tih organizacija koje su tamo najjače daju svoj doprinos u izgradnji naših kapaciteta. Radili smo i na prekograničnom projektu sa Kosovom, imamo izvanrednu saradnju sa ženama izbeglicama.

Evo, nedavno sam išla da kupim hranu i još nešto u prodavnici. Ulazim sa jednom kologenicom, a ulaze dve dame, jedna od njih, Beti. Došla je na svadbu i mora odmah da se vrati sa rodbinom iz Prištine, a ne možeš da izbegneš, to je sudbina. Otišle smo na kafu, popile, malo se isplakale, inače smo u redovnoj komunikaciji, porodičnoj i prijateljskoj. To su jednostavno odnosi koji se nikada ne zaboravljuju.

Ponekad će vas neki loši trenuci još više zbližiti, kada ste bezrezervno postavljeni u poziciju da pomažete, da sarađujete.

Romi

Nepravdu, kada su raseljeni kada su ih vratili, smo lečili ljubavlju i lepim rečima. Smo im kupili veš-mašine jer su bili primorani da peru stvari u jednom lavoru, zatim jednu pastu za zube da mogu da je koriste, i ti da ih sad da ih učiš kako da se snalaze. Ali vidite primere iz Srbije, Bosne i Hercegovine, pa ih prenosimo, pa jednostavno i to pomaže, a mi smo se s njima dobro sprijateljili.

E, toga više nema, da uspemo da to usadimo mlađoj generaciji, da počnu da razumeju, da ulažu, da veruju u sebe, da veruju u dobra dela, da ne idu na to, rekao si mi nešto loše, ja ču ti odgovoriti lošim, pa ono ako me ti udariš jednom rukom, ja tebe obema rukama. Ne, ali reci šta te muči, zašto, samo tako ćemo naći rešenje.

Njujork, njujork

Bila sam i u Njujorku, našla smo gde da prespavam na univerzitetima za 5 dolara, dole na dušeku, i platila samo avionsku kartu. Tako smo dobile podršku, uspele smo da se snađemo, ali možda tu ima i negativne strane jer je moje vaspitanje takvo da ne idem kod donatora sa projektima. Ne znam da odem u fabriku i tražim sredstva, jedino što sam ranije dobila je od Telekoma i A1 besplatna SOS linija za žrtve. Međutim, tamo sam išla, molila, ali nisam se stidela da tražim takvu pomoć. A da odem i kažem im „Dajte mi ovoliko para“, ne mogu to da si dozvolim jer ako mi biznismen da novac, moraće da ga uzme od svojih radnika.

Zato sam za moj rad dobila mnogobrojne zahvalnice, dobitnica sam nagrade „13. novembar“ Skoplja, najviše povelje od predsednika države „Majka Tereza“ od organizacije „Majka Tereza“, priznanja od SOS Dečije selo, priznanje od Doma dece bez roditelja „11. oktobar“ i mnoge druge.

Jugoslavija kao sudbina

Sonja Biserto jedna je od najvažnijih antiratnih aktivistkinja u Beogradu od samih početaka sukoba na području bivše Jugoslavije. Zbog svog delovanja često je od strane nacionalističkih vlasti nazivana izdajnicom, "autošovinistkinjom", "drugosrbijankom" i različitim pogrdnim imenima. Nasreću, progon vlasti nije je pokolebao i ona je istrajala u svojoj borbi za prava svih onih koje vlast progoni i koje je progona, bez obzira na to koje su vere, nacije, seksualnog opredeljenja.

Odrasla u jugoslovenskoj diplomatskoj porodici, i sama je počela svoju karijeru diplomatkinje praktično odmah nakon završenih studija, najpre u Londonu, a zatim i u Ženevi. Ova su iskustva uticala na njeno poznavanje međunarodnih odnosa, ali i na shvatanje potrebe da se Jugoslavije ako ne sačuva, ono makar razdruži mirnim putem. Kada je shvatila da je rat neizbežan, učinila je sve da mu se suprotstavi i da zajedno sa drugim ljudima dobre volje zaustavi krvožednu mašinu. Njen mirovni aktivizam prepoznat je i ona je aktivna kao mirotvorka i u drugim zonama sukoba u svetu.

Radeći dugo godina kao predsednica Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, ona je bila glas koji se suprostavljaо vladajućem narativu, ne samo sopstvenim delovanjem, već i pomaganjem svih onih koji su se borili protiv mržnje i nasilja. Ovo je njena priča.

Sonja Biserko

Detinjstvo i mladost

Rođena sam u Beogradu 1948, moji roditelji su poreklom iz Dalmacije. Oni su se pridružili partizanskog pokretu kao vrlo mlađi, mlađi od 18 godina. Znači, pripadali su tom partizanskom mlađem korpusu, koji je došao u Beograd preko Crne Gore 1945. Najveći deo školovanja provela sam u Beogradu, s tim što smo jedan period od četiri godine, kao porodica proveli u Egiptu, gde sam završila drugi razred gimnazije. U Beogradu sam maturirala u Petoj beogradskoj i potom upisala Ekonomski fakultet.

Egipat, odnosno Kairo je bio prva velika senzacija za nas, susret sa drugim kulturama, jezicima, geografijom, susret sa drugom civilizacijom. Živeli smo na Zamaleku (ostvorno na Nilu). Sećam se dolaska u Kairo, kasno noću, ulice su bile pune ljudi, radnje su bile otvorene, piljarnice pune raznolikog voća i povrća koje do tada nismo videli. Graja, razni zvukovi, gust saobraćaj. Impresivno i zbumujuće. Imala sam 13 godina, ali se još sećam tih mirisa, boja, zvukova... Kairo je bio kosmopolitski grad, u kojem su živele razne verske i etničke zajednice – grčke, italijanske, jevrejske, palestinske, koptske ...

Moji roditelji su verovali u Jugoslaviju. Bili su entuzijasti koji su rasli i sazrevali sa Jugoslavijom. To su preneli i na nas, svoju decu. Moje detinjstvo se ne razlikuje mnogo od detinjstva druge dece s tim što je tada bilo mnogo bezbednije, društveni život je izgledao drugačije. Bilo smo jugoslovenska porodica, tipična socijalistička porodica tog vremena.

Verovalo se u napredak. Posebno kad se ima u vidu odakle je Jugoslavija krenula 1945. i kakav je iskorak napravila tokom prvih dvadeset godina. Možda je modernizacija bila prebrza, ali svakako je ostvaren značajan korak na političkom, ekonomskom, kulturnom i obrazovnom planu. Bio je to ogroman napredak za većinu stanovništva. To ne znači da nije bilo nepravdi, pogrešnih politika i slično, ali govorim o opštem napretku. Naravno, kasnije dolaze problemi, jer nije bilo spremnosti za ozbiljnije reformske zahvate.

Beograd je od šezdesetih pa sve do osamdesetih bio dinamičan grad. Rastao je u pravu prestonicu, a međunaradna uloga Jugoslavije u okviru nesvrstanih, dala mu je i posebnu međunarodnu dimenziju. Profilisao se i kao važan kulturni centar koji je vremenom postao i međunarodno relevantan (FEST, BITEF, BEMUS, brojni drugi festivali). Jugoslavija se sve više otvarala prema svetu. To se posebno odražavalo na kulturni život - po bioskopskim programima, po knjigama koje su se prevodile, po raznim gostovanjima, izložbama. Ta otvorenost je vremenom samo rasla. Jugosloveni su putovali, a mnogi su odlazili na rad u inostrantsvo, pre svega u Nemačku. Američki kulturni centar u Knez Mihailovoj (koji je zapaljen za vreme NATO intervencije i nije više obnovljen) bio je svojevrsni centar okupljanja - knjige, ploče, časopisi - bio je to pogled u zapadni svet. Fulbrajtove stipendije omogućile su akademskoj zajednici da se uključi u međunarodne naučne tokove. Jugoslavija je bila predmet mnogih međunarodnih seminara i konferencijskih modela razvoja. Evropska i američka levica su posebno doživljavale u to vreme Jugoslaviju kao inspiraciju. Mnogi su čak jedno vreme podržavali Miloševića, jer su verovali da se on bori za opstanak Jugoslavije.

Globalni studentski pokret, pre svega onaj u Parizu, prelio se i na jugoslovenske centre. Ja nisam bila u epicentru tog pokreta, više na marginama. Bila sam tada na drugoj godini fakulteta. Poznavala sam mnoge koji su bili aktivni u tom pokretu. To je bila refleksija onog šta se dešavalo u Parizu i drugim svetskim centrima. Bila je to svoje-vrsna emancipacija, osvajanje slobode, pa i seksualne. To je bilo uzbudljivo vreme i teško da će se uskoro ponoviti na taj način. Može se reći da su majke i bake današnje mlađeži bile emancipovanije i slobodnije od njih. Bilo je tu i raznih struja, jedna od njih u Beogradu se kasnije identifikovala sa srpskim nacionalizmom. Pobuna mladih širom sveta koja zahteva više jednakosti i pravde uticala je na mnoge kasnije tokove. To je bilo vreme kada se sedelo po kafićima, po celu noć smo "visili" na ulicama, kad se razgovaralo i partijalo. Gledali smo sve filmove na FEST-u, i predstave na BITEFU, išli na koncerte... Bilo je to uzbudljivo vreme, u svakom slučaju lepa mladost.

Leta smo provodili na jadranskoj obali od Rovinja do Dubrovnika, putovali smo autostopom, spavali u šatorima. U to vreme Jugoslavija deluje kosmopolitski u tim većim kulturnim centrima. Sa jugoslovenskim pasošem moglo se svugde bez viza. Jugoslavija je u svetu percipirana kao zemlja koja se u okviru pokreta nesvrstanih zalaže za dekolonizaciju i ravnopravnost. Taj njen imidž i danas je prisutan u zemljama Afrike, Azije i Latinske Amerike. Još uvek postoji živo sećanje na tu zemlju i na Tita. U Kini se i danas gledaju jugoslovenski filmovi, Bata Živojinović je bio celebrity, posebno ratni. Imaju status kao jugoslovenski westerni.

Tada nas je interesovao Zapad i kad se moglo, putovali smo tam. Jedno od prvih samostalnih putovanja, nas troje gimnazijskih prijatelja, bilo je u Pariz, krenuli smo kolima, malim spačekom. Ostao mi je sećanju taj prvi susret sa Parizom, letnje vreme, a mi radoznali i nije se znalo kud ćemo pre.

Ukratko, druga Jugoslavija je izvukla zemlju iz zaostalosti, zemlja je modernizovana, i ono, što je po meni najznačajnije, izvršila je svoju istorijsku misiju, kao okvir za emancipaciju svih jugoslovenskih naroda. Definisane su i granice koje su sada međunarodno priznate.

Diplomatska služba

Odmah nakon završetka fakulteta sam se zaposlila. U to vreme moja generacija se uglavnom lako zapošljavala. Aplicirala sam na brojne adrese. Među prvim pozitivnim odgovorima bio je Invest-Import u kojem sam radila oko godinu i po dana. Međutim, nakon godinu dana dobila sam pozitivan odgovor i od Ministarstva spoljnih poslova, pa sam se pridružila Ministarstvu. Prve dve godine provela sam kao pripravnik. Iz tog vremena imam lepe uspomene na Ljubišu Sekulića, veterana multilaterale. Nakon položenog državnog ispita premeštena sam u jugoslovensku ambasadu u Londonu, gde sam provela četiri godine, kao mlađi diplomat.

London je u to vreme, kao uostalom i sada, bio svetska metropola ne samo diplomatska, politička i ekonomска, već i kulturna. Za mene lično to je bio period sazrevanja. Tokom te četiri godine upoznala sam bezbroj ljudi, imala sam pristup raznim događanjima. Posebno sam uživala u kulturnom životu Londona. Imala sam priliku da posećujem različite tribine na kojima su, između ostalih, učestvovali i razni ruski disidenti.

Činjenica da sam radila u ambasadi omogućila mi je pristup mnogo čemu što je, iz današnje perspektive, bilo neprocenjivo. Naravno da je to iskustvo uticalo na moje stavove i pogled na svet. London i danas doživljavam kao važnu referentnu tačku u svom životu.

Tada se ozbiljno postavlja pitanje šta će biti sa Jugoslavijom posle Titove smrti. Na Zapadu se već duže vreme o tome raspravljalo, posebno u akademskim krugovima. Sećam se jednom prilikom u Wilton Parku, mislim da je bila 1977, gde britansko ministarstvo od 1951, organizuje Globalni forum za strateške diskusije, da me je jedan grčki diplomat pitao šta će biti sa Jugoslavijom nakon Titove smrti. Naravno, da sam bila iznenadena tim pitanjem, ali me je ono podstaklo da više čitam stranu literaturu o Jugoslaviji. Moja generacija malo je znala o tome šta je, recimo, Milovan Đilas govorio i pisao. Tek sam u Londonu došla do njegovih knjiga koje sam još tada iščitala. Sećam se da je u Londonu 1978, izašla i knjiga Treći svetski rat, koju je napisao Sir John Hackett sa još nekolicinom visoko rangiranih američkih i nemačkih generala. koja predviđa treći svetski rat 1985. Naravno u tim predikcijama i scenarijima smatralo se da bi Jugoslavija mogla biti jedna od tačaka koju bi SSSR želeo da vrati u svoju sferu uticaja.

Špekulisalo se da bi deo srpske komunističke partije pozvao Moskvu da spreči kapitalističku kontrarevoluciju u Sloveniji i Hrvatskoj. U srpskoj propagandi devedesetih upravo su se prvi demokratski izbori u ove dve republike tretirali kao kontrarevolucija.

U Londonu sam bila u prilici da se sretnem s delom emigracije, prevashodno srpskom kao najbrojnijom. Nisam imala predrasude ni prema kome i pratila sam emigrantsku štampu koja se prodavala na kioscima na Queensway.

U Jugoslovenskom klubu sam srela princezu Jelisavetu Karađordjević, veoma lepu ženu, tada poznatu i po emotivnoj vezi s Ričardom Bartonom. Pitala me je da li može dobiti jugoslovensku vizu, ja sam je uputila na konzulat koji je bio konsterniran činjenicom da sam se uopšte srela sa njom. Naravno, ona se nikada nije pojavila na vratima ambasade, a i da jeste, bila bi odbijena. Kasnije sam saznaла da su se neki članovi

ambasade sretali sa našom emigracijom. Tako je, na primer, Borislav Pekić bio u kontaktu sa našim savetnikom za nauku. Ja sam ga srela preko Dragoslava Mihailovića i njegove supruge Nene sa kojom sam studirala. Oni su kao, bili antikomunisti, više protiv Broza (pežorativno oslovljavanje predsednika Tita). Ja se baš i nisam snalazila u tim razgovorima, ali su mi sva ta iskustva kasnije pomogla da razumem procese koji su se odvijali i koji su značajno uticali na rasplet u Jugoslaviji.

U ambasadi su se već nazirali raskoli, rekla bih, između ambasadora Živana Berislavljevića i Vlatka Jovanovića koji je bio drugi čovek u ambasadi. Berislavljević je bio fleksibilniji i izraziti autonomaš, veoma dinamičan ambasador, dok je Jovanović, takođe sposoban diplomata, ali i srpski nacionalista, što je brzo izašlo na videlo. Kasnije je bio i srpski ministar inostranih poslova, sposoban diplomata, ali veoma konzervativan.

Poseta predsednika Tita Londonu (1978), veoma kratka, nakon samita nesvrstanih u Havani, bila je za mene još jedno iskustvo koje mi se urezalo u sećanje zbog niza okolnosti vezanih za tu posetu. Pre svega, zbog protesta emigracije pred hotelom gde je Tito odseо, zbog čega je on otkazao večeru kod kraljice. Naravno, demonstrante su pomerili za dva tri bloka, a premijer Kalahan je lično došao po predsednika u hotel. To je bilo samo dve godine pre njegove smrti, ali su već tada bile jasne indikacije da Jugoslavija, mada još uvek s međunarodnim ugledom, polako silazi sa scene. Taj osećaj sam imala i prilikom njegove sahrane kojoj su prisustvovali vodeći svetski lideri tog vremena. Na malom prostoru pred saveznom skupštinom našla se skupina svih vodećih svetskih ličnosti, što je na neki način ilustrovalo i značaj koji je ta zemlja imala tokom proteklih decenija.

Sve ovo pominjem jer sam kroz to spoznavala složenost i ranjivost Jugoslavije, istovremeno i njen značaj i njena ograničenja, posebno u tim prelomnim trenucima. U Beograd sam se vratila u jesen 1979. godine, upravo u trenutku kad su Beograd već opsedali strani novinari u očekivanju Titovog odlaska. Mene je njegova smrt zatekla u Dubrovniku, gde sam bila s nekim svojim engleskim prijateljima. Kako je ministarstvo bilo zaduženo za jedan deo organizacije sahrane – većina nas je dobila neko zaduženje. Ja sam bila oficir za vezu delegacije iz Gvatemale. Titova sahrana bila je naravno, prvorazredni svetski događaj uzimajući u obzir ko je sve bio prisutan. Iz današnje perspektive i sa svim naknadnim saznanjima to je liciло i na sahranu Jugoslavije što se brzo pokazalo tačnim daljim razvojem događaja, kako u zemlji, tako i u svetu.

Dakle, povratak u Beograd bio je prilično otrežnujući. Najpre, atmosfera iščekivanja smrti predsednika i celokupna atmosfera u društvu. Vrlo brzo su počele rasprave kuda Jugoslavija ide, što je iznedriло dva koncepta – onaj koji je zastupala Srbija, centralizirana federacija, i onaj drugi koji su zastpale ostale republike – labava federacija. Te godine su bile mučne, jer su pokazale nezrelost političkih elita da dođu do nekog konzenzusa. Verovatno to nije ni bilo realno s obzirom da se Srbija već odavno pripremila za novonastalu situaciju.

Diplomatija je još uvek funkcionala, uz brojne probleme, i ja sam 1984. otišla u jugoslovensku misiju pri UN u Ženevi. Multilateralna je posebno iskustvo za svakog diplomatu, jer daje širinu i uvid u svetsku politiku. Ja sam prevashodno pratila UN Evropsku ekonomsku komisiju koja je tokom hladnog rata bila važan forum saradnje dva bloka. Jugoslavija je imala važna ulogu na tom forumu o čemu svedoči i činjenica da su dva Jugoslovena bili generalni sekretari u kontinuitetu dvadeset jednu godinu

(Vladimir Velebit i Janez Stanovnik). U to vreme odnosi su relaksirani, dešavaju se velike promene na Istoku, dolazak Gorbačova i velika očekivanja. Istočna Evropa, kao i Jugoslavija, prolazi kroz veoma dinamičan period, javljaju se razne inicijative, pokreti i velika su očekivanja od budćnosti. Pad Berlinskog zida i ujedinjenje Nemačke dinamizirali su odnose u Evropi i doveli je do mnogih promena. Bilo je mnogo optimizma, što pokazuje i Povelja za budućnost Evrope (1990) koja je potpisana u Parizu. Ta atmosfera je naravno, imala odraza i na dinamiku u UN, posebno i na UN Ekonomsku komisiju za Evropu. Ženeva je i inače u tom pogledu politički vema dinamičan međunarodni centar, kako javno, tako i tajno.

Ženeva je bila posebno životno iskustvo, jer tad je već jasno da se situacija u Jugoslaviji ne razvija baš u dobrom pravcu. Česte su demonstracije Albanaca pred zgradom Ujedinjenih nacija. Neke od njih sam poznavala i ponekad pila kafu s njima. Nakon demonstracija na Kosovu 1981, veliki broj mlađih ljudi i studenata je izbegao na Zapad, posebno u Švajcarsku, gde su se ubrzo aktivirali i postali značajan izvor informisanja. Kosovo je poslužilo za otvaranje srpskog pitanja u Jugoslaviji, što se svelo isključivo na tvrdnju da je srpski narod ugrožen i da je najveći gubitnik u Jugoslaviji. Te teze su iznete i u Memorandumu SANU (1986), stradanje Srba kroz ceo XX vek bila je tema brojnih predstava (Kolubarska bitka, Knjiga o Milutinu) tribina, publikacija, fabrikovanih istorija, medijskih kampanja. Bila je u toku priprema za ono šta će se desiti devešetih, a kultura je stavljena u funkciju za mobilisanje masa. Krug oko Dobrice Ćosića deluje u tom pravcu još od sedamdesetih možda i ranije.

U misiji u Ženevi se napravio jaz između onih koji su se deklarisali kao Srbi (u većini) i drugih. Jugslovenska zajednica u Ženevi se podelila, sve su bile učestalije posete beogradskih propagandista, poput Brane Crnčevića i Mome Kapora. Čuveni izdavač iz Lozane "L'age d'Homme" Vladimir Dimitrijević izdao je na francuskom brojne srpske pisce, mnogi prepoznatljivi po svojoj ulozi u mobilizaciji srpskog naroda za rat. S obzirom da sam već bila dosta upućena u jugoslovenske prilike, inside/outside odnos prema Albancima me je ljudski pogađao. Od tada sam počela da sve više posvećujem pažnju tom problemu. U Beogradu je objavljena knjiga "Kosovski čvor", koja adresira brojne optužbe Beograda za nasilje Albanaca nad Srbima na Kosovu. To istraživanje, u kojem je učestvovala grupa pravnika iz Beograda, pokazalo je da nije bilo etnički motivisanog nasilja. Nažalost, to istraživanje nije doživelo ni promociju, a kamoli dobilo zasluzenu pažnju. Branko Horvat je napisao i knjigu "Kosovsko pitanje" sa idejom da pokrene raspravu na tu temu, ali je doživeo osporavanja i kritike na Filozofском fakultetu u Beogradu.

Početak sukoba u Jugoslaviji

Vratila sam se u Beograd 1988., u septembru. Dočekali su me – nacionalistička euforija, jednoumlje i nekakav bes. Bilo je teško razgovarati s mnogim prijateljima i poznanicima. U tom opštem haosu zblžila sam se sa ljudima koji slično misle i koji su se osećali izopštenim kao i ja. To su verovatno najdramatičnije godine u mom životu, jer sam gledala kako se raspada jedna država i kako destrukcija svakodnevno uništava tu građevinu koja je, u krajnjoj liniji ipak bila značajna za narode koji su u njoj živeli. Te poslednje tri godine sam uglavnom provela u Grupi za analizu i strategiju ministarstva, gde sam ostala do kraja. To je krovna uprava, jer je bila direktno vezana za kabinet ministra. Ja sam bila zadužena za evropska pitanja. Zbog dinamike dešavanja i promena te godine pamtim po celodnevnom ostajanju u kancelariji. Načelnica je bila Ana-Marija Bešker, izuzetno sposobna i odgovorna osoba i moja životna prijateljica. Pored nje, za mene je još bio značajan Miomir Udovički, koji je bio zadužen za krizna žarišta. Često smo se šalili na tu temu, a već smo i sami postali krizno žarište. Nas troje smo bili tim koji je svakodnevno proizvodio podsetnike, analize, teze za razna istupanja ministra... Vlada je bila proevropska, kao i ministarstvo, ali je postojao i značajn otpor prema tim ljudima. Nakon kratkog slovenačkog rata, Slovenci su otisli prraćeni vređanjem kolega, neki od njih su plakali. Taj bes je dominirao u odnosu i na sve druge. Hrvati su se išunjali tokom leta 1991., ali su ostali Srbi iz Hrvatke kojih je bilo dosta u diplomatiji.

Tada se uveliko objavljaju brojne analize iz raznih međunarodnih centara koje ukazuju na mogućnost sukoba u Jugoslaviji. Jedan od relevantnih izveštaja je onaj CIA koji je delomično objavio dopisnik New York Times, David Binder.

Dakle, te tri godine na delu su bile dve politike - spašavanje Jugoslavije i njena destrukcija. I međunarodna zajednica je postala aktivni faktor krize u pokušaju da se posredstvom medijacija dođe do nekog rešenja. Zahvaljujući "trojki" Evropske zajednice, Stipe Mesić je ipak postao predsednik federalnog Predsedništva, uprkos svim opstrukcijama Beograda. Kako nisu uspela razna posredovanja, a već su počeli i sukobi, upriličena je Haška konferencija (1991.) kao poslednji pokušaj da se sačuva državni jugoslovenski okvir. Srbija je odbila da potpiše ponuđeni dokument.

Osim što sam bila na traci u ministarstvu, bila sam angažovana i na drugim inicijativa ma, kao što je osnivanje Evropskog pokreta u Jugoslaviji (mart 1991.), nažalost zakasnela inicijativa koja je pokazala sve razlike u percepciji Jugoslavije. S početkom konflikta u Hrvatskoj već u proleće 1991., osnovan je i Centar za antiratnu akciju čiji sam jedan od osnivača, zajedno sa, između ostalih, Vesnom Pešić. Nakon što sam napustila ministarstvo posle propasti Haške konferencije, pridružila sam se aktivno tom pokretu. Bez obzira na to što Centar nije zaustavio rat, niti bitno uticao na dalji razvoj događaja, ta inicijativa je bila značajna, jer je pružana pomoć izbeglicama, deserterima... Mislim da je važno vratiti se tom pokretu kao značajnom moralnom uporištu. Veljko Kadijević je u svojoj knjizi "Moje viđenje Jugoslavije" optužio "te razne grupe" za neuspelu mobilizaciju. Zato je krenula mobilizacija najgoreg ološa okupljenog oko Vojislava Šešelja i drugih. Naravno, sve pod kapom JNA. U septembru 1991., sam, zajedno sa Danielom Ivinom, organizovala prvu i jedinu konferenciju jugoslovenske opozicije. Zvanični organizator bio je Evropski institut u Ženevi koji je tada vodio Dušan Šidanski. Kasnije sam saznala da su iza toga stajali neki ljudi iz Londona (Ristić) koji

su usvojenom Deklaracijom sa te konferencije kontaktirali FCO i druge aktere koji su već postali aktivni u jugoslovenskoj krizi.

Ministrarstvo sam napustila nakon neuspeha Haške konferencije, kad je zemlja prestala da postoji. To je bilo jasno i ranije, ali to je bio formalni kraj. Nakon što je Srbija odbila Haški dokument, Badinterova komisija je definisala uslove i kriterije za priznavanje republika (zahtev Kosova tada nije prihvaćen). S obzirom da je Srbija već preuzeila ministarstvo, to je bio i povod da ga napustim, jer se nisam slagala s politikom koja je već zemlju uvela u rat. I nisam se identifikovala sa srpskim nacionalizmom. I pre toga bio je veliki pritisak na savezne institucije, ali je ministarstvo ipak odolevalo i uspelo da do kraja zastupa projugoslovensku i proevropsku politiku.

Poslednje tri godine u ministrastvu su zapravo, bili poslednji trzaji te zemlje. Koliko god je savezna vlada pokušavala naći nekakav konsenzus, Miloševićeva politika destrukcije je pobedila. Doduše, sporo se odlučilo za internacionalizaciju jugoslovenske krize, jer je Srbija opstruirala svaki takav pokušaj.

To iskustvo u saveznoj instituciji bilo je ključno za moje razumevanje Jugoslavije kao složene i veoma komplikovane zemlje, koja je zahtevala zrelost, izuzetan napor i podrazumevala kompromisna rešenja. Bilo je očito da se Srbija odlučila za recentralizaciju Jugoslavije i za uspostavljanje svoje dominacije. Na svojoj strani je imala vojsku i bezbednosne službe. Ona je dugo radila na pridobijanju njihove podrske. Sa takvim saznanjima i uvidima pridružila sam se antiratnom pokretu. Nisu svi imali slično razumevanje onog što se dešavalо, ali su bili protiv rata. Već prvi pokušaji da se javno artikuliše definicija tog rata nailazilo je na otpor gotovo na svim stranama. Osim nekoilicine mojih bivših kolega osećala sam se prilično usamljeno u tom opštem haosu i konfuziji.

Jugoslavija životna preokupacija

Iz sadašnje perspektive, čini mi se da sam se celi život bavila Jugoslavijom. Moja životna preokupacija. Njen brutalni raspad delovao je razarajuće. Osim što sam se našla na ulici, razni delovi porodice prolazili su kroz dramatične periode, kao i mnoge druge porodice vezane za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, ali i za Kosovo. Te ratne godine provela sam putujući po svetu, jer sam osećala potrebu da objašnjavam, pisala sam brojna pisma, sarađivala sa Tadešom Mazoveckim (srela sam ga prilikom njegove prve posete Beogradu u svojstvu specijalnog izveštča UN za Jugoslaviju u decembru 1992. i sve vreme dok je bio na toj funkciji sarađivala sa s njim). Srela sam i brojne druge emisare koji su dolazili u Beograd. Činilo mi se da ne razumeju dovoljno, da su spori, da su njihove reakcije zakasnele. Beograd ih je uvek stavljao u situaciju fait accomplis, posebno za vreme praznika i vikenda kad strancima opadne pažnja. Putovala sam sve vreme u Hrvatsku preko Mađarske. U Sarajevu sam bila 1994. godine, krajem juna, zajedno s advokatom Srđom Popovićem (za Lawyers Committee for Human Rights smo istraživali šta rade regionalne komisije za zločine).

Taj susret s opokoljenim Sarajevom je delovao poražavajuće – od aerodroma do motela gde smo bili smešteni išli smo nekim vojnim vozilom. Motel se nalazio malo izvan centra i bio oštećen granatiranjem. U kupatilu je zjapila velika rupa. Grad je bio opustošen, svi prozori su bili porazbijani i na njima je bila plastika, radnje prazne, tek

poneki restoran. Bili smo tamo desetak dana. Sreli smo razne ljude – svi oni su pružali herojski otpor Karadžićevim i Mladićevim varvarima. Podjednako, Srbi, Bošnjaci, Hrvati, Jevreji i ostali. Bio je to impresivan građanski otpor koji je negirao mantru srpskih nacionalista da se ne može živeti zajedno. Snajperisti su sve vreme bili aktivni. Uglavnom smo se sretali po dvorištima i prostorima do kojih nisu dopirali snajperi. Jedina komisija (bilo ih je još četiri – Zagreb, Beograd, Republika Srpska, Republika Srpska Krajina – ove dve su takođe bile locirane u Beogradu) za ratne zločine koja je u to vreme prikupljala podatke i dokaze bila je upravo sarajevska komisija.

Jugoslovenski ratovi su ogolili nesposobnost i nespremnost međunarodne zajednice da zaustavi rat, odnosno srpsku agresiju, ratne zločine, etničko čišćenje i sprečiti teritorijalno osvajanje, što je dovelo u pitanje fundamentalne vrednosti i standarde međunarodnog poretku. Zbog toga je Centar za aniratnu akciju organizovao tri konferencije kako bi se adresirala pitanja humanitarnog prava. Ja sam bila koordinator tih projekata. Održane su tri konferencije (San Remo 1992, Frajburg 1993 i Brisel 1994) o individualnoj odgovornosti za kršenje humanitarnog prava.

Osim što sam stalno “cirkulisala” po regionu, učestvovala sam i na brojnim konferencijama, zatvorenim sastancima, išla po ministarstvima u inostranstvu. U julu 1993. godine učestvovala sam na jednom od prvih sastanaka o Kosovu i Makedoniji (Prevenциja konflikta na Kosovu i Makedoniji) u blizini Vašingtona (Airlie House, Warrenton, Virginia). Organizator je bio Search for Common Ground. Bio je i Veton Suroi, nas dvoje jedini iz regionala. Bila je to neka vrsta brainstorminga na kome su učestvovali delovi administracije i raznih instituta, pojedinaca. Od tada, mogu reći, aktivno pratim, učestvujem i radim sve što je vezano za Kosovo. Nije slučajno da su Kosovo i Makedonija razmatrani “u paketu”. Za vreme Jugoslavija to su bile najranjivije tačka, jer je Sovjetski Savez koristio Bugarsku koja je oduvek osporavala Makedoniju, kao i njen narod i jezik. Nije slučajno Jugoslavija investirala u makedonsku kulturu i njen identitet, standardizovan je jezik. To je u suštini jedina strateška tačka koja je na kraju dovela i do NATO intervencije da bi se zaustavio Milošević, ali i da bi se sprečilo prelivanje sukoba na južno krilo NATO.

Helsinški odbor za ljudska prava

Pošto se Jugoslovenski helsinški odbor za ljudska prava raspao kao i Jugoslavija, u septembru 1994, osnovan je Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, pre toga u Zagrebu (1993), pa dalje u svim novonastalim zemljama. Prvi Hesinški odbor je osnovan na Kosovu 1992, zbog masovnog kršenja ljudskih prava na Kosovu. Tanja Petovar, predsednica Jugoslovenskog odbora, bitno je uticala da se tu angažujem. Moj angažman se od tada vezivao uglavnom za Odbor mada je još uvek bilo i drugih ličnih angažmana. Odbor je bio jedan od najaktivnijih odbora u okviru Međunarodne helsinške federacije, čiji je izvrsni direktor bio Aaron Rhodes, izuzetan humanista i priatelj, i danas.

Bilo je situacija kad sam pomicala da treba da odem, ali posle preuzimanja Helsinškog odbora osećala sam to kao veliku moralnu obavezu. Oko Odbora su bili okupljeni brojni ljudi, mnoge moje kolege poput Novaka Pribičevića, kao i Ljubivoja Aćimovića, prominentnog međunarodnog stručnjaka posebno za KEBS, kasnije nam se pridružila i Latinka Perović. Seška Stanojlović, novinarka bila je verovatno moja najveća i naspouzdanija podrška, i danas.

Jedan od važnih aktivnosti Odbora bio je rad sa izbeglicama. Dolazak izbeglica iz Hrvatske 1995. godine bio je poseban izazov za nevladine organizacije. Mi smo se opredelili za njihov povratak. I naš projekat je dobio naziv "Hoću kući". Prvih meseci kroz Odbor je svakodnevno prolazilo po hiljadu ljudi; njih 30.000 je potpisalo zahtev za povratak, što je Richard Holbruk lično uručio Tuđmanu. Naravno odmah su iskrse opstrukcije na sve strane. Sve smo to detektivali i prijavljivali kome smo stigli. Naučili smo se da je američkoj ambasadi i UNHCR, koji nije imao sluha za povratak. Prvi povratnici u Hrvatsku su išli preko Odbora. Na tom projektu smo radili deset godina. U velikoj većini smo doprineli da se ubrza proces izdavanja hrvatskih dokumenata. Mnogi su sa hrvatskim pasošima otišli u treće zemlje. I dan danas mnogi od tih izbeglica, pogotovo starijih, žive između Hrvatske i Srbije. Nisu svi odustali od svojih imanja. Letos sam čula zanimljiv podatak da se mnogi izbegli Srbi, recimo iz Knina, sahranjuju u svojim selima. Dok se isto tako bosanski koji su došli u Knin, takođe sahranjuju u svojim selima u Bosni. Toliko o "dobrovoljnem preseljenju" Dobrice Čosića i drugih "patriota".

Pokušali smo sa istim projektoim "Hoću kući – Priština", ali je država zaustavila ili sprečila prijavljivanje izbeglica sa Kosovo. Ipak smo imali prijavlenih oko dvesta ljudi za kratko vreme, ali to se nije realizovalo.

Lično sam verovala i očekivala mnogo od osnivanja Haškog tribunala za Jugoslaviju. Upoznala sam Richarda Golstona, prvog tužitelja, pre nego što je imenovan, u New Yorku, i od prvog dana sam sarađivala sa tom institucijom, posebno u vreme suđenja Slobodanu Miloševiću. Imala sam potrebu da verujem u pravdu i zato sam se tako vezala za tu saradnju. Bez obzira što je nasleđe Tribunal-a marginalizirano, pre svega u Srbiji, verujem da je Tribunal uradio maksimum u datim okolnostima. Do sada to je najuspešniji međunarodni krivični sud, pored onog za Ruandu. To je dragocen izvor svedočenja, dokumenata, dokumentarnih filmova – sve to ne bi bilo na jednom mestu bez Tribunal-a.

Povratak izbeglica i saradnja sa Tribunalom bili su povod za najažešće kampanje i pret-

nje Odboru (i meni lično).

Važna delatnost Odbora je i izdavačka delatnost. Do sada je objavljeno više od 160 publikacija i knjiga, godišnjih izveštaja o ljudskim pravima, kao i pojedinačnih izveštaja na različite teme (manjine, mediji, zatvorene institucije...), dvadeset godina je izlazio časopis Helsinška povelja, rad sa mladima bio je, i još uvek jeste, važan deo našeg angažmana. Većina publikacija bavi se Srbijom i srpskim nacionalizmom. Sve te publikacije u međuvremenu su postale referentne za sva istraživanja o Srbiji.

Odbor je od svog osnivanja bio stalno prisutan na Kosovu. Organizovane su i dve važne konferencije u zemlji (u Ulcinju 1997, i Beogradu 1998, uoči same intervenciju). Jednu konferenciju smo organizovali i u Prištini na kojoj su učestvovali pripadnici "druge Srbije", a bilo je prisutno i kosovsko rukovodstvo. Konferencija je direktno prenošena i ponavljana više puta. Bili smo iznenađeni kako su nas ljudi toplo i prijateljski primali kada smo to veće izašli u grad. Intervenciju sam dočekala u Beogradu da bih ga posle dvadesetak dana napustila, na nagovor mog kolege Novaka Pribičevića, jer se bojao za moju sigurnost. Pre same intervenciju bila sam u Parizu i na povratak za Beograd srela sam Wolfganga Petrića u avionu koji se vraćao sa pregovora u Rambujeu. Rekao je da nisu postigli dogovor i da intervencija sledi. Mnogi nisu u to verovali, čak ni iskusni diplomat. Na sastanku Foruma za međunarodne odnose tog dana izrazili su sumnju, sa stavom da verovatno, neće doći do toga. Kada smo izašli na ulicu oko devet uveče ljudi su već bežali u panici mada nije gađan Beograd. Ipak panika je bila ogromna. To veče sam srela Slobodana Inića, koji je samo rekao: "To smo i očekivali, zar ne?". Popili smo koka-kolu u jednom kafiću i razišli se, on je sutradan oputovao za Sarajevo, a ja sam krenula na Zeleni venac da hvatam autobus ili taxi. Međutim, nigde ni traga od prevoza. Na ulicama panika. Posle izvesnog vremena eto autobusa koji je skupljao putnike po gradu, a na zadnjoj platformi prijani putnik više – "Sad će Rusi".

Narednih šest meseci provela sam leteći od jedne evropske prestonice do druge. Bila sam i u Vašingtonu i u Njujorku. Verovatno jedina osoba iz Beograda u to vreme. Objavljeni su i neki moji članci i intervjuji zbog čega sam dobila brojne hate mailove čak i od nekih pripadnika nevladinog sektora. Deo jednog od mojih intervjuja je preveden (odate su neke rečenice) i to je ubaćeno u poštanske sandučiće na mom ulazu zgrade u kojoj stanujem. Nakon dolaska u Beograd svi su me izbegavali, u gradu su me gledali sa negodovanjem, i u civilnom sektoru takođe.

Bila sam na Kosovu odmah nakon intervencije sa jednim nemačkim kolegom iz Helsinške federacije (Fischer). Opet ista slika razaranja i devastacije, ali sasvim druga atmosfera. Ostaće mi u sećanju ta atmosfera oslobođenja. Albanci su se uspravili. Svuda kamioni puni ljudi koji pevaju, sa zastavama. Obišla sam nekoliko srpskih enklava gde sam se suočila sa sasvim drugačjom, depresivnom atmosferom. Srbi su tako reći preko noći, kao manjina izgubili svoj dominantni položaj i postali u pravom smislu te reči, ugrožena manjina. Međunarodna zajednica (KFOR) nije bio pripremljen za ono što će slediti. U Prizrenu sam bila u manastiru gde su mi rekli da su Srbi otišli na zahtev srpske vojske i policije iz Suve Reke. Njih oko 60.000 prešlo je na sever i, kako je u jednom članku istoričar Dušan Bataković istakao, "Srbi su se spontano kantonizovali". Ta situacija nije promenjena do danas, sever je u totalnom pravnom vakuumu, a Beograd drži Srbe pod kontrolom i traži nekakvu nadoknadu za gubitak Kosova i njegovu podelu. Dakle ni trideset godina nakon rata nisu konsolidovani ni Bosna ni

Kosovo. A, Crna Gora ulazi u ozbiljnu krizu nakon izbora 2020.

Godina nakon intervencije bila je zbilja jeziva, nije bilo stranaca (tek po koji) u Beogradu sve do 5. oktobra 2000. Kad su se počeli vraćati, g. Timonier, diplomata iz Francuske ambasade, došao je u posetu i, prvo što me je pitao bilo je: "Da li si bezbedna"? "Ne znam", rekla sam, i uzvratila, "da li ti nešto znaš o tome". Bez NATO intervencije Milošević ne bi otisao, kad je otisao. Opozicija se jedva organizovala uz podršku Zapada i dobila izbore 2000. Nažalost, brzo se pokazalo da Srbija nema potencijal za suštinske promene. Ubijen je prvi demokratski premijer Zoran Đindjić, a pitanje je da li bi i on uspeo. Njegova najveća pobeda je slanje Miloševića u Hag, što mu ovde nikad nisu oprostili. Može se reći da je Milošević danas rehabilitovan, a ratni zločinci su i dalje glorifikovani.

Nakon promena u Srbiji, 2001. godinu sam provela u Americi u Institutu za mir, gde sam radila na projektu: srpski nacionalizam. Kasnije je taj rad objavljen kao knjiga "Yugoslavia's Implosion- Fatal Attraction of Serbian Nationalism". Bio je to vrlo dinamičan period, upoznala sam mnogo novih ljudi, a bila sam u kontaktu sa svima koji su godinama prolazili kroz Beograd. Interes za Balkan tada polako opada, a posle 11. septembra 2001, Amerika se okreće Avganistanu, kasnije Iraku...

11. septembar me zatekao u Vašingtonu na nekom predavanju koje je iznenada prekinuto zbog napada na tornjeve u Njujorku. Jedan avion je pao i na Pentagon. Tih dana ljudi su bili na ulicama, nije se još znalo šta ih je snašlo. Dodatno je i Anthrax uneo paniku. I ja sam bila na ulici, ali nekako nisam bila posebno ni uplašena ni iznenađena. Već je sve to viđeno i upisano u našu memoriju.

Ja sam prethodnog dana doputovala iz Durbana (Južna Afrika), gde sam prisustvovala UN konferenciji o ksenofobiji i antisemitizmu. Bilo je oko šesnaest hiljada učesnika iz celog sveta. Zbog deficita mesta u hotelima smestili su nas po manjim motelima duž Indijskog okeana. Ja sam bila smeštena u motelu, koji je držala Zulu porodica, krasan mlađi par, sa još desetak Amerikanaca i Kanađana. Noći smo provodili u raspravi o Miloševiću. Neki su još bili na njegovoj strani. Antisemitizam i antiamerikanizam dominirali su diskusijama na NGO Forumu, na kome je Castro govorio nekoliko sati. Ta slika, odnosno atmosfera, nadovezuje se na teroristički napad i na atmosferu straha koja je usledila u Vašingtonu nakon toga.

Tamo sam dočekala i vest o Miloševićevom izručenju Hagu. Cela ekipa, oko pedeset ljudi, nasla se te večeri u jednom pabu na piću, da nazdravi kraju jedne epohe.

Uz mnogobrojne aktivnosti Odbora poslednjih godina posvećenih obrazovanju i kulturnim politikama, izdvojila bih jedan za koji sam posebno vezana, jer smatram da ima strateški značaj. Reč je o projektu, koji se bavi istorijom Jugoslavije i u kome učestvuje oko pedeset istoričara, politikologa, sociologa i drugih istraživača iz celog regiona. Cilj projekta je da doprinese regionalnoj normalizaciji i izgradnji kulture sećanja, zasnovane na činjenicama, i to putem multiperspektivnih istorijskih narativa koji motivišu mlađe, obrazovane generacije za promociju pomirenja, demokratizacije i modernizacije celog postjugoslovenskog prostora.

Suočavanje s prošlošću

Proces suočavanja sa nedavnom prošlošću opterećuje gotovo čitav postjugoslovenski prostor koji suštinski još nije počeo, jer još uvek su aktuelni ratni ciljevi, sada drugim sredstvima. Srbija suštinski nije prihvatile nove granice i stalno teži reviziji svog poraza.

Reč je o složenom procesu, procesu koji će se još dugo odvijati i, iznad svega, o transgeneracijskom procesu. Regionalno pomirenje jedva da je na vidiku, i to uprkos tonama neporecivih fakata i dokumenata, koje su prikupili ne samo međunarodni, već i domaći sudovi država-naslednica. Ove države – još uvek su u procesu transformacije i konsolidacije – i to bez obzira dokle su stigle na svom (proklamovanom ili već dosegnutom evropskom kursu); jedva da su i pokrenule proces vrednosne transformacije svojih društava. U svakoj od njih se novi nacionalni identiteti uglavnom grade na stereotipima i često na narativima o „narodima-žrtvama“. Te fabrikovane istorijske narative su nametnule nacionalne elite koje teže nacionalnoj homogenizaciji i manipulaciji osećanjima ljudi. Time se rat praktično nastavlja drugim sredstvima – kulturom sećanja, uključujući tu sećanje na čitav XX vek i nekada zajedničku državu.

Mnogi se pitaju – otkuda to da su pobunom, mirovnim pokretima i svim akcijama vezane za rat i antiratne aktivnosti dominirale žene na teritoriji cele Jugoslavije. To je činjenica na koju nemam pravi odgovor, jer zahteva istraživanje. Rekla bih da su žene hrabrije, empatičnije i solidarnije. Muškarci stalno imaju nekakve izgovore koje bi isto tako i žene mogle koristiti, ali ih ne koriste.

To su situacije kad je čovek suočen sam sa sobom i onda donosi odluku shodno nekim svojim unutrašnjim porivima, vrednostima. To je stvarno lični čin. Izgleda da su žene jače ličnosti i da imaju veći integritet od muškaraca. Odluka da odem iz ministarstva bila je brza i bez promišljanja šta će biti u budućnosti. Sve je bilo neizvesno, bez perspektive sa dramatičnim obrtimi. Mogu danas da tvrdim da mi se čini da je to moj život učinilo smislenim, etičnjim i bogatijim.

Mirotvorka u svetu

Spomenula bih i svoje iskustvo koje sam imala kao član UN Komisije za Severnu Koreju u koju sam imenovana 2013. (UN Commission of Inquiry for North Korea). To mi je otvorilo prozor u Daleki istok o kome sam imala samo površno znanje. Reč je o tročlanoj komisiji, u kojoj su pored mene bili Michael Kirby iz Australije, predsedavajući i izuzetna ličnost, Marzuki Darusman iz Indonezije. Iskustvo Balkana pomoglo mi je da brže uđem ili bolje shvatim (posredstvom raznih svedočenja izbeglica, već postojećih brojnih izveštaja, filmova, dokumentarnih priloga i knjiga koje sam pročitala) kontekst i posebno, mentalni sklop severnokorejskog društva. Kasnije sam još bila član Grupe nezavisnih eksperata oo uračunljivosti, 2016 (Severna Koreja). Učestvovala sam nedavno i u Izveštaju Panela Nezavisnih međunarodnih eksperata (PIIE) koji je proveravano informacije u vezi s navodnim kršenjem međunarodnog prava počinjenih protiv muslimana u Indiji počev od jula 2019. godine.

Dobitnica sam stipendija za višeg istraživača u Amričkom institutu za mir (Vašington, 2001) i Stipendije Erik Lejn na Kler koledžu u Kembridžu

Autorka sam knjiga "Srbija na istoku", "Srbija izgubljena u tranziciji", "Implozija Jugoslavije – fatalna privlačnost srpskog nacionalizma". Uredila sam i pripremila za štampu veći broj knjige, među njima "Srebrenica: od poricanja do ispovesti", "Milošević protiv Jugoslavije", "Vukovarska tragedija", "Bosna – jezgro sprskog državnog projekta". Objavljivala sam članke u mnogobrojnim specijalizovanim i drugim časopisima. Pišem redovne uvodnike i kolumnе u časopisu Helsiňškog komiteta "Helsinki charter".

Dobila sam nagradu za rad na ljudskim pravima Komiteta pravnika za ljudska prava u Njujorku. 2005. sam u okviru projekta "Hiljadu žena" nominovana za Nobelovu nagradu za mir. 2009. godine primila sam Nagradu Vajmara, a 2010. Godine Nagradu Etinger koju dodeljuje Univerzitet u Oslu. 2010. godine proglašena sam počasnom građankom Sarajeva, primila sam odlikovanja od hrvatskog predsednika Mesića za rad u oblasti ljudskih prava kao i od predsednice Kosova Jahtjage, za humanitarni rad 2013. godine.

I posle više 30 godina aktivizma nisam sigurno da je sve to dalo neke rezultate. Ja lično sam otkrila u sebi dimenziju koja sigurno ne bi došla do izražaja da se Jugoslavija nije brutalno raspala s tako dalekosežnim posledicama. U tom smislu, to je bilo teško, tragično i izazovno iskustvo, ali isto tako važno za ono što ja danas jesam. Upoznala sam drage ljudе, ali sam upoznala i Jugoslaviju sa svim njenim manama i dostignućima. Žao mi je što svet nije ozbiljnije shvatao iskustvo sa Jugoslavijom i što nije izvukao neke lekcije. Više su nas tretirali kao neku aberaciju, nego trend koji je danas dominantan. Zapad se odšetao sa Balkana pre 15 godina, da bi se vratio tek nakon ruske agresije na Ukrajinu iz straha da se ne otvori novi front. U međuvremenu došlo je do regresije u celom regionu. Nasleđe konflikata i složena međusobna interakcija etničnosti, religije i politike i dalje oblikuje društveno-politički pejzaž regiona. Napori za promociju pomirenja, međureligijskog dijaloga i multikulturalizma ostaju aktuelni za sva društva u regionu.

Građanska hrabrost

Katarina Kruhonja bila je jedna od osnivačica i direktorica Centra za mir, nenasilje i ljudska prava iz Osijeka. Centar je osnovan 1992. godine, u jeku rata, agresije koju je Srbija uz pomoć jedinica JNA izvršila na Hrvatsku, u trenucima, dakle, kada se u Hrvatskoj vodi odbrambeni rat i kada je svako suprotstavljanje logici „mi ili oni“ praktično značilo izdaju. Uprokos tome, zajedno sa svojim prijateljem Krunoslavom Sukićem, Katarina Kruhonja promišlja i, što je još važnije, deluje u okviru nenasilja i nenasilnog otpora bezumlju rata. Kasnije, nakon što je rat 1995. godine završen, ona se bavi mirnom reintegracijom hrvatskog Podunavlja i posvećuje se povratnicima kako sa srpske, tako i sa hrvatske strane. To ju je odvelo do tranzicione pravde, jer pomirenje nije moguće bez potpunog i konačnog obračuna s počiniocima ratnih zločina.

Odrasla u porodici obrtnika, Katarina Kruhonja prva je generacija u svojoj porodici koja je stekla visoko obrazovanje, čak i titulu magistre nauka. Bila je liječnica, primarijus nuklearne medicine, ali je medicinom zvanično prestala da se bavi 1997. godine u želji da se potpuno posveti mirovnom aktivizmu koji, kako sama kaže, potiče iz njene vere. Katolkinja i vernica ona je u potpunosti prigrnila izvorni hrišćanski moral prema kojem treba da ljubimo svoje neprijatelje jer nijedan život nije vredniji od drugog.

Ova izuzetna žena primer je građanske hrabrosti i odgovornosti jer je u teškim i komplikovanim istorijskim okolnostima prigrnila svoja uverenja svesno rizikujući da dovede sebe u životnu opasnost. Suprotstavljajući se nezakonju i nasilju, ona je učinila mnogo za sve prognanike i ljudе koji su trpeli nasilje, a posebno za one koji su u jednom trenutku bili progonjeni samo stoga što su nosili drugačije ime i prezime, odnosno pripadali drugoj naciji. Ovo je njena priča.

Detinjstvo i porodica

Ja sam Katarina Kruhonja. Zagazila sam u osmu deceniju svoga života, zapravo 74 godine imam. Rođena sam u Osijeku, iako moji roditelji nisu rođeni Osječani, oni su se doselili iz ruralnih područja. Moj otac je iz Zagorja, moja mama je iz jednog slavonskog sela, iz Mrzovića, ali ja sam rođena Osječanka i evo, ostala sam cijeli svoj životni vijek u gradu. I moje dvoje djece, imam sina i kćerku, odraslih i oni su isto ostali u Osijeku, i žive danas ovdje u Osijeku, tako da već pomalo možemo reći da smo Osječka obitelj, familija, jel... Rekla bih da je meni rat promjenio život. U bitnom smjeru, a to je od privatnog prema javnom i političkom i mislim da mene ljudi i ja sebe mogu opisati kao nekoga koga je iskustvo rata zapravo dovelo uopće u poziciju da promišљa o nasilju, o alternativi nasilju, o osobnoj odgovornosti za društveno i za političko, i traženje alternativnih i nenasilnih odgovora. Nažalost, oni su jš uvijek alternativni društvene i političke izazove, e da bi mogli na drugačiji način živjeti u drugoj kulturi i na drugačiji način rješavati probleme, životne, društvene i političke. Ja sam, dakle, rođena u Osijeku, tu sam pohađala osnovnu školu i gimnaziju. Ja sam bila prva u generaciji mojih roditelja koja je završila srednju školu, pa onda i fakultet. Iza mene su, u istoj gimnaziji, bili moja kćerka, moj sin. Završili su istu gimnaziju, i moj unuk nasjtariji je završio istu gimnaziju, tako da imamo sad već neku tradiciju našu obiteljsku u vezi s tim. Dakle, tu sam završila svoje srednje školovanje, ostalo mi je u sjećanju i moje djetinjstvo. Moj otac je bio obrtnik, on je imao svoju vlastitu radionicu, za izradu i popravak vaga. Bio je u ovoj našoj cijeloj istočnoj Hrvatskoj jedini majstor toga tipa, tako da smo mi živjeli od njegovog rada, i to relativno dobro smo živjeli, obitelj je pomalo napredovala, jer moja mama je dosta hendlala dobro oko financija obiteljskih. "Hoćemo kupiti kuću, hoćemo kupiti auto, hoćemo otvoriti nešto i tako, tako da smo mi živjeli skromno, ali po nekom motu moje obitelji koji sam ja zapravo dobila od mojih roditelja je: "Budi pošten, živi od svoga rada i budi solidaran sa drugima – pomozi drugima." Dakle, tako smo mi nekako živjeli. Na primjer, nas je bilo troje djece, sestra, brat i ja, i moji su roditelji još dvoje djece, nekih dalnjih rođaka prigrili kad su oni ostali bez roditelja. Mi smo svi živjeli u dvosobnom stanu, i svi smo stali na svoje noge, tako da je solidarnost dosta bila važna kod nas.

Mi smo živjeli prvo u dvorišnom stanu, to je bila kuća jednog Židova, koja nije bila niti konfiscirana, nego su, ne znam na koji način se to dogodilo, ja sam tada stvarno bila dijete, moji roditelji od njega kupili tu kuću na otplatu. To je godinama trajalo, to svake godine se otplaćivalo, i imala je prekrasno dvorište, onako sa saletlom (odnosno sjenicom), sa nekoliko velikih stabala: trešnju smo imali, dvije kajsije, višnju, pomenutu okruglu sjenicu...

Bilo je zeleno, dvorište je zapravo bilo jedan prekrasan vrt, a ulica je bila kaldrma u to vrijeme. Tu je vrlo brzo počeo ići i tramvaj, i dandanas ide тамо tramvaj. Ja se ne sjećam tramvaja koji su išli na konjsku snagu, iako je Osijek grad koji je prvi tramvaj u Hrvatskoj imao s konjima. Dakle, bila je kaldrma, i bio je prekrasan drvored japanskih ringlova koji imaju crveno lišće, onako tamno bordo lišće i cvjetaju ružičasto u proljeće. Bila je to jedna onako bajkovita ulica, a vrlo blizu parka Zrinjevca, preko kojeg sam išla u osnovnu školu. Tu smo se igrali lopova i žandara, tu smo se sačekivali,

dečki djevojčice da nas uplaše, a i neki prvi rendez-vous su bili tu i tako.

Ja se sjećam zime su bile duge, hladne i puno snijega je bilo, što sad više nema, i tada bi naša ulica bila posebno tiha. Ja sam se znala ko dijete probuditi: "Jao, nešto je jako tiho, tiho. Joj, sigurno je snijeg pao vani!". Tada su još kola i konji bili, pa se čulo praporce kako su išli tako i mnogo smo se igrali na ulici i na tom Zrinjevcu. Djeca su se na takav način družila, tako da smo imali vrlo, vrlo lijepo djetinjstvo, što se toga tiče. Meni je u kući isto, mislim da nisam ničim posebno zaslužila to, ali sam uvijek dobila od mojih roditelja to neko bazično povjerenje, i baš sam imala neko samopouzdanje kroz to. Voljela sam kako čitati, naučila sam čitati i pisati prije škole, samouka, bila odlična učenica u osnovnoj školi. U srednjoj školi sam malo prvu godinu popustila i bio mi je dosta težak prijelaz, jer mi smo imali u osnovnoj školi jednu divnu razrednicu koja je drugarstvo, zajedništvo njegovala. Kad se to prekinulo, kad sam došla u srednju školu, u novu sredinu, teško mi je baš taj prijelaz pao. Znala sam i plakati, ići kući, ovaj, u školu osnovnu, svojoj razrednici, i tako.

Jako je malo bilo nas koji nismo iz obitelji intelektualaca ili još nekoliko ih je bilo koji su sa sela putovali. Dakle, nije bilo razloga da je sad mene netko, ne znam, diskriminirao, mislim, nije bilo razloga, ali valjda sam se osjećala nesigurna u tome i trebalo je neko vrijeme da mogu biti ono što ja jesam, a ne da reagiram reaktivno ono što ja ne želim biti. Na primjer, nas je mama učila i rekla: "Budi ono što jesi." Nisi ti kakve imaš patike ili kako se oblačiš, budi ono što jesi i to je najvažnije. I nemoj se kreveljiti, nemoj izmotavati se, nemoj ne znam šta. A kasnije kad sam učila o identitetima, onda sam vidjela koliko je važno da budeš dobro sam sa sobom, znači da vidiš da si poseban, jedinstven, ali u povezanosti u odnosu sa drugima.

Znam da sam ja imala kaput koji je prvo nosio moj tata, pa onda se napravio kaput za moju mamu, pa onda od maminog kaputa su meni načinili kaput (na drugu stranu tkanine), tamnoplavi u kojem sam ja završila gimnaziju i prve dvije godine fakulteta. Dakle, mi smo bili iz dosta skromne obitelji, ali opet imali smo sve što nam je trebalo. Imali smo prvi televizor u našoj ulici, susjedstvu. Uglavnom ja sam onda, u prvom razredu gimnazije, odlučila i mami rekla da hoću kutu da mi sašije za školu. I ja sam išla u kuti u školu. Nisam htjela drugo obući, nego kutu kao neki svoj: "E, nećete baš!"

U Zagrebu sam studirala. Bila sam zapravo prvu godinu u Beogradu njemački sam upisala, i engleski, jer sam pala na prijemnom za medicinu. A pala sam zato što nisam ništa učila, jer sam ja rekla: "Pa ja sam sa 5 maturirala... ja sigurno znam dovoljno." Nisam htjela ništa, nisam se uopće pripremala, i pala. Onda sam upisala tu godinu u Beogradu što mi je isto jedno dobro iskustvo bilo uopće odvajanja od roditelja. Ne dobro, nego važno iskustvo. Dosta mi je to bilo teško kad me mama odvezla, ostavila tamo u Novom Beogradu. Kod jedne familije sam bila smještena, družila sam se sa Osječanima koji su još bili tamo, ali je to dosta teško meni palo.

Ja sam u roku završila sa vrlo dobrim prosjekom, 4.3, nisam pala nikad nijedan ispit, i rodila dijete na trećoj godini. Udalila se za Krunu, mog muža, rodila dijete na 3. godini., i unatoč tomu, bila jako dobra studentica i završila u roku medicinu, sa vrlo dobrim uspjehom. Jako sam voljela raditi taj posao. I radila sam ga zaista dobro, mislim da sam ga dobro radila. Vratila sam se u Osijek i tu sam završila...

Imala sam zapravo nekako dvojbu u samom početku, hoću li se obiteljskom medicinom baviti, jer me to više onako romantičarski podsjećalo na to: obiteljski liječnik, pa

liječnik na selu, pa tako. Bila sam godinu dana na praksi baš u seoskim ambulantama, tu oko Osijeka, ali sam se onda odlučila na nuklearnu medicinu.

Za nuklearnu medicinu nije bilo toliko interesa, tako da sam tu bez ikakvih, nije me nitko morao posebno gurati i tako, dobila sam mjesto na nuklearnoj medicini i baš sam bila zadovoljna, jer mi je to na neki način mješavina i dijagnostike, i fizike nuklearne što je meni isto jako onako zanimljivo. Dijagnostika je ključni dio medicine zapravo u svakom procesu liječenja, ali mi smo radili i terapiju bolesti štitnjače, tako da je meni to, bilo mi je jako, voljela sam to raditi.

Tata je umro '89., 1989., a mama '97. Dok tata nije umro, mi smo čak imali nekakav osjećaj da je tata premekan, da je mama šefica u kući, a ne tata. I to smo mu znali onako, više smo mami zamjerali, kao zašto ona mora imati glavnu riječ i tako. Poslije smo osvjestili, kad je tata umro, zapravo, da je bio stup stabilnosti u obitelji. Bio je vrlo pametan čovjek, završio je za majstora, ali je mogao razgovarati sa svakim intelektualcem. On je čitao novine redovno, svakodnevno je čitao novine, i pratilo je stvari. Dakle, bio je pametan, intelektualno, i bio je vrlo razuman čovjek, dakle, on je bio, on je razložno djelovao u svom životu, razumno se ponašao, a osim toga, bio je vrlo šarmantan, zbog čega je moja mama bila dosta ljubomorna. Bio je šarmanatan, i bio je uvijek vedar, uvijek vedar, skroman. Nikad se previše, nije žalio, nikad se on nije ništa žalio oko sebe, skroman na neki način i bio je taj koji je okupljaо našu obitelj oko pjesme i druženja. Njemu smo uvijek išli na kavu i... pjevali smo. Pjevali smo puno pjesama, barem cjelovečernji program – moj tata je svirao gitaru, i njegova obitelj je bila takva. Oni su bili vrlo siromašni, ali znao je tako pričati, kada je on dolazio kao dječačić, bio je na izučavanju zanata, šegrt. Kad bi došao kući onda tri četiri rečenice bi rekli: "Kak si, šta si.. koju novu pjesmu znaš?" Sjede i pjevaju. I oni su svi to jako voljeli.

Mi smo katolička obitelj. Mama nas je tjerala u crkvu nedjeljom. Ona je kuhala ručak, a tata je išao s nama u crkvu! Ali više bi bilo da smo tradicionalno katolici, ne oni dakle koji prakticiraju molitvu zajedničku, nego više jedamput nedjeljno u crkvu, svi ti blagdani koji se onda završe. Za Božić smo pjevali svi samo božićne pjesme, naravno. Za Božić su se božićne pjesme, a za druge prigode neke druge pjesme.

On je uvijek govorio slobodnu molitvu. Nije molio samo "Oče naš", s tim bi se završilo. Činio je to gotovo istim jednostavnim a opet biranim, mirnim riječima zahvale Bogu kojeg ne vidimo ali čiju prisutnost u svojim životima prepoznajemo i priznajemo. Svojim riječima zahvalio bi Bogu za ono što smo te godine i u to vrijeme imali i dobili, uživali u čemu i preporučio nas za budućnost. Dakle, on je meni bio, tada to nisam znala, svjedok vjernika, zapravo. U tom smislu mi je, poslije sam shvatila da mi to puno više znači, nego što sam, ne znam, išla na misu. Tako da je u tom smislu puno na mene utjecao. To sam od njegaisto dobila i zahvalna sam za to jako, da.

Bili smo jako bliski, ja sam bila prisutna kad je tata umro 1989. godine. U bolnici je umro, ali ja sam bila uz njega baš kad je on umro i vidjela sam baš, baš. Ja sam u to vrijeme bila već nekako dublje uronjena u vjeru, ali nismo puno mi o tome pričali, ali je tata imao moždani udar, nije mogao govoriti, od toga je umro, ali je bio svjestan. On je meni, na njegov način, onako se on kao šalio, i rekao: "Idem ja gore sada. Idem ja gore.." I tako, držala sam ga za ruku dok, samo se smirio. Tako da sam to doživjela njegovo umiranje i njegovu smrt sam doživjela kao još bliskije povezivanje s njim. I bez obzira što fizički njega nema, svjesna sam koliko je on dio mog života, da sam je prisutan u mom životu kroz neke moje stavove, i načine.

Sestra je jedanaest godina starija od mene, ona je s njim još duže živjela, i intimnije. Mislim, povezani su bili dok ja i brat nismo došli kao djeca, i uvijek su sestra i tata ostali posebno povezani. Kad je tata umro, a ubrzo je onda počeo i rat, devedesetih mi smo prestali pjevati. Mi smo prestali pjevati u obitelji. I to zato što sestra nije mogla preboljeti tatu. Jer, ja ne znam pjevati, jel, ja nisam mogla, a ona nije imala snage za to. A ona je dobra, ona je na tatu, tako da ona nije nikad preuzeila voditi pjesmu, ponovno nitko nije preuzeo to vodstvo njegovo. Sad, možda zadnjih, ne znam, pet, šest godina, mi povremeno malo zapjevamo, ali ne, nema to veze.

Mama je u nekim dijelovima bila vrlo slična mojem tati. Ona je bila također žena koja je imala samo pet razreda osnovne škole, vrlo pametna, vrlo razumna. Meni su dolazile moje kolege u kuću gdje smo mi živjeli, na dočeve Nove godine. Nije bilo osobe s kojom ona nije mogla razgovarati na ravnoj nozi, kako da kažem. Bila je vrlo poštena, kao zajednički moto smo imali familijarni, koje su bile vrijednosti mojeg oca i moje mame. Ono što je bilo bitno različito je da je ona bila vrlo poduzetnički ambiciozna. Tu su njih dvoje, u neku ruku, dobro funkcionirali, zato što je mama, eto, vukla, a tata je bio baza koji je zarađivao zapravo, ali je to bilo i mjesto nesporazuma, jer mu je to bila tlaka, eto tako. Tako da, osim toga, mama je, kako je on bio šarmantan i, onako, people oriented osoba, mama je zapravo, bila je isto i ona duhovita, ali ona je više bila ozbiljna, nema tu zafrkacije, kakvo kartanje, mi kartamo, ma kakvo kartanje, to ne dolazi u obzir, stroga je bila.

Ona je, na primjer, kada sam se ja udala kao studentica, rodila i rastala se. Niti jednoj njoj nije bilo pravo, niti što sam se udala, niti što sam se rastala. Ali je ona bila uz mene. Dala mi je: "Evo, to je tvoj put, ti ga odabireš, bit će s tobom tu, ti znaš šta ja mislim, ne moram ti govoriti", ali bila je uz mene.

Kada sam ja rodila mog sina, ja sam ga rodila u izvanbračnoj vezi, što u ono doba nije bilo baš jako uobičajeno, ali nikad mi nije rekla: "Kak ćeš sad bez oca imat, mislim imat dijete, a nemaš". Nikad nije to spomenula i svi smo se uvijek osjećali da je, evo, i u takvim našim odlukama, ona bila s nama. Recimo moja jedna sestrična je jedno vrijeme u svom životu živjela u lezbijskoj vezi. Mi smo katolička obitelj, malograđanština, znate kako je, pogotovo tad bilo, to je bilo prije četrdeset godina i više, pedeset godina možda. Moja mama je rekla: "To je Zlatina stvar privatna. Kod mene je ona uvijek dobro došla, u našu kuću je uvijek dobro došla." Dakle, ona je bila taj neki moralni uzor nama i to nam je puno značilo.

Sestra, koja je starija, brat, koji je mlađi, i ja smo još i danas svi povezani. Moja sestra je preuzeila neku ulogu kao mama – kako se veselila da se mi rodimo, jedan i drugi, i ona je nekako postavila, i postavlja se dan danas, možda više ne toliko, kao mama. Taj neki odnos je bio da se brinula o nama, da nas je vodila van, da smo uvijek s njom, naročito moj brat, on je imao i nekih kriza u svom životu i tako uvijek je njoj sve pričao, i dan danas.

Nema dana kad se mi ne vidimo ili ne čujemo barem, tako da svi smo povezani. Ja sa sestrom nikada ne bih rekla da sam imala nesporazum. Ona je meni pomogla oko moje kćerke. Kad sam završavala studij, na zadnjoj godini je moja Sonja bila kod nje, a ja sam bila u Zagrebu i samo vikendima sam dolazila. Dakle, pomogla mi je da završim studij, a da se ona brinula o mojoj kćerki godinu dana. U tom smislu smo uvijek dobro nas dvije bile, uvijek smo baš dobro povezane, lijepo. A sad, kad sam ja u 8. deceniji, a ona u 9., sad se izgubio taj osjećaj da je ona više mama, sad se njoj više

vraća, sad je slabo pokretna, pa je treba malo vozati okolo i tako. Uglavnom, sad je to više baš sestrinski odnos.

Brat je naslijedio tatinu radnju. On je bio uvijek malo komplikirano dijete. Osjetljiv, plačljiv. Ja bih rekla da od nas troje, nas dvije smo izašle snažne, svaka na svoj način, a on je izašao krhak. Iz kojih razloga i kako ne znam. Uglavnom, on je dosta dugo vremena imao problem s alkoholom, i sad ima. Ne pije, sad ne pije već preko 20 godina, 26 godina valjda ne pije, ali još uvijek je, recimo, to dio njegovog identiteta. On je vrlo aktivan u anonimnim alkoholičarima. Tu pomaže drugima i tu se najviše zapravo našao, neki svoj smisao, neku svoju životnu ulogu, ali je stalno bio u nekakvim potrebbama i krizama i tako. Ali smo ostali, ništa nas nije i ništa nas ne bi razdvojilo na način da bi mi prekinuli odnose. Bilo je to dosta teško razdoblje godinama. Ali evo ostali smo povezani i sad još smo svi na hrpici.

U našoj obitelji se pričalo o Drugom svjetskom ratu i drugačije nego što je bio taj javni narativ, socijalistički. Tako da smo mi dobili informaciju više. Moja mama je voljela pričati. Tata slabo, ali moja mama je voljela pričati o ratu i tu smo kroz njezinu priču vidjeli tu različitu slojevitost, zapravo, cijele te situacije. Ona je imala svoje priče o preživljavanju, kako je ona sa mojom sestrom, sestra je rođena '38., dakle prije rata, bila je dvije godine kad je rat počeo...

Oni su bili u Osijeku, tako je, a moj otac kad je rat izbio, on je bio na redovnom odsluženju vojnog roka, što su svi mladići tada morali ići. On je bio u Boki Kotorskoj na odsluženju vojnog roka kad je izbio rat. I, znate da je rat trajao 6 dana, kapitulirala je tadašnja Kraljevina Jugoslavija i raspuštena je redovna jugoslavenska vojska. Tata se, kao raspušteni regrut, vraćao iz Boke Kotorske prema Osijeku, i njega su u Zagrebu, ne samo njega, bilo je više tih vojnika, regruta, koji su se razvojačili, ali nitko ih nije službeno razvojačio...

On je putovao prema Osijeku, i u Zagrebu su Nijemci blokirali, odnosno, zaključali njihove vagone i tu u Osijeku preko mosta željezničkog, preko Mađarske su deportirani u Njemačku, u zarobljeničke logore. I moj otac je bio u Njemačkoj, u logorima, dok je mama ostala sama s djetetom. I mama je pričala te priče o tome kako je ona preživljavala. Kako je nabavljala hranu, kako su došli partizani, kako su onda došle ustaše, kako je, kad je bila u Zagorju kod roditelja od moga oca, zajedno, kako su tamo sad došli partizani, sad ustaše, ubili ovog, onog. Tu smo mi čuli priče životne o tome kako se putovalo, kako se živjelo, kako je to sve skupa bilo.

Jedna od maminih priča je da je ona sakrivala jednog od partizana u svojoj kući, ali je uvijek govorila, kad je govorila, rekla bi "naši dečki", a mi nismo skužili godinama što to znači "naši dečki" dok nije... Ona je mislila zapravo na hrvatske dečke. Da, ona je zapravo mislila na hrvatske dečke, na domobrane, na ovo, a mi smo mislili "naši dečki partizani", jer mi smo drugi narativ slušali u to vrijeme u školama i tako dakle. U svakom slučaju, slušali smo o tome.

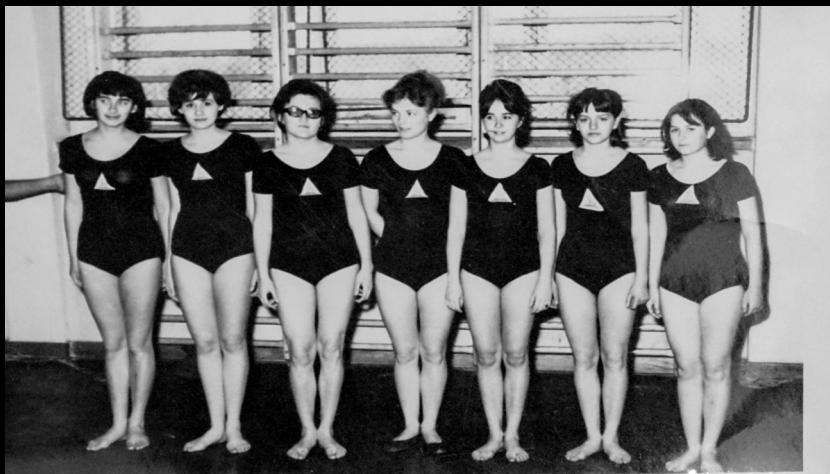
Moga oca su '44., njih iz zarobljeničkih logora Nijemci pitali tko će doći u Hrvatsku za obranu Hrvatske. Dakle, on je sa 18. godina otišao u zarobljeništvo i tamo su ga nakon tri godine, od '44. regrutirali Nijemci. On se zapravo vratio iz logora u njemačkoj uniformi '44. godine, u Osijek. Mobilizirali su ih, obukli su ih, ali se on bio razbolio na putu dok je dolazio ovamo. Tamo je bio na obuci da bi bio tehničar na aerodromima, zbog svoje struke. Na putu prema Osijeku, valjda, se razbolio, došao u Osijek, došao

u Osijek, došao u vojnu bolnicu i tu je dočekao kraj rata. On je svoj cjelokupni „vojni staž“, i kraj rata dočekao u njemačkoj bolnici kao njemački vojnik, zapravo. Mi smo tada, barem sestra i ja, sa bratom nisam puno o tome pričala, ali nama je bilo žao, meni je bilo žao što nije bio na pravoj strani, na antifašističkoj strani. Iako smo mi o tome razgovarali u smislu kako je do tog došlo, zašto je tako bilo, i tako. Moj tata to nikad nije skrivao. Mi smo imali fotografije na kojima se vidjelo njega u toj uniformi, i on se odmah tu prijavio, kad su partizani preuzezeli, on je bio u bolnici, tu u Osijeku. Dakle, nije se protiv njega vodio proces ili sud. On to nije skrivao. Ja sam sebi to protumačila kao priču kud te sve može život u toku rata dovesti, i tamo i vamo.

Druga stvar, roditelji nas nikad nisu odgajali protiv antifašizma, oni su nas odgajali da cijenimo zapravo to što je država bila socijalna država, i što su oni u toj državi dobili mogućnost da steknu nešto i da rade, i da se njihova djeca školuju. Dakle, mi smo dobili jedan pozitivan odnos, ne iz straha, ne iz nekog poltronizma ili nečeg, nego zapravo iz tog razumnog stava. Oni su razumno vidjeli da je to nešto što je dobro za nas bilo, a da pritom nisu ušli ni u Partiju..iako su dobili i pozive da se učlane u Komunističku partiju. I moju mamu su zvali i tako. Uglavnom, nikad se nije nitko od nas uključivao u partiju i bio aktivnan, ali smo po ponašanju naših roditelja, i po stavovima, mogli vidjeti da oni cijene državu u kojoj žive, da to njima znači.

Ja to nisam nikad vidjela, ali kada je bilo Hrvatsko proljeće '71. godine, moj otac je bio član Matice Hrvatske, i onda su njega stavili pod posebnu prizmotru, ispitivali su porijeklo imovine, kao neki posebni nadzor nad njim, da bi ga mogli optužiti možda. Nisu ništa našli, mislim, stvarno nismo mi ništa veliko imali. Moj tata je pomno čuvao sve papire, tako da nisu ništa našli, ali je tu bio neki osjećaj pritiska, i nepravde. Tražili su recimo da uvede u svoju tu imovinsku kartu, ili kako se to onda zvalo, ne znam, i to što je mene školovao, i što je moja Sonja, moje dijete tada, što je financijski pomagao mene i moju kćer dok nisam završila fakultet, pa nas je to baš pogodilo kao pritisak i kao nepravedno, i kao niski udarac. Evo, tako smo nekako to svi doživjeli, kao i on. Ali ne, ne, ja nikad nisam osjećala da se moji roditelji, bilo osjećali ugroženima ili manje vrijednjima ili nešto. Mi smo bili ugledna obitelj. Dobili smo ugled društveni u gradu.

Tata je pričao neke stvari oko, baš kako se s tim Poljacima, kako je to bilo, pa kako su preživljivali, ako bi kupus od nekog uspjeli dobiti i tako, više o tome. Pričao je dogodovštine, teškoće samog logora, ali nisam nikad s njim otvoreno pričala da sam ga ja pitala, recimo: "Tata, ipak, zašto si na kraju pristao da te regrutiraju?". Rekao je da, kad su ih mobilizirali, da su rekli da će ići u Hrvatsku vojsku. I oni su očekivali da će dobiti Domobranske uniforme, i da su se pobunili, da nisu htjeli uzeti njemačke, da su se svi oni pobunili, da nisu htjeli uzeti njemačke, ali ipak se pojavio u njemačkoj. Ja nikad nisam o tome, u tom smislu, s njim razgovarala ni kao odrasla osoba, zrela, da mi kaže svoja tadašnja politička razmišljanja: Na temelju čega je on donosio takve odluke? Šta je on mislio? Tko ga je savjetovao? Ili koje dileme je imao ili...? Nisam ga nikad to pitala. I to mi je uvjek žao što nisam.

Mladost, studije, brak, dete

Moj stav je bio da rat nije samo crno i bijelo, samo zločin i pravednost, ili kako da kažem, i obrana, nego je toliko to slojevito, toliko su to ljudske priče, i da je to važno tu razlikovati i tu ljudsku priču. Kako da ja sad svoju mamu osuđujem zato što nije bila, ne znam, antifašistkinja, kad znam da je njezin habitus bio taj "budi pošten", pomagala je, evo, ovima je pomogla, nekog španjolskog borca je držala 2 mjeseca kod sebe, sakrivaо se kod nje i tako. Ali je više osjećala svoju pripadnost, po identitetu, hrvatskom korpusu.

Kad se moј brat oženio, njegova je djevojka bila iz miješanog braka, jel. I njezini su bili partizani. Njezini su bili u partizanima. Njezin je otac bio Srbin, a majka Hrvatica. Dakle, ona je bila ateistkinja, nije bila ni krštena. Dakle, moji roditelji uopće nisu pokazivali da bi branili mom bratu to. Ili moja sestra se udala za Srbina. Isto tako, nije to uopće bilo govora da je to razlog da bi oni sad rekli "nemoj", ali osjećali su se, ja mogu reći i za sebe, ja osjećam pripadnost hrvatskom nacionalnom korpusu. Ja sam Hrvatica, ali to ne znači da ja ne cijenim Srbe ili neke druge ili da bi to bila prepreka da ja bilo koga uvažavam i poštujem i živim zajedno i ravnopravno. Tako da kad je bratova žena, moja šogorica, sjedila s nama, ona nas je na to upozorila da kad je mama moja pričala te priče kako je preživljavala u ratu da je njoj trebalo dvije godine da shvati što mama misli pod „naši dečki“. A mi smo to naučili od malih nogu, pa ona to uvijek ponavlja kako je putovala vlakom, pa joj je došao ovaj, ona kaže: "Meni je trebalo dve godine da shvatim, kad moja svekrva govori 'naši dečki' da ona misli na Hrvate – domobrane i ustaše."

1968. godine kad su bile studentske demonstracije ja sam bila tu u Osijeku, ali to se pratilo. Malo smo čuli što se događa u Zagrebu i tako. Ja sam bila u Osijeku, i onda sam, kao što sam rekla, nisam se upisala u Zagrebu na fakultet, nego u Beogradu. Tih godinu dana sam bila u Beogradu, baš to je bilo '68. na '69. jel, ali tamo je već bilo gotovo sve. Zapravo, ja sam se htjela uključiti, već sam se bila odlučila da hoću u taj studentski pokret, međutim, on je završio već.

To je bio globalni pokret, to je došlo izvana, ali i u Hrvatsku (SFRJ Jugoslaviju), jel' da. Ja mislim da je glavna ideja tih demonstracija bila borba za slobodu sveučilišta, za nezavisnost sveučilišta i prava studenata, zapravo, da sveučilište bude neovisno, da ima status neovisnog i pravo javnog govora. Međutim, ja sam u to vrijeme bila potpuno politički neangažirana, neosvještena, a time i neangažirana. Apsolutno nisam ni pratila, ni, ne, baš sam bila po strani oko toga. Malo mi je to teško sada odgovoriti na to, ja bih rekla, da, u tom svom srednjoškolskom vremenu, apsolutno, ja sam živjela za svoju prvu ljubav.

Nakon te prve godine u gimnaziji kada mi je bilo malo teško se adaptirati, lijepo smo se družili, ja sam imala svoju prvu ljubav, platoniku, veliku. Baš sam imala onako bezbrižan, apolitičan taj dio mladosti. Dakle, ja bih rekla da, ako sad mislim na to, da su današnji mladi puno više uključeni. Ili ne možda uključeni, prije bih rekla kontaminirani sa politikom, politikanstvom, i zbog medija, zbog toga što se sve vidi, čuje na mrežama, društvenim i tako. Onda tog nije postojalo. Ako niste imali kućno okruženje, da vas se u društveno-političke teme uvodi, mogli ste mimo toga prolaziti – unatoč indoktrinaciji vladajućih.

Nisam osjećala pritisak, možda je to indikator, ne znam. Teško mi je sad reći, ne znam hoću li to moći potpisati jednog dana, ovako sad razmišljam, da vas nije nitko prisiljavao, radio pritisak da se morate u nešto uključiti. Jednostavno, mogli ste biti po strani, živjet svoj život. Nije u tom smislu bilo nekakve strahovlade, nekakve diktature koja će vam ući u svaku poru života, kućnu, u vašu privatnost. To ja nisam doživjela. Ja sam mogla biti mimo toga i dobro se osjećati, a da sam znala i otprilike taj kontekst. Ja bih prije rekla da je bilo ono što sam znala i tada, kao tako potpuno neupućena i neuključena osoba, jeste da ako hoćeš napredovati, da moraš ići u Partiju. Ali ako se nećeš na to odlučiti, opet ništa.

To je bio problem, kao i sa ženama. Nije stvar da se diskriminiralo žene, ali ako hoćeš neku poziciju, a žena si, puno su ti šanse manje nego muškarcu, i još moraš ući u Partiju. Dakle, to je bila, u tom smislu sam ja donosila odluke: da slobodno iskazujem da sam vjernica još kao osmoškolka pa nadalje i kao liječnica; a kad sam već bila liječnica da neću ući u komunističku partiju radi napredovanja prema šefovskom položaju. Unatoč tome što sam bila, rekli su, najbolji specijalizant svih generacija. Prva sam magistrirala od svih u odjelu, iako sam bila najmlađa liječnica. Bilo je starijih kolega od mene. Ali da bih postala šef odjela ja bih trebala ući u Partiju. Ali ja sam rekla to mene ne zanima. Dakle, prihvatile sam ta pravila igre na način da sam cijenila što imam mogućnost izbora i se odlučila na svoju osobnu slobodu. S tim sam se osjećala dobro. Ali to znači da sam dozvolila da ta pravile igre dalje idu.

Nisam se pobunila protiv tih praksi. Imala sam mogućnost odabira, ali se nisam pobunila protiv takvih pravila i zapravo sam to sebi osvjestila kasnije. Tada sam zauzeila sljedeći stav: dakle, ako sam ja odlučila da ću ja odabratи svoju privatnost i svoju slobodu i da neću ići u Partiju radi toga da bih napredovala, a neću se ni boriti protiv tog sustava, tih pravila, onda nemam prava niti kritizirati. Ako hoću kritizirati, moram se boriti protiv toga.

Važno što sam naučila odlaskom na studije u Beograd upravo to da to nije jednostavno odvojiti se od roditelja. U tom prijelaznom periodu, razdoblju, su mi značili prijatelji puno. Tamo smo se okupljali mi iz Osijeka, ne po političkoj liniji, nego prosto zato da smo, evo tu, mi smo sad došli u veliki grad, pa mi smo zajedno, to mi je puno značilo. Vidjela sam koliko mi znači to prijateljstvo i ta povezanost.

Međutim, osvjestila sam si i nešto što u praksi što sam znala, ljudi su to pričali, a ja ne mogu reći jesam li vjerovala ili nisam, nego sam to doživjela tamo na fakultetu. Ja sam, po govoru i svemu se znalo da dolazim iz Hrvatske, i da sam Hrvatica. Tako sam se i pisala. Ali na predmetu sociologija sam po nekoj izjavili, ali se sad ne mogu točno sjetiti što je rekao taj profesor, i kako je to rekao, ali uglavnom sam odjedanput vidjela da se mene tamo gleda kao Hrvaticu koja je došla u Beograd. I to me iznenadilo. Kao da sam neko, ne baš strano tijelo, ali nešto što se prima sa čuđenjem: "Otkud ti tu kod nas?" I to me osvijestilo koliko postoji, iako ja to tako nisam doživljavala. Nisam apsolutno kad sam išla u Beograd, mislila "sad ja idem, gdje ja to idem, šta ja to idem?". Išla sam zbog predmeta što sam se tamo mogla upisati, a ovdje se nisam mogla upisati. Ali, i nisam imala nikakve takve predrasude ili strahove "kako ću ja sad u Beograd doći i kako će me primiti zato što sam Hrvatica?" A odlučila sam da odem u Beograd zato što su u Hrvatskoj bili upisni rokovi završili, a tamo je bilo mjesta, a nisam željela da izgubim godinu, da izgubim vrijeme. U svakom slučaju korisno je učiti jezike. Tako da sam ja slučajno došla, ali meni nije napamet padalo da bi se mene moglo i da ja idem negdje gdje ne pripadam, po svom habitusu. Uglavnom sam tu poruku dobila da

mene se tamo, ha, čudi. Još sam ja dobila odličnu ocjenu tamo, dobro sam ja premila tu sociologiju, ali kao "otkud ti ovdje?" Evo, to mi je zapravo bila neka lekcija, neko malo otvaranje očiju.

Završila sam tu godinu. Ja sam htjela godinu završiti, ali ja sam odmah znala da će se vratiti na medicinu. Zbog medicine i mog dečka medicinara.

Pet godina sam studirala i živjela u Zagrebu i poslije sam živjela još godinu dana kad sam bila na specijalizaciji, zadnju godinu specijalizacije i postdiplomski. Ja sam i postdiplomski završila tamo. Zagreb je meni uvijek bio drag grad, ja sam ga od ranije poznavala, jer su moja teta, i moja baka, od tate, živjele u Zagrebu, pa sam išla tamo na ferije i tako. Tako da je meni Zagreb bio drag grad. Međutim, ja nisam živjela uobičajeno studentski u Zagrebu dok sam studirala, ja bih rekla da sam živjela u studentskoj sobi.

Dakle, ta moja veza, moj muž i ja, to je bilo dosta intenzivno, a odmah sam jako ozbiljno krenula na studiranje, a medicinski fakultet je veoma zahtjevan sa puno vježbi i jako puno kolokvija. Tako da sam redovno išla na predavanja, na vježbe, redovno izlazila na ispite, na kolokvije, na sve to što sam imala, i nisam zapravo imala neki društveni život. Ja nisam živjela Zagreb. Ja sam zapravo samo bila uz knjigu i tako. Do fakulteta, do klinike, sa klinike i tako ukrug. To mi je uvijek žao. Da sam možda bila u nekom drugom društvu, nekoga tko je bio više orijentiran na kulturu, na izlaska možda bih se i ja u to uklopila, ali moj muž je više bio da smo nas dvoje sami, a ja sam bila fokusirana na fakultet, tako da bih rekla da ja Zagreb baš nisam doživjela kao studentica.

S mužem sam se srela nakon mature. On je već bio u Zagrebu, on je već bio na 4. godini medicine, a ja sam tek onda došla za njim. A kad sam bila upisala 3. godinu. '71. rodila se moja Sonja.

Zvanično sam se udala i imali smo dvije svadbe. Imali smo jednu u Zagrebu, to su bili samo moji roditelji i kumovi. Čak nije bila moja mama, nego samo tata i sestra, i šogor i teta. Samo smo se registrirali tamo u matičnom, i večeru smo imali, a onda to ljeto smo imali u Osijeku, onda smo se u crkvi vjenčali, i imali smo kao svatove. Da. Nakon završenih studija vratila sam se u Osijek. U međuvremenu sam se rastala od supruga. On je bio od izuzetno nadarenih, on je intelektualno išao u onaj gornji nivo, ali je uvijek bio na rubu, ono što u narodu se kaže "čudak". I meni je predstavljao psihički veliki pritisak i, kako da kažem, dosta me koštalo to. Onda je on otisao u vojsku, morao je ići, jer je to tada bilo obavezno. Kad je otisao, zapravo sam ja, tek kad je on otisao, vidjela pod kakvim sam ja psihološkim pritiskom i režimom bila. Ja se jednostavno nisam mogla više natjerati da kad se on vrati iz vojske, da budemo zajedno. Ja nisam više mogla tu. Gušio me, kako me gušio. Da sam bila starija, da sam bila iskusnija, možda bih mogla to hendlati, ali u to vrijeme meni se činio jedini izlaz da zaštitim sebe i dijete. Ja sam inzistirala na tome, ja sam zatražila razvod.

On je prepustio skrbništvo nad kćerkom meni, nije tu pravio nikakvih problema. Ubrzo se odselio u Njemačku. Ostali smo uvijek u dobrim odnosima, ali vrlo rijetko je on bio sa kćerkom. Ostala je neka povezanost, tako da je ona išla i kod njega. Ja nisam tako niti doživljivala, pa niti interpretirala prema svom djitetu, u smislu da je on zlonamjeran, da je loš čovjek ili nešto, nego jednostavno da način i njegov stil, način i ponašanje u životu da ja to nisam mogla podnijeti, i da sam radi toga tražila razvod. Tako da smo ostali u dobrim nekim odnosima i u tom smislu je moja Sonja imala kontakt s ocem.

Ona je otišla po njega u Njemačku kad je umro, ona je kod njega bila i jedno godinu dana u vrijeme kad je počeo rat u Hrvatskoj, i odlazila je kao curica isto tu i tamo u posjete kod njega i upoznala ga je.

Uglavnom, mi smo živjeli tako da je mama znala poslati autobusom, ili donijeti hrane, što je ona pripremila, pa da bude jeftinije. Plaćali smo stan, i vrlo sam se skromno oblačila, nije bilo nikakve mode, nego samo da imam sve što mi treba. Ja sam, kažem, na fakultetu imala taj kaput koji mi je žao što ga nisam čuvala, jer sam ga strašno jako voljela i kako sam se lijepo u njemu osjećala, a to je kaput koji je nosio moj otac, moja mama i onda na kraju i ja.

Sedamdesete, osamdesete, uvod u ratni sukob

Vratila sam se u Osijek, onda postoji, godinu dana morate imati pripravnički staž. To sam radila u općoj praksi, jer tako se to i radi, i država nam je osigurala da imamo gdje raditi pripravnički staž. Znači da se odradi neka praksa i onda da se polaže državni ispit. E, to sam ja radila u ambulantama seoskim. Bila sam u Dardi, u Lugu i u Belom Manastiru, u te tri ambulante sam godinu dana pripravničkog staža, i onda u međuvremenu sam...

Primala sam plaću, ali to nije prava liječnička plaća, nešto manja, dosta manja, ali je ipak nešto bilo plaćeno. Onda sam odmah nakon pripravničkog, čim je završilo tih godinu dana, odmah sam krenula na specijalizaciju, a to je u klinici. Tada to nije bila klinika, nego opća bolnica. Ona je poslije postala klinika. Tri godine specijalizacije na matičnom odjelu Nuklearne medicina Opće bolnice Osijek a zadnju godinu na Klinici za Nuklearnu medivinu na Rebru u Zagrebu. Nakon specijalizacije nastavila sam u Osijeku, i dobila sam titulu primarijusa '92. valjda godine. Tada sam već bila šefica Odsjeka za dijagnostiku Klinike za nuklearnu medicinu i patofiziologiju, tada je Opća bolnica prerasla u kliniku, jel. Da bi imali titulu primarijusa, morali ste imati 10 godina staža i morali ste imati 20 stručnih ili znanstvenih radova. Dakle, ja sam jedno i drugo imala, pa sam dobila titulu primarijusa.

Ja sam na klinici za nuklearnu medicinu i patofiziologiju Kliničke bolnice Osijek radila do '97. godine, znači, imala sam 17 godina radnog staža, odnosno, 23 godine mi se radnog staža priznalo, zato što je to rad u sferi zračenja, pa je to beneficirani staž. Uglavnom, ja sam do '97. godine radila na Klinici. 1997. godine sam dala sam otkaz da bih radila isključivo na mirnoj reintegraciji, na mirnom završetku rata, ovdje u istočnoj Hrvatskoj.

Uglavnom, moj stav je bio da, ako mogu birati, ja takav put birati neću, neću se iz pragmatičnih razloga upisati u komunističku partiju što znači da neću vjerojatno biti šef odjela i slično. Odlučila sam i da se neću upisati u komunističku partiju s ciljem da kroz nju djelujem na promjenu sustava, a o tome sam u više navrata razmišljala. Dva su glavna razloga tih mojih stavova.

Prvo, bilo mi je važno da imam slobodu odabira – nitko me nije na taj korak ulaska u partiju tjerao i nisam iskusila neke sankcije što nisam htjela. Mogla sam biti vjernica, mogla sam biti liječnica, mogla sam biti znanstvenica, iako nisam bila u Partiji. Mogla sam se baviti strukom, mogla sam u struci napredovati, mogla sam učiti. Čim sam došla na odjel nuklearne medicine počelo je moje stručno usavršavanje, bila sam potaknuta pisati znanstvene i stručne rade, išla sam svake godine na kongrese, dobila mogućnost upisati i završiti postdiplomski studij. Tako sam osim što sam bila specijalistica nuklearne medicine, postala i magistra znanosti. Magistrirala sam, danas više nema znanstveni stupanj i titula magistra znanosti nakon čega je slijedio doktorat znanosti – danas se ide direktno na doktorat. Imala sam svoje dijete i poslije djecu, posao koji sam voljela i meni je to bilo dovoljno.

Drugo, bila sam svjesna socijalne dimenzije tadašnjeg političkog poretka – kako moji roditelji, oba dolaze sa sela iz familija bezzemljaša, mi smo mogli svojim radom stići imovinu, ugled, visoko obrazovanje, zdravstvenu zaštitu...

Kad danas mislim o tome – ovako bih se predstavljala u inozemstvu: dolazim iz Jugoslavije, iz republike Hrvatske – dakle bila sam dobro s oba ova identiteta. Ali, rat me osvjestio – i pitam se i danas jesam li bila naivna ili je i drugačiji smjer i ishod imao šanse kod nas običnih ljudi?!

Mislim da se moje mišljenje nije bitno promijenilo nakon Titove smrti, no postala sam svjesna da više nema autoriteta koji drži zajedno, a da strukture koje smo naslijedili, da to baš ne funkcionira, da je nastala neka praznina bez autoriteta koji je imao Tito.

Nisam bila svjesna mogućnosti rata. Meni je toga žao, i stidim se reći, ali ja stvarno nisam bila svjesna da će biti rata još dok sam gledala kako rafali lete iz smjera prigradskog naselja Tenja. Ja sam gledala, ne odavde, nego iz moje roditeljske kuće, i još sam mislila "Ma joj", kao "ćarkaju se, nemoguće." A rat je već trajao, zapravo je rat već trajao. Ja to nisam shvatila. Baš zato što sam bila tako po strani od svega, nažalost.

Ja sam se prvi puta suočila sa nekom predratnom situacijom kada sam se '90. godine vraćala iz Sukošana. Mi imamo tamo kuću u Sukošanu kraj Zadra. Cijelo ljetо budemo tamo, pa onda se vraćamo, preko Knina smo isli vlakom, ja sam svojom dјecom, sa njih oboje. Naoružani sa nekakvим starim puškama lokalni Srbi su zaustavili vlak. To je bilo '90. godine. Na lokalnoj stanici smo kninskoj slušali, na tim malim tranzistorima, u kupeu je netko imao, da dolaze ustaše sa helikopterima, da dolaze ustaše koji hoće navaliti na Srbe i da loklani Srbi pozivaju, da žene i djeca odu negdje u zbjeg, a oni će ih štititi.

Onda su Srbi počeli metati barikade na ulazu u svoja sela. Oko Osijeka ima srpskih i hrvatskih sela. Pred svoja sela, da ne može se proći, odnosno oni pak štite svoje suseljane od ustaša koji dolaze. Onda je 1. srpnja, '91. godine ubijen načelnik policije osječko-baranjske Josip Reihl-Kir kada je išao na pregovore s lokalnim Srbima u prigradsko naselje Tenje. Dalja nagla eskalacija napetosti i gore navedenoga bila je nakon ubojstva policajaca kod Borovog sela. Evo, tako nekako sam vidjela kako se rat rasplamsava u mom „dvorištu“.

Da, onda je 1. srpnja, '91., u Osijeku je ubijen Josip Reihl-Kir. Reihl-Kir je bio načelnik Osječko-baranjske policije. 36 godina je imao. Ubijen je od strane jednog rezervnog pripadnika njegove policijske jedinice kada je išao na pregovore s lokalnim Srbima u Tenje. On je rekao "dok sam ja načelnik policije, ovdje se Srbi protiv Hrvata neće boriti". Ne radi se o tome da nije bio svjestan da se rat sprema, ali je iz svoje pozicije odgovornosti za sigurnost i miran suživot ljudi o kojima je kao načelnik policije brinuo rekao da neće dozvoliti krvopropliće između lokalnih ljudi, dotadašnjih susjeda/komšija.

Druga bi bila stvar da dođe Milošević i napadne, ali da ljudi međusobno postanu neprijatelji, od jučer na danas, "dok sam ja tu, to neće biti." I on je išao na pregovore u srpska sela, u hrvatska sela. Njegovo nastojanje spriječiti krvopropliće između lokalnih ljudi, do tada susjeda, bio je razlog da ga se ukloni. A kako se dogodilo da ga je ubio njegov podređeni, rezervni policajac?! Hrvatska je bila blokirana, nije imala svoju vojsku niti svoje naoružanje. Jugoslavenska armija je povukla sve svoje naoružanje, pa čak i ono što je bilo za civilnu zaštitu. Ne znam kako se to zvalo, i to su blokirali.

Moralu bih jako razmišljati i provjeravati zapravo da li smo pomagali jednoj ili drugoj

zaraćenoj strani kao liječnici. Nije to bilo da su nama dovozili zarobljenike, mislim, ne. Možda tu i tamo pokoji na kirurgiju ali nisam sigurna. U toj ranoj fazi, kad su postavljane barikade od strane lokalnih Srba oko sela sa srpskim stanovništvom (Tenje, Dalj, Belo Brdo, Borovo selo...), dok su te blokade bile još prohodne, tada su još neki ljudi koji su živjeli u tim mjesima dolazili unatoč barikadama dolazili u Osijek. Dolazili su oni koji su bili zaposleni u bolnici i oni koji su dolazili po pomoć, koji su bili pacijenti. To je bila bolnica regionalna, dakle, pacijenti su dolazili na pregledе, liječenje i kontrole u bolnicu. Ali toga je onda postajalo sve manje. Ili nisu više mogli dolaziti jer ih nisu pustili preko barikada, ili su namjerno ostali, bojali se ili su se odlučili ostati na srpskoj strani ili šta ja znam, do potpunog razdvajanja na područje pod hrvatskom kontrolom (tu je bio i Osijek) i pod srpskom kontrolom i zaštitom UN-a – takozvana Srpska krajina. Tada su sve veze, pa i telefonske, prekinute.

Kćer i sin su bili jedno vrijeme sa mnjom, ali, od 9. mjeseca '91. godine su već počeli i službeno evakuirati djecu iz Osijeka, škole i tako. Onda je moj sin bio u Austriji. Tamo je išao kod familije svog oca. Oni su tamo bili. On je išao tamo u prvi razred, a kćerka je išla svom ocu u Njemačku. A ja sam ostala tu. Moj sin se vratio valjda '92. Čekajte. on se vratio na školsku godinu 1992/93. I sin i kćerka su jedno godinu dana bili izvan Osijeka u izbjeglištvu..

Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – počeci

Postojaо je pokret Antiratna kampanja. To je pokret o kojem Vam je pričala vjerojatno više Vesna Teršelić, jer je ona bila dio tog pokreta. Oni su počeli u Zagrebu '90 ili '91, i u Beogradu je bila Antiratna kampanja ona se nadogradila, izrasla, koliko sam ja razumjela, iz civilnih pokreta, iz socijalizma još, feminističkih pokreta, antimilitarnih, zelenih... Oni su se okupili, potaknuti ratom, iako je to počelo i ranije. Rat je posebno pokrenuo "Pokret 42" – za pravo na prigovor savjesti i civilnu službu. To je bio važan dio tog antiratnog pokreta. Ja nisam bila u tim početnim okupljanjima i osnivanju Antiratne kampanje, ni u prethodnim civilnim pokretima, kao što sam već rekla. Međutim, kada smo u Osijeku formirali mirovnu grupu, mi smo se s njima povezali. Mi smo izašli kao autentična lokalna mirovna organizacija, koja se onda povezala s Antiratnom kampanjom. To povezivanje i dalja suradnja su s Antiratnom kampanjom je za nas bilo jako važno, korisno, osnažujuće. Tako je to kod nas počelo.

Mi smo se formalno osnovali u svibnju, 10. svibnja/maja, '92. godine, ali smo počeli raditi na tome moј prijatelj Krunoslav Sukić i ja, negdje početkom 11. mjeseca '91. godine. Tako jedno šest mjeseci smo razrađivali ideju, razmišljali, kontaktirali druge ljudе i Antiratnu kampanju, i onda smo imali osnivačku skupštinu u 5. mjesecu '92. godine. Osnovali smo se i registrirali kao ograna Antiratne kampanje. Počelo je, kao što sam rekla u studenom, '91. godine, kad smo se sreli Kruno Sukić i ja. Mi smo inicijatori te naše lokalne mirovne grupe – Centra za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek. I Kruno i ja smo prije našeg susreta imali svoj neki pripremni put do toga. Susreli smo se na jednom sastanku koji je organizirao pokojni profesor Lauc. On je pozvao intelektualce koji su još ostali u gradu nakon što je pao Vukovar, a Vukovar je pao 18. novembra, '91. godine, onda je iz Osijeka jako puno ljudi otislo, jer se očekivalo da će pastii Osijek vrlo brzo. Dakle, prof Lauc je pozvao nas neke koje je znao da da nismo otisli, da vidimo šta možemo napraviti, zapravo, mislio je da bismo mogli zaustavili rat, što je bila potpuna utopija, naravno, ali smo se tamo susreli, Kruno i ja. Od te večeri susretali smo se svakodnevno, razgovarali i razmišljali – gdje smo, tko smo, što hoćemo, što možemo. Kada smo već imali oblikovan neki početni koncept, onda je Kruno pročitao u "Danasu" o Antiratnoj kampanji, onda sam ja otisla u Zagreb, pa sam srela sa Vesnom Teršelić. Ja sam bila ta koja sam išla u Antiratnu u Zagreb jedno dvaput, možda tri puta na konzultacije. Kad smo okupili jedno pet-šest ljudi oko nas, onda smo osnovali Centar za mir, nenasilje i ljudska prava u Osijeku, kao ograna Antiratne kampanje.

Povelja kaže, onako sažeto: Bez obzira na rat sada, doći će vrijeme kad će trebati sjesti za stol i kad ćemo trebati dogovorati kako ćemo dalje. Nakon rata će trebati graditi mir. A da bi mogli graditi mir nakon rata, to treba imati na umu niti u vrijeme eskalacije sukoba a važno je ostati u komunikaciji sa svima onima kojima je stalo u budućnosti graditi trajniji mir na ovim prostorima. Znamo da ne možemo rat zaustaviti, ali moramo čuvati ideju suživota u miru, komunikaciju i resurse onih koji hoće raditi na trajnom miru u ovim područjima. Nadalje, razmišljali smo kakvo društvo, političku zajednicu želimo graditi nakon rata. baš za Hrvatsku ne samo neovisnu nego kakvu još? Dakle, osviješteni izbjanjem ratnog nasilja definirali smo budućnost koju želimo, a to je da radimo na tome da stvaramo političku zajednicu/društvo koja će biti više rezistentna na nasilno rješavanje problema, a više kapacitirana na nenasilnu transformaciju problema i sukoba – i strukturama, i znanjima, vještinama i metodama. Dakako,

to je značilo ujedno da mislimo kao prekondiciju da će to biti demokratska, višepartijska, politička zajednica, ali osim toga, da bude i takva da ima kapaciteta za nenasilno rješavanje problema kojih će uvijek biti. To je bila naša vizija.

Naime, kad smo se Kruno i ja sreli, prvo je to za nas bilo na neki način blagotvorno, terapijski što smo uopće sreli jedna drugu osobu koja nije potpuno u logici rata, u principu "nema tu drugo, sad je rat ili će oni nas ili ćemo mi njih", nego da hoće razmišljati o tome kako je uopće bilo moguće da tako nasilje bukne i kako ga zaustaviti, de-eskalirati. Takvo razmišljanje je bilo kao veleizdaja. U to vrijeme ako uopće misliš na takav način, to je bila veleizdaja. Dakle, da smo uopće sreli nekog tko hoće promišljati izvan logike „ili oni ili mi“, to je za nas bilo ljekovito, oslobađajuće, emancipirajuće. Tako da smo puno pričali nas dvoje. Prvo smo se jako ljudili na naše učitelje i na naše roditelje što nas nisu učili da rat nije samo herojstvo i solidarnost, način preživljavanja koji te čini pozitivno agresivnim. Evo, u smislu, preživio sam i ovo i ovo, nego da to donosi i jako veliku dozu destruktivnog nasilja prema drugima i prema sebi. Nasilje postaje kôd: kôd rata je nasilje, rat nije samo solidarnost i hrabrost, nego ima elemente zločina prema miru, miroljubivim odnosima i prema ljudima.

Dakle, mi smo onda počeli govoriti o toj viziji budućnosti, da bi to trebala biti, kao što sam rekla, političko-društvena zajednica, koja će biti demokratska, koja će imati višepartijski sustav, koja će biti osvještena i po strukturama i kapacitetima i metodama, kako rješavati društveno-političke, ekonomske, gospodarske probleme na način da se umanjuju nepravde i tako da se kontinuirano, a na nenasilan način napreduje prema pravednjem društvu koje će uvažavati pravo i slobode svakog čovjeka, ljudska prava, grupna prava u najširem smislu.

Kad smo usuglasili viziju, onda smo od te vizije se vratili korak-dva nazad i postavili si pitanje "a šta mi danas, usred rata, možemo napraviti za takvu budućnost"? Da, dok smo radili na viziji još, rekli smo sljedeću stvar: htjeli bi ne samo višestranačku demokraciju nego takvo društvo, takvu političku zajednicu, u kojoj građani imaju prostor participirati u donošenju odluka, ne samona izborima, nego i između izbora. Dakle, da imaju neki pristup donošenju odluka i između izbora i tu smo razmatrali oko toga da u tom slučaju građani moraju postati aktivni, politički i društveno. Ne stranački, nego društveno i politički aktivni, da bi mogli, na primjer, steći svoj uvid da postoji neka potreba koju treba rješavati za opće dobro, da ta potreba bude prepoznata od drugih građana te na taj način da dobije na snazi kako bi dobila i političku podršku. Dakle, mi smo zapravo govorili o ulozi civilnoga društva, iako tada nismo bili upoznati s konceptom civilnog društva, udruga civilnog društva, nismo pojma imali, barem ja – nešto je o tome znao Kruno jer se bavio filozofijom i politologijom. Dakle, kao važan element razmatrali smo ideju građanske participacije, to smo htjeli.

Christof Ziemer, evangelički pastor došao je k nama iz potrebe da se odmakne od sredine u kojoj je niz godina djelovao kao jedan od vođa nenasilnog otpora u istočnoj Njemačkoj jer je zapravo bio vrlo razočaran kako je njihov proces završio. S nama je podijelio svoje viđenje – rekao je da je cijeli proces do pada Berlinskog zida bio usmjeren godinama upravo na tu nenasilnu transformaciju društva i političke zajednice, ogroman broj ljudi bio je uključen u artikuliranje vizije kakvu oni žele u budućnosti. Postojala je sinergija i potencijal za društvenu promjenu.

Tako smo u svom imenu definirali svoju misiju, da tako kažem. Ako je vizija ono čemu idemo, onda je naša misija izgradnja mira nenasilnim metodama, štititi i unapređivati

ljudska, zagarantira ljudska prava. Evo, to razmišljanje smo ugradili u ime organizacije. A onda smo se vratili korak nazad, odnosno, počeli smo razmišljati "dobro, sad, znamo što želimo, ali ne znamo kako da to postignemo." Nismo imali jasan pojam o tome što je to zapravo nenasilno djelovanje, znali smo za Gandhija, znali smo da ne želimo nasilje. Ali kako, što znači nenasilno djelovanje, to je još bilo dosta nejasno.

Jedno dvije godine imali smo učestale edukacije za članove/ce naše grupe. Te edukacije, tu je ujedno bilo i mjesto promišljanja što nenasilno djelovati znači za tadašnju ratnu situaciju, što to znači za tadašnju našu osječku ratnu situaciju, što to znači za.npr. rad s prognanicima, što mi to hoćemo/možemo? Na tim edukacijama smo osvještavali, odnosno dogovarali, artikulirali naše neposredne aktivnosti. Edukacija i praksa je išla paralelno, To iskustvo utjecalo je i na naš stav i buduću praksu – da je edukacija važan instrument osnaživanja za izgradnju mira te Centar za mir djeluje već trideset godina u polju mirovnog obrazovanja.

A sada bih se vratila na iskustvo u koje smo se praktički bacili kada smo na osnivačku skupštinu pozvali medije, mi potpuno nepoznati Osječani, iz razloga što smo zauzeli stav da kao građani možemo utjecati samo ako je naše djelovanje javno. To je bilo in medias res. Dogodilo se vrlo očekivano, ali za nas neiskusne neočekivano. Pozvali smo novinare i rekli da se osniva Centar za mir, nenasilje i ljudska prava. Trebalо je tjedan dana dok je izašao članak u Glasu Slavonije, u lokalnim novinama, i to zahvaljujući tome što nas je podržao jedan volonter koji je došao pomoći Glasu Slavonije jer je funkcionirao u ratnoj zoni. Bio je zeleni aktivist i tema mu je bila bliska te je kao urednik podržao da izađe članak. Inače članak najvjerojatnije ne bi to nikada ni video svjetlo dana. Pa je izašao članak na kojem je radila jedna novinarka, tjedan dana a pod nazivom "Pravo na različitost" u Osijeku je osnovan Centar za mir, nenasilje i ljudska prava. Članak je korektno predstavio što mi jesmo i što hoćemo, imamo mi taj članak u arhivi našoj. Međutim, na istoj stranici, u desnom uglu, ili lijevom uglu, izašla je najava velikog intervjuja sa Branimirom Glavašem, a on je bio glavni lokalni ratni vođa. Dakle, Centar za mir su stavili u kontekst. Već i vizualno Centar za mir je bio u kontekstu rata. A reakcija je bila uglavnom, od većine ljudi, pa neću reći negativna, ali je prva reakcija kod većine ljudi bila "pa šta, kao da mi nismo za mir, i mi smo za mir! Ali kako ćemo sad govoriti o miru kad nas napadaju, kad imamo agresiju protiv sebe, šta bi sad. I mi smo za mir, ali ne sad! Sad moramo preživjeti prvo, nema sada mjesa pričama o miru!" Eto, to je bila prva reakcija, očekivana, mislim to je nešto što smo znali da će se dogoditi, onako na prvu. Bilo je i već malo zlonamjernih reakcija: "oni koji pričaju o miru su zapravo za Srbe i za Jugoslaviju." To je bio drugi tip reakcija. A treći je bio vezan za ljudska prava. Treće da su nam se javljali ljudi kojima su ljudska prava ugrožena, i četvrta stvar je bila ta da se pokazalo da ima ljudi koji su isto tako kao i mi na neki način nezadovoljni. Ne vole što se ta ratna situacija tako radikalizirala da više nema drugog osim "ili oni ili mi", isključivosti i sotonizacija druge strane što je otvaralo prostor za opravdavanje nasilja od strane vlastite grupe. To što smo se mi outali, da tako kažem, postalo je vidljivo da ima netko tko ima slične konfuzije u glavi kao što imaju oni, da nije sve samo tako crno ili bijelo, i da ima nekog s kim mogu o takvim stvarima razgovarati.

Tako je Centar za mir postao na neki način socijalni otok. Nama su dolazili ljudi koji se nisu dobro osjećali, i što se taj rat dešava, i što su susjedi jedni protiv drugih, i što vidiš da JNA i srpske snage rade ratne zločine, tjeraju, pale sela te nam dolaze iz našeg okruženja seljani istjerani, užas jedan što se tu događa, od Vukovara pa nadalje, prema nama. S druge strane, vidimo tu u Osijeku da Srbe izbacuju sa radnih mesta, da

ih iz stanova izbacuju, naročito bivše vojнике JNA, dakle, da se slične stvari događaju protiv onih koji nisu naši...

Cijela grupa se složila oko toga da, iako bi mi htjeli o ljudskim pravima raditi kroz edukaciju, ali sad je situacija da moramo reagirati kako moramo reagirati, da hoćemo reagirati na to, ali da nisu bili spremni svi članovi direktno sudjelovati na terenu, ali su svi članovi su stali iza te aktivnosti. Recimo, zaposleni na fakultetu, profesorice smo imali sa fakulteta, što bi moglo ugroziti njihovu poziciju na poslu, pa i ja sam radila u bolnici, tada. Neki su rekli "nemamo hrabrosti baš direktno ići na teren raditi s ljudima", ali smo svi bili za tu akciju. Formirali smo grupu u kojoj sam bila ja i bio je Kruno isto, i bilo nas je oko osmero. Mi smo išli i organizirali nenasilan otpor kod istjerivanja ljudi iz stanova.

Dakle, mi smo bili s obiteljima u njihovim stanovima, i onda smo slali informacije, žalili smo se, alarmirali smo policiju, vojnu policiju, ministarstvo, do Tuđmana smo pisali, zvali telefonima i tako, i prikupljali dokumentaciju oko toga. Tako da smo mi, Centar za mir, da smo u siječnju 1993.g. dali svoj prvi izvještaj, koji sam ja uredila, o nasilnom istjerivanju iz stanova, prvi u Hrvatskoj.

U njemu smo dali opis situacije. Ne znam, "osoba ta i ta tražila nas je tada i tada, došla je, pokazala da su već pet puta dolazili i prijetili da treba izaći van", i tako. Što je rekla ta osoba, pa onda što smo mi našli, ako smo bili prisutni kod istjerivanja, pa kome smo se obratili, pa kako je završen slučaj, da li je istjerana ili nije istjerana osoba. Pa ne znam da li smo, mislim da smo čak i navodili puno ime i prezime ljudi iz slučajeva u izvještaju. Ali treba pogledati, sada se više ne sjećam. Dobro, uglavnom, iz toga je onda kod nas u Centru za mir formirana jedna grupa pravnika koja se bavila pitanjima ljudskih prava. Uglavnom u tom smislu smo mi radili, jer takve kod nas su bile okolnosti, da su nama se javljali oni čija su prava bila ugrožena od vladajućih kod nas. Znači, od strane tadašnje vojne vlasti u Osijeku, koja je to radila. Kasnije smo, naravno, radili i druge povrede ljudskih prava. I danas Centar za mir radi program besplatne pravne pomoći, iz tih prvih aktivnosti je izašao. Evo, sad su dobili ugovor od ministarstva, to sada financira ministarstvo i to prvi puta je ugovor na tri a ne na jednu godinu.

Delatnosti Centra i mirna reintegracija

U ranom poslijeratnom razdoblju besplatnu pravnu pomoć su financirale međunarodne organizacije, više od desetljeća UNHCR. Borili smo se zajedno sa drugim organizacijama, ali smo bili jedni od vodećih, za pravo svih na dostupnost pravdi i pravosudnog sustavu. U demokratskim državama država financira besplatnu pravnu pomoć za socijalno ugrožene, koji ne mogu platiti, a da mogu ići na sud, da imaju pristup pravosuđu. Prvo smo godinama radili na tome da RH donese zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, pa da se uredbe donesu, to je valjda trajalo deset godina. Sad besplatnu pravnu pomoć ministarstvo financira. Slučajevi koji su različiti od onih u rano poslijeratno vrijeme, uključujući nasilje prema ženama, obiteljsko pravo, radno pravo – sve za socijalno ugroženu kategoriju. A počelo je s tim što smo u naziv organizacije stavili i „ljudska prava“ – Centar za mir, nenasilje i ljudska prava. Do sada je kroz Centar za mir prošlo oko 80.000 klijenata za besplatnu pravnu pomoć, od početka do sada, dakle, to je 30 godina. Ili koliko, od '92., 31 godina. Tako da, evo, to je bio jedan segment aktivnosti Centra za mir.

Da naglasim da je besplatna pravna pomoć bila jako važna i uključena u proces mirne reintegracije istočne Slavonije, Baranje i Srijema, mirnog završetka rata u Hrvatskoj. Vukovar i cijelo navedeno područje je bilo 5% od ukupnog okupiranog područja Hrvatske. Dakle, tu se davala pravna pomoć onima koji su se trebali integrirati u hrvatski pravni sustav, znači, Srbi koji su htjeli ostati ovdje, a bili su u dijelu koji je bio pod srpskom kontrolom, i povratnici, odnosno, prognanici u realizaciji svojih prava kada su se vraćali.

U tim procesima radili smo i medijaciju u zajednici, jer su vrlo često bili u hrvatskim kućama Srbi, i to Srbi koji su izbjegli iz drugih dijelova Hrvatske, ili istjerani ili izbjegli od rata, pa došli u ovaj dio koji je bio pod srpskom kontrolom i UN-ovom protekcijom. Onda naselili prazne hrvatske kuće ili su isto istjerivali Hrvate da uđu u kuće, sad se naši Hrvati trebaju tamo vratiti. U tim situacijama smo radili tu neku vrstu medijacije u zajednici. U Centru za mir je bilo članova/ca koji su bili prognanici a postali su mirovni aktivisti. Oni su išli na razgovore, organizirali smo posjete, da naši hrvatski prognanici idu u posjete, i susretnu se sa Srbima koji žive u njihovim kućama. Još prije procesa mirne reintegracije susrete smo organizirali na neutralnim mjestima, to je bio program posjeta. Onda smo to povezali sa procesom povratka Srbe, koji su se trebali vratiti u druge dijelove Hrvatske iz kojih su izbjegli. Njih smo vodili, recimo, u područje Okučana, da vide kako su njihove kuće, hoće li se moći tamo vratiti... Bilo je dosta rada na poslijeratnoj izgradnji mira, u smislu baš medijacije između izbjeglica Srba i naših hrvatskih prognanika, koji su se trebali vratiti. Na tom procesu smo radili maltene do 2004. godine.

Drugi segment o kome sam isto počela pričati je bio edukacija. Mi smo zapravo na vlastitoj koži shvatili da ako hoćeš djelovati demokratski i nenasilno, da mi ne znamo kako to raditi. Tražili smo i dolazili su nama raditi radionice o nenasilnom rješavanju sukoba, o zagovaranju, o nenasilnom otporu, nenasilnim akcijama... Imali smo pet mirovnih timova koji su na integraciji ljudi radili nekih pet godina nakon završetka UNTAES mandata mirne reintegracije. Na terenu su radili na poslijeratnoj izgradnji mira baš u lokalnim zajednicama gdje je bilo i Srba i Hrvata. Također, odmah na početku našeg djelovanja shvatili smo koliko su za poslijetanu izgradnju mira i izgradnju

mira i izgradnju povjerenja važni prognanici i učitelji. Prognanici koji su čekali da se vrate, otkud su prognani, kako će se oni vratiti. Da li će se vratiti kao netko tko će svoju potrebu rješavati osvetom, ili netko tko će biti mirovoran u svojoj zajednici. Edukacija je uvijek bila vezana uz praksu izgradnje mira. To se dosta preklapalo.

Također smo jako shvatili i puno radili sa nastavnicima. Prvo smo počeli raditi sa prognanicima, sa nastavnicima koji su bili prognani iz ovih područja oko Osijeka, od Vukovara, pa prema nama, jer su i njihovi učenici s njima tu bili. Čekali su povratak, pa smo uočili dvije stvari. Prvo, možemo im pomoći kako da hendluju, da lakše podnesu prognaništvo, i da rade sa djecom koja su i traumatizirana i u progonstvu. Drugo, kako ćemo ih pripremiti da budu ambasadori mira, jer se zna da je nastavnik u zajednici vrlo cijenjen.

Dakle, to je u području, ja bih rekla primjenjene edukacije koja formira praktičare-akademice, dakle kombiniramo ne samo znanstveno-teoretske, nego uvijek i praktične stvari. Zapravo, podučavamo kroz praksu i za praksu. Izdali smo trinaest-četrnaest priručnika, iz različitih područja, na primjer: volonteri u izgradnji mira, kako sa poslijeratnom traumom sa vojnim veteranima, medijacija u zajednici, „miroljupci“ za rad nastavnika s učenicima, spomenuti kurikulum... Dakle, sve što smo radili u praksi, gledali smo da o tome napravimo priručnik-publikaciju. U mnogima sam ja ili djelomično uključena, ili sam urednica. Uglavnom, Centar za mir njeguje i razvija programe edukacije za nenasilno djelovanje i za izgradnju mira.

Sljedeći segment djelovanja Centra za mir sam već spominjala i djelove opisala – medijacija u zajednici i programi posjeta. To je baš izgradnja mira. Dakle, to smo radili tu konkretno poslijeratnu izgradnju mira u našem području, u ratom zahvaćenoj istočnoj Hrvatskoj. Započeli smo još prije mirne reintegracije sa pripremom nastavnika, žena, prognanika, „šta će biti kad se budu vratili, kad se jednog dana to desi“. Recimo jedna od aktivnosti koje smo mi na neki način pokrenuli, a poslije je to radila cijela mreža mirovnih organizacija, bila je da su se sastajali naši prognanici sa ljudima koji su još ostali na području koje je bilo pod srpskom kontrolom, oni su se sastajali u kući susreta, u Mađarskoj, u Mohacsu.

Dakle, mi smo radili pripremu za poslijeratnu izgradnju mira i obnovu povjerenja, a sporazum je stvorio stvaran politički okvir da to postane moguće, stvarno su postigli politički dogovor. U tim povoljnim okolnostima smo sve naše snage mobilizirali da podržimo taj mirovni proces. Ne samo Centra za mir, nego već je u to vrijeme bila formirana Koordinacija mirovnih organizacija za Baranju, Srijem i istočnu Slavoniju. Bilo je jedno deset organizacija iz Hrvatske, i dvije iz Srbije. Koordinacija se također pripremala na sastancima u Mađarskoj, i tu po Hrvatskoj. Pisali smo odmah i predstavili Koordinaciju generalu Kleinu. On je bio UN mandatar dvogodišnjeg mandata mirne reintegracije. Omogućio je, dozvolio, da radimo na terenu, na UNTAES području. Dakle, otvorio nam je mogućnost da budemo prisutni, da damo podršku mirnoj reintegraciji. Rekla bih da je bilo važno što smo se predstavili i što je znao da imamo iza sebe već ozbiljan rad – postojalo je i skustvo, volonterski projekt Pakrac.

Osim programa slušanja i aktivnosti koje su iz programa slušanja proizašle, organizirali smo još različite radionica i program posjeta. Dakle, prvo odu naši mirovni aktivisti, pa provedu program slušanja kojim se smiruju napetosti i otvoru prva komunikacija; onda najavimo, pa dovedemo prognanike, ili Srbe dovedemo u Osijek da se sastanu sa prognanicima. Dakle, da se baš direktno sastanu ljudi, to je bio drugi korak. A

treći korak smo radili tek nakon dvije godine kad su se ljudi stvarno vratili. Tada je već završio službeni mandat, više nije bilo međunarodnih snaga. Aktivnosti su bile usmjerene na poticanje međuetničke suradnje za obnovi lokalne zajednice.)

Već sam spomenula da su važnu ulogu imali pravnici koji su davali besplatnu pravnu pomoć pri ostvarivanju građanski stečenih prava, tijekom dvogodišnje UN misije – UN-TAES procesa mirovne reintegracije Istočne Slavonije, Baranje i Srijema, kolokvijalno hrvatskog Podunavlja. No i na razdoblje nakon završetka UN misije, proces povratka prognanika, integracija ljudi i obnove povjerenja u multietničkim lokalnim zajednicama – u to vrijeme smo imali mirovne timove na terenu, još tri godine. Mirovni timovi su bili u Vukovaru, u Tenji, u Bilju, i Belom Manastiru, Dalju, Berku, u Okučanima i u tri mjesta Bosanske Posavine.

U deset lokalnih zajednica smo imali mirovne timove koji su onda pomagali ljudima koji su se vratili i bili zajedno, otvarali međusobnu komunikaciju, sprječavali nasilne incidente i dogovarali suradnju na obnovi svojih mjesta. Na primjer, u Tenju su se povezali ljudi koji su prije rata bili uključeni u odličan šahovski klub. Zajednički su ga obnoviti. Vrlo praktične stvari su se dogovarale i provodile. U Dardi su rekli "Naši starci su jedni i nikakvi, njima bi jako dobro došlo da idu na izlet pa su organizirali niz jednodnevnih izleta u toplice Bizovac. I druge različite akcije i aktivnosti... I škole smo uključivali.

Dokumentovanje

U Centru za mir mi smo prvo imali svoj interni proces monitoringa suđenja za ratne zločine. Dakle, naši pravnici, a imali smo dosta veliki pravnički tim, nisu bili skloni tome da pratimo suđenja i da se uopće bavimo ratnim zločinima i suočavanjem s prošlošću. Rekli su da je njima dovoljno da to što Centar za mir i oni rade na pravnoj pomoći za realizaciju stečenih prava.. Da im je i to previše stresno, i oko povratka imovine, oko povratka stanova, oko svih tih stvari, da je to njih već jako izmorilo i da im je to previše tegobno te da se sad još počnu baviti ratnim zločinima, da nemaju snage i volje za to. A shvatili smo da je to bitno za trajni mir. Ne možete ostaviti nerazjašnjenu, neprorađenu prošlost. Stoga smo odlučili da će Centar za mir sudejlovati u osnivanju Documente. Tako su Centar za mir, Hrvatski Helsinski odbor, Građanski odbor iz Zagreba, i Centar za mirovne studije, nas četiri organizacije smo osnovali Documentu – centar za suočavanje s prošlošću. Osnovana je 2004. godine. Centar za mir i ja osobno surađujemo s Documentom iako je ona potpuno neovisna organizacija – to je bilo tako statutarno napravljeno, da je već nakon godine dana je Documenta bila potpuno neovisna. Centar za mir nema utjecaja na rad Documente, ali stalno surađujemo na projektima. Imamo u smislu da sam ja članica upravnog odbora Documente, od prvog saziva, pa nadalje, i da to nekako svima odgovara, iako ja sad više ne predstavljam Centar za mir. Godinu dana sam predstavljala Centar za mir, a nastavila sam jer Documenta gleda da uvijek ima nekoga u upravnom odboru i iz našeg dijela Hrvatske i zbog mojih uvida i interesa.

Mi smo dokumentirali, što sam ranije rekla, one povrede ljudskih prava koje su se ticali izbacivanje ljudi iz stanova, iz kuća, i otkazi na radnim mjestima i tako. To smo dokumentirali na određeni način, i tu smo dokumentaciju sačuvali, i na temelju te dokumentacije smo napravili kaznenu prijavu protiv šefa Vojno-stambene komisije Petra Kljajića.

Drugi dio koji smo dokumentirali, ali nismo do kraja sačuvali su slučajevi iz besplatne pravne pomoći, a tiču se ostvarenje građanskih prava nakon rata, odnosno raspada Jugoslavije i osnivanja samostalne RH – uz poslijeratnu situaciju oko državljanstva, mirovine, prava na privatno vlasništvo, sve ono što se poremetilo u toku rata.

I treća stvar, imamo dokumentaciju od oko 300 suđenja za ratne zločine, koje smo pratili. Dakle, imamo svu dokumentaciju – od optužnice, zapisnika sa svakog ročišta, presude, žalbe, analize i izvještaja monitora. To je najcjelovitija dokumentaciju suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj.

Bilo je opasno, naročito je bilo opasno kada smo se „outali“ i rekli smo da smo mi Centar za mir, nenasilje i ljudska prava. Prethodno sam navela kako je to odjeknulo u javnosti i sa kakvim smo se percepcijama trebali suočiti. No, bilo je i namjernog etiketiranja – da smo mi koji to tako govorimo zapravo neprijatelji Hrvatske, da smo za Srbe, Jugoslaviju i da smo petokolonaši. Dakle, u uzavreloj atmosferi koja je tada vladala nama se uvijek nešto moglo dogoditi. Moje osobno iskustvo je takvo da, dok su padale granate što su Srbi i JNA na Osijek bacali, ja sam osjećala, naravno, strah – bojiš se, može te pogoditi. Ali to je drugo od onog kad sam se izložila kroz rad u Centru za mir, onda sam osjećala da sam ja meta. Dakle, drugačije je biti nasumična žrtva kad granatiraju Osijek, od toga da netko cilja baš mene. Tako da je to uvijek bilo zapravo vrlo opasno. Nadalje, kad smo pružali nenasilan otpor kod izbacivanja ljudi iz stanova, tada su dolazili ogorčeni hrvatski vojnici s puškama, i u različitim emotivnim stanjima. Tu nam se uvijek moglo dogoditi da zapucaju, udare... Kruno je jednom prilikom vojnika s uperenim pištoljem uzeo za ruku. Svašta nam se moglo dogoditi. Također, kada smo Kruno i ja bili kod Petra Kljajića, tog šefa Vojno-stambene komisije. On je nama zaprijetio rekvazi „Čujte, ja držim 10.000“, ili ne znam koliko je rekao „vojnika, samo da ih pustim, gotovi ste.“ Dakle, da su vojnici već nahuškani pa neka pazimo što radimo. Meni je direktno prijetio i rekao je „Pazite, Vi, znam, radite u bolnici.“ Dakle, nisam dobila otkaz, ali me zvao šef moj odjela i rekao je „Čuj, prestani, jer ćeš dobiti otkaz.“ Sjećam se i da smo išli, na primjer, se sastati sa Srbima u Bilje, kad je počela mirna reintegracija. Čovječe, svi s puškama, u nekakvom lovačkom domu „Tko ste vi? Šta ste vi?“, s nama je tada na sastanak išao i jedan Amerikanac, Herb Walters – to nam je kao bila neka sigurnost. „Neće valjda..“, i tako. Bila sam sa ženom u Sotinu koja je posjetila groblje. Nazvali su je iza toga i rekli „Vi ste izašli 20 minuta prije nego što su, oni koji su saznali da ste vi tamo, krenuli da vas ubiju“. Sad ja govorim o svom iskustvu, ali takva su imali i drugi članovi/ce Centra za mir pri radu na terenu.

Ja sam dala otkaz zato da bih mogla punovremeno sudjelovati u procesu mirne reintegracije, jer sam postala svjesna da ima dobrih doktora, ali da nema puno ljudi koji se hoće full time baviti mirovnim procesom koji ima velike šanse da se tu ostvari bez dodatnog proljevanja krvi. To je bio glavni razlog, a poduprlo je moju odluku još i to što sam sve više svog mentalnog, svog emotivnog, svog intelektualnog i duhovnog kapaciteta trošila na mirovni rad. I znala sam da ne mogu biti dobar doktor ako se bavim mirotvorstvom, a usput da budem liječnica. To ne možete tako raditi, ne bi bilo odgovorno.

Od samog početka pa kroz desetljeća suradnja postoji – to je imanentno mirovnom procesu i djelovanju. Je li dovoljno, je li moglo više? Da, pa gledajte, ja osobno, recimo, ja ću početi od Kosova, ja nisam previše bila s Kosovom involvirana. Dakle, ja sam osobno više, zbog pozicije u kojoj jesam, a to je da smo bili u ratnoj zoni i tu se zapravo radilo. Dakle, jednostavno, moji kapaciteti su bili većinom orijentirani na to,

“raditi tu gdje jesи”. Ali sam bila povezana, evo, kroz Antiratnu kampanju, kroz Vesnu Teršelić smo se mi odmah i znali smo, ja sam znala da to ne možemo mi sami. Dakle, otvarale su se komunikacije gdje god smo mogli. Mi smo i sa Ženama u crnom odmah surađivale, pa je bila Jelena Šantić koja je osnovala i vodila mirovnu organizaciju izbjeglih Srba iz Hrvatske Grupa 484, tako se zovu. Surađivali smo sa organizacijom Tolerancija iz Bačke Palanke, pa sam surađivala sa Mandom Prišing iz Sombora i to odmah, već u početku. Pa kad se osnovao Centar za mir u Bilju, te lokalne mirovne organizacije u Vukovaru, Dakle, sam Centar za mir činile su u velikoj većini žene! Nadalje, surađivali smo prvenstveno sa mirovnim organizacijama koje su djelovali loklano u ratnoj zoni a to su, također u velikoj većini žene. Sa Srbijom sam imala više (suradnje) kroz, evo, Natašu Kandić, Žene u crnom, Šantićku i tako. Što se tiče Bosne, ja osobno nisam previše.

Mi smo stalno bili u nekakvima kontaktima, ali je više Vesna Teršelić i Antiratna kampanja i te baš ženske organizacije su više međusobno, kao ženske organizacije, bile više povezane, ali mi smo, mislim, bili i jesmo otvoreni oko toga. Što se tiče Kosova, Centar za mir je imalo projekt prije šest-sedam godina a ranije smo, čak smo imali i goste žene iz Kosova, dolazili su nam. Sa ženama iz Kosova sam imala kontakte preko Pax Christi International. Oni su imali u Kosovu svoje kontakte, pa sam imala preko njih i ja kontakte. I preko Fonda za humanitarno pravo smo imali kontakte sa Kosovom – preko RECOM-a.

Nagrada „Krunoslav Sukić“ koju smo osnovali nakon što je Krunoslav Sukić tragično poginuo u saobraćajnoj nesreći 2009.godine. Nagrada nosi vrlo sličan naziv kao i Centar za mir, jer smo smatrali da je zapravo to nešto što smo mi artikulirali. Koja je misija Centra za mir koju mi prepoznajemo kao misiju ili zadaću onih koji teže prema održivom miru, to je Nagrada za promicanje mirovštva, nenasilja i ljudskih prava “Krunoslav Sukić”.

Moj neposredan razlog zapravo je bilo vrlo naglo osvještavanje, mislim da sam prvi preokret doživjela kad sam vidjela da sve ide prema ratu, da je to zapravo rat oko mene... I kojom se logika totalnog rata i nasilja („ili oni ili mi“) širi oko mene, na mene i u meni... Posebno kada sam došla do uvida da je vjerojatno i ta moja pasivnost, što se nisam htjela uključivati u politiku, što sam bila po strani, da je to moj dio odgovornosti za to što imamo rat. To je valjda bila prva prekretnica u mojoj glavi, i onda sam počela: “Sad bih htjela to sve popraviti!”. Onda sam trčala.

Ja sam htjela napraviti lokalno, slično kao Reihl-Kir koji je kao policijski načelnik išao u pregovore, tako sam ja htjela spriječiti da se lokalno ljudi, koji su dosad bili prijatelji i susjedi, nemaju razloga nekakvih, osim možda nekakvih novih ideooloških ili starih ideooloških, da se tuku i međusobno ubijaju. Ja sam napravila jednu grupu ljudi koji će ići u okolna sela na pregovore mirenja: neki moji kolege liječnici, nekoliko medicinskih sestra, a sa svećenicima sam htjela surađivati. Dakle, okupila sam ekipu, osim svećenika. Ni katolički, ni pravoslavni nisu se htjeli „miješat u politiku“. Međutim, nikada nismo zapravo napravili taj korak da smo stvarno negdje otišli, jer se prebrzo sve događalo i eskaliralo.

To je možda u tom smislu bilo i bolje za mene. Tada sam počela razmišljati i zapravo zauzela sam stav da želim svoje neprijatelje ljubiti kako bi ih ljubio Isus. A ne znam što to znači. Pojma nemam. Takav molitveni stav zahtjeva pro-aktivnost. Stalno trebaš otelanjati različite misli koje ti nadolaze, potrebno je aktivno od sebe odmicati takve misli

i osluškivati kako bi to onaj do čije ti je zapovjedi stalo, kako je on mislio pod tim, što je to? Dakle, nisam shvatila direktno što znači ljubav prema neprijatelju.

Ali sam se u jednom trenutku, nakon oko tjedan dana molitvenog ustrajavanja, osjetila slobodnom od logike "ili oni ili mi", od logike nasilja. Vidite li razliku između ove logike i logike povelje Antiratne kampanje! Zato može biti izrečeno: "oni, zločinci, su naši", ili zato netko tko je osuđeni ratni zločinac kaže on bi to isto napravio. Dakle, ili se nije pokajao ili misli da je zapravo žrtva i heroj, a ne zločinac, jer je radio što se moralno napraviti. A ja znam da se nije moralno napraviti, i ne slažem se da se moralno napraviti. To je jasnoća koju sam stekla kroz duhovni proces suočena s nasiljem oko sebe i u sebi. Dakle, u tom smislu, imala sam taj svoj proces. Naglo su, jedna za drugom nadolazile nove situacije o kojima sam htjela imati jasan stav a ne biti nošena događajima. Recimo, bila je situacija, kad je pao Vukovar, past će i Osijek. I što će sad? Hoću li otići u progonstvo, pobjeći ili će ostati? Ako ja ostanem i Srbi zauzmu Osijek i zauzmu bolnicu, i ja idem raditi u bolnicu. Što sam ja, kolaborant njihov? Tko sam to ja? Kako da se postavim? Dakle, kod mene procesi su isli na nivou temeljnih vrijednosti, i kroz to, ja sam to već sve skupa prošla kad smo se nas dvoje Kruno i ja sreli i onda smo bili jako dobra kombinacija. Kruno, ateist, humanist, prigovarač savjesti iz političkih razlog. Govorio je da ne želi živjeti u političkoj zajednici koja ratovima rješava stvari, koja rat smatra legitimnim načinom.

Trenutno ja živim jedan puni, ispunjen, radostan život. U mirovini sam, formalno, dobjivam mirovinu, dakle, ne moram brinuti za egzistenciju. Djeca su mi odrasla, svatko se brine za sebe, imaju svoje obitelji, na dobrim su putovima, svjetonazorski smo vrlo slični po svemu, osim što sam ja vjernica, oni za sebe kažu da su ateistica i agnostik, ali živimo dobro. Bavim se i dalje mirovnim radom a u zadnje dvije godine pokušavam mirovni rad i nenasilno djelovanje, što sam kroz praksu isprobavala u poslijeratnoj izgradnji mira, isprobati da li je to moguće primijeniti i u političkoj arenii. Dakle, jedna sam od suosnivača Ustanove za mirovno obrazovanje i djelovanje Politike nenasilja. Dakle, bavimo se teorijom i praksom političkog, nenasilnog djelovanja. A uključila sam se i u formalnu politiku – vijećnica sam u Gradskom vijeću grada Osijeka, sad već 2 godine i upravo tu isprobavam u praksi što znači nenasilno političko djelovanje. Eto, to isprobavam i to mi je jako izazovno, otvara mi i neke nove spoznaje i, naravno, pitanja.

Etika i estetika otpora

Staša Zajović jedna je od vodećih antiratnih aktivistkinja sa prostora Srbije. Osnivačica je organizacije Žene u crnom, poznate po svojim antiratnim performansima. Rođane u Nikšiću u Crnoj Gori, u radničkoj, antifašističkoj porodice, jedna od šestoro dece, nakon završene gimnazije u rodnom gradu, završava romansku filologiju na Filološkom fakultetu u Beogradu. Od detinjstva zadojena antimilitarizmom, odrastajući na etici i estetici šezdesetosmaške kontrakulture, ona je u antiratni aktivizam krenula gotovo instintivno, takoreći srcem.

Partizansko porodično poreklo i egalitarizam radničkog jugoslovenskog socijalizma presudno su uticali na etičke izbore koje je činila. Obrazovanje i umetničke sklonosti, te komunikacija s latinoameričkim disidentima i italijanskim mirotvorcima bili su doučujući u odluci da se krene sa performativnim akcijama prigovora društvenoj savesti koje su od svog osnivanja pa do dananjih dana činile i čine Žene u crnom, sa Stašom Zajović na čelu.

Verujući u delanje nasuprot prazne priče, Staša Zajović se bori za uspostavljanje dijaloga među konkretnim ženama, zalaže se za osnaživanje žena i drugih žrtava rata, zahteva priznavanje zasluga deztererima i aktivno učestvuje u organizaciji Ženskog suda. Ovo je njeno iskustvo.

Staša Zajović

Detinjstvo i porodica

Dakle ja sam Staša Zajović, rođena sam 1953. godine u Jugoslaviji u Crnoj Gori, u gradu Nikšiću. I tamo sam živela do 1972. godine, a onda sam se zbog studija pre selila u Beograd i od tada živim u Beogradu. Trenutno živim u Zemunu, omiljeni grad, osećam ga kao svog. A ja kao svoj grad osećam i Nikšić, i Cetinje i mnoge gradove. Rodila sam se u izrazito radničkoj porodici, jasne proletarske svesti i moj otac je došao sa sela 1940. godine, on je rekao da: "Ne volim selo, mrzim selo, hoću da idem u grad!". I onda se on radnički emancipovao i on je 1940. godine, možda i '39. upoznao moju majku. Moja majka je bila iz drugog sela, blizu Kolašina i onda je ona sa sedam godina izgubila svoju majku i rekla je da ide kod tetke, koja je bila imućnija. Ali i oni su sirotinja, sve sirotinja u Crnoj Gori. I njena tetka je bila jako konzervativna, ona je mislila da će moja majka da se uda za nekog mladića, ne, moja majka je izlazila u grad na korzo, to je blizu grada. Onda su se ona i moj otac zagledali. Meni je bilo fantastično, te fotografije jako volim, što je ona išla za njim, mislim i tetka je njega do kraja života najviše mrzila.

Mislim oni su bili ideološki veoma različiti, ali ona je mislila da je moja majka najveću tragediju doživela jer je to jedan proleter, komunista. A kad kažem komunista, on nije bio član partije, tada jeste, ali to nije važno. Tako da su se oni 1940. godine oženili. I dobro, moja prva sećanja koja se vežu su u tom kvartu radničkom koji je za mene nešto romantično, fantastično, mislim zato što smo mi svi živeli kao jedna velika, velika porodica. Zato što tamo niko nije bio na vlasti, ja ne znam da li je iko bio u partiji. A nije bilo nekih posebnih socijalnih statusa. Ali meni je to jako, jako romantično, to je za mene da kažem moj socijalizam, moja Jugoslavija – to da mi svi živimo zajedno sa svim ženama tamo. Mislim bile su mnogobrojne porodice.

Ali meni je bilo fantastično što sam ja imala tetku Olgu, tri Olge su bile. Kad je moja majka želi da ide u svoj rod kako se to zove, onda ona kaže: "Ej Olga evo ti dece pa ćeš se ti brinuti". Kad ona Olga ide kod svojih u Cetinje kaže: "Evo ti..." i tako. To je bilo fantastično meni jer je tako bilo puno poverenja u nas, mi smo svi išli zajedno muškarci, žene na kupanje. Moj otac nas je vodio, svi smo naučili da plivamo. Rekao je: "Devojčice, cure, sve moraju da znaju". Svuda smo išli zajedno sa dečacima. Ja ne znam da li je to socijalizam ili zato što je moj otac bio jako emancipovan čovek. Onda je on rekao: "Idite na fudbal". Ja sam išla na fudbal, ja sam obožavala da idem, meni je bio posebno zanimljivo taj amaterski sport, zato što je fudbal u osnovnoj školi bio jedan emancipatorski sport za mene.

Mislim da se niko nije izdvajao, a ako se neko izdvajao – ja sam imala drugaricu čiji je otac joj bio direktor. Ali ta drugarica, tako su je otac i majka vaspitali, ako je imala više para od nas, onda ona nešto kupi i kaže: "Otac mi je rekao da moram sve da podelim".

Nemam traume, moji su svi partizani, sa svih strana. Tetke su mi bile u italijanskom logoru, u zatvoru, a svi su bili ustanici. Moj otac je bio u raznim bitkama.

Moj otac je imao neku visoku poziciju kao mnogi koji su izašli iz rata, bio je stalno

aktivan. A mislim da on nije bio čovek nikakve vlasti ili moći, imao je to kao neko biće u sebi koje se suprotstavilo, ima tih puno epizoda... 1948. godine oni su svi zaglavili, svi su bili na Golom Otoku. Ali ja nikad nisam videla bilo šta rusofilsko, ja to nisam znala šta to znači, kad je moj otac rekao posle sam shvatila, "Pa kako ti, ti stalno govorиш, čitajte Dostojevskog, čitajte Tolstoja, čitajte Džeka Londona, čitajte...". Mi smo jako puno čitali, strašno smo puno čitali, on je jako voleo da mi čitamo, da se stalno obrazujemo, samo obrazujemo. I bilo je i u gradu pozorišta.

U to doba to nije bio neki problem ni u školi, ni nigde. Možda je to za mene bilo jako jednostavno da se odlučim za to da nikada neću biti u vlasti.

Moj otac je naučio na Golom Otoku da zida, kao što su svi. Tako da je on u stvari kuću koju je napravio sam sa svojim drugovima i komšijama, sve preko molbe, niti mu je država ikad dala, nikada nije rehabilitovan, niti je to tražio. On je eto jedan proleterski, internacionalista. A radio je, sve što je mogao da radi, onda je posle radio kao inkasant u elektroprivredi. Njemu je najvažnije bilo da se obrazuje, samo da čita, da radi, pa da čita, pa da radi, pa da čita, eto to je. To je neka kultura rada, nije to radi kulta, nego što smo voleli da radimo. Svi smo mi radili kao jedna brigada, svi smo morali majci da pomažemo, svi apsolutno, ja sam od malih nogu imala obaveze, tu praksu solidarnosti, to jeste, neki njegovi drugovi su bili u jako teškom položaju napustile su ih žene.

Jako se vršio pritisak na njih da ih se odreknu. I onda su neki ostali bez žena. Ja nikad neću zaboraviti čoveka koji se zove Moša, kojem sam svake subote išla sa ocem na biciklu da mu pomažem da čisti kuću. To je bilo strašno iskustvo, traumatično to što se njemu desilo, a i meni je bilo traumatično da idem jer je živeo u nemogućim uslovima, i curica mu je bila retardirana. Dakle gostoprivrstvo i solidarnost to nije bilo pitanje nekog rodbinskog, krvnog odnosa, nisam ja odrasla u takvoj sredini u kojoj bi krvne veze bile toliko bitne, nego su bitne emotivne, kulturne veze, to je šta nas spaja.

Ja možda to idealizujem, idealizujem to zato što sam bila sretna i zadovoljna jer je to bila sloboda. Sloboda, ja nikad nisam imala ograničenja od mojih roditelja, mogla sam da idem koliko god hoću, gde hoću. Tako me je to i usmerilo, zato što je to pitanje bilo neko ti da odgovornost, neko ti da slobodu i ti kažeš, aha šta će sa tim, preuzmeš slobodu, preuzmeš odgovornost.

"Šta će sada kad da se vratim kući?" Kaže: "Aha, što mene pitaš?". "Mene pitaš" to je pitanje poverenja, mislim da je to bilo jako, jako bitno. Posebno za žensko, ja sam pet sestara imala i brata jedinca. Pet sestara, a moj brat ima ime isto kao crnogorski heroj najvažniji, onaj Ljubo Čupić, kojeg smo zvali crnogorski Če Gevara.

Moram da kažem da sam sa majkom imala odnos jako, jako blizak. Nikad nije bilo napetosti. Moja majka je kao jedna žena s planinskih krajeva, stidljiva i veoma opterećena. Traumatizovana od toga što je tri brata imala, svi su bili partizani, ali je jedan od braće stradao, zaklali su ga četnici, to je za nju bila velika, velika tuga i bol. A onda je jako bila vezana za svoj rod. Dakle to me je naučila, rod je ono mesto odakle žene potiču, a domovina je odakle su muškarci, tako je to mislila, dakle muška porodica.

Ono što mi je s majkom bilo odlično jeste to što je ona smatrala, ne iz nekih visokih emancipatorskih razloga, niti što je ona teoriju znala ili bilo šta, nego je ona stidljiva žena koja je smatrala da nema prava da zalazi mnogo u intimu, da te ispituje, da te nadzire: "Ko ti je dečko? Imaš li dečka, hoćeš da izlaziš, ko ti je momak?". Ona je više

posmatrala, i onda njena zapaženja, ta posmatranja su bila toliko fascinantna za mene da sam ja to shvatila iz jedne vrste feminizma koja je meni bliska.

Ona zna imaš ti drugarice, pa imaš sestre i tako dalje. I tako da je to za mene bila jedna izvrsna pozicija, velikog poverenja. I druga stvar ta jedna disciplina rada u kom sam odrasla, u ispunjavanju obaveza. Ona je nas rasporedila, svake subote smo imali po nas dve da čistimo kuću. Znalo se, svake subote imaš spisak i radiš. Imali smo spisak isto kao: "Idi tetki Stani, idi babi Stani. Idi, odnesi, vidi da li onoj ženi nešto fali. Jel ima ko kod nje. Ajde ako treba da joj kupiš nešto i tako dalje. Pa da joj očistiš i tako". to je jako, jako divno bilo.

Moram da kažem da imamo obavezu da određene odnose razgradimo i da se ne svodimo samo na taj sukob koji postoji, za koji znam da su mnoge moje drugarice imale, sukob majke i čerke. Pa eto što kaže Simon de Bovoar: nije zahvalno, nije dobro da čerke toliko traže od majke, odnosno žene. Nego: "Majke ti daju ono što mogu, znaju i umiju." Toliko ti daju. I tako da nije ona meni potrebna bila, nije mi trebala lekcijama, tačno ti vidiš šta znači politika pogleda, a šta znači politika prakse, znači sklad između onoga što pričaš i onog što radiš. Moja majka – to je meni nešto najfantastičnije – nikada nije prekinula odnos ni sa jednom od žena sa kojima se moj otac svađao, sa čijim muževima se svađao. To je bila pouka, ja sam ih sretala i bila sam nekada ljuta, ja mala, sa deset godina.

Vidim moja majka ide sa jednom od Olgi, tri su bile Olge, sa jednom od Olgi ide tamo negde izvan grada i ja ih sretjem ja kažem: "Šta radiš majko?" "Šta se tebe, tiče ja ne gledam s kim ti ideš". A ja mislim da je to kao ustvari izdaja porodice jer muževi ne pričaju, ne pričaju dve godine a onda sam ja to shvatila politički šta znači neloyalnost i šta ti je solidarnost. Ti kad si solidarna moraš da budeš neloyalna i svom bratstvu i svom rodu, i naciji i državi: meni je to bilo fantastična lekcija. Evo na primer, ona mi je dala tu lekciju. "Što ti misliš da bi se ja moje drugarice odrekla?"

One ustvari, u okolnostima teškog preživljavanja, pokazuju u praksi da su jako bliske jedna sa drugom, i to mi je lekcija koja mi je isto data. Žene u tom patrijarhalnom, tegobnom životu jako su bliske. Ja nikada moju majku nisam čula da jednu ružnu reč kaže za moje tetke, nikada, nikada ni za moju babu.

Moraš za svojom korom hleba, i nemoj da zavisiš ni od koga. Moja majka je rekla: "Neću da čujem, udajte se, ne udajte se, ali diplomu imajte", takva je bila. A to je isto socijalizam, to je besplatno školovanje, jako dobar školski sistem, komunistički, a ne mogu da kažem da nemam puno zamerki, ja mogu da kažem da su to povoljni uslovi da se obrazujemo. A ona je rekla: "A šta ti misliš... i ja bih išla na konferencije, i ja sam išla na AFŽ". One su sve išle na AFŽ, moje tetke, strine, babe, sve su išle na AFŽ. Antifašistički front žena. I one su bile očajne što je to ukinuto. Jednom mi je baba Stana rekla: "Znaš šta, kad su ukinuli AFŽ, ja sam", kaže, "poludela jer mi smo išle tamo kad su muškarci bezobrazni mi ih prijavimo tamo, prozovemo ih javno".

Pošto je brat jedinac i moj otac je jedinac, onda se to ipak nekako markira. E sad nije pitanje da li markira to u porodici mog brata, da li ga je to toliko markiralo, nego je to pozicijalno, kako kaže Simon de Bovoar pozicijalna identifikacija. Znači sve je to za sina, za Ljuba, sve je to ipak jedan viši nivo. Ali ja moram da kažem da je mom ocu bilo užasno bitno da ima sina, bez obzira na svu proletersku, internacionalističku kulturu.

Ja mislim da nije bilo favorizovanja, ja nisam primetila da je bilo, čak imam i neke konkretnе dokaze za to, ja sam bila bolja učenica od njega, onda je moj otac rekao: "Ne, ne, ne" i posle na fakultetu, "A ne, ne, ne", kaže, "ođe gledam po rezultatu". "Bolja ti je sestra od tebe" i tako dalje. "To što sam mislio, ne znam šta, neću ti dati, i tako dalje", i to javno. Sa mojim sestrama sam bila jako, jako bliska, kao instance kojima se poveravam, više su bile moje drugarice, to je tako nekako. A sa sestrama, mislim to je bio taj patrijarhalni sistem ne možeš da ne izazivaš, da ne sekiraš nekoga, pa ćeš to drugaricama, da te čuje drugarica ona će te bolje primiti. Prekoputa su bili neki, stanovali su u zgradici, mi smo svi u kući stanovali, išli smo u dvorište, dvorišta su bila najvažnija instanca. Znači, dvorište ti je kao mala skupština, kao agora, svi žive u dvorištu. Svi su slušali, moj otac je slušao Glas Amerike, slušao i radio Moskvu, sve je slušao i svi diskutuju, stalno diskutuju, pričaju i tako. I onda smo mi išli prekoputa, gde su u zgradama stanovali neki oficiri JNA. I mi smo odgojeni da ih iako su bili partizani ne volimo, mislim nismo ih voleli.

Curica jedna je učila u školi sa mnom, kaže: "Mogu li ja da dođem kod tebe?", ja kažem: "Možeš". I oni svi viču, galame, sve se sme, svi pričaju, svi diskutuju. A ja dođem kod nje, kaže: "Dođi kod mene", a tamo svi čute i svi su mirni, svi su divni. Ja kažem: "Što je ovde divno i mirno. Niko se ne svađa, meni je kod tebe odlično. Tamo se svi svađaju i niko nikoga ne čuje". Sa svima diskutuju, sa svima ulaziš stalno u neke velike rasprave. I ostavili bismo još obaveze radne, školske i tako dalje. Ja sam sa tom drugaricom ostala u kontaktu, ona živi u Kotoru, svaki put kad sam tamo odem obavezno kod nje. Dakle, dva sveta su bila oficirski, JNA, i naš. Tada mi je probuđena ta neka antimilitarička kultura.

Otac nije pričao o velikim problemima oko užasa ili o nekim bitkama koje je on analizirao pred sobom i smatrao da su bile izgubljene. Ali nam je pričao puno o tome koliko je Savo Kovačević, on je bio bitan za crnogorski partizanski pokret, čovek iz baze, čovek iz čuvene porodice školovanih ljudi, ali odrastao na selu i imao jednu visoku etičku dimenziju. Za mene je to jedna bitna osoba, njegova figura. Zato što sam ja kasnije upoznala i porodicu Kovačevića odavde. Što je moja najbolja drugarica bila, ja nisam znala da je to direktno iz te porodice, Biljana Kovačević Vučo bila je čuvena pravnica, advokatica, legendarna figura. Puno smo zajedno radile i ona je baš iz te porodice i njen otac Veljko Kovačević je jedan legendarni španski borac koji se iz očajanja na početku ovoga rata ubio. Dakle, ima to poveznica raznih.

Užasan je bio taj bratoubilački rat u Crnoj Gori koji i danas postoji, taj strašni rascep između partizanskog i četničkog do dan danas eto to je to, što je i mene odredilo u životu, duboki razlog do današnjeg dana. Ni to nije bilo toliko traumatično po onome što je moj otac pričao.

Moj otac je zastupao jasnu ideju da je potrebna svetska revolucija, proleterska. Ta je njegova ideja bila bez granica i bez ikakvih nacija, to je bila ideja. Jer tako je on sanjao o tome i mislim naravno da su to vezali za Sovjetski savez.

Nismo imali vrtić, radničke žene, pa mi smo jedne-druge čuvale, kakav crni vrtić, mi nemamo klasni status da imamo vrtić. Ne znam da je moj otac imao zemlje, mislim da je imao neku goru, to sigurno malo i ne mnogo profitabilno. Mislim da je nešto prodao da bi kupio taj plac za kuću.

Nikšić je urbani grad, proleterski, grad koji ima puno formi gradskog života, veliki trg,

ogroman trg i stalno smo se divili kako je dvadesetih godina, dvadesetog veka taj trg projektovao Josip Slade, češki arhitekt. I dan-danas ja obavezno moram da idem, idem obavezno na taj trg. I malo je stvari tu izmenjeno, dosta se dobro čuva, eto to je trg sa agorom. Mislim da svaki grad koji jeste grad, koji je polis, mora da ima trg, gde su okolo kafići, gradska kafana je bila i sve se zna, gde se ide da se čuju vesti, gde se ogovara vlast, i kako narod mora da razgovara, mora da razgovara a ne samo da radi, tako da se zadovoljava potreba da razgovaraš, da razmišljaš.

Ja sam iz ateističke porodice, ali u mom komšiluku je bilo puno ljudi koji su imali slave, slavili i ja sam to obožavala. I svi smo išli jedni kod drugih. Mi smo i kao deca išli u manastir Ostrog, zašto zato je to bio kulturni spomenik, to je bilo svetište mesto gde su dolazili mnogi ljudi jer su verovali da ima jednu isceliteljsku moć.

Pamtim kuću kao veliku horizontalnu strukturu. Mama je radila u kući. Mislim mi smo svi radili, da. Svi smo morali da doprinesemo toj nekoj da kažemo radnoj atmosferi. Imala je puno soba. Recimo tri, četiri sobe, dosta soba i horizontalno je bilo. Za nas je bilo bitno, zašto je to bitno horizontalno, nije bilo spratova. Sve kuće u to doba su bile horizontalne, horizontalne ovako. To mi je ostao kao model: arhitektonski horizontal. Jeli smo svi napolju, puno, puno drveća je bilo, lipa, borova, jako, jako puno. Zato što se život odvijao u toj nekoj maloj vrsti agore. Svi se ispred kuće dovikuju i svi žive vani. Od proleća ranog pa do jeseni. Od aprila pa do jeseni, to je pola godine. U dva sata najkasnije se ruča, kad smo zajedno, kad nismo u školi, ljeti. Mora da se jede u dva sata, tada нико ne može da bude napolju, mogu da budu samo žene koje su to spremile, odnosno komšinice. Ako i muž ode obavezno da spava, one onda sede, nema nikо do pet sati da ih dira. Niko ne sme da ih uzinemirava onda one pričaju ili piju kafu polako.

Dakle to je jedan čin socijalnog kontakta, one ili čute zajedno ili pričaju. Mi deca nemamo prava da izlazimo, da podižemo glas jer nas one spakuju u svaku od kuća, na primer ja sam bila u najvećoj sobi, a mi do pet sati moramo sami da provedemo u mraku.

“Igrajte igre, šta hoćete radite, ali nas nećete uzinemiravati i nećete da se šetkate”. Tako da smo prvo bili ljuti a posle, umoriš se, pričaš, pričaš i smeješ se. Imali smo takmičenje ko zna bolje da se smeje, ko više. I sve smo izmišljali, izmišljali smo sve jer nismo imali igračke, i stalno izmišljaš, to je ustvari jedna kreativna pedagoška metoda.

Mi smo morali da izmišljamo igre. Ti moraš da izmišljaš igre, ne znam šta to znači imati igračke. Prvo što moj otac to nema, drugo ne bi dozvolio, ovako je rekao: “Aha, ako se deca dosađuju to je tragedija. Deča ne mogu da se dosađuju, moraju stalno da izmišljaju”. Tako ne treba ti njima da kupuješ. Pade kiša, lokve, mi idemo da pravimo kolače. Onda kad počne seno da se kosi, seno po travi mi onda nađemo način da se igramo. Praviš takmičenje kad potoci nabujaju u male reke, kad počinju snegovi da se otopljavaju, a ti praviš takmičenje.

Kažemo: “Aha, idemo u park” a u parku je bilo jako opasno da bilo šta uništavaš, najviše sam se plašila ovih lugara, koji su čuvali parkove. “Ako ti nešto uradiš onda će lugar doći da te kazni”, ja kažem: “Ja sam neku liniju povukla na onoj klupi” “Ha! Doći će, sad će da te kazni”, ne policija, milicija nego je to javno dobro, taj park je javno dobro i taj javni park moraš da čuvaš. Možda ja to idealizujem, ali mi smo na to tako gledali. “Idete u park, nemojte ništa da pišete, možete i na groblje”, mi smo voleli i na

groblje da idemo.

“Idite u park nemojte ništa da radite i dobićete za sladoled”, naravno kod Pelikana, to su bili Albanci odnosno Goranci. “Idete zajedno!”. E onda sa odraslima idemo u kino zajedno, išli smo kolektivno, idemo kolektivno, sva mahala, u kino, sve žene u kinu i to je ogromna sala i pozorište tamo. I bio je takođe jedan kulturni klub, pjevačko društvo Zahumlje, najstarije u Crnoj Gori isto njegov belkanto to su išle moje sestre i tako dalje. Dakle, bilo je puno tačaka, a najvažniji za mene od tih punktova, čim sam počela kako da čitam, svi smo čitali, bila je biblioteka. E to nam je bio kao neki hram kulture.

Obrazovanje i mladost

Gledala sam Čarobnjaka iz Oza na primer. Čarobnjaka iz Oza sam najviše volela u osnovnoj školi... Puštani su i kaubojski filmovi. A u školi su bili drugi filmovi, prikazivana je Oklopnjača Potemkin, to smo gledali desetak puta, i partizanski filmovi. Ali u gradu je prikazivan repertoar zapadnjački, italijanski, jako puno italijanskih filmova. I koncerti, ja se ne sećam nikakve vojne muzike, nego koncerti, čak ni gusle ne volim. Gusle su mi i do današnjeg dana daleke i ne volim uopšte to. Ali razni koncerti su bili. Išli smo u Zahumlje da gledamo koncert belkanta, uglavnom ta vrsta muzike. A bili su i koncerti koji su povezivali jugoslovensku zajednicu, to su bili koncerti poput Pesme leta.

Za mene je bio najvažniji rok. Odnosno, antiratna buntovna muzika koja je nastala sa Vijetnamskim protestom, to mi je najvažnije. Dobro i hippie, ali i Bob Dilan i Džimi Hendriks, eto moj život i mladost je odredio taj američki otpor ratu. To su nam bili heroji, meni makar i nekim ljudima sa kojima sam se ja družila najvažniji. Ali evo volele smo i ove u Sovjetskom savezu, doduše one koji su poeziju čitali na stadionima. To je meni bilo jako impresivno da Jevtušenko čita poeziju pred trideset hiljada ljudi, onda sam ja dobila nagradu za neku poeziju, to nije bitno, mislim u osnovnoj školi. I onda sam otišla na godišnjicu, nagrada je bila Desanka Maksimović. Otišla sam u Valjevo, prvi put u Srbiju, četrnaest godina kad sam imala. Ja sam videla kako Desanka Maksimović čita poeziju na stadionu, to je za mene bilo tako predivno.

Tako da ta Jugoslavija, sa jedne strane ono gore, ta država, što ja nemam pojma šta je bilo, niti me zanimalo šta oni rade. Ali bio je drugi duh, kosmopolitski, koji se negovao. Pitali su me: "Nećeš u partiju, nećeš u omladinsku organizaciju?" "Pa naravno da neću u omladinsku organizaciju, neću da idem u omladinsku organizaciju". Nikad nisam bila u toj organizaciji, samo u pionirima, to je bilo obavezno. "Dajte mi maramu", to je baš simpatično, a inače ništa, nikakav drugi oblik. Nisam imala afinitet i nisam volela ljude koji su išli u te organizacije, jer su oni bili oportunisti. A nisu bili dobri drugovi i drugarice, i nisu voleli da se solidarišu sa nama koji smo na primer pravili neke male štrajkove, prekid rada u školi u gimnaziji i mi smo rekli: "Mi s njima nećemo da se družimo". I to je bilo bitno da si ti u tom sistemu.

Pamtim dan polaska u školu, to je septembar, jako divno, ja mislim da pamtim, bilo je dosta militarizma, ali pamtim ogromno uzbuđenje. Pa ti kupe cipele, pa ti te cipele nosiš bog te pita koliko. Moje najveće uzbuđenje bilo je kad sam upoznala moju učiteljicu Dragicu Draganić, obožavala sam je. Obožavala sam je, mi smo je svi obožavali. Ja sam je posećivala svaki put kad sam otišla. A onda sam ja učila, išla sam kasnije u osnovnu školu na sever Crne Gore, i to mi je bilo predivno. Sestra je radila u jednom selu, pa sam tamo išla u školu, sve je bilo divno. Išla sam u Nikšiću, a tu jednu godinu, kada je moja sestra koja je završila učiteljsku školu otišla da radi, rodila je čerku, a njen muž je otišao u vojsku pa sam ja onda otišla kod nje.

Sestra Senka, jedanaest godina starija od mene, onda ja i Tanja, njena čerka. Jedanaest godina mlađa od mene, jako bliska.

Kod sestre je bilo kao kod kuće, majka je stalno dolazila. Jako sam se zbližila sa nekim devojčicama iz tog kraja, nemam ja uopšte taj problem komunikacije zato što te uče od malih nogu da možeš sama da naučiš da komuniciraš. Da ne možeš da tražiš

zaštitu od mame i od tate. Na primer potučeš se sa nekim dečakom, kažeš: "Mama on je mene udario" ona kaže: "Udari i ti njega". Kažem: "Čime" "Uzmi kamen". I tako te uči kaže: "Šta meni pričaš, još jednom ako pričaš ja ču te...". Ne može to tako, ne mogu roditelji da te stalno štite. Drugačija vrsta vaspitanja je bila, totalno drugačija.

Tri godine sam bila u Braću Ribar, a onda sam bila još jednu godinu na severu kod moje sestre, ali dobro, uglavnom je to u Nikšiću, u mom kraju, blizu moje škole Braća Ribar, i posle sam u gimnaziju otišla. I to mi je divno isto kao u osnovnoj školi.

Meni je bilo najvažnije što je bilo puno sekacija, van škole, van obavezne nastave, imaš literarnu sekciju, imaš likovnu sekciju, imaš sekciju za fiskulturu i tako dalje. I ti onda tamo pronađeš osobe koje su ti bliske po afinitetu, i sa kojima pišeš poeziju, čitate poeziju. Ja sve znam moje drugarice iz tog kraja i drugove koji su bili, mala je to bila literarna sekcija. Eto tako, mi smo se jako ponosili time da pišemo, da čitamo, da pročitamo nešto pa da o tome diskutujemo. Eto to je to, svako piše poeziju to mi je najvažnije bilo. Dakle i nastavnik, ne znam ni kako se zove, koji nam je držao tu sekciju kako je bio otvoren. Meni je taj sistem kolektivnog sporta jako bio bitan. Onda priprema za slet koii je bio svake godine, svaki grad je imao svoj slet, to je sad 25. maj. Bitno je ti radiš ritmički balet, ritmičku gimnastiku i to je sve neko zajedništvo koje nije bilo kompetitivno, to nije bilo ovaj takmičarski sport, i ja mislim da je to velika vrednost da je sport dostupan svima za razvijanje duha i razvijanje tela, meni je to fantastično. Taj koncept sporta mi se jako dopada.

Stalno sma bila članica literarne sekcije. I onda sam posle toga nastavila da idem u sekciju kulture u gimnaziji. I tamo sam nastavila da idem u sekcije. Meni je to bilo fantastično zato što nije imalo nikakve veze sa klasnim statusom. Znači nikome nije padalo napamet da malo više ističe svoj klasni status.

U Nikšiću isto u gimnaziji. Stojan Cerović ta se zvala škola. Išla sam u društveno-humanistički smer.

Meni se život promenio zato što sam upoznala neke nove ljude, nove drugarice iz grada, i drugove. Nisu bili samo iz grada nego se dolazili izvan Nikšića iz nekih sela, i to mi je bilo jako zanimljivo, i drugo što je to humanistički smer i to mi je totalno drugačije nego kad ideš u neki tehnički, prirodno matematički jer tamo dolaze najbolji đaci. A mi koji smo bili na humanističkom mi nismo bili najbolji đaci. Mi smo bili oni koji vole da lutaju, da idu gradom, da idu u biblioteku, da prave male štrajkove. I niko od nas nije imao neka velika očekivanja.

To su bile jako bezazlene pobune, to nije bila nikakva pobuna protiv profesorki ili protiv škole, nego je bila pobuna sledećeg tipa: našoj drugarici Lidiji je bilo jako loše, bila je depresivna, jako tužna zato što mi znamo da ona nije imala prava da izlazi mnogo iz kuće. Ona nije imala slobodu da ide gradom kad hoće, da ide na korzo a ja sam imala svu slobodu, onda sam ja nju izvodila stalno. Ja sam sve moje drugarice izvodila. Neke nisu imale toliku slobodu da idu po gradu kad hoće a ja jesam. I onda ja kažem: "Jao pa to je strašno, Lidiju su majka i otac zatvorili, a ja znam da je ona jako meloholična" i kažem: "Znaš šta, ja moram da idem da je tražimo tamo na Zeti, reka Zeta" a oni kažu: "Pa idemo i mi svi". To je to.

I sad mi kažemo: "Ko hoće da ide?" "Ajmo, idemo svi". I svi idemo, zanimljivo kako se formirao taj otpor sistemu. Svi mi idemo, dečaci, devojke i samo ostaju dve žene,

one su jedine bile u partiji. A to je bilo, oni su svi muškarci rekli: "Sram vas bilo, vi niste drugarice, vi ste kukavice". Ja kažem: "Nemojte da im vičete tako". One koje su bile lojalne sistemu, one su u stvari bile uspešne a mi smo onako jedna neposlušna masa, ali nije nas niko kažnjavao zbog toga. Ti odes dva sata i nema kazne. Moram da kažem da je bilo profesora humanista, izvanrednih. Ja sam išla kod direktora kad je jedan profesor književnosti mene maltretirao jer sam mu rekla: "To što vi pričate nije tačno. To nije tačno niti vi to znate da nam objasnite", bio je šokiran.

Ja sam rekla ocu a on: "Ako možeš, ti stalno se žali, buni se, stalno se buni". Tako da stalno te huškaju da moraš da tražiš svoje pravo, i za sebe pravo i pravdu za druge. I da je to jedan normalan čin, tu nema nikakvih problema da uopšte ne moraš da misliš o tome kakve će biti posledice. I u srednjoj školi sam bila jako zadovoljna. Isli smo svaku noć na korzo. Nismo imali para, ako je to za kafu onda zajedno radimo, pijemo. Onda, drugarica je imala više para pa nas je ona vodila na kafu i tako, davala nam je i čokoladu. I sad sa tom drugaricom, ona je u Podgorici, komuniciram. Dakle moram da kažem da mi tada nisam uopšte videla neku klasnu diferencijaciju, drugačije klasne statuse, jer je ipak bila sramota da se pokazuje imovno stanje, makar je to bilo meni nekako vrlo jasno.

U školi smo slušali klasičnu muziku. Klasičnu muziku smo slušali na časovima i učili smo o tome i to mi se jako dopadalo. Iako sam volela rok, klasičnu muziku do današnjeg dana najviše slušam. Onda profesor kaže: "Ajde danas da slušamo" one velike ploče longplay. Kažu đaci: „Nama je to dosadno, nećemo to da slušamo, to je dosadno“. A ja kažem: "Profesore, da li mogu ja da uzmem kući jer niko neće".

U kući smo imali gramofon i ja sad kažem: "Bože kakva je ta muzika. Kako je to veličanstveno", i ja uzmem puno tih ploča. Jednom noću ustanem ja, a majka ovako kaže: "Ha! Kako je lijepa ova muzika" "E to ćemo zajedno da slušamo". "Znam ja", kaže, "čitala sam ja", tako da je to bilo divno. "Da slušamo sad Šopena, ajmo sad da slušamo Čajkovskog, ajde sad da slušamo..." Dakle to je bilo jako simpatično što je postojala mogućnost da steknem tu veliku vezanost za klasičnu muziku, a i moja sestra isto. Kad god da ima koncert, mi idemo obavezno. Ja sam volela i izvornu muziku svaku, i crnogorsku i albansku i indonežansku i nepalsku i peruansku, to je ista stvar, znam dosta o narodnoj izvornoj muzici.

Pored ove lektire obavezne to nije bilo uopšte toliko bitno. Ja sam išla u biblioteku i bibliotekarka mi je bila važna, zvala se Vera Cerović. I ona je bila zaljubljena u Mirku Kovača, književnika iz Nikšića. I ja sam znala da je ona bila zaljubljena i stalno je nama govorila: "Da ti ja kažem šta ćeš da čitaš", ona je satima provodila sa svakim koji je hteo, možda se ona iživljavala, ali meni je to bilo super. Tako da je jako važno čitanje. To mi je sestra davala, a ja sam čitala, meni je francuska književnost bila užasno bitna, čak bitnija nego italijanska, ali francuska književnost, Flober, i tako. Razne književnosti i ruska i francuska i... Onda je otac rekao: "Pa dobro, treba da čitate i Džeka Londona". Ja kažem: "Tata ja ne mogu to da čitam to mi je dosadno. Ja sam to čitala u osnovnoj školi". Bitno je to da je ta kultura čitanja, televizor nam nije bio baš bitan.

Radio je bitan. Radio da ti стоји van kuće, ti staviš radio i slušaju svi radio. A najviše smo voleli radio drame, pratimo. Pa onda neke emisije kao Veselo veče. Radio drame sam najviše volela i sad slušam radio drame isto. Ne mogu da zamislim da neko nema tranzistor, i nema više takvih tranzistora kao ranije. Dakle kako se više pažnje posvećivalo tome da učiš, da razmišljaš, da kreiraš, da izmišljaš i da ti nije sve servira-

no. I stalno moraš da zaradiš i tako dalje.

Mislim da je meni najvažniji bio internacionalizam, meni je najvažnije šta se dešava, šta je bilo u Vijetnamu. Najviše kad je bio glad u Bijafri, Nigeriji, to me je jako impresioniralo i mene je zanimalo ono što se dešava na planeti. Mene je to zanimalo, moram da kažem, da je to bez obzira što je taj internacionalizam u SFRJ bio odozgo nametnut. Ta činjenica da ti u emisiji vesti slušaš prvo šta se dešava na planeti, dvadeset minuta ili nešto tako. To razvija određene horizonte kosmopolitske. A vesti iz Jugoslavije, to je bila ta njihova liderска pozicija. Ja to nisam shvatila zato što se sve dešavalo na nivou te njihove partije i ja nemam nikakve veze sa tim, nikakve nisam imala veze i vrlo sam rano shvatila da ako ti nećeš, onda ti imaš za to da platiš određenu cenu, imaš rizik da preuzmeš. Moj otac je Tita stalno ogovarao, stalno su ogovarali, pričali glasno. Meni to nije bilo zanimljivo, meni je bilo zanimljivo šta se dešava na planeti.

Kako je to da se skupi 300 hiljada, koliko je bilo na Vudstoku ljudi, eto to je bilo meni najvažnije, najživlja stvar. I kako sam potrešena bila, strašno sam bila potrešena kad su tenkovi išli u Prag. Bila sam osmi razred, bio je jedan kolega moje sestre, ona je tada već počela da radi u fabrici u željezari, Miroslav, inženjer iz Češke, stalno je dolazio kod nas. Jeo je i živeo, ili negde drugde, u radničkom hotelu. Ali on je dolazio stalno, ne znam da li je bio dečko moje sestre, ne znam stvarno, nemam pojma. Ali taj Miroslav nam je, toliko smo se mi kao porodica zблиžili, stalno, svaki dan skoro, dolazio.

I tog dana Miroslav dođe, mi vidimo, otac kaže: "Eto pa to je strašno, to je užasno da uđu tenkovi u Prag". Mislim to se meni strašno urezalo, ja sam mislila gde će sad Miroslav, ili Gagarin kad je otiašao u svemir, to je bilo ranije, zanimalo me sve što se dešavalo: mi smo deo planete. Mene ne zanima da li će se udati, da li će da radim, da li imam dečka.

Ja mogu da izlazim gde god hoću, kako god hoću, ja sam se najviše družila u srednjoj školi sa slikarima. To jest sa onima koji su završili umetničku školu u Herceg Novom i svi su slikali. Svi su posle došli na akademiju, nije bilo protekcija nego je to bilo po zasluzi, nisu bili sinovi i čerke funkcionera, sinovi, muškarci uglavnom. Eto to su mi bili drugovi pored mojih drugova iz škole, iz gimnazije, jako smo bili bliski, stalno smo bili zajedno. I bilo je jako romantično, i moram da kažem da su tu bili i profesori, neki od njih su stvarno uticali, jedan od njih je fundamentalno uticao na to da studiram filologiju. Zato što sam ja po onome šta nam je onaj čovek predavao istoriju i latinski Slavko Bojanović, on je bio za mene fascinantna figura. Bio je ono šta treba da bude prosvetni radnik.

To mi je bilo ogromno otkrivanje, on mi je davao stalno literature da čitam. Ja sam mislila evo sad će ja da čitam, sad će ja da studiram latinski, grčki. On je rekao: "Molim te...", taj profesor mi je rekao: "Molim te, molim te da studiraš latinski, da studiraš klasične jezike. Ja kažem pa čekaj i kažem tati: "Pa dobro tata, ja bih da učim taj latinski jezik, klasične jezike", a on kaže: "Znaš šta, to je lijepo i to, ali klasični jezici su za one koji imaju para. Oni koji mogu da žive samo od toga a ti uči jezike, ali neke žive jezike".

Prelazak u Beograd

Moja sestra Jelka me je odvela u Beograd, prvi put '68. godine, jer ona je imala službeni put, radila je u Železari. Ona me je odvela i rekla da ima svoje drugare koji su iz Podgorice otišli u Beograd, i da mi idemo kod njih. A to je bio maj '68. Beograd je bio studentski grad i tamo sve neke bradonje, sve neki neobični ljudi, muškarci neki. Ja ne znam gde smo mi spavale, možda smo putovali jer nemamo para mi da ide... I onda sam videla sve neke buntovnike, eto to je bila '68. Ali da, ja ono što znam jeste da smo ih svi obožavali. Za moga oca je to bila pobuna u glasnom smislu. I on je rekao: "Da, da, da sad će oni Titu doći glave".

Ja sam '68. bila u osmom razredu, ali to je kao duh bilo jako, jako bitno. Posle toga meni je bilo jako drago što su neki drugovi moji koji su bili ti slikari neobični, koji su studirali slikarstvo imali dugu kosu, to je bilo simpatično. Mislim, prvo ja kažem: "Hajde kod mene kući". Kaže: "Kako? Vidiš kako izgledam", kažem: "Kakve veze ima kako ti izgledaš to nema nikakve veze". Ja kažem: "Da si mi momak, ja te ne bih odvela kući, taman posla, to je malograđanština" Kažem ja: "Ti si mi drug, hajde sa mnom kući". I dođe, kaže otac: "Vidi kako lijepu kosu ima", moj otac volio je to, što je isto bilo jako bitno.

Nisam pauzirala između gimnazije i fakulteta, upisala sam filologiju, da, septembra 1972. godine.

Ja sam uzela studentski kredit. Nisam imala potrebe da vratim zato što sam završila u roku, i oni koji završe u roku ne moraju da vrate. I od studentskog kredita koji je bio jako nizak, mnogo niži nego što su na primer bili studentski krediti iz Srbije, iz Hrvatske, iz Bosne, posebno iz Srbije. Onda je taj studentski kredit bio dovoljan meni za osnovne stvari jer sam živela u studentskom domu. Ja sam živela u studentskom domu, najviše sam bila u Studentskom gradu, kako puno sam radila preko studentske zadruge, a imala sam veliko iskustvo rada u srednjoj školi. Išli smo na more da radimo, nismo mogli sebi da omogućimo da letujemo.

Znala sam da želim to. Ja sam znala jer meni je to bio nastavak ili proširenje horizonta kosmopolitizma. Neću da idem na istoriju, a volim istoriju. Mislim da je istorija važna. Nemam talenat nikakav prema prirodnim naukama, matematika, fizika, hemija ništa. A eto tu su jezici. Ono što me može povezati sa planetom što više, sa drugim ljudima. Da, i znala sam odmah šta će da studiram, da. I to da studiram jezike koje nikada nisam učila, ja sam u srednjoj školi samo učila ruski jezik. Ja sam upisala jezike koje nisam učila, italijanski, španski.

Imala sam jednu drugaricu, koja je bila iz Zemuna, ona je studirala antropologiju, odnosno etnologiju, Radmila. Ona je bila rođaka daleka, nekog zeta, nije bitno. Postale smo drugarice jer je ona svakog leta dolazila u Crnu Goru, meni je Radmila bila fantastična mislim, i luda, otkačena potpuno. Ona je rekla da čim dođem u Beograd da odem kod nje u Zemun. Oni su isto crnogorska porodica, koji su kolonizovani posle rata i tako, njen otac i njena porodica. I onda sam ja upoznala Zemun.

Tako da sam tamo odmah upoznala neke drugare iz tog perioda i sad imam neke Zemunce, neki su otišli vani. To je bilo vrlo kratko kad sam bila kod nje, ali sam tada stekla veliki afinitet prema Zemunu, verovatno i prema srednjoj Evropi i tako dalje. Onda

sam ja odmah prešla u studentski dom, dok je bila mogućnost da dobijem studentski dom. Ali sam stalno održavala vezu sa njom i onda je počeo moj život noću. Ali nisam prve godine baš izlazila jer sam imala potrebu da vidim da li mogu sve ispite da dam u roku. Po čitav dan sam imala na filologiji jezičke vežbe. Ja sam jako disciplinovana bila i onda sam rekla da mogu.

I kad sam videla da sam u junu sve ispite dala, nisam čekala do septembra, rekla sam: "Sad možemo da radimo šta hoćemo". Sa Radmilom sam izlazila i meni se nije dopadala ta atmosfera, nije mi se dopala ta atmosfera na Filološkom fakultetu, ja sam više volela da idem na Filozofski, tamo je drugačija bila ekipa ljudi.

Ja sam zapravo videla da su studentkinje filologije teške malograđanke, one su samo gledale da se udaju i onda mi je to postalo odvratno. Da imaju dečka, ne znam, da idu na neke igranke, šta će na igranke da idem, idem u diskoteku, taman posla. Pošto u Nikšiću nisam imala diskoteku, meni je igranka sinonim za malograđanštinu, i za to da se ti muvaš sa frajerom, mislim svašta, da igras s nekim. I onda sam shvatila kako je to divno da ideš u diskoteku i onda sam počela sa Radmilom da idem po svim diskotekama, toliko sam diskoteka obišla, i onda sam našla svoju diskoteku Cepelin.

Videla sam ekipu koja dolazi, koji vole tu muziku, išli smo tako kultno, određenim danima kad nije gužva, kad se ne pokazuješ, kad niko nikoga ne muva, kad ti slušaš muziku i kad si ti posvećen. Jako je puno bilo ljudi u ovom gradu, svi užasno otvoreni, koji nikakve veze nisu imali ni sa partijom, ni sa omladinskom organizacijom, ni sa čime od toga i ono što nas je najviše spajalo bila je muzika koju volimo. Ja kažem ne mogu da odlučim, ja više volim da slušam Stonse, a Bitlsi su mi tako sladunjavi, i tako dalje. Meni se sviđa i soul, bluz, Mik Džeger, išla sam na koncert. Dakle, politički sam se opredelila posebno za Bitlse, tu je bio Džon Lenon.

Eto, to su nam bile užasno bitne rasprave. I onda su oni satima, to su mi drugovi i drugarice iz diskoteke Cepelin, pričali kako se koja ploča izdaje, gde. To su stvarno frikovi, svi su bili studenti, svi su bili blesavi. I prvo je meni bilo užasno bitno da nema te atmosfere napetosti, da se ne erotizuje atmosfera, meni je to jako naporno. Da se vi muvate, to je stvarno bilo, to je meni bilo jako strano. Dakle da se ti muvaš, da imaš dečka, da imaš instituciju dečka. I ti sad kažeš, pa čekaj, kako je to moguće da imaš instituciju dečka, to znači da se ti kao žena pripremaš samo da se udaš, i studije ti trebaju da se ti bolje unovčiš.

Kad sam to upoznala u određenom krugu u Beogradu, meni je šokantno bilo patrijarhalno, tako šokantno da sam ja onda rekla себи: "Ja će da idem sama". Kad nema mojih drugova ja će da idem sama, ja znam šta se dešava, idem sama. Ideš tamo i muškarci stoje i gledaju, pa idem i ja da gledam. Neću nikoga da gledam, ne. Ali kako to, znaš slobodu, ja imam slobodu da se ja krećem kuda god hoću. Ovaj grad Beograd je stvarno bio kosmopolitski grad, dakle zaista, zaista puno mojih drugova i drugarica su ili umrli ili otišli, ali to je veliko blago što sam imala. Neki su živi, s onima koji su još tu održavam i dalje kontakte. Ali ta vrsta kulturnog pluralizma je bila neverovatna.

Znači za mene je bila bitna pobuna i da nema te patrijarhalne matrice, da se tu sad stvaraju institucije braka, institucije da ti upoznaješ sa porodicom nekog tamo koji ti se dopada, i tako dalje. To mi je bilo strašno konzervativno, jako konzervativno, ja se nisam družila u Beogradu sa ljudima takvim.

Jednom se desilo da neki dečko dok smo izlazili kaže: "Pa ja bih voleo da te upoznam s mojom mamom" kažem: "Šta će mi tvoja majka" kaže: "Kako misliš?". Ja kažem: "Ne, ne niti ču te upoznati sa mojim roditeljima", on je bio šokiran. Kažem: "Ne idem ja po kućama kod roditelja". Što je tačno jer je to mnogo konzervativno, ali ja mislim da sa ljudima s kojima sam se u Beogradu družila i ovaj grad kad ti pomisliš kakav je ovo polis bio, grad-polis, grad koji priznaje drugost, grad koji otvara vrata, ja sam takve ljudi birala.

Kad pomislim kako je ovaj grad bio otvoren i divan, to je zaista impresivno. Najviše sam išla u Suboticu, tamo su mi bili sestra i brat, tako da je meni i Subotica postala drugi grad, jer to mi je daleko da idem, nemam para da idem u Crnu Goru a nije bitno imaš sestruru u Subotici, i danas Subotica je moj grad.

Kad sam diplomirala, radila sam. Išla sam autostopom. Obišla sam Evropu autostopom sa Radmilom, sa Radmilom smo išle autostopom i radile smo. Išle smo u Austriju, radile smo u nekom hotelu užasnom, odvratnom, pa smo zaradile i išle u Italiju, pa smo stalno tako putovale.

Kad sam završila školu, fakultet, onda sam imala neke drugarice sa fakulteta, neke sam imala takođe sa Filološkog. To su bile baš divne žene, divne studentkinje iz Beograda. Onda sam rekla znaš šta, one su imale para, ne znam kojeg su one klasnog porekla, stvarno ne znam.

One su rekle: "Znaš šta, pošto ti nemaš da studiraš, da nastaviš da studiraš kao mi postdiplomski" to su žene koje su imale bogate roditelje sa puno para. Jedna od njih mi kaže: "Ja radim u jednoj latino-američkoj agenciji i želim da ti radiš na tom mestu". Ja kažem: "Ali ja ne znam španski". To je bilo moje prvo radno mesto, čim sam završila, 1977. godine, onda sam otisla da radim тамо, nisam znala ni da kucam, ni ništa. Prensa latina agencija i tog čoveka koga sam upoznala, on je Kubanac, jedno od mojih najdivnijih iskustva, održavamo kontakte, bio je nedavno u Beogradu. Ako mogu da kažem on mi je bio profesor, visoko obrazovan, to je bilo u njegovoj porodici. U jednom velikom stanu, on je meni svaki dan davao lekcije, kažem: "Ne znam, ja ne mogu da radim, ja ne znam ovaj jezik". Ja sam znala pasivno, malo znam, to ne mogu, pravo da vam kažem. "A da li ti želiš?" ja kažem: "Da, želim". "E pa kaže, onda ćeš da učiš".

Ja sam završila istovremeno i turističku školu za vodiča. Vodila sam grupe po Italiji preko puno agencija, honorarno. Po Španiji sam više sezona bila, preko Jugotursa. To je bilo privremeno, povremeno. Pošto su me uvek hvalili putnici, jer sam jako puno učila, odem negde pa moram da učim, pa da prevodim, da naučim šta je bilo na tim mestima. Ja sam se zaljubila u Kordobu, to je moj grad postao. I sad kad idem u Španiju, idem opet u Kordobu i uopšte u Andaluziju. I onda sam išla, i u Maroko sam išla kao turistička vodičkinja.

Ali najzanimljivije mi je bilo '78. kad su mi dali šest meseci da radim na Kanarskim ostrvima. To je bilo veliko kulturno i drugo iskustvo i onda sam ja ustvari upoznala sloj jugoslovenskih ljudi koji nisam znala, tu rastuću birokratiju.

Nekoliko godina, dok sam god mogla, a pošto ja nikad nisam imala stalno taj posao, a potom sam nekoliko godina radila u prescentru kod stranih novinara i agencija, nisam radila nikad u jugoslovenskoj firmi.

Nisam bila nikad u nekoj instituciji. Nego sam stalno radila u kapitalizmu, stalno sam imala posao. Stalno sam sebi proizvodila posao, tako da je meni to postao jedan stil životni. Ja sam onda radila na italijanskom jeziku, onda u špansko-engleskoj agenciji, latinoameričkoj. Pa sam onda davala časove diplomatama srpskim, više ja ne znam koliko poslova sam ja radila. A nekada i po tri posla.

Stalno sam bila u Beogradu, samo sam putovala dok sam radila kao turistički vodič. Ali je moje najvažnije mesto još od studija u Beogradu, pored diskoteke Cepelin, bio je Studentski kulturni centar. Tako da je zanimljivo da je partija odlučila da napravi jedan geto, to je geto za nas koji smo drugačiji da bi nas kontrolisali. Tu su dolazili ljudi iz Zagreba, iz Ljubljane, iz Prištine. Ali meni je bilo jako zanimljivo kako oni pričaju protiv režima, kako oni kritikuju, koji su to mislioci. Svi ovi filozofи iz Zagreba, pola nisam ni razumela šta pričaju.

Ja sam već to u '87, '88. a već od '85. počela sam posećivati političke tribine. Tamo sam upoznala mnogo, mnogo ljudi iz Međunarodne solidarnosti, najviše sam se družila sa Latino-amerikancima i sa Palestincima. Tako sam upoznala Čileance, sad se puni pedeset godina, 11. septembra, pedeset godina od ubistva Aljendea i to je bio potpuno novi horizont da pričaš španski, da učiš španski, ja sam non-stop bila sa njima.

I oni su nama davali besplatne časove. Svi obrazovani, svi su bili političke izbeglice. I oni su pravili veće Međunarodne solidarnosti sa nekim pokretima za oslobođenje, Gvatemala, Salvador i naravno, Palestina. Sve je to meni izgledalo fantastično, kažem šta je ovo, kako je to moguće. I te avangardne pozorišne predstave i sve ostalo. I kažem, pa dobro ako je geto, u redu, neka bude i geto. Ja sam išla non-stop sa njima.

Propustila sam taj čuveni feministički skup '78. godine Drug-ca, jer sam tad bila u Španiji, a mnogo mi je bilo žao. Ja znam mnoge osobe iz tog perioda, upoznala sam ih kasnije. A sve su moje drugarice pričale: "Jao kako je bilo, kako je bilo fantastično". I to se sve dešavalo u Studentskom kulturnom centru.

Onda sam bila u tim krugovima latino-američkim, odnosno čileanskim, Tada je počela velika kriza, nestaćica. I ono što me je šokiralo bilo jeste način na koji je smrt Josipa Broza Tita narod doživeo. Išla sam po gradu i mislila sam, evo to je ta patrijarhalna, struktura društva u kome svi plaču za ocem koji je o njima brinuo. Za uzvrat tražio poslušnost, a davao je i prostora za slobodu, evo sad će da bude užas. Očajna sam bila, gledajući njihovu tugu. Ja mislim da je to bio rastanak s periodom blagostanja i ljudskih prava. Šta znači ludska prava, rad, radna prava? Evo sada mogu da kažem nije bilo svuda jednak. Ja sam imala oca koji je govorio o Kosovu.

Šta je ovo, koja je ovo struktura feudalna, koji su ovo ljudi, svi kukaju, svi plaču. A ja sam onda počela da se smejem, moje drugarice kažu: "Nemoj molim te, istući će nas". Da li je moguće da je bila takva kolektivna infantilizacija. Da ti zavisiš od toga da te od milosti, evo tebi ovo, evo tebi ono u zajam za poslušnost. I ti ćeš da budeš taj koji ćeš da dobiješ ono što tebi treba, a tebi ne trebaju ni sloboda, ni odgovornost. Kako mi je bilo teško. I onda jako mi je bilo teško 1981. godine. Meni je otac 26. februara dobio moždani udar, oporavio se i onda je došao kod mene. Stanovala sam sa Čileancima i on je to sve znao. Kaže: "Hoću da razgovaram". I politički razgovaramo tako i kaže on: "Gotovo je s Jugoslavijom", ja kažem: "Što Žiko? Kako misliš gotovo je s Jugoslavijom." A on: "Gotovo je nema Jugoslavije više, ubiće onaj narod". Ja kažem: "Koji će narod ubiti?" "Eno ih tenkovi na Kosovu idu". Ja kažem: "Kakvi tenkovi?" bio je 26. februar

1981. kad su tenkovi išli da guše pobunu.

On je rekao: "Znate šta, nije vam ovo proleterska država ako to mislite. Ovo vam je nacionalistička država." "Nije vam ovo šta vi mislite da je to država. Vidite da je bitno na funkcijama koja je koja nacija šta je koje nacije, a to meni nije bitno nego imаш li ti klasnu svest, imаш li ti klasno biće, hoćeš ti internacionalizam." Kasnije sam se počela jako politički vezivati za jednu grupu ljudi u Beogradu, bila sam u Studentskom kulturnom centru.

To se događa već krajem osamdesetih, a ja sam pre toga bila sa grupom ljudi sa univerziteta, Otvoreni univerzitet i onda bile su zabranjene da se pojavljuju određene teme, neki disidenti nisu mogli da se pojavljuju. Na primer Đilas. I neki drugari me pozvali na njegovo predavanje, to je sve ilegalno u neku ruku. I mene je to tako vuklo, kažem: "Hoću, doći će, kako ne". To je bilo aprila 1984. i dođe Đilas.

U stanu druga našeg, mali stan iznajmljen. Tema je bila: "Geneza nacionalizma, nacionalizam u Narodnooslobodilačkom pokretu" i on je počeo da priča o tome. U dvadeset i nekoj minuti je došlo desetine policajaca sa uperenim puškama. Tada su disidenti bili sa levice i desnice, moji su bili levičari. I nas su sve odveli, eto to je moje prvo hapšenje.

1985. godine je moj otac umro. Meni je bio simpatičan taj odnos sa njim kao političkim drugom. Da imam slobodu da svoje političke prakse i stavove iznosim. Njegova sahrana je bila svečana. Eto umire čovek, umre čovek koji je živeo kako je htio i kako je bio u skladu sa sobom. Najdramatičnije mi je bilo što smo mi sestre sve bile u crnini. I odjednom dolaze neki muškarci koji su isto u crnini, svi u crnini, ja gledam. Ja sam znala da ima u Crnoj Gori običaj, tužbalice su kad žene tuže, a muškarci leleču, muški lelek. Ovako su se samo javili: "Mi smo drugovi vašeg oca sa Golog Otoka".

Nisam pratila što se događa na Kosovu možda zato što sam imala jedan otklon prema onom što se dešava. Više me je to otac podstakao da počnem da o tome razmišljam. Počela sam da pričam posle sa nekim mojim drugaricama u Beogradu, različitim vrstama političkih orientacija. Ima nekih koje su pravile slave, tradicionalni građanski sloj u Beogradu voli slave. I to je bio otpor prema establišmentu. I ja sam pitala neke od njih: "Vidite šta se dešava?" i bila sam malo šokirana kako im je stav neprijateljski. Nekako sam slutila nešto što me je podsećalo na masakr Palestinaca u logoru Sabra-Šatila.

Pripreme za rat, devedesete, aktivizam

Osamdesetih je bilo strašno, užas jedan. Ja sam išla u Udruženje književnika Srbije sve da slušam, išla sam na sva mesta, gde god sam mogla, morala sam da radim stalno, da prevodim, da živim. Odlučila sam da pomažem tim Čileancima. A videla sam da dolazi slom, da se on već priprema, partijska struktura je potpuno monopolisala svu moć. Oni imaju sve u svojim rukama i odjednom gube, nema kredita. Nema, Tito je otisao i nema više načina da se dobiju ta sredstva, kako će oni da sačuvaju moć, kako će oni da nastave svoju karijeru, nisu to više komunisti idealisti poput partizana ili španskih boraca.

Hoću da kažem da je legitimacija nove moći dolazila preko intelektualne elite, i njima je bio idealan Milošević, idealan lik koji će njima da ostvari tu viziju, s tim načinom kojim on retoriku najgoreg staljinizma pretvara u nacionalističku na Kosovu, onu nacionalističko-mitsku. Ja sam bila jako uplašena, iako neki tvrde da se nije pripremao rat, znam da se jako puno pripremao. Neke moje drugarice književnice odlučile da se tome javno suprotstave. I onda sam videla kako nišane ljudi u Beogradu.

Jednom sam bila sa Biljanom Jovanović, bila sam jako bliska sa njom, a tu je bila i bila i Radmila Lazić. Rekle su mi: "Ajde ideš s nama. Ideš u Dom omladine". A ja: "Idem, zašto da ne?". Mislim da je bilo 1990. godine, mislim da je bilo proleće, onda su ti strašni pesnici počeli. Milan Komnenić pesnik i ovi neki s njime prete nekom Aliji, ne znam ni ko je taj čovek, neki Albanac. A Biljana kaže: "Ajmo sad da vičemo 'Fašisti! Fašisti!'". A Komnenić kaže: "Vidi ovih budala". Svi se okrenu prema nas tri. Govore: "Vidi ovih budala šta rade, Šiptare brane".

U aprilu 1987. godine javile su se tenzije, mene je zanimalo da čujem i jedne i druge. Odem tamo posle posla, i mi tamo zaglavimo čitavu noć i vidim policiju, pet kordona policije. Beograđani pljuju na Srbe. „Pa došli su ljudi nešto da nam kažu”. Rekli su mi: "Ne smetaju nama Albanci, nama smetaju ovi komunisti, ovi iz partije". Shvatila sam da oni imaju socijalni problem. Tek, otisla sam kući, a ujutru čujem: "Srpski nacionalisti nahuškali narod s Kosova, Srbe i Crnogorce i uhapšeni su neki od njih". Ukidao se prostor za one koji su dolazili iz socijalnih klasnih pozicija. I odvraćala se pažnja od tih ozbiljnih ekonomskih problema, pretvarajući sve probleme u etničke; na delu je bila manipulacija problemima.

To su radili udruženo partija, armija i Srpska pravoslavna crkva i to znam jer sam svuda hodala po ovom gradu. Onog dana kad je Milošević ispred Skupštine rekao: "Uhapsite Vlasija..." bila sam tamo, videla sam da su svi slojevi ujedinjeni u mržnji, svi zajedno, pamtim gospodu u bundi, tada je bilo neko zimsko vreme, krajem marta. Ja sam stavila bedž, namerno da bih ih isprovocirala, crveni... Mnogo sam tada išla u Sloveniju, više sam volela Ljubljalu, od Zagreba, bila mi je bliska Ljubljana. I kažem: "Možda će da pogledaju, pa da me lupe", no oni su bili u transu.

Kad kažu kako se rat dogodio, da rat nije pripreman, organizovan to nije istina: rat je na svim nivoima i intelektualnom, i kulturnom, i armijskom i partijskom pripreman. Ja sam preživela to svo vreme, ono kad kažu kako da izgoriš kad počinje rat. Što se kaže, mi ne znamo kad počinje pred rat, eto ga pred rat počinje. Ja sam bila u književnom društvu. U grupi Žena i društvo bila sam takođe jedna od osnivačica.

I onda smo išli u Zagreb, kod naših drugarica i nastala ta jugoslovenska feministička mreža i bila sam jako aktivna u tome. I onda sam išla sa jednom ženom na sastanak mreže u Ljubljani nekoliko dana prije invazije, pre ulaska tenkova u Sloveniju. Tada mi je drugarica postala Teuta Arifi. Kasnije sam išla kod nje dole. Videla sam da je ona nacionalna romantičarka, meni je to bilo komično.

Prvog maja 1991. godine sam otišla na Kosovo zajedno sa delegacijom italijanskih pacifista i parlamentaraca. Kad su oni došli u Beograd odmah sam rekla: "Hoću ja da idem. Hoću da vam prevodim", kazala sam Aleksandru Langeru, on je na Kosovu dobio nagradu Andrej Saharov. Na moje pitanje: "Šta čete na Kosovu?" odgovorio mi je: "Idemo da vidimo kakvo je stanje ljudskih prava". Sve to je bilo traumatično. Svi su nas čekali tamo i rudari Trepče. Ali meni se najviše urezalo kad smo išli u selo Žur. Tamo sam videla da mladiće koji izlaze sa strašnim tragovima mučenja. Kad sam se vratila bilo je Borovo selo bilo i kažem: "Aleks, sve je gotovo".

Pre rata sam bila u feminističkoj grupi, i u tom Otvorenom univerzitetu, ja sam se najviše zanimala za nasilje nad ženama, ali nemam afiniteta za rad na SOS telefonu. Radila sam na SOS telefonu čim je osnovan 1990. godine. A prvi SOS telefon je osnovan u Zagrebu, prvi u istočnoj Evropi, pa sam išla na obuku blizu Zagreba. Znači naši kontakti u liniji Zagreb-Beograd-Ljubljana su neprekidni, nikad nisu prekinuti, to je fantastično. To su moje drugarice bile onda, a i sada su i u Zagrebu i u Ljubljani.

Čim je počeo rat za mene najnormalnije bilo da odmah angažujem u Centru za anti-ratnu akciju. I pre toga sam imala puno nekih akcija sa par drugarica iz te feminističke grupe protiv vojske. Idemo kad su mitinzi pa transparente stavimo drugačije da nas oni primete, onda mi jurimo, oni nas jure i tako dalje, ima puno toga zapisano u mapi Antiratnog otpora. I onda sam iz očajanja počela da smišljam kako da se što veći broj muškaraca nagovori da ne ide u rat. To je meni bilo najvažnije. Kominicirala sam i sa ženama majkama. Već sam počela da imam kontakte međunarodne, jako puno sam imala kontakata preko italijanskih pacifista, a onda su došle neke feministkinje i tako dalje.

Onda je osnovan Centar za antiratnu akciju, i meni je najvažnije bilo to kako da se pruži pravna pomoć, i emotivna i psihološka, odnosno moralna podrška muškarcima koji neće da idu u rat. Nikada nisam mislila da feministizam treba da se svede samo na određena pitanja ženska i muška, za mene je to potpuno neprihvatljivo. Na primer, vojno pitanje je za mene i rodno pitanje jer vojska oduzima novac koji bi se dao za zdravstvo, za obrazovanje, školovanje.

Ja sam svo vreme provela idući po raznim vrstama uličnih akcija roditelja koji nisu imali jasne ideološke stavove nego tražili su da im se sinovi vrate iz vojske. Zato što je JNA produžavala rok, i oni su bili očajni.

Muškarci su bili u panici da ne budu izdajnici. Neko neće zato što se boji, normalno, a ne što je pacifista. Onda kaže: "Neću da ubijam Hrvate, pa to su mi braća". Ali navikli su se da idu na Kosovo.

I tu se isto vidi koliko je Jugoslovenska federacija bila ekskluzivna, isključivala. A kad mi neko kaže: "Kako ću Hrvate", pitam ga: "Pa što si išao na Kosovo?" "Pa dobro to je drugo". "To je drugo, mislim..." To sam ja davno već shvatila, ali eto onda sam rekla, pa dobro, ovde sav posao rade žene i protiv mobilizacije.

Žene u crnom

Onda sam ja otišla na Međunarodni karavan, u mnogim sam karavanim bila, a otišla sam prvi put u Sarajevo u svom životu, na koncert YUTEL-a. Nikad mi Bosna nije bila zanimljiva, šta ču tamo, mislila sam. Ljubljani znam. Ne poznajem tu zemlju, ne. I onda vidim taj koncert YUTEL-a za mir, koncert za mir, onaj veliki. I onda kažem što će biti ovo strašno, ovi ljudi ne shvataju šta se dešava u Bosni. I onda su došle Žene u crnom iz Italije i one kažu: "Mi ćemo da stanemo danas ispred katedrale", a ja kažem: "Stvarno? Pa dobro stat ćemo ispred katedrale 27. septembra '91. godine". Nikad to neću zaboraviti. Mi stanemo i ljudi nas gledaju kao da smo mi performans. "Ovi ljudi ne shvataju šta se dešava", kažu meni Italijanke. "Stašo, oni ne shvataju šta se dešava". Kažem: "Kako mislite, ja ču sad da ih pitam". I pitam ljudе: "Jel vi znate da je rat u Vukovaru? Sto kilometara odavde". "Pa neće to u Bosnu". Kažem im: "Neće u Bosnu?!". To je toliko neverovatno bilo.

Pitaju me: "A zašto u crnini, to je tradicionalna boja, pravoslavna je". Ja kažem: "Mi ćemo toj boji da damo totalno suprotan sadržaj i simbol. Preokrenećemo potpuno, sve subverzivno. Mi trebamo s njihovim simbolima da nastupimo, ali potpuno suprotno njihovim porukama. Videćete vi kako će to ići, oni će smatrati da mi kidnapujemo njihove sadržaje, njihovu formu, biće potpuno besni pošto mi imamo suprotan sadržaj". I tako je i bilo. Onda smo bili ispred SKC, i ljudi su isto mislili da je performans. A mi smo odabrali SKC jer je to bilo rodno mjesto, prva feministička grupa je tu osnovana.

Nismo stajanja ni prijavljivali policiji. Policija nas nije registrovala prvih desetak puta. Kad su oni videli da su poruke mirovne, poruke pacifističke, "Hoćemo mir, nećemo rat", počeli su da nas registruju. Prebacile smo se potom na lokaciju Trg republike i odonda smo stalno u Trgu republike, baš tako da zauzmemo tu nacionalnu instituciju.

Kad su rekli: "Nemoj Staša u crnom", ja kažem: "Baš crno". A moram da kažem još jednu stvar, ja sam mnogo vezana za tu kulturu i te rituale simboličke takođe sa Mediteranom, iz Crne Gore. Tamo postoji jako strog ritual. A to znači ti se tako oblačiš kad nekome ideš da odaš poštú, kad neko umre, moraš da imaš određeni stajling, to je najvažnije. Da ti to uradiš tako da je to performativno.

Dakle mi smo puno imale poruka o Kosovu, kad je prestao rat u Bosni, ali i pre toga. Tako da su te poruke stalno stizale. I onda smo rekle: "Dobro, sad moramo da im idemo na noge, njima da idemo" i tako. Mnogo nam je to pomagalo svakoj od nas da preživimo. Jer je to jedna situacija u kojoj ti shvataš kako imaš poziciju strane osobe, totalne otpadnice, tuđinke. Oni kažu: "Vukovar je naš", mi kažemo: "Ne", oni kažu: "Mi smo oslobodili Vukovar" Mi kažemo: "Ne, vi ste okupirali Vukovar". Mi na transparentima kažemo: "Vi ubijate život". I tako sve što vi kažete, mi moramo da promenimo, moramo da pratimo šta vi gorovite da vam odmah odgovorimo. Na trgu da vam odgovorimo. I to je veliki posao.

Strašno je to patrijarhalno da stalno kukaš i da jadikuješ i da sebe moralno superiorno pozicioniraš. A ja kažem: "Imam sad rešenje, idem ja s umetnicima". "Sad ču ja da nađem umetnike". I jednog dana, stajale smo, bilo je to u novembru '91, dolaze neka dva mladića, videli su transparent u podršku dezerterima, i oni su shvatili da mi podržavamo protivnike rata. Pitam ih: "Šta ste vi?" a oni: "Mi smo umetnici i mi smo protiv

rata". Tako da su oni postali nama bliski, obožavam ih. Ovaj logo su nam oni izradili.

To im kažem: "Vi ćete nama napraviti logo". Evo ovo je prvi koji su napravili. Kažu: "Hoćemo, hoćemo". To su umetnici. Tako da kažem: "Znate šta, ja mislim, ja sam iz kulture '68. ja mislim da treba da se proizvede sadržaj i transparenti sve rukom. Sve rukom, jer mi sad imamo kulturu tela. Izadeš na trg i ti svoju korporalnost, telesnost možeš da iskažeš...ja ne znam da pišem, vi ćete da pišete transparente, vidite kako je to divno". Kažu: "Hoćemo". To su moji drugari do današnjeg dana. Čuveni, najkreativniji, najgenijalniji, najpametniji, svi filozofi.

Stalno mora da se stvara konsensus oko nekih stvari. Konsensus da kršiš nacionalni konsensus, da odbacuješ rat. Ti imaš odluku da kršiš nacionalni konsensus, a to znači da ti svaki patriotski diskurs odbijaš. Oko raznih sitnica možemo da razgovaramo, ali ne može ako nemaš konsensus oko toga da se rat vodi u tvoje ime, da ubijaju, da troše tvoje pare, to je osnovno.

Eto ta tri momenta, uvek ne u naše ime i kako se prenosi subverzivna politika. I da se stalno sa manjinama povezuješ. Manjinama na svim nivoima, ne mislim samo etničkim. Nego seksualnim, kulturnim, političkim i da ti je to stalno tvoja ljudska zajednica. I taj dečko je to razvijao, mi smo razvijali i mislim stvarno je istorijska ličnost. Puno godina smo radili zajedno, ti mladići eno neki su profesori eminentni. Ali je bila odluka da mi tu drugost primimo, jer nije tako jednostavno da ti sad shvatiš tu drugost.

Bila je među nama jedna jedna veoma raznorodna struktura ljudi, jako raznorodna, u prostoru starnog polemisanja, starnog svađanja, prepirk, refleksije, to je za mene kultura '68. To iznošenje telesnosti, kad ti više nisi stroj, ti praviš rukom, skoro sve transparente rukom. Stalan izazov je bio da kreiraš, izumljuješ i da proizvodiš smisao jer ti znaš da nikada nećeš biti mejnstrim, i da ne želiš da budeš mejnstrim. I to je ta figura, znači da ja neću da budem mejnstrim, neću da budem, nemam talenat za to. Imam drugih osoba koji imaju talenta za to i to je u redu. ali ja nemam talenta...

Možda je ta večna disidentska pozicija deo moje porodične tradicije, to da je jedina prihvatljiva moralna pozicija pozicija otpadništva. Ti nećeš ništa sa njima, ali hoću sa ovim prognanima, deklasiranim, izgubljenima, čak mi je lakše sa ratnim veteranim, jer oni su na svojoj koži iskusili. Na Kosovo je poslano dvadeset hiljada muškaraca, mobilisano u Srbiji. Ja sam svu Srbiju prešpartala da vidim. I nije bilo lako u Leskovcu, ulice su bile puste. Hajka je bila na muškarce, kako će da se sakriju, u Beogradu je lakše, ali ne može u Leskovcu, i u Vlasotincu. Tako da moramo da imamo senzibilitet i za to.

Mora da im se stvari prostor, da oni o tome govore jer oni su u ovoj zemlji totalno marginalizovani, oni su žrtve i dželati istovremeno. Ja moram da kažem da zločin koji je generalno napravljen prema ruskim deztererima predstavlja jedan veliki propust međunarodnog prava. Zašto se muškarcima koji odbijaju da odu u rat ne dozvoli na humanitarnom nivou pravo na azil. Zato što je to čistii militarizam, zato što je bitno da ti prodaš oružje, da ti proizvedeš oružje i tako dalje. Jedan od najvećih naših uspeha jeste to što smo izgurale pravo na prigovor savesti. Muškarci da ne služe u vojsku ako neće. To je najveći moj uspeh na pravnom nivou.

Militarizacijom humanitarnog prava ustrajava se na tome da muškarci moraju da vode ratove, a koji to ne podržavaju su kukavice, jednakoj kao što su i žene koje neće da

budu majke, supruge takođe izdajnice. Zato mi je bilo bitno da žene iz Srbije svedoče, a one su mi rekle: "Staša, mi ne možemo da progovorimo pred ženama Srebrenice i Vukovara i Kosova". I samo su čutale, čutale i čutale. I kažem im: "Vi morate da govorite. Jer ono što im je rečeno jeste da u Srbiji nije bilo nikakvog otpora. Nisu u pitanju samo Žene u crnom i vi ste pružale otpor jer ste krile vaše sinove u nemogućim uslovima. Trpeći i osudu porodice".

Onda su se prelomile i rekle: "Hal! Nikad ovo nismo čule". Mediji su bili, čak i alternativni, zatvoreni za tu vrstu informacija. Bilo je više desetina masovnih pobuna rezervista u Srbiji. To je vrlo bitno. Zašto je to bitno? Zato što ti ako samo ponavljaš viktimizaciju ili samoviktimizaciju, moralnu superiornost, onda ćeš u stvari imati samo drugu stranu te nacionalističke retorike. A možeš da proizvodiš ideju i misao i sadržaj i smisao koji je suprotan njihovim.

Mene su dezerteri puno naučili i te majke, taj mali sloj majki koje su ostale na našim principima, to je velika hrabrost. Majke koje su rekle da hoće da njihovi sinovi ne idu u nijednu vojsku. Ja sam svedokinja fantastičnih, blistavih, moralnih izjava žena: "Neću da moj sin ide u nijedan rat. Neću da moj sin učestvuje u agresiji". Imamo sve to zapisano. I to ne sme da ostane nevidljivo, druga je stvar što ova država te ljudi prezire. A oni su skoro svi žrtve, a ujedno i najveći počinioци nasilja, femicida u Srbiji.

Ženski sud

Kao kad kažu sad: "Srbi su genocidan narod", to želi najviše Vučić da kaže, ali to nije tačno. To ti niko nije rekao, nego ti hoćeš da kažeš da su u Srbiji svi bili homogeni, da su svi uniformni i da je sve jedno, e pa nije to tako. Zato oni kriju svoje prljave krpe i tragove. Strašnu su cene platile žene u Srbiji, majke tih dezertera i mobilisanih, sve je to zapisano, to je najveća cena, moralna i zdravstvena, a međunarodna zajednica je vršila takvu represiju, nikada u nijednom mirovnom sporazumu nisu pomenute niti žene žrtve seksualnog zločina niti dezerteri, to jest muškarci koji su odbili da idu u rat, oni nikad to neće priznati.

Ženski sud je upravo zasnovan na tome da se napravi jedan drugačiji vid pravde, zato što ja mislim da, iako institucionalna pravda i Haški tribunal imaju istorijsku vrednost i važnost, to nije dovoljno, potrebna je i restorativna pravda. Ne mislim ja na pomirenje, pomirenje je uglavnom pitanje institucija, elita, mene to ne zanima, mene zanima poverenje, preskakanje granica, mene zanima da se ukinu ti narativi o ratu. Zna se ko je najodgovorniji, ali samo ako se ukine hijerarhija. I to smo postigli u procesu gde je ukinuta hijerarhija među žrtvama, znači kada ti kažeš da sve žrtve imaju prava na svoju bol, da iskažu svoj bol i svoju patnju, da imaju prava na dostojanstvo.

To ne znači da je žena iz Kraljeva čiji je sin ili muž odveden u rat više vredna od žene iz Srebrenice, to nikad neću da kažem i to ne može da se upoređuje. Ali to ne znači da one nemaju pravo da budu jedna pored druge i da prelaze te granice i da se svodimo na te idealne žrtve.

Mi smo organizovale skupove s ljudima najvišeg akademskog nivoa, i sve žene su učestvovale. One su shvatile da je njihov kapital u znanju i iskustvu njihovom i da one mogu da budu subjekti svog znanja i da se tu ukida granica. Ako mislim da žena femi-

nistkinja treba da govore u ime žrtava i u ime drugih žena - to ne mogu da podnesem. Ne, ne, žrtva će da govori u svoje ime, imaš ti od nje šta da naučiš i ona se ne može uklapati u tvoje teze.

Drugacije je kad se pomenu Latinka Perović i Borka Pavićević. Latinka je učestvovala u Ženskom sudu. Takve su žene nama ulivale znanje, to su fantastične žene, najviše ih je bilo iz Srbije, naučnica, i to je dobro jer imamo najveću odgovornost. Znači jedno da kažemo za javnost, to je solidarnost, ti učiš mene, ja učim od tebe.

Veoma je bitno stvaranje zajednice žena bola i žena snage i drugo, prelaženje graniča, uz nemiravanje, znači uz nemiruješ ti i svoju zajednicu. Šta sam naučila od tih žena, posebno ovih udovica ratnih iz Bosne. One su se međusobno tako zavoljele, meni je žao što seoske žene s Kosova ne mogu da učestvuju zbog jezika.

Već petnaest godina te žrtve zajedno ljetuju. Onda su stvorile solidarnu vezu Majke za mir, Žene Vukovara, pa neke žene ovde iz Srbije, to se stvaralo posve spontano. A onda je užasno bitno da se radi na obrazovanju, mislim da je obrazovanje revolucionarna stvar, to znači da ti ponudiš obrazovanje ženama koje nisu imale prilike da uče, posebno tim ženama koje su postale žrtve i svi ih gledaju kao žrtve, svi ih gledaju kao okamenjene, petrifikovane. Dajemo im knjige da čitaju, pa smo osnovali neke biblioteke po selima u istočnoj Bosni. „Što - kažem im - da ne čitaš, što gledaš turske serije?”, a ona meni kaže: „Pa nisam čitala odavno” „Pa uzmi sad i čitaj”.

Latinka, isto kao i Zagorka Golubović, bile su najveće misliteljke, svi ih mrze ovde. A one su bile naše saradnice, išle smo na teren. Pitam ja Latinku: „Dobro, Latinka što vi ostajete do žurke, do dva sata? Što vi ostajete...“ Neke ekspertkinje NGO održe svoje predavanje i odu, takve, što se mene tiče, nikad više neće biti pozivane. Da ti držiš predavanje, pa da ideš, ko si ti da držiš predavanje da žene ostaviš tako. A Latinka kaže: „Pa zato što ja slušam, ja učim“. Kaže: „Kako mislite ‘učim’?“, „Pa ja učim od vas, mi zajedno učimo“. I onda ih žene najviše vole, Radu Ivezović isto.

Zato je obrazovanje revolucija – obrazovanje, kvalitetno znanje koje nije funkcionalno nego pravo znanje. Kažu one: „Mi smo sve to na kružocima naučili. Mi više volimo kružoke“. Kružoke, to znači da pričaju otvoreno i slobodno, da ne ideš ti tamo pa ćeš njima da kažeš svoje i završit ćeš predavanje, pa ne može tako. Ravnopravnost je u tome da im kažeš iskreno šta misliš. Da kažeš: „Pa čekaj li misliš stvarno da su pederi (kako ih zovu) nedostojni, reci to, ali ja ču ti reći, pa ćeš ih ti upoznati...“.

Treba da se napravi dinamika u kojoj ljudi zaista kažu ono što misle, ja ne mogu šešeljovke da vaspitavam. Ali poverenje sam izgradila s mnogim ženama. Evo, kad je Fahrija Hoti bila u Prizrenu zamolila sam je da potpiše suglasnost, mi imamo tu saglasnost. Kažem: „Ovo je na srpskom, nisam na albanski prevela“, a ona kaže: „A šta se mene tiče jezik“ a njoj: „A kako misliš?“ Kaže mi ona: „Ja imam poverenje u tebe. Dala si mi besu, ja ču to da ispunim“. „Evo ti“ kaže, „Pa dobro“ kažem: „Pročitaj“ „Ne zanima mene da čitam, ja sa osobom a ne s papirom komuniciram“. Bitno je da se psihosocijalna sfera što se tiče odnosa sa žrtvama, nadopuni političkim obrazovanjem, obrazovanjem o nasilju, feminizmu, raznim praksama.

Jeste obrazovanje koje je osetljivo, interseksionalno, etično, velika revolucija za žene. U SFRJ je bilo malo ljudi koji su to razumevali koji su imali taj jedan humanistički, holistički pristup. Evo, kako ide proces! „Šta je vama feminizam?“, pitam žene koje su

s nama u obrazovnom procesu. A one: "Pa znaš šta, Staša, to pomaže nama da kažemo sinu i snahi da mi imamo svoje vrijeme i svoje obaveze". "Kako to?" "Evo ne mogu oni da dođu kući i da kažu: 'Znaš šta mi smo došli pa ti kako hoćeš'"

To je znači alatka konkretna i onda su mnoge žene isto tako javno počele da govore svojoj porodici. I ovde u Srbiji nije ništa pokrenuto jer ovde nije priznat ni rat, ni zločin, ni silovanje. Ovo je najstrašnija država koja postoji. Onda sam ja sa ženama Foče počela da obrađujem taj najstrašniji zločin silovanja u BiH. Ja sam bila šokirana kad sam videla da se za Foču skoro ništa nije uradilo. Onda sam neke muškarce iz Foče upoznala, Bošnjake, i preko njih uspostavila kontakte u Foči. Tako da je veći broj nas otisao 2018. godine. I onda smo počele da radimo sa njima.

I tako, sad ćemo da završimo time kako smo u Beogradu organizovali Ženski sud u Foči i za mene je to istorijski događaj jer su one hteli da se održi u Beogradu. Ja sam rekla: "Šta ćete u Beogradu?" "Hoćemo".

Evo sad krajem mjeseca idem prvo u Zenicu kod Sabihe, pa onda idem u Sarajevo da sa njima radim na svedočenjima. Ne znam da li će više biti ženskih sudova, to je veliki napor, ne mogu više te fondacije da podnesem. Ne mogu više da slušam to sa njihovim pomirenjem. Ne mogu više da se uklapam u njihove target grupe. Znaš šta, ići ću u ta sela i što je manji i skromniji neki projekat, toliko me više zanima. Mi sa svim tim ženama radimo na volonterskoj osnovi jer to je neka vrsta ratne odštete za te ljude i tako dalje. Ja imam paniku od tih mega projekata. Evo na primer moje drugarice iz Kruševca, rade sa tim ženama strašnim iz Severne Mitrovice, one su rekle da neće sa mnom.

Ja idem na sve konferencije koje imam obavezu prema mojim drugaricama, ali smatram da se ta praksa treba potpuno da se promeni jer je to veliki novac koji se koristi uglavnom uludo. Verujem u hiljadu malih, malih ali stalnih sitnih koraka koje utiču na promenu ljudi, u kojima su ljudi subjekti onoga što rade. Ja te velike manifestacione konferencije ne mogu da podnesem. Stalno moram da se svađam sa tim donatorima.

Sad je borba za opstanak. Evo na primer Ženski sud imamo, pratimo suđenja, pišemo alternativnu istoriju. Mi smo do sada oko trista knjiga objavile. Imamo video aktivizam, sarađujemo. Onda imamo redovne diskusione kružoke, a organizujemo i mnogo obrazovnih aktivnosti. Pomažemo ukrajinskoj humanitarnoj aktivnosti. Pomagali smo jedan izbeglički kamp, imala sam malu decu izbeglice, ali takođe puno pomažemo ruske antiratne aktiviste, aktivistkinje i često imaju kod nas sastanke. Oni su često izloženi velikom nasilju. Često im ne daju boravak i nekako moram da pazim da im kontakti sa nama ne stvaraju probleme. I šta još, mislim da jako puno idem u Bosnu, u ove obrazovne programe, puno radimo. Imamo i diskusije na relaciji Srbija - Crna Gora.

Prošle godine smo u deset mesta organizovali promociju knjige Radeta Radovanovića Smeh pod vešalima – sve šta niste hteli da znate o Kosovu po čitavoj Srbiji. Išli smo i u Preševo, puno smo radili sa mladima iz Preševa s Livrid grupom i ostalima. Ali oni su dosta izgubljeni, oni ni u Prištini ni u Beogradu u stvari nemaju baš dobру poziciju.

Dakle, to je jako tužno. Idem na proteste, zato što sam takva, zato što mislim da ne možeš stajati sa strane i gledati i superiorno se ponašati. Ja idem zato što ima jako puno divnih ljudi koji idu iz istih razloga kao i ja. Nije u redu ta ti ljudima držiš lekcije i da se praviš važna. Potvrđuje se da se sve vrti u krugu, stalno ista matrica, znači mat-

rica devedesetih, znači da se nikako ne želi da prizna stvarnost i da se rat vratio, ne samo preko Vučića, da se prihvati činjenica da je Kosovo nezavisno, da je Srebrenica genocid, da je Vukovar razoren. itd.

Takođe mi teško pada što jedan dobar deo građana neće da prihvati da se ratni zločini silovanja sad u Srbiji odražavaju kao femicid, da se silovatelji iz Vukovara, iz Đakovice, iz Foče ne povezuje s ovim nasiljem. Dakle, mene to malo zabrinjava i obespokojava me nemogućnost da se napravi ta jedna ozbiljna politička analiza, koja nije samo rodna, nego je i klasna i socijalna i kulturna, ideoološka i tako dalje.

To je jako veliki problem. Ja mislim da to ne može da promeni stanje u ovoj zemlji. Ne govorim o pomirenju, ja to neću ni da koristim. Taman posla, s kim da se pomirim, koje pomirenje, Vučić neka se pomiri, i tako dalje. Ja imam osećaj nekog ko stalno štrči, teška je to pozicija, pozicija otpadnice, disidentkinje u svim pozicijama. A ljudi vole moć, ljudi vole te mejnstrim pozicije. Zato što je to najlakše, to poznajemo. A zato što malo imaju i zazor od alternativne moći jer je to slabost.

Ali meni je stalo... Evo, na primer logor Stajićevo, to je za mene kreativno. Da tu instalaciju stavim na logor, prošle godine smo to radili. Ove godine već nije moglo da se stavi, a ja im ne dam, mi imamo samo mobilne memorijale, i o Srebrenici, sve nam slome. "Nećeš mi ti lomiti svaki čas", znaš. Vidiš 8-37-2¹ i tako dalje. Najviše volim sa umetnicima da radim, sa umetničkim kolektivima, oni su kapital znanja. Oni su etika i estetika.

---

1 Broj ubijenih u genocidu u Srebrenici. (prim. ur.)

Od ekološkog do mirovnog aktivizma

Vesna Teršelić rođena Ljubljanačanka predsednica je hrvatske organizacije Documenta koja je zajedno s Fondom za humanitarno pravo iz Beograda i istraživačko-dokumentacionim centrom iz Sarajeva pokrenula Rekom, kao regionalnu komisiju koja bi se bavila suočavanjem s prošlošću i kulturom sećanja. Vesna Teršelić prešla je dug put od ekološkog aktivizma osamdesetih godina u Hrvatskoj i Jugoslaviji, pa sve do mirovnog aktivizma u Antiratnoj kampanji Zagreb i kasnije Documenti učeći iz različitih isjkustava o vidovima aktivističke borbe.

Rođena u za ono vreme atipičnoj porodici, u kojoj majka ni po koju cenu nije pristala da se odrekne svoje slobode i svog grada, kao srednjoškolka prelazi kod oca u Zagreb, tamo maturira i završava fakultet. Još tokom studija uključuje se u ekološki pokret, organizaciju Svarun, koja svojim delovanjem utiče na nuklearnu politiku Jugoslavije. U Antiratnoj kampanji Zagreb zalaže se za mirno rešavanje sukoba, ali kako je rat neminovan, ona zajedno sa svojim kolegama promišlja budućnost, odnosno stanje nakon rata. Zbog toga se odmah sve snage koncentruju na edukaciju i seminare za učitelje i nastavnike, kao i u pokretanje Arkzina, magazina koji je zastupao stavove različite od vladajućih.

Pored prikupljanja građe o zločinima i otporu kojima se Documenta prevashodno bavi, ona smatra da je potrebno razvijati kulturu sećanja posebno među mladima. Potrebno je posećivati mesta stradanja, ne samo iz poslednjeg rata nego i ona prethodna kako bi se suočili s istorijskim nasleđem i kako ne bismo dozvolili da nam se ono ponovi. Za Vesnu Teršelić bavljenje teškim temama može da nam olakša život jer osvećujemo ličnu i kolektivnu traumu. Priča ove neumorne aktivistkinje zaista treba da posluži kao primer.

Detinjstvo i porodica

Zovem se Vesna Teršelič i rođena sam u Ljubljani, u travnju 1962. Živjela sam u Ljubljani s mamom do završenog šestog razreda osnovne škole, najpre u samom centru, u Čopovoj, i kasnije u Topničkoj ulici. Moje djetinjstvo je zapravo više obilježeno manjom stranom familije, nego tatinom, utoliko što su tu blizu živjeli i djed i baka i često smo za vikende odlazile kod njih.

Dolazim iz radničke familije, mada su moji deda i baka u svojoj pedeset i nekoj godini odlučili vratiti se na selo. Možda bi mogli reći da je to onda jedna radničko-seoska priča. U djetinjstvu me zapravo, s jedne strane, naravno, obilježila Ljubljana, i to dvorište između Čopove i drugih ulica u kojem smo živjele u podrumskom stanu, ali i vikendi ljeta na selu kod djeda i bake, bake u Šmarje-Sapu. Na Sapu je bio jedan poseban svijet sa šumom, njivama, i rekla bih da me uvelike formirao doživljaj svih onih koji su ulazili u taj svijet u velikoj mjeri i vrijeme koje sam provela sa sestrom svoje mame, sa susjedima. Prve sam godine zapravo provela kod kuće, u trećoj sam godini počela ići u vrtić, do treće godine me čuvala tetka Ivanka, i zapravo imam jako rana sjećanja. Jedno od mojih prvih sjećanja je baš jedna večer, na Sapu, kod bake i djeda, jer se navečer uvijek slušalo vijesti na radiju. Bilo je važno znati što se događa. Te večeri svi su se jako uzrujali jer je to dan kad je ubijen Kennedy. Pamtim zapravo taj šušur, taj trenutak kad javljaju na vijestima i kad se baka rasplakala. A moja baka je rođena u Coloradu, u Colorado Springsu. Dakle, njeni tata i mama su zapravo s tisućama slovenskih migranata otišli iz Slovenije i skrasili se u Americi, u Colorado Springsu. Tako da je njena veza s Amerikom bila posebna. Tamo su radili, ali je to vrijeme u kojem higijenski uvjeti baš nisu bili na visini i tata i mama i njen mlađi brat, svi su stradali u epidemiji kolere. Nakon toga ona se u svojoj petnaestoj godini sa bratom svoje mame vratila u Sloveniju, a njena sestra je ostala živjeti u Americi, tako da je ostala i živa ta veza s Amerikom, i udala se za milijunaša. Eto ta moja prva, jedna od prvih uspomena, obojena je činom atentata. A druge uspomene su vezane za mamu, u tom našem podrumskom stanu, u tom oskudno namještenom podrumskom stanu, i tetu Ivanku koja me čuvala, koja me preko dana vodila u šetnje. Ona bi već nakon pet izlazila iz stana, što je po zimi bilo, mislim, u vrijeme mraka tako da bih ja još spavala i onda bih, kad bih se probudila, Ivanka bi već bila tu. A pošto je stan bio podrumski i mračan, mi bi većinu vremena provodile vani, osim naravno po zimi. Stan se nalazio u kući u kojoj se nalazi Mesna hranilnica Ljubljanska. Njega je na korištenje dobio moj djed, jer je bio hišnik, domar, u toj zgradi. I pamtim naše šetnje po Tivoliju, pamtim Ljubljanicu.

To je građanska zgrada, u podrumu je bio vrlo siromašan stan koji je zapravo imao jako malo namještaja. Kako sam rasla, tako bi mama ponešto i kupila. Dakle, moji su baka i djed otišli na selo 1960., skupa sa mlađom kćeri, mlađom sestrom moje mame. U stanu je zapravo onda ostala živjeti prvo mama, a uskoro mama sa mnom, jer je moja mama negdje u to vrijeme upoznala tatu koji je tu išao na vojnu akademiju. Upoznali su se na plesu i uskoro je dobila mene.

Imala je dvoje braće, starijeg brata Jožeta, i mlađeg brata, Marijana. Dakle, Jože,

Marija, Marijan, Erna, to je redoslijed, dakle, dva brata i dvije sestre. Jože nikad nije živio tu, a djed, baka, mama i tetka su živjele u tom podrumskom stanu. Prije su živjeli u jednom drugom stanu, na Zaloškoj cesti. Danas, dakle i jedan i drugi stan još uvijek postoje.

Djed je bio kovač, koji je radio u tvornici Vega A prije je radio... Dakle, uvijek je radio kao kovač. Njegov zanat je bio kovački. Zanimljivo, djedovi s tatine i mamine strane i jedan i drugi, bili su kovači. S time da je djed s mamine strane radio, dakle u Vegi, a djed s tatine strane je radio u tvornici Gredelj, u Zagrebu. Prije rata, tvornica se nije zvala Gredelj. Moj djed je počeo raditi u Zagrebu prije Drugog svjetskog rata. Ono što ih još povezuje je da su bili kao radničke familije, lijevo orijentirani, s time da je Franc Teršelić, tata mog tate, postao član Komunističke partije. On je zapravo bio simpatizer komunista već prije Drugog svjetskog rata, a sad je pitanje kad se pridružio partiji. U svakom slučaju, otišao je u partizane i ostao doživotni član Komunističke partije. Tako da je mamina baka, ona je zapravo zarađivala čisteći po kućama, ona nikad nije završila nikakve škole i ona se iz Engleske, pardon, iz Amerike se vratila. Znala je čitati i pisati, i u kući se uvijek naručivalo Delo, svaki dan je dolazio Dnevnik, Delo, i ona je to uvijek čitala i uvijek je željela zarađivati svoj kruh. Ona se željela zaposliti, ali pošto nije imala nikakvu školu, nikada nije uspjela. Kada su se preselili na selo, živjeli su u velikoj kući, koju su završili u prizemnom dijelu i u dijelu kata, a postojao je i dio u potkrovljtu koji se mogao urediti, koji nikada nije završen. Dakle, ta kuća je imala fasadu, ali tu su bili prostori koji nikada nisu završeni.

Kuća je izgrađena pedesetih godina, velika kuća. Ali velika seoska kuća, jer su u prizemlju ostavili prostor za spremište za krumpire i za sve što je trebalo, i za štalu i za kokoši. Dakle, u prizemlju su bile kravice i kokoške, a na katu je bila kuhinja, i dvije sobe, spavaća soba za djeda i za baku i ona gdje je bila moja teta Erna.

Ja sam jako često bila kod njih. Odlazila sam s mamom svaki vikend, i preko ljeta i zato i neke od mojih prvih uspomena jesu vezane za selo, jer mi je tamo bilo fantastično. Dakle, kuća je bila okružena vrtom, livadama. Bilo mi je za vikend tamo puno ljepše nego što mi je bilo u Ljubljani, jer u našem podrumskom stanu je bilo vlažno i hladno.

Moja mama je bila vječna djevojčica. Radoznala, jako vezana za Ljubljano. Ona je cijeli svoj život provela u Ljubljani. Njeno su djetinjstvo obilježile teške godine Drugog svjetskog rata, i vrijeme u kojem je i to što brat nije bio s njima, dakle, moj se deda odlučio vjenčati s bakom tek nakon rođenja moje mame. Prvi sin Jože je rođen i baka se nije mogla brinuti za njega, jer se oni nisu uzeli i nisu se uzeli zato što djed nije htio, on je imao 16 godina. To je bila jedna drama, dakle, ona je onda plačala drugima da brinu za dijete jer je preko dana morala raditi, morala je čistiti po kućama. Njen ju je stric izbacio iz kuće. Imati nezakonito dijete bila je sramota. dakle, kad se rađa moja mama, ona dolazi u taj kontekst. Tu se djed ipak odlučio da oženi moju baku, ali moj djed nije bio osobito zainteresiran za obitelj. Kad je počeo rat, radio je kao kovač. Dakle, on se odlučio za taj zanat i od sve djece možda je najviše volio moju mamu. Ali onoliko koliko je mogao voljeti. Njegova ljubav je bila škrta. A pošto sam ja rođena kao prva unuka i bila sam kćer te omiljene kćeri, mi smo se dobro razumjeli, ali ja sam u svakom času svog djetinjstva znala kakav je moj djed. I da puno pije, i da kad se napije, onda juri baku oko kuće, da je nasilan, Znala sam priču svog strica Jožeta koji baki nikada nije oprostio to da je odrastao po drugim kućama. I moj stric Marijan, koji se rodio kao treće dijete, u vrijeme Drugog svjetskog rata, se proprio još u vrijeme kad

je išao u JNA. Dakle, postojala je ta crta alkoholizma koja se prenosila s jednog na drugog muškog člana. A moja mama je u vrijeme Drugog svjetskog rata bila djevojčica, išla je u školu kod uršulinki, i ona je isto zapravo jedan dio svog djetinjstva bila u internatu. Mada, fizički ta škola kod uršulinki nije bila daleko od Zaloške ceste gdje su tada živjeli. Ona bi preko tjedna bila u internatu, gdje su ih časne sestre učile različitim vještinama, pa bi samo preko vikenda došla na Zalošku cestu, zato što je baka preko dana radila. Dakle, u vrijeme Drugog svjetskog rata moja mama je imala dosta uspomena i sjećala se zapravo fašista u Ljubljani. I ona je skupa sa svojom sestričnom, iz familije Bedenčić uhvaćena sa lecima, sa lecima Osvobodilne fronte. Sestrična je imala 18 godina, i fašisti su zapravo vidli kako je moja mama mala, ona je rođena 1935. Nju su potjerali, rekli su joj da bježi, a Ernu su uhitili i još su poslije dopustili da je posjete u zatvoru, prije likvidacije. Nju su likvidirali. Tako da je već i iz rata izašla s nekim traumama. Djed je uhićen 1942., u masovnim uhićenjima simpatizera Oslobođilne fronte, ilegale, partizana, pokreta otpora i on je skupa s drugima zatvoren u kasarnu, a onda deportiran u fašistički logor Gonars. S drugim ženama uhićenih, moja baka s mojom mamom je sudjelovala u prosvjedima žena. Žene su tražile da ih puste, jer su tisuće zatvorene. Tog dana kad je došao, bio je jako tanak, jako je smršavio nakon svih tih mjeseci i izrekao je samo jednu rečenicu i više nikad nije rekao ništa o logoru. A ta rečenica je bila: "A sad ćemo jesti, sad ćemo jesti krumpire." Nikada nikome više ništa nije rekao o logoru. Fašistički logori su za mnoge iz Ljubljane, ne samo iz Ljubljane, zapravo iz ljubljanske pokrajine, i u Hrvatskoj, prije svega iz okolice Čabra, bila mjesta gdje su naravno vidjeli da su neki od njihovih drugova preminuli.

Moja mama nastavila je ići u školu i završila je školu poslije Drugog svjetskog rata. Poslije rata je doživjela jednu nesreću dok je vozila bicikl. Zapravo ju je pokupio kamion i neko ju je vrijeme vukao za sobom i zapravo je cijeli život osjećala neke neurološke probleme, s tim u vezi. I negdje je ostala, ja bih rekla u neko svoje djevojačko vrijeme, u jednom dijelu svoje ličnosti ostala tako kao djevojka. I to da je onda, evo, dobila mene, negdje je zaustavilo sve njezine planove. Postojaо je drugi plan da će ona otići kod tete u Ameriku. Ona je počela i učiti engleski. Međutim, baš je u to vrijeme teta iz Amerike stradala u prometnoj nesreći. Taj se plan izjalovio. Tako da, umjesto da je otisla u Ameriku, ostala je u Ljubljani, srela mog tatu i dobila mene. To da je dobila mene je zapravo financijski bilo jako teško za nju. Ja bih rekla, bilo joj je jako zahtjevno, na neki način ona je imala više od 20 godina, ali kao da je djevojčica dobila djevojčicu. Kad sam napunila tri godine, onda sam krenula u vrtić. Dakle, teta Ivanka me više nije mogla čuvati jer je ona dobila svog unuka, i kad sam krenula u vrtić, onda bi nas dvije, negdje poslije 5 ujutro, svakog jutra isle, ja u vrtić, mama u tvornicu. To je za mene bilo jako rano, nisam osobito sretna bila što moram tako rano ustajati, pa bi ona mene, mislim, nekad bi me malo i nosila. Ali bila sam teška. Poslije, kad bi prestala, kad bi završila, ona bi radila od šest do dva, a onda bi došla po mene, pa bi isli kući. To je totalna prekretnica u njenom životu, to rođenje. Ona je dakle uspjela ono što njena majka nije, imala je stalni posao, radila je od šesnaeste godine. Zapravo, ona se još školovala, dakle, njoj se radni staž priznavao već od šesnaeste godine još dok je isla u srednju školu kako bi postala optičarka i relativno rano je otisla u mirovinu, prije navršene šezdesete godine, ali je to stvarno bio jedan vrlo organiziran život. Dakle, od šest do dva tvornica, i to vrlo težak posao. Ja to znam jer sam kasnije u srednjoj školi isla na praksi u tu tvornicu mjesec dana. Dakle, tih mjesec dana bilo je apsolutno pakleno, zato jer se s lećama radilo, odnosno sa kemikalijama i to je sigurno bilo loše za zdravlje, ne samo za mamu, nego za sve radnice. Ona je bila kontrolorka i tu je naprsto, evo, provela, najbolje godine svog života. A za vikende bi bila kod bake i djeda i radila bi u poljoprivredi: trava, njiva.

Mi bi, dakle, za vikend krenule na jutarnji vlak. Obično bi trčale jer bi iz nepoznatih razloga gotovo uvijek kasnile, što znači da bi zadnji dio pretrčale. Prvi vlakovi koje tako pamtim su bili još parne lokomotive i nakon nekog vremena su počeli voziti motorni vlakovi i onda bi vikend provele kod bake i djeda radeći poljoprivredne poslove.

Nama je bilo odlično! Nas dvije smo se pretežno dobro razumjele, kad se ne bi razumjele, onda bi se svađale, vikale jedna na drugu na sav glas, i nekako smo nas dvije stvarno bile dobro do moje dvanaeste godine. Najpre smo bile u Čopovoj. Ja sam bila jako boležljivo dijete do do trena kad smo preselile iz Čopove, iz tog podrumskog stana u Topnišku. Taj stan je bio jako vlažan. Zapravo sam imala neku vrstu reume, poprilično neobično za tako malu djecu, i često mi je curila krv iz nosa. Dakle, baš sam stalno nešto poboljevala. Tako da je to bio dodatan razlog za mamu da brine.

Ja sam rođena sa iščašenim kukovima u vrijeme kad to nije bila situacija koja se lako rješava. Međutim, ne znam kako, dakle, kad su mi skinuli gips koji se nosio mjeseci-ma, koji se mijenjao kako djeca, bebe rastu, o tome ne znam, to mi je pričala mama. Sad, kako je moja mama mene uspjela navesti da ja svaki dan radim te vježbe, teško je reći, ali uspjela je. Dakle, mi smo se i voljele i bilo nam je skupa lijepo. Definitivno je mama bila neka moja uporišna točka. Bile smo važne jedna drugoj, samo što smo se često razilazile u mišljenjima, ali mama nije mene pokušavala ponisti. Dakle, mi kad smo se svađale, onda smo se svađale. Dakle, nije tu bilo da bi ona mene potlačila, nego smo se ravноправno svađale. I to je i neki duh s kojim sam ja došla u vrtić, kao ne baš socijalizirano dijete, jer u kvartu nije bilo jako puno djece i ta grupa u vrtiću je meni bila najveća dječja grupa koju sam ja ikad vidjela u svojoj trećoj godini, dakle. I u vrtiću sam zatekla jednu jasnu hijerarhiju jer je postojala jasna podjela između siromašnije i bogatije djece. Tako da bih, kad bi se približio kraj mjeseca, tu je uvijek bilo ono, skupljanje.. Hoće li se moći nešto kupiti, neće li se moći nešto kupiti, šta će se jesti, dakle.. Tako da je i naš odlazak za vikend na selo bio poseban i u tom smislu da je na selu uvijek bilo puno fine hrane. To je isto bilo super, a da ne govorimo o vrtu, gdje se sve to što raste i ubere, pa se onda pripremi, jel. Tako da ja sam jako voljela ići na selo, i u vrtiću je onda meni dosta vremena trebalo da se uopće s bilo kim sprijateljim. I nekako čak ne mogu reći da sam imala prijatelje i prijateljice u vrtiću. Tek kasnije u školi. I moje prve prijateljice su bile iz neke slične situacije. Recimo, Mojca Jozi je bila kćer samohrane majke. I kad sam ja nakon par dana došla u vrtić, i pitala mamu, što ako me netko udari, onda bi rekla vrati, pa sam postala jako ratoborno dijete. Zapravo je to iskustvo iz vrtića nešto što me više obilježilo u stvaranju nekog svog prostora u kojem mogu raditi ono što bih ja radila. U školu sam krenula sa 6 godina i tu je isto bilo malo čupavo, jer nekako nisam bila spremna na školu. Tek sam napunila 6 godina, pa bi mi se desilo da i zaspim. Nekako su me uvjetno primili, jer su djeca tad više sa 7 godina išla u školu, pa mi je trebalo jako puno vremena da odlučim da je pametno naučiti čitati, i tako. Ali, kroz sve to smo mama i ja nekako dobro išle. I jednom kad sam naučila čitati, dakle, kad sam shvatila da više ne mogu izvrdavati, jer ja bih zapamtila stranicu pa onda samo verglala to što sam zapamtila. Ali kad sam jednom naučila čitati, onda sam luđački čitala. Dakle, to me posve, ono, obuzelo, i postala sam štreberica.

Otat nije živio sa nama. On je, dakle, završio akademiju u Ljubljani, i njegov prvi raspored je bio u Mostaru, s time da je, još dok je išao na akademiju, na neki način imao taj vježbenički status i tada je jedno vrijeme bio u Prištini, pa ga je mama u to vrijeme išla posjetiti u Prištini, i onda bi ga poslije posjećivala u Mostaru. On bi jako rijetko dobivao odsustvo. Tako da bi on došao u posjetu, ali je bio vrlo drag posjetitelj, koji

bi donio darove i sve je to, eto, sve je to lijepo i fino, ali smo zapravo mama i ja živjele same i to je tako bilo pa sve vrijeme moje osnovne škole. Dakle, ja sam do kraja šestog razreda živjela s mamom, a poslije dvije godine s bakom, i onda sam došla u Zagreb kod tate. Tako da je tata za mene bio nepoznanica, zapravo. Ono što sam čula je zapravo da je on dio vojske, a ja od malena, kao dijete, nisam baš voljela ljudi u uniformama. Ni policiju, ni vojsku.

Viđali smo se dovoljno često, ja sam znala da je on tu, dakle, ja sam ga voljela, on je mene volio, ali on je rijetko dolazio. Mama bi mene odvela kod dede i bake, a ona bi otišla kod njega u posjetu u Mostar. Ne bih ja išla u Mostar. Dakle, to uopće nije dolazilo u obzir. Ja sam prvi, i možda jedini put kad je moj tata još bio u Mostaru, bila jednom kad smo išli na more, mi bi često išli na more na Hvar, u Jelsu, pa smo onda u povratku prošli kroz Mostar. I to je jedini puta da sam ja bila u tom stanu mog tate, ali inače nisam išla u posjete kod njega.

On je jedan blag, zbumen čovjek. Za njega je zapravo komunikacija s ljudima uvijek bila izazov. On je iz sela Skopice, pored Brežica, isto u Sloveniji, iz jedne familije koja u tom selu, po pisanim tragovima, od 1745. godine. Familija Teršelič, na različitim mjestima u tom selu, živi u različitim kućama, to se može pratiti kroz dokumentaciju. On je, dakle, iz toga sela, deda mu je bio kovač, a baka švelja. Oboje su imali svoj posao, s time da je on više živio s mamom, jer je deda radio u Zagrebu. Krenuli su kao živjeti u Zagrebu, pa je tu bilo skupo, i onda kad se u familiji rodilo treće dijete, moj tata, onda su zapravo odlučili da će baka živjeti na selu, u Skopicama, a deda će onda za vikend dolaziti iz Zagreba. Bile su dvije sestre i tata. Moj tata je prvo krenuo kad je završio gimnaziju, a lako je učio, i stvarno mu je išlo učenje. Krenuo je u Zagreb na Ekonomski fakultet, ali to mu nije išlo. Ono što je zapravo neka njegova potreba je da mu je jednostavnije kad je njegov život nekako izvanjski organiziran. Kako nisu baš bili imućni, kad je odustao s ekonomije, moj deda je rekao: "Mi te ne možemo više školovati. Ti sad vidi šta ćeš i kako ćeš. Ovo nisi završio." I moj se tata odlučio za akademiju, vojnu akademiju, jer je to zapravo bilo jedino raspoloživo što se nije trebalo plaćati. Ono što je njemu jako odgovaralo je da je njegov život onda bio organiziran, da se nije sam morao dovijati šta će i kako će, sve je od jutra do večeri bilo organizirano. I kad je jednom završio akademiju i počeo sa službama, prvo u Mostaru, a onda kasnije u Mariboru, onda je zapravo završio elektrotehniku, magistrirao je elektrotehniku i specijalizirao je elektroniku. Dakle, on je želio učiti i dalje. Govorio je na neki način još uvijek govori nekoliko jezika: engleski, njemački, ruski, francuski, njemu su jezici išli.

Htio je doktorirati, ali onda nekako u vojsci su smatrali da nakon prekomande u Zagreb, gdje je predavao na Vojnoj akademiji, oni su mu naložili prekomandu u Beograd koju je on odbio. Tako da su mu oni oduzeli temu za doktorat, što je njega peklo i mučilo, ali evo, na putu za doktorat je stao.

E, sad, u komunikaciji s tatom imali smo problema, i on i ja. Pošto je on imao cjeloživotnu komunikacijsku poteškoću, a nisam ni ja svjetska prvakinja u komunikaciji, neminovno je dolazilo do nerazumijevanja. I mi smo se zapravo evo, jedno kraće vrijeme družili u Zagrebu dok sam živjela s njim. Ja bih rekla da nikad nije bilo sporno da se volimo, ali se nismo jako dobro razumjeli.

Osnovna škola Ledina i do kraja šestog razreda sam išla u tu osnovnu školu.

Pa meni je dakle krajem drugog semestra u šestom razredu rečeno da se baka jako razboljela, tatina mama, da se jako razboljela, da mora ići na operaciju želuca i da će

ja od jeseni živjeti s njom. Ja nekako nisam doživjela da ja imam puno manevarskog prostora da kažem ne. Na neki način ja sam to vidjela kao novi razvoj situacije, dakle, da vidimo šta će se dogoditi.

Ne, prvo sam ja, dakle, pored živog oca i majke, ja sam dvije godine živjela s bakom na selu. To je jedno neobično rješenje. Ali evo, moji roditelji su imali neke neobične ideje, neka neobična rješenja. Tako da sam ja došla živjeti na selo kod bake, baka je išla na operaciju, i onda bila na oporavku. U to vrijeme kad je baka bila u bolnici, malo su se brinuli za mene i susjedi, i sve je to nekako funkcioniralo. Imala sam i svoju sobu, to je bilo novo iskustvo. Dakle, nije da sam imala nikakav dobitak, jer mama i ja smo živjele u jednosobnom stanu, ali je kvaliteta te škole i stega discipline jako popustila. U principu, ja sam stigla u školu u kojoj nikada ništa nisam trebala učiti. Dakle, za razliku od Ledine, koja je bila pokazna škola vezana uz pedagošku akademiju, gdje se trebalo jako potruditi da dobiješ četvorku, u osnovnoj školi "Brežice" zapravo nisam trebala učiti. Brežice su Slovenija. Dakle, moja baka je živjela u Sloveniji, i ja sam tek u srednjoj školi krenula u Hrvatsku, u Zagreb.

Prelazak u Zagreb

Ja sam čitala stripove i naučila sam nešto iz njih, a od četvrtog razreda, u Sloveniji se učio srpsko-hrvatski. Tako da sam nešto naučila i tim putem. I zapravo sam ja znala nekakav jezik. Mislim, sigurno ga nisam znala 100%, ni najbolje, tko zna kako sam ja to govorila, ali razumjela sam šta mi govore, dakle, nisam imala nikakvih problema sa razumijevanjem u toj srednjoj školi u kojoj sam ja sad dospjela. Dakle, to je bila II gimnazija u Zagrebu, sve sam razumjela. Dakle, razumjevanje nije bio problem. Ali bio je izazov svakako početi živjeti s tatom, mama je bila u Ljubljani, dolazila bi vikendom, drmao me pubertet, bilo je svakavih drugih izazova.

U osnovnoj školi sam stekla prve prijateljice. Moja prijateljstva u vrijeme vrtića ipak su vezana uz okolinu našeg stana. Ali to su bili dečki koji su bili dosta rabijatni, tako da mi je malo teško govoriti o prijateljstvima. Ali na njih sam bila upućena. Ajmo reći tako. A prve prijateljice vezujem uz osnovnu školu. I to je bilo i bogato vrijeme učenja, i mislim da sam ostala u Ljubljani moj život bi sasvim drugačije izgledao. Ta odluka da idem u osnovnu školu u Brežice, i kasnije u srednju školu u Zagreb, apsolutno je promjenila moj životni pravac.

‘74. sam došla u Brežice, a ‘76. U Zagreb. To je prvi razred srednje škole u Zagrebu. Zagreb je na početku bio jedan ne baš lijep, siv grad, s kojim sam se polako upoznavaла, i u razredu sam se sprijateljila sa Ksenijom Briški, i onda smo poslije škole nas dvije još šalabajzale po gradu. To mi je sve zapravo vezano uz otkrivanje novih mesta. Nakon te prve godine, u drugom razredu, sam počela jednu burnu ljubavnu vezu i tu počinje jedno turbulentno razdoblje u kojem će se samo redati, jedna za drugom, višegodišnje veze. Teško mi je reći koja je bila lošija od one prethodne, tako da se nemam pohvaliti jako uspjelim izborima, ali je stvarno vrijeme puberteta za mene bilo jedna trajna agonija u kojoj su, što se literature tiče, prevladavali egzistencijalisti, dvojbe o tome koji je smisao našeg postojanja i života. Srednja škola je uvelike prošla u tom raspoloženju. I to se onda rasteglo i na vrijeme fakulteta.

Išla sam u gimnaziju, ali dvije razlike. Dakle, prvo sam krenula u nešto što se zvalo “Druga” ili “Centar za kulturu i umjetnost”, jer je to vrijeme promjene u gimnaziji, da bih kasnije prešla u “Matematičko-informatički obrazovni centar”. Prije svega zato što sam se manje-više posvadala sa svim profesorima, tako da se činilo da bi promjena škole bila jedino razumno moguće rješenje. Da bih onda došla u tu školu koja je bila u VII gimnaziji, zapravo, cijeli treći razred provela razgovaraјući samo sa jednom osobom s kojom sam dijelila klupu. Zvala se Sanja Vit ni s kim drugim. Ja cijeli taj treći razred srednje škole u svom razredu nisam razgovarala. Tek kad smo krenuli na maturalac, ja sam zapravo počela s njima razgovarati. Tako da ne mogu reći da je to bilo neko lako razdoblje.

Sve sam čitala. Sećam se “Tisuću i jedne noći”. Sve što je dakle nudila školska knjižnica, što je nudila mesna knjižnica ljubljanska, zato što mi nismo imali dovoljno para. Ono što je zanimljivo u našoj familiji je da tata nije slao pare. Dakle, to isto nešto što možda je karakteristično za to vrijeme, možda nije, ali u principu ja mislim da je cijena mamine slobode bila to da je, jeli, ona brinula za mene, i živjela u Ljubljani, a tata je brinuo za sebe. Tako da su knjige bile totalni luksuz. Od drugog razreda osnovne škole, ja bih uvijek za rodendan htjela knjigu. Dakle, to je bila velika hit želja kako bi se

kao popunile police knjigama što sam mogla čitati. Ali je mama meni čitala kad sam bila mala. Dakle, ona je kupovala dječje knjige, i onda bi mi ih čitala. Tako da i prije nego što sam krenula u školu, i sama naučila čitati, ja sam već puno tih priča čula. Jako sam puno čitala zapravo priče, to mi je kao bio neki prvi ulaz. A onda sam poslijepodne čitala romane, sve na što bih naišla zapravo.

Ono što smo znali su ratovi u svijetu. Dakle, znali smo svjetsku situaciju. A situacija kod kuće u Jugoslaviji je izgledala uobičajeno normalna i ne previše stresna. Do neke mjere, do neke faze. Dakle, 1980. godine umire Tito, postoje previranja prije toga, ali nisu izgledala kao nešto što bi se moglo jako dramatično odraziti na naše živote.

Osamdesete: počeci aktivizma

Ja sam osamdesete krenula na fakultet. Studirala sam filozofiju, komparativnu književnost i fiziku na dva različita fakulteta, zato što sam negdje željela više razumjeti i fizički svijet i društvena zbivanja. I, ja bih rekla da se kroz to vrijeme provlači za mene i ta zapitanost smisla egzistencije i mogućnosti djelovanja, da bih na fakultetu, na nekim višim godinama, skupa s drugima, ne samo sa filozofskog faksa, nego i s prirodoslovno-matematičkog i elektrotehničkog, jer je dio mog razreda, moje srednje škole, mog razreda u srednjoj školi, studirali elektrotehniku i strojarstvo, pa smo ostali u kontaktu. Mi smo dosta pričali o tome što da se radi. Jer je definitivno vrijeme od 1980. nadalje, dakle, od Titove smrti nadalje, vrijeme previranja. I mi smo tu tražili neko svoje mjesto, neko svoje polazište, neko svoje novo mjesto, i počeli pomalo slagati korake prema inicijativi koja je sve nas odvela u Svarun, radnu grupu za mirovne, ženske, duhovne, i zelene inicijative, jako kompleksno ime. A 1985. smo krenuli u inicijativu koja je ličila na ulični teatar.

Dakle, mi smo negdje počeli smišljati svoje vidljive akcije, organizirali prazne demonstracije, organizirali neku karnevalesku prigodu, organizirali javno čitanje ustava u tramvaju, gdje smo vadili dijelove o ljudskim pravima i čitali ih u tramvaju, u pothodniku u Zagrebu. Imali smo takve ulične akcije, a '86. je onda puko Černobil, i onda smo se fokusirali kako na akcije protiv izgradnje nuklearnih elektrana u Jugoslaviji, jer je Jugoslavija onda imala plan izgradnje skoro 20 nuklearnih elektrana. I ja bih rekla da je stvarno odozgo krenula vrlo široka inicijativa protiv izgradnje tih nuklearnih elektrana, pa smo organizirali onda prosvjede potpisivanja peticija. To nije bila samo naša stvar, to je bilo nešto što se pokrenulo u Sloveniji, u Bosni, u Srbiji, tako da smo dosta surađivali s kolegama. Ali od 1980., posebno na fakultetu kakav je filozofski, imali smo svijest zapravo da je krenula neka nova inicijativa na Kosovu, i kako smo odlazili na studentske filozofijade, dakle, fakulteti su imali svoje susrete. Prirodoslovno-matematički primatijadu, a filozofski filozofijadu, kako sam ja bila na dva fakulteta, ja sam išla i na primatijadu i na filozofijadu i igrala sam šah. Mislim, to je disciplina koja me tamo dovela, ne jako ozbiljno, ali dovoljno ozbiljno da, evo, kao budem u timu fakulteta. I tako se dogodilo da je filozofijada bila na Kosovu, u Brezovici, nakon studentskih prosvjeda na Kosovu, prvi puta na području Kosova, i to je stvarno bio za mene formalni događaj utoliko što je uz moju nelagodu, moje svađe koje sam imala sa ocem, jer je on nosio uniformu, i generalno, nelagodu oko ljudi koji nose uniforme, spram kojih nikada nisam imala povjerenja, bila situacija u kojoj smo dakle mi u Brezovici i sve što mi radimo, se zapravo kontrolira, na jedan dosta trapav način. I točno se sjećam, ja sam bila u sobi sa Jadrankom Žuna, mi smo se sprijateljile na tom putu. Sjećam se

kako sam prije tog puta došla na glavni kolodvor u Zagrebu, i tamo stajala s nekim studentima, neke sam poznavaла, neke nisam, i kako mi je prišla jedna mala žena i rekla: "Hoćeš ti biti sa mnom u sobi?" Ja sam rekla: "Hoću." I tako smo se mi sprijateljile, i dijelile sobu, i mi bi se onda, recimo, s doručka vratile u sobu i tamo zatekle čovjeka u odijelu koji bi rekao da je došao promjeniti žarulju. Dakle, služba državne bezbednosti je sve kontrolirala, u tolikoj mjeri da smo mi stalno pravili viceve oko toga. Ali je nama bilo jasno da je totalna frka i da se zapravo događa nešto što nikako ne možemo odobravati.

Nešto se izvještavalo u medijima, i ja sam tad bila s kolegama koji su pisali za Polet, ponekad bih i ja pisala za Polet, za Studentski list i jasno smo pratili, koliko smo mogli, je li, nisu sve stvari bile objavljene u novinama, kako se situacija pogoršava. A situacija se pogoršavala, dakle, mi bi planinarili na Šarplanini, na Prokletijama, i granica je uvijek bila mjesto najvišeg praćenja šta se događa. U principu je neko obično kretanje po Kosovu bilo teško. A isto tako bila sam jako svjesna diskriminacije, jer kako sam putovala... Mislim, nisam putovala samo po Jugoslaviji, putovala sam ja i u Europi, proputovala sam cijelu Europu stopirajući. Uvijek je bilo jasno da gdje god bih putovala u Jugoslaviju, da kad bi, recimo, u vlaku, u kupeu, bio netko s Kosova, policija bi njih uvijek maltretirala. Uvijek. Dakle, policija bi uvijek ulazila, u vlakovima bi, posebno u noćnim vlakovima, uvijek bi legitimirali, ponekad i dva puta. Od 1980., Titove smrti, i prvih zahtjeva za Kosovom Republikom, ja bih samo dala legitimaciju, to bi pogledali, vratili bi mi, a one koji su bili s Kosova, Albanci sa Kosova, to je bio razgovor koji je trajao. To je bila gnjavaža samo takva.

Osamdesete godine su, s jedne strane, godine represije na Kosovu, i postupne demokratizacije. Dakle, mi smo imali puno nade, i očekivali smo da će se stvari mijenjati nabolje. I neki naš angažman tamo negdje od 1985., studentski angažman,. Godine 1986 smo pokrenuli Svarun koji smo na početku morali razvijati kao građansku inicijativu jer se nismo nikako uspjevali formalno negdje priključiti. Jer veliki je problem bio kad imaš građansku inicijativu, kad nešto hoćeš napraviti na ulici. Ne možeš to dakle. Obaveza je bila da se to mora prijaviti policiji, ali ako nemaš pravni subjektivitet, to ne možeš prijaviti policiji. Mi smo se stalno pokušavali priključiti nekakvo omladinskoj organizaciji, što je jako dugo trajalo, više od godine dana smo bili u limbu. Zapravo, mogli smo se sastajati u nekakvoj prostoriji socijalističke omladine, ali nismo imali nikakav legalni status, dok nas na kraju ipak nije skučila sveučilišna konferencija, dakle, sveučilišna omladina. Onda smo nekako lakše s tim uličnim akcijama, jer je situacija bila idiotska, zapravo. Mi bi imali potpisivanje peticije protiv nuklearki i peticije za prigovor savjesti protiv služenja vojnog roka u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, i policija bi nas svaki put privela poslije te akcije.. Tako da to nije neka čista represija, to nije ono lice represije koje se moglo vidjeti na Kosovu. To je drugačija priča. I politički su se stvari zahuktavale, ja bih rekla da je tu prednjačila Slovenija, slovenski stavovi protiv represije na Kosovu su bili jasniji, ali su i oni došli jako kasno, jer je represija na Kosovu otišla jako daleko. Bilo mi je posve jasno koliko je snažna ta represivna linija, policijska linija, vojna linija. Pošto smo zagovarali prigovor savjesti skupa s kolegama iz Slovenije, nama je bilo jasno i da je vojska iznimno represivna prema svima koji odbijaju nositi oružje, koji odbijaju i ne mogu nositi oružje. Dakle, ja sam već išla na ročišta na vojnom sudu gdje se Jehovinim svjedocima sudilo zbog toga što su odbili nositi oružje. To je jedna mračna priča o Jehovinim svjedocima: oni bi prvi put odbili i regrutaciju, i odlazak u vojsku, i osudili bi ih na nekoliko godina. Onda bi se oni vratili, i za par tjedana bi im ponovno poslali poziv, onda bi oni ponovno odbili, i onda bi ih osudili na više godina zbog istrajnosti u kaznenom djelu. I to su stvari koje sam ja znala.

Od 1988. godine u Zagrebu je profunkcionirao SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja. Zapravo, sa posve volonterskim snagama, krug žena, naprsto prvo telefonom, davao podršku ženama i djeci, a kasnije su zapravo skvotirale sklonište. To su sve inicijative, ja nisam volontirala. Moja je procjena bila da zapravo ja ne mogu dati kvalitetnu podršku, jer bi me ta vrsta situacije trenutačno razbjesnila. Dakle, nije od mene moglo biti neke koristi, u smislu terapeutske podrške, jer je mene nasilje izbezumljivalo. Znala sam da kolegice rade, bila sam u tim krugovima, i Svarun, grupa koja je prethodila SOS telefonu, dio naših diskusija je uvijek bio posvećen ravnopravnosti. Ja sam zapravo odrasla u duhu samostalnosti i slobode. Dakle, ja ne pamtim vrijeme u kojem bih ja imala neki problem s tim. A imala sam izrazito nasilna iskustva kroz odrastanje, kroz srednju školu, i naprsto i znala da je, recimo, moj djed, mamin otac, alkoholičar, bio vrlo nasilan čovjek, i da to nije bilo strano ni njegovom mlađem sinu, a vidjela sam to i u brojnim familijama u okolici. Mene je zapravo nasilje dovodilo do bijesa. Tako da kad želiš podržati nekog koji je u sličnoj situaciji, trebaš jednu razinu staloženosti, koju ja u toj fazi nisam imala. I uz SOS telefon, u tom istom prostoru, koji je isto bio prostor Saveza socijalističke omladine grada Zagreba, krenula je prva Lila inicijativa, prva lezbijska inicijativa. To su inicijative, mislim ja sam u tim inicijativa sudjelovala i bila na nekim sastancima, mada nisam bila toliko angažirana kao u Svarunu. Moj, ja bih rekla, skoro cijelodnevni aktivizam, bio je vezan prvo za Svarun, kasnije za Zelenu akciju. Mi smo 1990. pokrenuli i Zelenu akciju kad je Svarun nekako naprsto iživio iz svoje inicijative. Jer nešto što se dogodilo je da je u Jugoslaviji usvojen moratorij na nuklearne elektrane.

Bilo je inicijativa za biciklističke staze, bilo je inicijativa za recikliranje otpada, bilo je drugih inicijativa. Dakle, gro rada Svaruna bile su akcije vezane uz zaštitu okoliša, uz neka urbanistička pitanja, a važno pitanje je bilo prigovor savjesti. To je za nas bilo vrlo važno pitanje, jer je to bila stvar otpora prema tom režimu obaveznog služenja vojnog roka.

Bili smo jako opterećeni nečim što je usađeno kroz nas, u obrazovnom sustavu da, prije nego što djeluješ, trebaš kako dobro proučiti, kako se dobro pripremiti i kako dobro teorijski savladati. U tolikoj mjeri da nas je to zapravo učinilo invalidnima u nekom praktičnom smislu. Da je vrijeme koje smo proveli u raspravama mjerljivo, recimo, mi bi trebali šezdeset sati rasprave za pola sata akcije, i za razliku od toga, naši kolege sa zapada... Mi smo tad negdje u svom slobodarskom traganju bili jako zainteresirani za anarhističke inicijative i bili smo u kontaktu s anarhistima iz različitih zemalja. Bili smo u kontaktu s inicijativom koja će poroditi Helsinski građanski parlament koji je pokrenut s velikim skupom u Pragu 1990., na kojem sam ja sudjelovala, ali sam putovala u puno gradova, u Budimpeštu, u Beč, kako bi se srelj s kolegama iz drugih, ne samo zapadnih, nego i istočnoeuropejskih zemalja i vidjeli šta nas vodi prema demokratizaciji. Mi smo zapravo vidjeli kod njih, posebno sa zapada, da se oni dogovore u par sati i onda imaju akciju! Nama se činilo da smo mi na nekakvom autoputu demokratiziranja, a istovremeno su krenule ove nacionalističke rasprave. Dakle i akademija, i Srpska akademija... Ja sam imala dosta jasnu svijest da armija koja je tako velika ko Jugoslavenska, i koja ima tako puno oružja, lako može sebe dovesti u situaciju da ga negdje upotrijebi. Inače, čemu sve to oružje? I taj je socijalistički interpretativni okvir "Komunistička partija", posebno onaj dio unutar Jugoslavenske narodne armije, bio jako uskih horizonta, a jako velikog straha. I tu je mogućnost transformacije bila jako mala. I neću reći da transformacija nije bila moguća, ja mislim da je bila moguća, dakle, ja ne mislim da je nasilni raspad Jugoslavije bio neminovan. Uz puno podrške izvana možda se moglo ispregovaratni nešto drugo. Možda. Neću reći da se sigurno moglo, jer te podrške nije

bilo ni u ludilu, jer zašto bi se sad netko izvana pretjerano brinuo kako bi se mi, je li, nekako uspješno transformirali, a unutarnji poriv za osamostaljenjem pojedinih republika je bio vrlo snažan. Tako da je neka slaba šansa postojala, ali, evo, nije se realizirala, zato jer se lako uhvatiti oružja kad su pozicije tako suprotstavljene. I na tom putu je ubijeno više od 130.000 ljudi. To je vrlo visoka cijena.

Politička se gibanja artikuliraju kroz ideologije, nacionalizam je uvijek pri ruci, lako je razumljiv, lako objašnjiv kroz pozitivne koncepte, ljubav prema domovini, ljubav prema zavičaju, i ja bih rekla da je inače sukob, to zaboravljam često, sukob je vrlo važan u ljudskom životu. I čini ga vrlo zanimljivim. Ali u društvenom kontekstu, sukob kada se suprotstavljaju zapravo pripadnici jedne vjerske grupe, drudge vjerske grupe, jednog etniciteta, drugog etniciteta, jedne nacije, drudge nacije, posljedice mogu biti fatalne. I ja bih rekla da kroz period jugoslavenskog socijalizma nije kultivirana politička generacija koja bi imala kapacitet iznijeti složen proces tranzicije. I rekla bih da su tu velike pogreške vezane uz gibanja nakon 1968., u Hrvatskoj je to bilo 1971., u Srbiji je to liberalizam, dakle, prilike u kojima se moglo stvarati prostor za političarke i političare koji bi bili sposobni provesti tako kompleksan proces transformacije. Titova procjena je bila da se treba riješiti ovih mladih lavica i lavova i on je te najspasobnije političare, o čemu više znam za Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju, nego što znam za Kosovo, naprosto skrajnuo. Oni su svi bili na nekom sporednom političkom kolosjeku i više nisu bili u mogućnosti djelovati. E sad, kako je tko što odlučio raditi: Latinka Perović u Srbiji je odlučila baviti se poviješću i pisati vrlo važne knjige. A u političkom prostoru onda nije bilo ljudi koji bi imali kapacitete da stvari razvijaju u dogovoru, u dijalogu. I pitanja koja su stavljena na stol nakon Titove smrti, bila su ozbiljna, i relevantna, o njima je trebalo razgovarati. A ono što se događalo, ja jako puno znam što se događalo među mладима, jer sam aktivno sudjelovala u tom procesu, i to što znam kako se zapravo prestalo komunicirati na razini onih koji su funkcionali unutar socijalističke omladine. Kako su inicijative iz Slovenije i Hrvatske, koje su kanalizirane kroz postojeću strukturu, koja je bila transmisija komunističke partije, ali je prihvaćala neke nove inicijative. Kako su te inicijative zapravo u Sloveniji i Hrvatskoj, u određenoj mjeri uključivane, a u Srbiji i drugim republikama ne, i kako je onda pukla komunikacija. Dakle, komunikacija koja je pukla na kongresu komunista u Beogradu, u Sava centru, je puno prije pukla među mладима, i tu više nije bilo nikakve komunikacije. I sve su te kanale zapravo zatrpani oni koji su stajali na poziciji pravovjernog tumačenja jugoslavenskog socijalizma, misleći da oni imaju tu interpretaciju, a što ja bih rekla ljudima u našoj regiji, dakle, u postjugoslavenskim zemljama, u društвima nije strano. I to je jedan od problema s kojim još uvijek živimo, i onda je zapravo ta grupa koja je prvo govorila: "Mi smo pravi socijalisti, mi smo za Tita, za nasljeđe Tita(...)", što se vidjelo u, danas, kad se pogleda snimke, nevjerojatnim sletovima za Titov rođendan, za Dan mладosti u Beogradu, mislim, to da se štafeta nosila još ne znam koliko godina poslije Titove smrti, to je apsolutno fascinantno. Ali ti koji su dakle bili pravovjerni tumači Titovog nasljeđa, a zapravo politički patuljci su samo prešli u nacionalističku paradigmu i onda su oni cijelu stvar razvalili. Bosna i Hercegovina je doslovce razvaljena jer i nisu znali bolje. Znaš, to je sad, kad se konstruira neki pogled na odgovornost za ratni raspad Jugoslavije, sigurno tu veliki kolač odgovornosti ima Slobodan Milošević. I sigurno da neku manju, ali jasno utvrđivu odgovornost ima Franjo Tuđman, koji je vodio Hrvatsku. Sad Slobo je krenuo prije, Tuđman je krenuo kasnije, ali ga to ne ispričava. Ali onda kad pogledaš, bilo je kvalitetnih političara. Milan Kučan, znaš, Slovenija je u tom času, ne samo u tom času, nego i u vrijeme kasnih osamdesetih, kad je transformacija započela, imala dobre pregovarače u Kučanu.

Ne samo u njemu, nego i ljudi oko njega. I stvari su, naravno uz nešto sreće... Jer nacionalni sastav Slovenije je bio bitno drugačiji znači nacionalni sastav Hrvatske je naprosto iziskivao dodatnu pregovaračku spremnost. Dakle, trebao si imati Kučana na kvadrat, a nisi ga imao ni u promilima. Znaš, to je naprosto kako je bilo. I sad političari koji su vodili zemlje u toj situaciji su bili kapacitirani u različitim postocima. Mi još uvijek živimo u društvima koja su većinom zapravo spremna za pluralističku demokraciju.

Pa ja bih ti za 80-te još rekla, da ih zaključimo, da ih zaokružimo, da su nade građanskih incijativa u to vrijeme i širom Jugoslavije bile velike. Mi smo se stvarno nadali da idemo u dobrom smjeru, da se stvara sve veći prostor slobode, da to što radimo zapravo kreira mogućnost djelovanja u političkom smislu, kroz višestranačku demokraciju, da stvaramo prostor medijskih sloboda u kojem je sve manje mogućnosti cenzure, da kroz akcije gradimo i neki prostor građanskog djelovanja na pojedine teme, da se gradi infrastruktura podrške žrtvama nasilja da bi to zapravo završilo s ratovima. I da je optimizam koji smo imali krajem osamdesetih nešto što uopće nema pandan u današnjoj situaciji. Tako da je to vrijeme osamdesetih, mada ima briga i represije, i vrijeme velikih očekivanja. Da bi devedesete vrlo crno izgledale, ali ja bih rekla da je za mene to vrijeme u kojem sam stvarno naučila ono najvažnije. Ako želiš promjenu, onda krećeš od sebe, krećeš od onih koji su ti najbliže, od svoje obitelji, svojih prijatelja, svojih poznanika, i skupa s njima počinješ kotrljati neku inicijativu. Jel ta inicijativa za prigovor savjesti, s kojim su prvo krenuli naši prijatelji is iz Slovenije, pa smo je mi preuzeli, i tu raspravu otvarali u Hrvatskoj, pa išli na suđenja prigovaračima savjesti, pa smo dijelili letke po ulici, pa smo s puno ljudi razgovarali što bi to bila civilna služba, da ona mora biti posve izvan Jugoslavenske narodne armije. Međutim, slika da vojska mora biti tu, naprosto, toliko je čvrsto usađena u njihove glave, da ne mogu zanemariti vojsku, ne mogu razmišljati o služenju, dakle, akcijama koje bi bile za naše opće dobro, koje bi bile usmjerene na boljšak svih nas, da ta služba mora imati neke veze sa vojskom. Ne, ne mora imati nikakve veze s vojskom. Ta naša emancipacija od vojske koja se barem u tim malim krugovima dogodila prije devedesete, bila nam je jako važna. Bila nam je jako važna za sve djelovanje poslije, i kad je u Hrvatskoj pro-venen referendum, i kad je, dakle, otvorena rasprava o Ustavu Republike Hrvatske, mi smo mogli poslati jedno kratko pismo sa prijedlogom i reći: "Prigovor savjesti se mora uvrstiti u hrvatski ustav." I bilo je dovoljno razumijevanja, čak i u HDZ-u, vrlo isključivo nacionalističkoj partiji, da se to uvrstilo, i onda smo se toga držali cijele devedesete. Ali taj prijedlog je sazrio kroz osamdesete.

Devedesete: mirovni aktivizam

Bila sam u Zagrebu i zapravo sam se bavila intenzivno zaštitom okoliša. Pisala sam nekoliko tekstova o situaciji zaštiti prirode, nacionalnih parkova, zaštite okoliša. To je vrijeme u kojem smo pokrenuli Zelenu akciju "Zagreb" koja i danas funkcionira kao, rekla bih, najveća zelena organizacija u Hrvatskoj. Pokrenuli smo i Savez zelenih Hrvatske, a tog je ljeta zapravo došlo do početka, za neke, rekli bi, početka rata, a u svakom slučaju postavljanja balvana na puteve oko Knina i od tog je časa fizički presječen promet između sjevera i juga Hrvatske i svima je bilo jasno da se približava rat. Ja bih rekla da je zbog bavljenja Jugoslavenskom narodnom armijom nama u Svarunu i bilo jasno da bi moglo doći do rata, ali mi smo bili jako mala grupa. Mi zapravo, mada smo bili zabrinuti, nismo sad točno znali šta poduzeti. Neka naša, iz današnje perspektive, rekla bih, fantazija, bila je da sigurno postoje ljudi koji su kvalificirani i koji pregovara-ju. Dakle, bilo je jasno da su pozicije unutar hrvatske različite, između predstavnika u Saboru, pa onda predstavnika Hrvata, različitih dijelova Hrvatske, i predstavnika Srba, da se razlikuju. Ti su mjeseci od ljeta devedesete sigurno bili vrijeme dobro za pregovore, za dijalog. Međutim, pokazalo se da zapravo nema nekih ozbiljnih pregovora, i m i smo zakašnjelo pokrenuli Antiratnu kampanju tek na ljetu 1991. A sjećam se da smo u to vrijeme imali ideju da sigurno u nekim sukobima, poput recimo, sukoba na Cipru, ako govorimo u Europi, a inače širom svijeta, brojni ljudi vješto rade na tome da, prije nego što izbjije oružani sukob i rat, dogovore neke političke stvari.

Mi smo se prvo dogovorili oko povelje, oko vrijednosne osnove našeg rada, i polazili od jednostavne pretpostavke da će se ljudi na ovim prostorima morati dogovoriti, ili sad ili nekad kad rat završi i naprsto smo se opredjelili za nenasilje, za neki drugi put. I tu smo povelju zapravo mi dijelili u Hrvatskoj po ulicama, i bili smo u kontaktu sa prijateljima iz Centra za antiratnu akciju, iz Srbije, iz Beograda. I čak smo objavili neke njihove tekstove jer smo, osim što smo pokušali okupiti što više ljudi koji bi potpisali takvu vrstu povelje, imali planiranje što bi mi i kako bi mi. Bilo nam je jasno da jedna jako važna stvar podrška prigovaračima savjesti svima koji ne mogu ili ne žele nositi oružje, razumjeli smo da će biti vrlo važna direktna zaštita ljudskih prava, jel su zločini već počeli.

Mi smo krenuli, a onda su paralelno u više mjesta krenuli naši ljudi u Rijeci, u Poreču, u Karlovcu... Za neke inicijative smo znali, za neke smo čuli tek poslije puno godina, ali to je vrijeme u kojem jeste bilo puno inicijativa odozdo, puno antiratnih inicijativa odozdo, posebno u krajevima gdje je živjelo puno stanovništva različitih etničkih pripadnosti, kao što su Pakrac, Lipik. Mi za te inicijative nismo znali. Požega. Javili su nam se Katarina i Kruno iz Osijeka, i oni su zapravo čuli za Antiratnu kampanju iz nekoliko tekstova u tjedniku Danas. Nešto je objavio Vjesnik, nešto je objavio tjednik Danas, i bilo nam je važno povezati se s onima koji isto traže neki mogući nenasilni doprinos. Jer je naoružavanje bilo ubrzano i to naprsto nije bila naša stvar. Dakle, mi nismo doživljavali oružanu borbu kao našu stvar, a kako smo mi imali to naše planiranje u kolovozu 1991., tada još i hrvatska službena politika govori jezikom, kako bi rekao Franjo Tuđman, "mirotvorstva". Dakle, nije još jasno što će se dogoditi, nije još bilo jasno na koju stranu će stati Jugoslavenska armija, koja je ubrzo stala na srpsku stranu. Tako da smo mi u to prvo vrijeme skupili par stotina potpisa za Povelju Antiratne kampanje, ne samo u Hrvatskoj, nego i u Bosni i Hercegovini, u Srbiji, Njemačkoj, Italiji, bilo je puno ljudi koje je zanimalo nenasilje, i mi smo se i strateški opredjelili za učenje

o rješavanju sukoba. To smo još u kolovozu 1991. Odlučili, a pojma nismo imali kako zapravo postupati u sukobu i kako učiti o sukobu, a kako smo bili u kontaktu s War Resisters International, naš je prijatelj Marko Hren iz Ljubljane, iz Gibanja za kulturu, mir i nenasilje, imao kontakt s War Resisters International, mi smo poslali jedan faks, tada se komuniciralo faksevima, ljudima iz organizacije Bund fur Soziale Verteidigung, dakle, Savez za društveni otpor, iz Njemačke, i zamolili njih da dođu i da nam naprave nekakav uvodni seminar o nenasilnom rješavanju sukoba. Na što su oni nama odgovorili jednim dugim faksom gdje su naveli dvadesetak tema sa pitanjem: što nas zapravo zanima, i što mi točno hoćemo. E, sad, mi smo pročitali te teme, mislim, apsolutno nismo vidjeli nikakvu razliku između medijacije, nenasilne komunikacije, te je naš mudri odgovor bio da to nas sve zanima, sve to nama treba, i za nekoliko dana, iako su bili brzi, su se u Zagrebu pojavili Christine Schweitzer i Konrad Tempel i održali nama prvi seminar. Iz tog seminara smo mi shvatili da će vrlo vjerojatno naši prvi saveznici biti učitelji, učiteljice, nastavnici i profesorice iz osnovnih i srednjih škola, jer se te jeseni razredi pune djecom prognanima iz drugih dijelova Hrvatske i učitelji su zapravo imali jednu novu situaciju. Imali su posve nove situacije u Hrvatskoj.

Mi smo bili u istim školama, svi su učili u istim zgradama, s istim kurikulumom, imali smo Zavod za školstvo koji se bavio didaktičkim pripravama i potporom nastavnicima u nastavi, i mi smo zapravo ubrzo počeli organizirati seminare Nenasilno rješavanje sukoba za nastavnike, za koje je stvarno velik broj profesora pokazao interes.

I tog je rujna, tog septembra,izašao prvi broj Arkzina. Mi smo znali da nas baš neće pratiti veći mediji, i da trebamo imati svoje glasilo i onda je Akrzin počeo periodično izlaziti. U jednoj fazi uspio je zapravo dobiti i mogućnost za prodavanje na kioscima. To nam je bilo važno. tako da su zapravo paralelno krenuli i taj niz seminara i Arkzin, ali kako se rat zahuktavao, posebno u vrijeme pada Vukovara, broj onih koji su još bili spremni reći: "Ja se prepoznam u Antiratnoj kampanji." je pao na ispod 20. Dakle, mi smo bili jedna jako mala grupa koja je radila iz malog ureda Zelene akcije. I Zelenoj akciji smo zapravo mi sve više išli na živce, jer se sa intenziviranjem borbe intenzivirao i osjećaj nelagode oko nas. I to je vrijeme podjele obitelji, podjele među prijateljima. Niz mojih prijatelja je bio na ratištu.

To da mi propagiramo nenasilje, većina ljudi uopće nije mogla povezati sa obronom i sa oružanom borbom i mnogi su nas percipirali kao izdajice. I tu su se naprosto raspadali brakovi, raspadala su se prijateljstva, tako da nas je ostalo jako malo. U Zelenoj akciji su nam rekli da zapravo tražimo drugi prostor jer tu nema dovoljno mesta za nas, tako da smo se preselili u novi prostor, iz Zelene akcije, iz Radničke, u Gajevu 45, u Zagrebu. Onda smo u Gajevu imali jednu vrlo nelagodnu situaciju jer su vrata do nas bili dragovoljci kojima smo jako išli na živce. I oni su tako radili na demotiviranju nas u Antiratnoj kampanji. Dakle, mi smo negdje oko Nove godine '91. već preselili u Gajevu 45, a onda u toku '92. u Tkalčićevu, gdje smo nekoliko godina bili u jednom privatnom stanu, na prvom katu. I tu su zapravo krenule brojne inicijative, i rad sa izbjeglicama kroz Suncokret, i organiziranje života djece u izbjegličkim kampovima. Od tamo je krenuo Centar za žene žrtve rata, u podršku žena koje su preživjele silovanje, seksualno nasilje, kako u Hrvatskoj, tako i u ratu u Bosni i Hercegovini. Iz Tkalčićeve je krenuo volonterski projekt "Pakrac" u kojem su međunarodni volonteri zapravo pomagali u društvenoj obnovi u Pakracu. Mirjana Bilopavlović se kasnije malo uključila u Klub žena "Pakrac". Tu je i funkcionirao i Centar za direktnu zaštitu, i tu je krenuo Amnesty International za Hrvatsku, tu je funkcionirao Zagrebački anarhistički pokret, mislim, bilo nas je, sjedili smo jedni drugima na glavi, dakle, jako nas je puno bilo. A posebno je

naporno bilo kad se prelamao završno Akrzin, svi novinari i novinarke su pušili i radili po cijele noći, tako da je to, eto, bila jedna situacija vrlo intenzivnih aktivnosti. Od tuda je krenuo Zamir, bulletin board system, koja je prethodnica interneta, u kojem je Zamir bio samo jedan dio transnacionalne mreže. Zamir je profunkcionirao u Ljubljani, u Tuzli, kasnije u Sarajevu. Zapravo je Zamir omogućio prijenos velikog broja elektronskih poruka, jer ljudi u Sarajevu nisu mogli baš profitirati od satelitskih veza. Komunikacija je tada bila veliki problem. Tako da je na Zamir mreži jedna od najaktivnijih mreža bila Yugo Antiwar, u kojoj smo se povezivali i diskutirali s našim prijateljima s druge strane rata, i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini, i bilo je vrlo zanimljivo kako smo imali različite pozicije, jer u Hrvatskoj realnostod tog ljeta '91. je zapravo bilo bombardiranje i nužnost nekog razumijevanja da je oružana obrana potrebna, ali da mi biramo put nenasilja.

Dakle, mi radimo nešto što je komplementarno i ne dovodimo u pitanje izbor onih koji su se borili s oružjem u ruci. Dakle, ja kad sam se uključila u Antiratnu, bila sam prije svega uključena u inicijative koje se tiču okoliša i mislila sam da će se baviti time os-tatak svog života. A pošto smo kroz drugu polovicu 80-tih naučili nešto o organiziranju, ono što je bilo neophodno taj čas je da nekako organiziramo mirovno djelovanje, pa smo to i radili. I mi smo to radili samo u Zagrebu, krenuo je Centar za mir u Osijeku, naši prijatelji su radili u Karlovcu, pa se oko prigovora savjesti jako intenzivirala naša suradnja, mada je prigovor savjesti postao ustavom zagarantirano pravo, donošenjem ustava od 22. prosinca, 22. decembra 1990. Ipak, nisu postojale konkretnе upute kako taj prigovor savjesti ostvariti, kako to pravo primijeniti, kako ga realizirati. Bilo je puno teže, recimo, onima koji su živjeli izvan Zagreba. Iz Karlovca je bio Ratko Dujčinović kojeg su mobilizirali, pa su ga kasnije, mislim, ima kasnije sudski postupak zbog toga što nije htio prihvati oružje, pa su ga poslali na prvu liniju. Sreća je da je preživio, ali nekako smo taj njegov slučaj uspjeli učiniti vidljivim kroz rad više civilnih inicijativa, i uskoro su nam počele dolaziti i žene koje su bile izbačene iz stanova koje su nekad bile u vlasništvu Jugoslavenske narodne armije i koje je preuzeo ministarstvo obrane. Mi neko vrijeme nismo uopće mogli shvatiti šta se tu uopće zbiva. Šta smo mogli je kada, dakle, dođe netko s rješenjem da mora iseliti, mogli smo sjediti s tom osobom u stanu i pokušali što više odgoditi deložaciju. To je bila velika bitka, posebno u gradovima u Hrvatskoj, gdje je bilo puno pripadnika JNA prije rata, pa je bilo i puno stanova. Prvo su iz stanova izbacivali žene s djecom. Zato što je to bilo najjednostavnije. Za prve slučajeve smo saznali kad su već bile izbačene. U toj fazi više ništa nismo mogli napraviti, osim da savjetujemo da svakako to prijave policiji, dakle, da idu cijelim putem mogućnosti koje otvara zakon. A kasnije su zapravo počele stizati odluke o deložacijama, pa smo onda pokušavali spriječiti deložacije, i sjedenjem na dane kad je najavljenja deložacija. Bilo je jako puno problema s dobivanjem državljanstva, kao što je u Sloveniji izbrisano više od 25000 ljudi početkom '92., tako se nešto slično događalo i u Hrvatskoj i u drugim, tada još, republikama, ili u već postjugoslavenskim zemljama, jer je to bila politika svih vlasti. Dakle, pokušavalo se postići državljanstvo u samo jednoj zemlji, u samo jednoj novonastaloj zemlji. I vlasti u različitim zemljama su činile sve da ljudi usmjere prema tome da traže državljanstvo samo jedne zemlje.

On je izašao iz armije, više nije predavao na akademiji, i bio je nezaposlen. I to je bilo jako teško vrijeme za njega. Jer je ostao bez identiteta. To je trajalo mjesecima, ali manje od godine dana. Jer, kako je njegova mama tad još bila živa i moja baka je živjela u Skopicama, on je često išao kod nje u Sloveniju i pomagao joj u raznim stvarima. I tako je u Brežicama slučajno sreo svog kolegu, koji ga je pitao "Pa kako si, šta ima, itd." I rekao mu je da je baš teško, da je nezaposlen, da ne može naći posao,

jer oni koji su izašli iz Jugoslavenske narodne armije, od njih se očekivalo da pređu u hrvatsku vojsku. On to nije htio. On to nije htio i kolega mu je rekao: "Pa znaš šta, mi ćemo uskoro tražiti nekoga da predaje informatiku." Tako da je moj tata bio profesor elektronike, dakle to nije bio neki veliki problem, mislim, iziskivao je neke pripreme. Tako se javio i zaposlili su ga u srednjoj školi, i riješio je svoj problem. Imao je stvarno puno sreće. Mama je tad već bila u penziji i djelomično je bila u Zagrebu. Ona bi provodila tako jedno dva, tri tjedna, mjesечно možda, u Zagrebu, a ostatak u Ljubljani. Uvijek bi barem jedan tjedan ili dva provela u Ljubljani. To joj je bilo jako važno. Tako da je ona de facto živjela između Zagreba i Ljubljane.

A u to vrijeme, mislim, nisam ja s tatom diskutirala što ja radim. Dakle, nije on imao puno prilike da se ne slaže. Moji roditelji su nešto su znali, ali ne, ni približno nisu znali sve. Jedna od stvari koja je bila problematična je da bi ponekad ljudi zvali kući, jer je njihov broj bio u telefonskom imeniku, i to je zapravo kako su stvari postajale vidljivije, jer je zapravo to što je Antiratna kampanja radila od '91., prema kraju deve desetih, postajalo sve vidljivije. Time su rasli i problemi, i uznemiravanja. Mada ja nisam živjela s tatom i s mamom, taj je broj bio u imeniku, tako da bi ljudi zvali, pa bi vrijeđali. A oni se ne bi, recimo, ni javili na telefon. Tako da je to bio jedan ružan dio. Zapravo, to nije bilo lako. Kako su počela stizati neka međunarodna priznanja, ja sam 1997., skupa s Vesnom Pešić i Selimom Bešlagićem, nominirana za Nobelovu nagradu za mir, koju očito nismo dobili, onda je zapravo taj rad postao vidljiv i u velikim medijima. I ti pozivi su onda postajali intenzivniji.

Tokom prvih godina odvijala se zapravo jedna intenzivna i komunikacijska i dokumentacijska aktivnost, a što se tiče dokumentiranja, ja bih rekla tu uopće nismo bili dobri. Tu je zapravo najbolji među svim aktivnim, unutar i oko Antiratne kampanje, bio Centar za mir iz Osijeka. Oni su prvi krenuti objavljivati izvještaje. Mi ostali smo se puno više angažirali u svakodnevnim aktivnostima. I ma koliko uzaludno izgledalo, dakle, Centar za mir je prvi proizveo izvještaj i ti izvještaji su i raspoloživi i još uvijek, mislim, na njihovom webu, kako su oni osnovani '92., mislim da su još uvijek dostupni. Krenuli su slati te izvještaje Saborskom odboru za ljudska prava. Sjećam se sastanka koji smo Katarina i ja imale sa predsjednikom Saborskog odbora, koji je bio poražavajući! Jer nam je stalno govorio o tome kako je u sustavu zakona Hrvatske rješeno garantiranje ljudskih prava, a da se, mislim, sve raspada. Dakle, rat traje, a i sva moguća kršenja, poput deložacija, su u punom jeku. A oni su se pravili kao da se ništa ne događa. I ja bih rekla da su na dokumentiranju u to vrijeme više radili naši kolege iz međunarodnih organizacija, poput Human Rights Watcha i Amnestyja, koji su dolazili. Mislim, mi smo imali neke informacije, međutim, te informacije je trebalo sistematizirati.

Suradnja je snažna riječ za Human Rights i Amnesty International. Dakle, oni funkcionišu unutar svojih procedura, unutar svojih organizacija. Kad su oni objavili izvještaj, nama je bilo jako važno da te izvještaje prevedemo. Mi smo to kao Antiratna kampanja preveli i objavili, kako bi zapravo ta informacija bila dostupna u Hrvatskoj, kako nitko ne bi mogao reći da ta informacija nije dostupna.

Nas su među prvima koji podržali Zeleni iz Europskog parlamenta s kojima smo bili u kontaktu zbog zaštite okoliša, i onda cijeli niz građanskih inicijativa iz Njemačke, Italije. Oni bi skupili tako neke sitne pare, i Zeleni iz Europskog parlamenta su nam donijeli prvo računalo. I to je bilo 'state of the art' računalo. Dakle, mi smo mogli na njemu sve raditi, na njemu se prelамao Arkzin. Dakle, imali smo strojeve s kojima smo mogli il

ovo il ono. I uskoro smo imali i Zamir, dakle, imali smo i komunikaciju elektronsku.

Uvijek sam bila u Zagrebu, dakle, to se ništa nije mijenjalo. Ja sam u svoje vrijeme aktivnog rada Antiratne kampanje pretežno bila u Zagrebu. Putovala sam i po svijetu, jel je svijet nama omogućio da uopće prikupimo neke pare. Dakle, mi smo shvatili odmah na početku da to što ćemo raditi, da za to trebamo neke novce. Ja bih rekla prve dvije godine što smo uspjeli skupiti, bili su vrlo sitni novci. Dakle, imali bi, mislim dobili smo prvo jedno računalo, pa onda drugo, pa treće, bilo nam je jako važno proizvoditi i tekstove i Arkzin, tako da sam prije Oluje, prije Bljeska bila u Zagrebu. Tog dana kada je krenula vojska, koju minutu nakon 5 sati ujutro zazvonio je telefon, zvao me prijatelj iz Karlovca, Milan Medić i rekao: "Vojska je krenula." Jel oni su čuli, dakle, oni su u Karlovcu čuli da idu granate i da je počela vojna operacija. Pošli smo da vidimo situaciju na terenu. Situacija je bila grozna. Dakle, naprsto nije bilo nikakve zaštite za civile, a kako smo išli, gorjela su sela, kuće, ono, sve razvaljeno, krave, psi lutaju traže vodu, hranu...

Bilo je opasnih situacija. U Bosni sam se našla u unakrsnoj vatri. Naravno da je bilo teško. Kad se sjetim prvog puta kroz Bratunac, kad je potpisani Deytonski sporazum, dakle nismo radili samo u Hrvatskoj, nego i u BiH.

U Potočarima je samo stajala zgrada u kojoj su bili nizozemski vojnici, u kojoj su se civili iz Srebrenice pokušali skloniti. Tu nije bilo ničeg. Dakle, ne samo da nije bilo ničeg. Mi smo stali, onda kratko smo stali uz put, točno se sjećam, pomislila sam: hoće li se tu ikada moći postaviti, ono, bilo što, cvijet, svijeća, neki spomen. To je izgledalo vrlo nedostižno. I to da je danas u Srebrenici, u Potočarima, Spomen obilježje i mezarje, mislim, to su izborile majke Srebrenice. To se ništa nije moralo dogoditi. To je sve moglo biti ledina, jedan travnjak, bez spomena. I za to su se izborile. Izborile su se za mjesto gdje će ukapati posmrtnе ostatke, a eto, to se nije moralo dogoditi, mada je Bosna i Hercegovina onoliko daleko od mira koliko se može biti. Dakle, prošlo je više od 30 godina od početka rata u Bosni i Hercegovini i pomirenje nije na vidiku.

Rekla bih da smo u drugoj polovici 90-tih jako puno radili u Bosni i Hercegovini, čak ni kao Antiratna kampanja, nego unutar Antiratne kampanje, još od volonterskog projekta "Pakrac" krenuo Centar za mirovne studije koji je danas aktivan. Centar za mirovne studije je organizirao MIRAMI DA seminare, u kojima smo okupljali ljudе zainteresirane za izgradnju povjerenja, i ti su seminari organizirani u više zemalja. Puno ih je organizirano u Bosni i Hercegovini, jer je to vrijeme u kojem smo stvarno, zbog duga, zbog činjenice da je muslimansko-hrvatski, bošnjačko-hrvatski rat, 1992., 1993. bio iznimno brutalan, naprsto osjećali da je naš dug da radimo s kolegama iz Bosne i Hercegovine. Sad smo članica Europske Unije, pa je to jako teško. Jer Europska Unija ne podupire programe izgradnje povjerenja iz istih izvora unutar Europske Unije i izvan Europske Unije. Mi smo surađivali i sa kolegama u Srbiji, suradnja nikad nije bila prekinuta. Dakle, ja sam i te 1991. putovala za Beograd. Dakle, putovanja su bila jako teška, ali ja sam se zapravo s jednog međunarodnog puta onda uputila za Beograd i sudjelovala na paljenju svijeća za sve žrtve rata. Mi smo zapravo bili u kontaktu i s Centrom za Antiratnu akciju s Vesnom Pešić, bili smo u kontaktu s Natašom Kandić, bili smo u kontaktu sa Ženama u crnom. Te veze nikad nisu prekinute, jel mi smo imali neke od tih veza i u vrijeme Jugoslavije. Neke smo zadržali, neke smo stvorili, zapravo, početkom rata, i te su se veze stalno održavale. Mi se ne možemo pripremiti za rat. Dakle, vojska se pripremala na neki svoj ograničen način. Ali mi, civili, vrlo smo ograničeni. Dakle, moje iskustvo rata je da se samozavaravamo beskonačno

da i kad se ratuje, malterne u drugoj ulici, još uvijek mislimo da to neće doći do nas. Jako je teško očekivati nešto drugo. To je jedan od razloga zašto zapravo u svijetu ne napreduje preventivni dijalog. Ne napreduje zapravo ni niz postratnih mjera koje bi pridonijele izgradnji povjerenja. Velika je moć samozavaravanja. A u načinu na koji pridonio su sukob, dakle, u koji otpisujemo one koji su do jučer možda bili naši kolege, ili naši susjedi, olako odustajemo od komunikacije. I to su veliki problemi. Drugi veliki problem poslije kraja oružanih borbi je da zapravo ne znamo šta ćemo i kako puno se očekuje od pravosudnih procesuiranja ratnih zločina i često se to percipira kao najvažnije. Sudske procedure, istrage i predistražne radnje, vrlo su složene. Mislim, i mi uz svu sreću, pošto je to bio rat u Europi, već je 1993. osnovan Tribunal za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, što je, ja bih rekla, relativno rano pokrenuto. Mada nije uspjelo pridonijeti zaustavljanju strašnih zločina, kao što je genocid u Srebrenici.

Dvehiljadite: Documenta, REKOM i suočavanje s prošlošću

Antiratna kampanja nije nikada formalno prestala djelovati. Imali smo tu završnu skupštinu 2003. ili 2004., morala bih pogledati i odlučili smo da nećemo raspustiti Antiratnu kampanju. Unutar Antiratne kampanje naslovi više od 20 organizacija, mnoge organizacije su i danas aktivne. Neke od tih organizacija su, kad je došlo vrijeme da se ne fokusiramo primarno na mirovno djelovanje, skupa pokrenule Documentu gdje sam još danas, vodim Documentu. Dvije mirovne i dvije organizacije za ljudska prava su pokrenule Documentu 2004. Jer je to neko vrijeme, dakle, 2000. godine, mi smo kao društvo, kao birači, uspjeli izabrati nekog drugog, a ne HDZ, što je bilo oslobođujuće iskustvo za sve koji su živjeli u Hrvatskoj. Vrlo je zdravo u demokraciji da ne vlada uvijek jedna stranka, nego da vlada netko novi. I to je donijelo neki novi duh i nešto više medijskih sloboda, pa smo onda mogli raditi neke nove stvari. Međutim, to je vrijeme kad smo zapravo već shvatili da će biti neophodan kvalitetniji, intenzivniji, dublji proces društvenog suočavanja s prošlošću. I tri godine smo pripremali Documentu, da bi je 2004. konačno osnovali, kako bi zaštitali prikupljenu građu o zločinima, ali i kako bismo zaštitali građu o otporu. Dugo smo se nećkali jer u drugim zemljama postoje organizacije, kao što je, recimo Fond za humanitarno pravo koje se bavi samo deveđesetima. De facto, pokrivamo 20. stoljeće, što je vrlo važno za rad Documente. Zapravo smo se zakašnjelo počeli baviti i kvalitetnijim dokumentiranjem, istraživanjima ljudskih gubitaka.

Pa mislim da, recimo, za istraživanje ljudskih gubitaka, najbolje je da prikupljaš podatke kao što je počeo prikupljati Fond za humanitarno pravo koji je vodila Nataša Kandić. Ona je počela prikupljati podatke od 1992. Dakle, vrlo brzo nakon počinjenja zločina. Tako da oni imaju bazu s tim podacima. Mi isto imamo neke od tih podataka. Što se tiče suđenja za ratne zločine, mi smo neka suđenja pratili deveđesetih. Ali samo neka. Tek smo ih od 2004. počeli pratiti sustavno. Suđenja su jedan ozbiljan izvor dokumentacije. Čak i ako je presuda oslobođujuća.

Zemlje koje su se suočile s prošlošću u svijetu su vrlo malobrojne. Uvijek se prvo navodi Njemačka, ali ja ne bih nikako željela zaboraviti Argentinu, dakle, postoje druge zemlje u drugim kontinentima koje nisu loše u tome, ili Chile. Dakle, postoje neke zemlje koje su znale kako to napraviti, ali nisu računale samo na sudske procedure. Nego su u postupku puno pozornosti posvetili objavlјivanju, prvo Argentina, jel, koja je

1984. imala prvu Komisiju za istinu u procesu i radu te komisije je proizведен izvještaj "Nunca mas", "Nikad više", koji u Argentini uvijek možeš kupiti.

Zbog toga smo i na regionalnoj razini, skupa s Fondom za humanitarno pravo i Istraživačko-dokumentacijskim centrom iz Sarajeva, našim partnerima, partnerima Documente, baš te 3 organizacije: Documenta, Fond za humanitarno pravo i Istraživačko-dokumentacijski centar, pokrenuli inicijativu za Rekom, za Regionalnu komisiju, koja bi kao istražno tijelo utvrdila činjenice o zločinima, o žrtvama i dala preporuku kako dalje. Jer su sve postjugoslavenske zemlje opterećene nacionalističkim tumačenjem prošlosti i gledaju, posebno sa službene razine, iz jedne vrlo uske perspektive. Ta inicijativa, počeli smo raspravljati o njoj 2005. i nekako startali sa savjetovanjima, sa konzultacijama 2006., je prošla kroz jedan jako širok konzultacijski proces, u kojem je više od 5000 ljudi reklo svoje mišljenje. A samu koaliciju za Rekom je činilo više od 2000 osoba i organizacija što udruženja žrtava, mlađih, ženskih organizacija, organizacija za ljudska prava, i neki veterani, i vjernici. Kad se prikupljalo potpis, prikupljeno je više od 500.000 potpisa, i u to vrijeme su predsjednici, poput predsjednika Hrvatske Ive Josipovića, predsjednika Srbije, predsjednice Kosova, Makedonije, podržali tu inicijativu. Ali inicijativa nikad nije dobila podršku cijelog predsjedništva Bosne i Hercegovine, nije dobila podršku Slovenije i nije dobila podršku Vlade Republike Hrvatske. I to nešto političke volje, što je u vrijeme predsjedanja Josipovića i Tadića i predsjednice Jahtjage postojalo, više ne postoji, ja bih rekla da nema ni izgleda da će se ta politička volja opet pojavit. Mi nismo prestali zagovarati REKOM, ja sam posve uvjerenja da je to najbolji prijedlog za mehanizam koji bi bio komplementaran suđenjima. Ne postoji viši kvalitet utvrđivanja činjenica od sudske procedure. Ona nije savršena. Ja neću reći da sudovi nikada ne grijese, ali to je procedura koja je razvijana kroz dvije tisuće godina. I pošto smo ko ljudi nesavršeni, to je onoliko nesavršeno koliko smo mi sami. I dovoditi u pitanje sudske utvrđene činjenice bi stvarno trebalo biti nepristojno, ali nije. Nije ni u Hrvatskoj, nije u Bosni i Hercegovini, nije na Kosovu, bogami nije ni u SAD-u, nije ni u Europskoj Uniji, i kao civilizacija, zapravo imamo sve više problema. Jer je iskrivljavanje činjenica, kod nas vezanih uz devedesete, ali isto tako vezanih za Drugi svjetski rat, ali i vezanih uz političko nasilje Jugoslavenskog socijalizma, vrlo, vrlo često.

Komunikacija je otvorila neka vrata za koja smo se bojali da će ostati zatvorena. Među prvim konzultacijama, održane su one s mladima, pa s medijima, pa s umjetnicima, pa onda s udruženjima žrtava, jer ako preživjeli ne prihvataju tu ideju, kakva je njena perspektiva? Pokazalo se zapravo da kad ljude pitaš za mišljenje, oni iznose svoje mišljenje i ta je komunikacija bila jako vrijedna. I transkripti tog konzultativnog procesa su zapravo sami po sebi, ti transkripti su neka vrsta spomenika. I jako su važni. Ja moram reći da, evo, da smo s puno straha išli na konzultacije s veteranima. Da smo s različitim grupama imali puno bojazni šta će biti. Nije uvijek bilo lako. Ali ono što je najveći problem je etnonacionalistička perspektiva. I oni koji kroje politike, dakle, oni koji vode zemlje, zapravo žele da u njihovoj zemlji jedna sužena interpretacija povijesti bude dominantna, i ne žele taj pogled sa strane. Dakle, ne žele pogled u kojem se sagledava što se dogodilo iz različitih perspektiva. I tu je prepreka.

U augustu, kolovozu, će biti obilježena godišnjica Oluje. Dio stanovnika Hrvatske, ja bih rekla velika većina, obilježit će je kao pobedu. Eventualno će vrlo kratko razmišljati o onima koji su ubijeni, a ubijeno je više od 600 civila. A drugi, iz Srbije, će imati sasvim drugačiji pogled, oni će se sjećati samo ubijenih i samo izbjegličke kolone. I pitanje je jer uopće moguće povezati ta dva pogleda. Ja bih rekla da najbolje čemu

se možemo nadati jeste da kroz multiperspektivni pristup dobijemo informaciju da postoji više različitih interpretacija. I da se, kada se, recimo, poučava o povijesti, ne mora nužno u nastavi povijesti, može u nastavi književnosti, u građanskom odgoju i obrazovanju, u nekom drugom predmetu. Kada se govori o povijesti, da se onda ipak izdvoji neke povjesne činjenice koje su ili utvrđene znanstvenim istraživanjima, ili pak i sudski utvrđene, ali i odabir činjenica je obojen interpretativnim pogledom. Nemojmo to zanemariti. Čak i na razini činjenica, mi već dodajemo ovu boju interpretacije. Mislim, interpretacija je neizbjegna i što više znamo o različitim mogućim interpretacijama, bliže smo izgradnji povjerenja.

E, sad, faktografski, dakle, ako gledamo činjenice, ako pogledamo što se dogodilo u jednom ubojstvu, u jednom ratnom zločinu, i ako se to opisuje, ako se to dokazuje u sudu, možemo reći: "To su te sudski utvrđene činjenice." Ali čim ulazimo u prepričavanje: "Što je tome prethodilo? Šta je tome bio uzrok?", mi smo već duboko u vodama interpretacije. I tu će se možda priča razlikovati u nijansama, a možda će te razlike biti jako velike. Dakle, mi stalno tragamo za načinima da skrenemo pozornost na najteže povjesne trenutke, jer su to momenti kada dolazi do lomova, kada trauma postaje tako neizbjegna da ljudi naprsto ne mogu zanemariti. I 20. stoljeće u ovim prostorima, bez obzira na to jesu govorimo o Balkanu, ili o Evropi, ili o Jugoslaviji, ili o Istri toliko je opterećeno tim sjećanjima na valove nasilja, da tražimo način kako o tome razgovarati danas, pa da neka vrsta refleksije o nasilju iz prošlosti svima nama pomogne da se približavamo razumijevanju, demokraciji, solidarnosti i toleranciji. Dakle, kako nasilnu prošlost pretvoriti u izvor za više razumijevanja.

To je zapravo nešto što u Documenti nastojimo kroz razmjene mladih, kroz komemorativne spomen šetnje. Dakle, mi stalno uvećavamo i digitaliziramo informacije o različitim mjestima stradanja i otpora kako bi zapravo i poslužili u refleksiji: "Kako dalje danas?" Ja bih rekla da je iskrivljavanje činjenica o prošlosti danas problem na svim razinama, od individualne do globalne, i to svuda vidimo!

Mi smo nedavno ugostili susret Mreže arhiva za ljudska prava. Bili su nam prijatelji iz Argentine, iz Izraela, iz SAD-a. To je bila jedna mala radionica, mi smo jedna mala, slabo vidljiva mreža, ali učimo jedni od drugih i tražimo načine kako dokumentaciju koju čuvamo štititi bolje, kako je učiniti dostupnijom, i kako doprinijeti tome da vlasti u zemljama u kojima živimo tu dokumentaciju štite, ili čak ulažu dodatno u načine uvrštavanja takve građe u obrazovanje. Stalno tražimo nove načine.

Mi kad smo osnovali Documentu 2004., imali smo na pameti da bi Documenta možda jednog dana mogla postati ustanova, što će reći to bi bila registracija po drugom zakonu. Bili bi zapravo onda vezani uz neku vrstu monitoring ovog ili onog ministarstva, ali bi se mogli nadati možda nekom financiranju na ovom ili onom natječaju koji se raspisuje unutar Republike Hrvatske. Mi ovako, dakle, vrlo rijetko dobivamo bilo kakvu potporu unutar Republike Hrvatske. I ja se u međuvremenu uopće ne nadam da ću za svojega života vidjeti da Documenta ili neka slična institucija u Hrvatskoj može dobiti taj status. Jer je politička želja za kontrolom toliko snažna da bi zapravo učinilo naš rad besmislenim. Pitanje je da li možemo reći da je prijenos s jedne generacije na drugu već osiguran. Ne možemo biti sigurni. Dakle, mi jako puno obrazovno radimo, ali daleko od onog što bi trebalo.

Dakle, mi kao Europska Unija ne napredujemo, nego nazadujemo. Unutar demokratskih procesa, demokratska regresija je normalna pojava. Na to se isto treba-

mo naviknuti. A kad će ponovno neko vrijeme demokratske progresije, teško je reći. Sad to u različitim zemljama stižu u različitim intervalima, ali se na jednoj razini događa neki zajednički proces. Ovo nije osobito sretno vrijeme za demokraciju, ali to ne onemogućava na procese na razini obrazovanja, individualnih razmjena. Ono što je, recimo, posebno loše je da Hrvatska nije dio RYCOa, dakle nema mogućnosti te regionalne razmjene za mlade, mada mladi to hoće.

Rekla bih da je ono što otvara vrata u europskom kontekstu, u smislu formalnog obrazovanja, svakako obrazovanje o Holokaustu. Dakle, da je to onaj minimum od kog se ne smije odustati. A u našoj regiji, postjugoslavenskim zemljama, to bi svakako moralo biti obrazovanje o Holokaustu i drugim genocidima, što bi odmah pokrilo, osim genocida nad Židovima, i genocid nad Srbima i Romima, koji je zajednička povjesna priča svih postjugoslavenskih zemalja.

Nama se recimo produktivnim pokazao put uništenja kulturnog i vjerskog nasljeđa i obnove kulturnog i vjerskog nasljeđa, put upoznavanja sa sudbinom djece u ratu. Dakle, ima puteva koji daju bolje rezultate. Mada je to sve svježe, ali više nije baš ni tako jako svježe. Od početka rata u Hrvatskoj, od Domovinskog rata, prošlo je više od 30 godina. Nema se tu šta više čekati. I ja bih rekla da kad razgovaramo o načinima kako uključiti terensku nastavu vezanu uz mjesta stradanja i mjesta otpora u 20. stoljeću, da naprsto treba gledati cijeli taj raspon i niti uključivati samo devedesete, niti samo Drugi svjetski rat, nego nastojati pokriti cijelo 20. stoljeće i braniti zašto bi, recimo, ovaj izbor lokacija bio bolji, i to sve lokalizirati.

Ja sam u Documenti, još uvijek vodim Documentu, i ja sam sad u svom završnom mandatu, koji će biti okončan u septembru '26. godine, mi smo organizacija u tranziciji. Prepostavljam da, kad '27. odem u penziju, a smjeram otići u penziju, hoću nastaviti raditi u ovim i onim, komemorativnim i obrazovnim poduhvatima, ali sigurno ne ovoliko vremena koliko to sad radim, i mislim da je stvarno vrijeme da prestanem operativno voditi organizaciju.

Živim u Zagrebu. Moj tata je u Brežicama, a ja živim u Zagrebu i evo, preko ljeta, koji put dođem u Pulu.

Pa samo bih htjela reći da kroz angažman na temama vezanim uz prošlost, na teškim temama, zapravo sebi olakšavamo život. I da kroz prolazak i osvještavanje i refleksiju o traumi učimo živjeti kvalitetnije. I čini mi se da ima sve više ljudi koji se otvaraju prema radu na vlastitoj traumi i to me čini optimističnom. Pa, osobna razina je prvi korak. I ako dovoljno velik broj osoba napravi neki iskorak, možda će se to odraziti i na šиру zajednicu i na društvo.

Jedan san prekinut nasiljem

Jedan život umetnut u priču, koja pred nas donosi Norinu radost detinjstva, detalje iz porodične istorije, bolove i put izgradnje ličnosti, obrazovanja i školovanja. Priča koja oslikava odrastanje i razvoj devojke slobodnog duha, talenta i energije za rad, ali i velike hrabrosti.

Danas Nora živi jednostavno sa svojim znanjem i iskustvom, sa svojim radom kao samostalni konsultant, u oblasti u kojoj se oseća veoma dobro, a to se tiče ljudskih prava i suočavanja sa prošlošću. Uspela je da izađe van granica Kosova i da se dokaže uprkos činjenici da joj je kao Kosovki bilo veoma teško prodreti.

Nora ima takvu sreću da se celog života suočava sa izazovima, ali je upravo zbog toga jača jer se bori svim svojim snagama. Ne odustaje i ne prestaje. Uvek smatra da iskustvo treba podeliti, pomoći drugima, utabati put drugima, da i oni prođu malo lakše od nje. Sve je postigla uz mnogo truda, rada, nesebičnosti i uz podršku roditelja. Prepreka je i dalje tu, kao da je uvek bila. Da, kako sama kaže, slobodna je, slobodnog je duha i dobro je.

Nora Ahmetaj

Moje ime je Nora Ahmetaj. Rođena sam 6. septembra 1969. godine u Prištini. Ja sam prvo dete u našoj porodici od petoro dece. Prva čerka majke Minire i oca Sulejmana Ahmetaja. Iza sebe imam tri sestre i brata.

Naselje Aktaš: Odjek ljubavi

Rođena sam i odrasla u Prištini. Živila sam u Prizrenskoj ulici. Kao dete, sećam se da je tada bila zvana Šarska ulica, onda je dugo vremena bila preimenovana u Prizrensku ulicu a sada odnedavno se zove ulica Abdula Frašrija. Uvek sam volela tu ulicu. Smatram da je to jedan od najboljih kvartova u Prištini. Komšiluk je bio multietnički. Sada normalno žive samo Albanci. Inače, reč je o ulici koja pripada naselju zvanom Aktaš, između gradskog centra i sunčanog brega. Vrlo dobro naselje. Za to naselje me vežu veoma lepe uspomene. Lepo nam je bilo i imali smo relativno srećno detinjstvo sve dok nisu počele političke turbulencije 80-ih. Znam da su se i roditelji i drugi komšiji dobro živeli. Čak i sa komšijama Srbima koji su živeli tu, imali smo veoma dobre odnose.

Živeli smo u kući, koja je sagrađena kako mi je otac govorio kada su došli iz sela Hogoš, opština Kamenica, 1963. godine. Sećam se da je otac pričao da kada su došli u Prištinu ceo deo Sunčanog brega bio u njivama i kada god bi se nešto gradilo, ne samo u delu gde je danas sala sportova ili na lokaciji u našoj blizini, moj otac bi rekao „Eh, kada smo mi došli, ceo teren je bio prazan i nije bilo vode i trebalo je dugo da se pešači kako bi se donela voda iz nečijeg bunara“. Sećam se i kada je ulica jedno vreme bila neasfaltirana, i negde otprilike pre moje desete godine ulica je završena. Od tada je počela izgradnja. Odrasla sam u kući u kojoj je živeo i stric, očev brat, Ibrahim sa troje dece, i bilo nam je veoma dobro. Stric je iamo poseban drugi ulaz od kuće, imali smo dvorište, i baštu...

Mog oca, iz ove pozicije danas, normalno doživljavam kao vodiča. Kao dete uvek sam posebno bila vezana za njega. Čak i kada je ostario i malo pre nego što je umro, vratilo mu se sećanje i uvek je pominjao jedno iskustvo sa mnom kako bi me podsetio koliko je bio posvećen meni i koliko me je voleo. Kada mi je bilo 2 godine, moja majka je u to vreme bila trudna sa mojom drugom sestrom a ja sam se razbolela. Lekari su rekli ocu: pošaljite devojčicu van Kosova na kontrolu jer sumnjamo da nema bubrege! Po njegovoj priči krećemo vozom iz Prištine, od Kosova Polja do Beograda, od Beograda do Zagreba. Otac me odveo u „Institut za Majke i Djecu“ jer je vojni rok odslužio u Zagrebu. Otac je pričao da smo tamo boravili tri nedelje i da mi je dijagnostikovano da sam imala da mrobile (male boginje) te da moje stanje nije imalo nikakve veze po pitanju bubrega“. Često mi je pričao kako me je tokom celog puta neprestano držao u naručju i da su ga su ostali putnici u kupeu čudno posmatrali zbog toga, imajući u vidu da je tada mentalitet bio dosta patrijarhalan i zatvoren.

Deda Mrazove poklon paketiće koje smo dobijali za Novu godinu najčešće smo dobivali po dva puta, jer su oba roditelja radila. Otac je bio pravnik po struci a majka ekonomska. Nakon novogodišnje noći, nakon spavanja, ujutro bi smo se probudili i našli još po jedan poklon u papučama. Otac je bio sin jedinac i imao je pet sestara a ja sam bila

njegovo prvo dete. Tetke su imale svoju decu, a jedna od tetaka je živela u Americi, tako da pošto je otac bio jedini sin u porodici, a ja kao njegovo prvorodenno dete odrasla sam i odgajana sa svom mogućom ljubavlju i možda malo čak i privilegovana.

Otac je diplomirao u prvoj generaciji čim je otvoren Prištinski univerzitet. Međutim, istovremeno je bio i u radnom odnosu kada je upisao fakultet. Završio ga je '74 godine. Znam da ga je završio na vreme i jedno vreme je radio kao stenograf na Pravnom fakultetu. Uvek smo odrastali uz reči i divljenje koje je moj otac imao prema profesoru Gazmendu Zajmiju, jer je bio pravni sekretar i radio sa njim.

Sa nama je bila i baba Džemile. Ona nije bila osoba koja je znala za diplomatiju i uvek je otvoreno izražavala svoje mišljenje, nije nikad koristila metafore. Baba je pričala turski, makedonski i albanski. A albanski je naučila u braku. Od obrazovanja baba je imala četiri godine školovanja i uvek nam je govorila: „Učite strane jezike, ne mojte slučajno da ih ne učite jer vam strani jezici otvaraju puteve u životu”. Bila je izuzetno pedantna, i pripremala je veoma dobru i ukusnu hranu. Kad god je nešto radila, to je radila polako ali savršeno. Naučila nas je kako da sedimo, kako da pričamo. Učila nas je da kada odemo negde u kućnu posetu i kada izađemo iz te kuće, da ne pričamo što smo videli i čuli u toj kući. Govorila nam je “ne smeš da prenosiš reči ne smeš lagati, ne smeš krasti. Ne smeš reći “ovaj čovek je siromašan ili da je bogat, jer ti ne znaš koji je razlog da neko ima ili nema”. Baka nije živela sa nama već sa svojim sinom mojim stricem koji je bio u istoj kući, samo što su imali drugi sprat i odvojeni ulaz.

Ulica je bila naseljena stanovnicima koji su dolazili ili iz Anamorave ili iz Đakovice. Imali smo, na primer u komšiluku, profesora Esata Stavilecija, doktora Hisena Ukmatu, a moja majka se dosta družila sa njihovim ženama. Normalno, glavna veza sa Đakovicom, bila je od strane tetka Midije iz iz Đakovice, a takođe i brat profesora Fehmija Aganija sa svojom pokojnom ženom. Mama se mnogo družila sa ovim komšinicama koje su bile iz Đakovice, ali i sa ostalima.

Kao deca smo često igrali igru “između dve vatre” uglavnom u komšiluku ali i u školi. Nisam baš bila dobra u sportovima. Tamo blizu sale sportova smo se igrali igre nazvane džamije. Bila sam veoma mala kada su se, na primer, deca mog strica koja su bila starija od mene, igrala žmurke sa svom decom iz komšiluka, gde je bilo i Srba i Albanaca. Scene tih igara: ulica je bila blatinjava, neizgrađena, i bila su dva pokvarena buldožera, jedan zeleni, jedan žuti, sada na tom mestu je zgrada OEBS-a, na uglu ulice. Sećam se igrali smo žmurke: Besa, Kujtim, Aferdita, Naser, Špend, Nikola, Duška, Olivera, Vesna, Neška i ko je još bio? Imala sam negde između sedam i devet godina kada smo se igrali ovih igara. Bila sam zapravo još mala da bi me uključili u igru ali sećam se kada su svi zajedno pričali albanski i srpski.

Sećam se tetke Belke, koja je nekada bila učiteljica srpske dece u školi Vladimir Nazor, kada je došla da popije kafu sa mojom majkom. Takođe se sećam da su se baka ili tetka družile sa Dragicom, tetka Belkinom čerkom. Dragica bi dolazila na kafu i razmenjivale su romane. Tada su bili neki romani koji bi sada u ovo vreme možda koštali za 50 centi a kupovali smo ih u trafikama. Te romane su čitale moje tetke, a kasnije i ja. Romani su bili na srpskom jeziku i zvali smo ih ljubavni romani. Sada ne bih znala sa kojom dubinom i iskrenošću se tada pričalo o politici, ne verujem da je bilo mnogo poverenja između Albanaca i Srba, ali ja sam tada bila dete, i nisam mogla znati.

Moja majka je radila u razvojnom preduzeću kao ekonomista, i imala je mnogo prijateljica. Imala je prijateljicu Zoricu, i mnoge druge Albanke i Turkinje koje je spominjala, i nije se žalila na dinamiku u toj organizaciji. Tokom tog „zlatnog perioda“ komšije su posećivale jedni druge tokom praznika i čestitali jedni drugima. Moja baba a i dosta drugih su se pozdravljali međusobno, a ispijanje kafe je bilo kao ritual, ili kada bi neko umro ili se oženio, išli su da saučešće ili da čestitanje. To se dešavalo sve do 1981. godine, kada su odnosi počeli da se hlade.

Priča o ocu, majci i njihovim porodicama

Otac je rođen u maju 1938 godine tako da je pamtio šta su ljudi na Kosovu prošli tokom 50-ih i 60-ih godina. Otac potiče iz veoma poznate porodice iz Anamorave, zbog aktivnosti njegovog dede, oca, ujaka i šire porodice. U selu Hogošt, pričao mi je otac, jedno vreme živilo je njih 42 članova zajedno. Tako je tada funkcionalo porodično jezgro. Muškarci su radili u polju i bavili se trgovinom, dok su žene bile te koje su završavale kućne poslove, kuvale i podizale decu. Otac mi je pričao da je njegov ujak Sadri Ahmeti bio čovek koji je veoma dobro upravljao tako velikom porodicom, dok je njegov deda, bio više čovek koji je posećivao ostale i dočekivao goste. Nakon drugog svetskog rata, kada im je vlast uzela svo brašno iz zaliha pošto su bili velika porodica i imali imanja, njihova primača odaja (oda) je bila su otvorena i bila je poznata u celoj Anamoravskoj oblasti pod nazivom kao Ahmet Agina oda. „U nekim trenucima su čak i partizani, i sam Fadil Hodža i mnogi ljudi koji su tada bili vođe dolazili i spavalii u toj prostoriji. Nekada je to bila gostionica, ali je bila veoma velika prostorija.

Sećam se poseta Hogoštu, hladnih zima i muškaraca koji su se igrali takozvane igre „filđani“ sve do ranih jutarnjih sati. Znam da je u sredini bila jedna tacna sa 9 šoljica različitih oblika i dizajna. Oko stola bi sedelo do 10 ljudi, stavljali bi prsten u jednu od šoljica i onaj koji ga je sakrio bio je pokriven belim čaršavom, da ga drugi ne vide. A cela svrha je bila da se pronađe prsten, u kojoj se šolji nalazi. Imalo se pravo 3 puta probati, a i onda bi onaj koji je našao prsten počeo igru iz početka. Te igre su trajale do jutra i bilo je zadovoljstvo videti harmoniju i adrenalin u toj prostoriji. Očigledno je to bio način druženja tokom oštih zima.

Posle večere smo jeli voće, kisele kruške, zvale su se lončke kruške, vučje kruške, kakičke kruške ili kisele jabuke. Hogošti je poznat po dobroj hrani. Imali smo letnje jabuke, jabuke koje su se jele samo samo zimi, crne i žute šljive, male i velike, i jednu drugu vrstu šljive, koju su zvali požega. Što se tiče hrane, bila sam veoma impresionirana jednom vrstom jela i načinom na koji se pravi. To jelo se pravilo od kora za baklavu, i vodom u kojoj se kuvalo meso i piletina u koje se posle dodavao jedan beli sos sa belim lukom. Moje dve sestre znaju da pripremaju ovo jelo. Inače ovo jelo je zahtevalo dosta veremena za pripremu i može se smatrati kao creme de la creme od svih testa, i retko ga je ko pripremao i servirao.

Kada je otac otišao u vojsku, imao je 18-19 godina. Tada baba ostaje sama sa pet čerki, pošto deda umire 1957. godine. Najstarija tetka se udaje, druga tetka završava gimnaziju u Skoplju i udaje se u Gostivar, baba sa tri najmlađe čerke odlučuje da dođe u Prištinu, takođe i stric. Otac se doselio iz Hogošta jer je htio da se školuje. Na to je dosta uticala porodica moje bake. Kod mog ujaka u Gnjilanu bilo je deset, jedanaest generacija pravnika. Sa porodične strane mog oca, moj deda je bio posrednik koji je

mirio porodice i rešavao sukobe među ljudima, miroljubiv čovek, koji je pomagao rešavanje svih sukoba među porodicama, ne samo u Hogoštu, već i u celoj Anamoravi, i trudio se da ih reši na najbolji način. Otac je veoma bio protiv nasilja, protiv rata... čak i uz sve ovo što se dešavalo na Kosovu, niti jednom ga nisam čula da kaže: "Ratovi su dobri". Ili, "Mora se boriti". Rekao bi „znaš bilo bi dobro da se ne doživeti rat, bude posledica, uradiš ovo, uradiš ono“. Jednostavno, moj otac je bio nežan po prirodi.

Otac odlučuje da dođe na Kosovo sa stricem. Bili su braća po očevoj strani, jer je deda bio oženjen sa još jednom ženom, koju smo zvali Aba Zelom, koju smo mnogo voleli. Kako bi se doselili prodali su nešto zemlje i izgradili kuću. Ima još dosta zemlje u Hogoštu koja se nije dirala. Tetke nastavljaju školovanje u srednjim školama, a otac odmah počinje da radi na Pravnom fakultetu. Milsim da je bio prvi u porodici, koji se upisao i završio Fakultet.

A što se tiče majke, čini mi se da sam joj učinala nepravdu jer sam se više bavila ocem. Uvek me je ljutila jer je govorila: "Šta god da radiš, zašto me nikad ne zoveš, uvek samo zoveš oca". Bila sam najstarije dete i po prirodi sam uvek bila buntovna i normalno da sam time mnogo izazivala majku. Čak i sada kada razmišljam o tome, sada kada sam u njenim godinama, žao mi je. Veoma sam volela oca. Majka je bila spokojna i zadovoljna svojim životom da je u stvari nije bilo briga šta se dešava oko nje. Naravno, pratila je društvene i političke procese, ali se nije bavila životima drugih.

Porodica moje majke je iz Đakovice, preziva se Krelani. Bili su zanatlije. Moj deda je izrađivao narodnu nošnju zvanu tirće. Iz Đakovice, moj deda se preselio u Uroševac jer mu je tamo bilo lakše da posluje. Mama je rođena u Đakovici, a odrasla u Uroševcu. 70-ih godina vratili su se u Đakovicu. U Đakovici su imali prelepku kuću u ulici Bajram Curri koja vodi do Ćabrata. Išli smo tamo skoro svakog vikenda, za zimske raspuste, tokom leta ostajali bi smo mesecima. Na neki način smo odrasli u Đakovici. Moja baba je radila na razboju i tkala, i postoji slika u glavi koju neću nikada zaboraviti: imala je sobu u toj staroj kući u otomanskom stilu. Dvorište je bilo veliko sa prelepmi stablima crnog duda. Jednospratna kuća... arhitektura naših kuća u Dukađinskoj ravnići, malo orientalna. Rukohvati (parmaci) su bili veoma lepi. Jedna od soba je takođe imala razboj, tako da kad sam išla kao dete... ulazila bih u tu sobu... leti je bilo jako sveže i sećam se tog prizora i siluete moje babe.

Dala bih sve na svetu, da imam priliku da fotografišem tu babinu siluetu ootpozadi, kako sedi u uspravnom stavu i radi na razboju. Izrađivala je na tom razboju razne stvari, svilene košulje, kao i one takozvane ojne koje su žene nosile na svadbama. Divila sam joj se. Celo vreme je radila, takođe se sećam i zvuka razboja koji se meni činio veličanstvenim. Zvala se Zuhra, mi deca smo je zvali ujakova majka ... bila je stoička žena, imala je oštре linije na licu.

***

Otac i majka su se upoznali preko nekih dalnjih rođaka. Otac je bio veoma zgodan, lepo se oblačio bio je obrazovan, u to vreme je izlazio na igranke koje su se tada organizovale. Jedan od očevih rođaka je predložio ocu da se upozna sa majkom, tako da je otac oputovao za Uroševac kako bi se sastao sa njom. Majka je imala 19-20 godina, i bila izuzetno lepa. I tako otac reši da ode da se upozna sa majkom i ...ostane bez teksta. Otac je tada rekao: Ja ču nju zaprositi, i nikog drugog! Izgleda da je i majka

isto osećala i da se zaljubila u oca na prvi pogled, veoma idilično. Ali, treba imati na umu i predrasude koje su tada postojale, moj otac je bio iz Hogošta, a majčina majka je tada rekla „Kuku, ne dolazi u obzir da se udaš za seljaka“. Majka se udaje, bila je i svadba, ali njena porodica ne razgovara sa njom. Tri ujaka i tetke ne reaguju. Pošto baba nije imala muža, ali je zato imala strica koji je bio školovan čovek i od autoriteta i on je onomad rekao babi „Ne može se više ovako“ tako da su nakon šest meseci odnosi postali manje zategnuti.

Vezani ljubavlju

Imam tri sestre, Mimozu, Aljbanu, Artu i brata Kuštrima. Kada sam imala jedanaest godina, 1980. godine, rodio mi se brat. U isto vreme kada su bile demonstracije 81. godine imao je rođendan, a moja majka je organizovala porodicu da dođe i proslavi bratov rođendan. Većina članova je imala problem jer smo bili u Prizrenskoj ulici, upravo blizu sale sportova gde su se demonstracije održavale, blizu kuće Delibašića.. ta kuća je i dan danas prazna.

Sestre su drugačije, brat i mi sestre imamo različite karaktere, ali sestre su sve veoma poslušne, osim mene. Tata i mama su bili samodovoljni i toliko su se voleli tako da nam se često činilo da smo suvijšnee u sobi. Ovo je verovatno uticalo da smo bili više povezane jedne sa drugom. I u svemu tome baka je bila ravnoteža u celom sazvežđu. Od sve dece, ja sam bila izuzetno povezana sa svojom babom.

Sa majkom nismo bili na istim vibracijama i amplitudama, ona sirota je uvek nalazila na malo više razumevanja za druge sestre, posebno za treću sestruru. Bili smo i jesmo različite prirode. Ja sam mnogo euforičnija, bila sam mnogo impulsivnija, mnogo direktnija i često bi mi majka govorila „kuku evo nije ko oblak sa gradom“, dok je trećoj sestri Albani govorila: „evo dođe nam kućna radost“. Kasnije sam analizirala sebe i mislim da mi je taj bunt dolazio iz činjenice da nisam volela konformizam i da sam način života na Kosovu videla veoma kritično. Imala sam 9 godina, kada mi je otac, koji je bio blizu kuhinje, rekao: „Donesi mi čašu vode!“ a ja sam mu dogovorila : „A zašto ja da ustanem i da ti donesem vodu, kada se ti nalaziš blizu česme?“

Brat, najmlađe dete, nije bio razmažen. Ali, baba ga je razmazila. Unutar porodice nije uživao neki poseban tretman zbog toga jer je sin jedinac, ali kad bi izašao vani ili u školu, naravno društvo koje je patriarhalno bi mu govorilo “ Ti si jedinac, ti bi trebao da gledašna stvari ovako ili onako”. Tako da imam osećaj da nismo baš puno podržavalii brata dok je bio mali, govoreći mu „Hajde, čuti ti, ko te šta pita“.

Bili smo otvorena porodica, veoma, veoma liberalna i nismo imali pritiske kao što su, „udaj se“ ili „nemoj da izlaziš“, ili „uradi to“. Jedini savet koji sam dobila od oca kada kada bi smo odlazili u Hogošt, bio je: „Nemojte da nosite kratke pantalone, ne nosite košulje bez rukava i pazite kako sedite“. Takođe bi rekao „Nemate nikakav pritisak se udajete jer vam vreme ne beži, sve što to treba da uradite jeste da se obrazujete i da da budete nezavisne“. Kada sam ocu rekla „Da, hoću da upišem Pravo i da želim da budem pravnik, ili sudija jer želim da delim pravdu moj otac je rekao je "Ne“. Sećam se da sam tada bila u osmom razredu, a on je rekao „Ne, jer pravdu deli onaj ko je najjači“. I nakon toga, mnoga godina sam razmišljala šta je mislio tom rečenicom. Ove savete pamtim od mog oca.

Pronalaženje mira nakon gubitka roditelja

Majka je umrla mlada, pred svoj 68. rođendan. Mnogo je volela život, nije joj bilo vreme da ode. Ali smrt te ne pita. Bili smo malo šokirani zbog majke, i možda zbog načina na koji je doživela težak srčani udar i način kako je njen mozak nekoliko minuta ostao bez vazduha. Način na koji se borila sa svojim životom, za mesec dana koliko je boravila u bolnici, dala nam je dovoljno vremena da se pomirimo sa činjenicom da ne može da preživi u tom stanju. E sad, govorim iz iskustva, drugi su mi govorili da kada prvi roditelj umre, mnogo je šokantnije, i to doživljavaš teže. Da, kada ode jedan član porodice, onda će i drugi otići svojim redom, jer svako ima svoju sudbinu.

Tatina smrt je bila kao smrt u kraljevoj postelji. Smrt je loša i hladna, ali kada živite ciklus života, jer sam svaki dan bila sa njim i pratila svaki njegov dah, on je umro mirno u 82. godini. Volela bih da umrem na isti način kao moj otac. Umro je u miru sa samim sobom, pozdravio sa svima nama posebno, čak je i rekao „ja, nemam potrebe da dalje živim, dosta sam živeo, toliko“. Umro je na svoj 82. rođendan, 22. maja 2020 godine. Ponekad kažem, mogla sam da ostanem van zemlje, mogla sam da živim u Kanadi, mogla sam da živim i radim u Americi. On me je ustvari vratio iz Amerike sa rečima: „Ti nisi potrebna Americi uopšte, Amerika je puna Nora. Ti treba da se vratiš i da doprineseš Kosovu“. Smatram da su oboje mojih roditelja imali laku smrt bez patnje i to me smiruje.

Put do znanja: Od javnosti do paralelnog sistema

Tokom 1976. godine sam krenula u osnovnu školu "Vladimir Nazor". Učiteljica mi je bila iz Đakovice. Nisam je mnogo poštovala jer je mnogo tukla učenike, posebno one učenike koji su dolazili iz mahale Muhadžara. Ta deca su bila siromašna i nisu radila domaće zadatke. Tada mi je, u tom uzrastu od osam godina, to izgledalo nepravedno, a učiteljici sam čak rekla „Što toliko tučeš tu decu?“. U petom razredu osnovne škole razredni mi je bio Isak Simnica, koji je nakon nekog vremena umro jer ga je usmrtila snežna lavina u Brezovici. Zatim nam je razredni postao nastavnik fizike, Ismajl Kastrati, kojeg veoma poštujem. Bilo je nastavnika koje sam mnogo volela i poštovala i danas kada ih vidim na ulici rado razgovaram sa njima.

Što se tiče vannastavnih aktivnosti, otac me je kao dete odveo u muzičku školu da učim klavir, „Hajde da se upišeš na solfedžo kod učiteljice Drite, i da učiš klavir“. Učiteljica Drita je bila sofisticirana žena, rekli mi je „Ajde Nora, dođi posle nastave“. Škola je bila negde u starom delu grada, mislim da se zvala Stefan Mokranjac. Nije mi se uopšte dalo išla sam silom. Takođe, zajedno sa devojčicama iz ulice i komšinicom Ljumkom sam se upisala i u sportsku dvoranu kako bi igrala košarku. Bila sam visoka za prosek na Kosovu – u osnovnoj školi su me zvali „Žirafa“. Ljumka je bila visočija i igrala je centar a ja desno krilo. Sećam se ko danas ostalih košarkašica iz tog vremena kao što su bile Resmie Juniku, Šemsije Stublla itd. Sala je bila prepuna đaka koji su te gledali i meni je to bila najveća satisfakcija. Osim toga, znam da više od godinu dana nisam smela da kažem roditeljima da idem na košarku, jer su mi stalno govorili: „Hoćeš li na košarku umesto da učiš klavir?“ Ali ne, kada sam rekla roditeljima, nisu mi ništa rekli. Volim aktivnosti i košarku.

Imala sam problema da zapamtim rime. Definitivno sam morala sama da razmišljam logično, da razlučim to u svojoj glavi, da razumem jedan fenomen jer nisam mogla da učim napamet. Imala sam velike poteškoće da naučim poeziju. Inače mogu reći da ni dan danas ne volim poeziju, niti imam afiniteta prema poeziji. Uvek sam volela prozu. Bilo je knjiga sa kojima sam spavala godinama. Te knjige imam i danas, čuvam ih u biblioteci. Bile su tri knjige, sa kojima sam živelia: „Bardha e Temalit“, „Buđenje“ od Sterjo Spasea, i knjiga „Skenderbeu“ od Sabrija Godoa... ali i knjiga „Zamak“ od Ismajla Kadarea. Uvek sam volela realizam, dobre dokumentarce, i dela u kojima nema nacional-romantizma. Negde u srednjoj školi me je veoma inspirisao profesor Nazim Lleši, čitala sam i dosta istorije, svetske književnosti. Istorija mi se dopadala kao nartativ, ali nisam volela datume. Nije mi se dopadala metodologija, sa kojom nam se pričala istorija.

Imala sam period kada sam čitala možda jednu lektiru/knjigu dnevno. Međutim, znala sam tačno šta želim, a šta ne. Možda je trebalo da budem malo više konformistički nastrojena i poslušna i da pustim stvari da idu svojim tokom. Za godine u kojim sam bila tada i za vreme koje je bilo tada bila sam dosta neposlušna, prema društvu u kojem smo tada živeli i meni se sviđa ova moja osobina, iako je sa ovakvim karakterom teško živeti bilo gde u svetu.

Kada sam završila osnovnu školu i upisala srednju, tada nije bilo mnogo opcija za biranje. Mogla sam da odem u gimnaziju, u to vreme bilo je dve godine plus dve. Odlučila sam da odem u „Ivo Lola Ribar“ gimnaziju. Kao dve najveće i najjače srednje škole u to vreme su se smatrali „Ivo Lola Ribar“ i „Dževdet Doda“, i zatim nakon dve godine bi morali da se profilišemo za određeni smer. Bilo je mogućnosti da se upiše srednja medicinska, poljoprivredna ili da se upiše škola „Štjefen Đečov“. Oni koji su hteli da idu na građevinu, arhitekturu, mašinstvo, elektrotehniku ili mašinstvo išli su u Normalnu srednju školu. Tu školu su uvek pohađali dobri đaci. Oni đaci koji su bili dobri u matematici išli su u medicinsku i u školu „Štjefen Đečov“. Prve godinu škole sam samo upijala, bila sam uodeljenju I17, imala sam veliku sreću da mi je razredni bio Gazmend Veljiu, veoma dobar profesor. Prve godine sam bila veoma nesigurna. Ipak, nastavila sam da igram košarku i to mi je pomoglo da se odmaknem od nove realnosti. Druga godina je bila drugačija, bio je naučni smer. Tada mi je razred postao kao drugi dom. Na trećoj i četvrtoj godini imala sam priliku da biram smer, i onda sam otišla u „Štjefen Đečov“ sa ambicijom da se bavim arhitekturom.

Prva godina arhitekture je bila skoro kao prva godina u srednjoj školi, opet nešto novo. Nešto drugačije, čini ti se da si već narasla kao osoba čini ti se da si neko. Bilo je obaveza, odgovornosti, bilo je mnogo posla. Najbolji deo je bio kada smo morali da crtamo i često neprospavanim noćima, koje studenti arhitekture danas ne doživljavaju. Imali smo rokove i morali smo da predamo radove, imali smo vežbe i studenti su dosta sarađivali. Ja sam studirala arhitekturu, moja sestra, Mimoza, stomatologiju. Pored nedostatka prostora, postojali su i ekonomski uslovi - studiranje ovog smera je bilo skupo. U Grčkoj sam kupila rapitografe i druge alate - jer smo do moje dvadesete godine išli na letovanje u Grčku. Trebalo mi je puno prostora u radnoj sobi - trebao mi je veliki sto.

Prve dve-tri godine videli smo da situacija nije dobra, jer je veliki broj studenata počeo da beži. Kada je otvoren Univerzitet u Prištini, bilo je 18 hiljada studenata. A 1990-1991, kada je Milošević došao na vlast, broj je pao na 12.000. Oni koji su imali priliku, otišli su van na studije. Oni koji nisu bili u prilici, nastavili su školovanje u takozvanim

školama - kućama.

Najgore je bilo kada su nas odstranili sa univerziteta 1992. godine. Bio je utorak i otisli smo na Arhitektonski fakultet i vrata fakulteta su bila zatvorena. Čini mi se da je na vratima fakulteta bilo okačen jedan papir sa objavom i znam da više nismo imali pravo da uđemo unutar fakulteta. Na fakultetu je bilo diskusija: „Čemu ove nasilne mere? Arhitektura nije književnost, nije istorija“. Počele su nasilne mere u preduzećima i institucijama. Otpustili su mi oba roditelja sa posla, kao što su otpustili većinu njih. Po školama je započeo apartheid. Počele su nasilne mere, gde je radnicima dat papir-dokument, gde su ispisane neke nove mere koje bi svi radnici morali da prihvate kao uslov, da nastave sa radom. Nikada nisam videla taj dokument, ali naši roditelji jesu. Trebalo je godinu dana ili više restrukturiranja i dok nismo konsolidovali i formirali paralelne institucije. Pre paralelnog sistema, prioritet su davali finansijama, zdravstvu i sistemu socijalnih usluga. U to vreme je „Majka Tereza“ uradila ogroman posao, jer je evidentirala sve porodice u nevolji, osnovala se i bolnica „Majka Tereza“, koja je takođe imala uvid u matične knjige i znalo se koliki je broj ljudi kojima je potrebna pomoć. Dosta se radilo i sa dijasporom jer je viđena kao glavni izvor sredstava koja je i doprinela doznakama i to do 3%.

Nastava u osnovnim školama održavala se u školama, ali u nekim školama, kao što je ona u Dardaniji, npr. postojao je apartheid. Bukvalno, šačica srpskih učenika je pohađala nastavu ujutru, a 99% albanskih učenika je išlo popodne na nastavu. I to je dovelo do smanjenja broja sati. To znam sigurno jer sam istraživala – postojao je fizički zid tako da se albanski i srpski studenti ne bi susreli, uprkos činjenici da je albanskih studenata bilo višestruko više.

Zgrada arhitektonskog fakulteta bila je na Dragodanu. Nekada je to bio put koji ide do Opštine, iz kruga ispod, gde treći ili četvrti put skreće desno. U nekoliko ulica su bile dve velike kuće, garaže su služile kao sale za odlazak na predavanja. U tim garažama nije bilo uslova za rad jer su bile postavljene cigle i daske na kojima smo sedeli. Svi smo znali da u takvim uslovima nema kvalitetnog studiranja. U stvari to je bila Neka vrsta improvizacije koja je imala efekta onda se nastavi paralelno i ne gubi nit. Nije trebalo da odustanemo, trebalo je da nastavimo. Imala sam sukob sa samom sobom, jer sam govorila sebi „ne možeš postati dobar arhitekta studirajući pod ovim uslovima“. Mnoge kolege završile arhitekturu pokazale su se kao dobre arhitekte. Ponekad pomislim da sam možda trebala nastaviti studije i da sam danas arhitekta. Mislim da je to bio i razuman razlog da ne nastavim sa studijima pod tadašnjim uslovima. Udaljavanje studenata iz ustanove i prekid studija je najveća diskriminacija koju sam doživela, i to je bila istovremeno trauma i podstrek da nastavim dalje. Nisam lako prihvatile ulogu žrtve, nisam se olako osećala žrtvom. Ja sam borac po prirodi, ali ovakva trauma nasilnog ostavljanja nečega čemu ste težili, prekid sna, ipak je ostavila posledice na mene.

Izdržljivost i nada tokom 80-ih i 90-ih

Ono čega se sećam, jer je to bio odraz naših života, jesu godine od 1981. do potpune eskalacije situacije 1989. godine, kada je Milošević došao na vlast, kada je ugušena autonomija Kosova, a mi smo postali deo Republike Srbije . Ovaj period je odredio i posao kojim se danas bavim. Često me pitaju: "Zašto se baviš 'Studijama o sukobima'?" Zašto ljudska prava? Verovatno mi je u kritičnim godinama nametnuta strast i osećaj za socijalnu pravdu, što je na neki način oblikovalo i moj karakter i strast. Nisam želela da se bavim sukobom, sukob se bavio sa mnom. Izbacila sam unutrašnju snagu koja me je danima gurala i pronašla sam sebe. Uvek sam bila malo otvorenila i nekonformistička, nikada nisam volela društvene norme i ne vidim prepreke koje se pojavljuju nama, posebno ženama. Uvek sam prkosila tradiciji. Nikada nisam volela tradiciju. Ne sviđa mi se ni danas.

***

U delu gde smo živeli u Aktašu, Sunčani Breg, preko puta Sale sportova i malo niže je i studentska menza. Odnosno trougao, u kome počinju događaji '81. Imala sam tada jedanaest godina kada su se desile demonstracije 81. U vestima su nas bombardovali, rečima a rečnik je bio praćen rečima "iredentista, secesionista, separatista, nacionalista". Kao dete od deset ili jedanaest godina, počinjete da se pitate: „Šta podrazumevamo pod ovim rečima? Šta se dođavola dogodilo?“ Naši kvartovi su bili prepuni studenata i sećam se policijskog časa. Znam dan kada su se protesti desili. Moje 3 tetke su došle kod nas. Roditelji su nas naterali unutra. Bukvalno, vrata su bila zatvorena. Tri-četiri dana nismo izlazili iz kuće. Sećam se kada su naši đaci kamenicama gađali policiju, i policiju sa onim plastičnim štitovima. Videla sam sukobe i suzavac. Bilo je mnogo studenata iz Makedonije i prepoznавали su se po govoru. Da bi se spasili od gasa, delili su luk. Putem su prošla oklopna vozila. I kada se situacija malo smirila, izašli smo napolje i tu na čošku, u kući Delibašića, Srbina iz komšiluka koji je pucao od atle. Cela borba se ustvari tu dešavala

Sećam se svog oca kada ga je policija zaustavila i ispitivala. „Sreća što sam na glavi imao šešir ili kapu na glavi“, pričao je otac. Sa kapom na glavi je malo zbumio policiju jer su tada predrasude bile veoma velike. Očigledno, policajci su mislili da su ti sa šeširima bili Srbi, i otac je bez mnogo prepreka prošao put do svog posla...

***

Sećam se i vremena kada su se Srbi, na primer, žalili da Albanci imaju previše prava i posebno slučaja Martinovića. Isto tako, kasnije kada je bilo slučajeva da su se Albanci vraćali sa služenja vojnog roka ubijeni i u kovčezima. Sećam se i procesa krvnog pomirenja. Pratila sam ih veoma dobro jer je moja prijateljica i koleginica, Fehmie Gaši Bitići, bila veoma aktivna u ovom procesu. Takođe i Šuki Gaši je bila dosta aktivna.

Još jedan detalj koji nisam spomenula a koji takođe ima veze sa obrazovanjem o indoktrinaciji, kada sam postavljala pitanja tokom časova istorije. Bilo je pitanja o sastancima AVNOJ-a, skupu Bujana, koje nikad nisam dobro razumela. Pitala sam oca zašto nas stalno pitaju o sastancima AVNOJ-a, zašto nas samo pitaju za datume, a ne objašnjavaju nam detaljnije? Želela sam da mi otac objasni svojim rečima. Nije mi

objasnio svojim rečima, a sećam se da mi je jednom rekao: „Ti ćeš ove lekcije naučiti dobro kako dobila dobru ocenu. Da li to od tebe traži tvoj nastavnik? Nauči to tako kako se traži ali nemoj verovati da je tako.“ Mnogo kasnije sam razgovarala sa Slovincima, Hrvatima, Bošnjacima i Srbima da vidim da lisu učili iste priče i događaje. Rekli su, „Da“. A Slovinci i Hrvati su mi govorili: „Čak su i nama naši očevi govorili ovako: „Ti to fino nauči i dobij peticu ali nemoj zaboraviti da si pre Jugoslovena pre svega Slovenac ili Hrvat“. I dan danas ovo spominjem kao argument, pogotovo kada držim predavanje, koliko narativ koji se uzima za osnovu može izgubiti na orientaciji i kako svesno odstupa od kritičkog mišljenja. Ovo takođe zavisi od toga koliko ste sami nesebični kao osoba i koliko želite da istražujete dalje i ne verujete u tu istinu kao golu istinu, i ipak želite da dobijete informacije iz drugih izvora.

***

1989. godine sam primljena na arhitekturu. U svim tim političkim turbulencijama život je išao dalje. Kada sam bila u srednjoj školi, nemiri su se desili i u Trepči. Zatim je došlo do ovih brzih promena u kosovskom rukovodstvu, jer je Milošević došao na vlast. Nismo imali istu sigurnost. Ipak, trudili smo se da živimo. Osnovan je Demokratski savez Kosova, koji je stvorio svojevrsnu homogenizaciju širom Kosova. To se dešava nakon suprimacije autonomije. U julu 1992. godine je proglašena Republika Kosovo, a poslanici su morali da napuste Kosovo, jer su bili proganjani od strane Miloševićevog režima.

Jedan od poslanika, Feti Broči, bio je ujak moje najbolje prijateljice - otišao je u Češku, neki u Albaniju, neki u druge zemlje. Znali smo da je istorija krenula svojim tokom i da će taj mali potok, malo po malo samo da nabuja, raste i postane reka. I, znali smo da je ta reka negde potekla, negde je bio vrhunac, ali nismo znali kada će ta reka da izade iz svog korita. Početkom '90-ih, kada je situacija eskalirala, kada počinje da se raspršuje, počinje neka podzemna organizacija, paralelnog sistema. U to vreme je postojao LDK, gde su svi bili LDK, i osnovane su podružnice u svakom naselju. Drugim rečima, sistem, horizontalna organizacija je bila par-ekcellence i sećam se da je moj otac mnogo išao na sastanke. Svi su bili volonterski. Istovremeno, otac radi i u osnivanju Privredne komore Kosova, a nekoliko preduzeća koja su radila na Kosovu težilo se da se stave pod okrilje Komore i bolje organizuje. Posle zdravstva, finansija i obrazovanja počinju da se osnivaju i druge institucije. Znali smo da otac nešto sprema, ali nije rekao. A 1993. godine, dok su on i majka bili nezaposleni, u kuću je došao pokojni profesor Rifat Rizvanoli i rekao mom ocu: „Suljo, trebaš nam na Ekonomskom fakultetu, dođi i radi“. Paralelni fakultet. Poziv nije bio samo za rad sekretara fakulteta i administratora, već su i mnogi drugi organizacioni poslovi rađeni takozvani undergroundoko pitanja opstanka institucija u tim vanrednim uslovima. Otac prihvata i istovremeno radi na osnivanju Paralelne privredne komore i negde u rano proleće '94 biva uhapšen i zatvoren.

Policija je brutalno ušla u kuću, vezala ga i odvela. Moj otac je bio imenovan za sekretara, dok je predsedavajući paralelnog veća bio Ismail Kastrati. Treći je bio Ibrahim... Ne mogu da se setim prezimena. Ova trojica su zatvoreni po vertikali, rukovodstvu Paralelne privredne komore i zadržani u pritvoru. Otac je uvek imao problema sa srcem i toga smo se plašili. Odrasli smo uz priče o tome kako su zlostavljali strica Metuša. Odrasli smo uz priče o brutalnosti koja se koristi u kancelarijama UDB-e, u policijskim stanicama, i to je bio naš strah od onoga šta mu mogu učiniti. Da li će moći

izdržati? Svi smo bili nezaposleni, svi studenti. Ovo je bio najgori, najteži period, ali nismo se osećali sami, jer je tada bilo mnogo solidarnosti tako da ni osoblje Ekonomske fakulteta ni drugi prijatelji nas nisu ostavili u blatu. Čini mi se da nam je neko iz „Majka Tereze“ doneo neke pakete pomoći. Sakupili su fond. Moja tetka iz Amerike, neko bi došao i solidarisao sa nama i dao sto-dvest maraka itd.

Sećam se kada su tri funkcionera UDB-e došla u kuću. To je bilo strašno. Ušli su u cipelama i rekli majci: „Trebaju nam neki lekovi i proverili su nešto u očevim fiokama u spavaćoj sobi“. Majka ih je pitala: „Što vam to treba? Nisu mnogo pričali, samo su rekli ‘ne brini’ na srpskom. Isprepadali su nas, mislili smo, ko zna šta su ocu uradili. Uzeli su lekove za krvni pritisak, lekove za srce, aspirin koji je otac uzimao svaki dan. Bio je pod istragom 72 sata, a zatim je poslat u zatvor u Prištini. On je uhapšen u aprilu 1994. godine, i ostao je u zatvoru do oktobra ili novembra, jer znam da je bilo jako hladno kada je održano suđenje mom ocu, čak i kada smo išli da učestvujemo na suđenju. Održao je šest meseci zatvora i pustili su ga da se brani na slobodi.

Sećam se paketa sa hranom koje smo slali u zatvor. Otac nije ništa govorio a, nije se moglo videti da je bio fizički maltretiran, po licu ili tako nešto, a nismo mogli da znamo, ali sećam se kada smo išli redom u posetu, po dvoje. Jednom je bila došla moja tetka iz Amerike i poslala je bila paket. Išla je da ga poseti i u zatvor. Kad sam išla sa tetkom, otac je pričao sa njom, ja nisam znala šta bi pričala. Rekao mi je: „Učiš li? Da li učite? Šta radite?“ Mene su interesovali policijski kako bih analizirala kako se ponašaju. Otac je izgledao je dobro, stoički tako. Dobro sam, u redu. Ne brinite za mene. Nije loše“. On je sigurno znao da smo mnogo zabrinuti za njega.

Otac je imao bliske prijatelje, advokata Bajrama Krasnićija i Destana Rukićija. Ne sećam se ko je bio sudija, ali znam da je bila žena sudija. Čika Bajram se trudio da nam kaže da će oca verovatno pustiti, uz uslovnu kaznu. Međutim, osudili su ih na dve i po godine, sa time da se brane sa slobode. Obično su bili u kući ali nisu smeli da izlaze. Kada je moj otac izašao iz zatvora, počeo je da priča kako se prema njemu postupalo unutra. „Ne“, kazao bi, „nisu me dirali“. Ali nikad ne znam koliko je bio iskren prema nama. Ali od ovih političkih zatvorenika znam da je važnije koliko si stojičan i koliko ne daješ informacije kada si unutra. Boravak unutra i skrivanje informacija čini da se osećaju patriotski i snažni. Ionako, moj je otac imao idola, koji je bio njegov ujak Metuš Krasnić. Bila sam dete kada je umro, malo pre smrti, kada su shvatili u zatvoru, da mu ne preostaje dugo od života, pustili su ga 1985. godine. I sećam se, kada bi dolazio kod nas, odmah bi legao jer nije mogao sedeti. Očigledno, ovo su bili poslednji dani njegovog života. Preživeo je mnoga mučenja u zatvoru sve dok mu srce nije otkazalo i umro je relativno mlad.

U periodu dok je otac bio u zatvoru, mi deca smo počeli da radimo. Druga sestra je našla porodicu kojoj je bio potreban neko da brine o njihovom predškolskom detetu, bili su mlađi lekari. Zatim je pronašla drugu porodicu, kod Bujara Demjaha i Ljilje. Bujari mi je bio asistent na Arhitektonskom fakultetu. Bujar je rekao svom bratu od strica Agonu, „Albana dolazi da brine o našoj deci“. Agoni i Teuta su me odmah pozvali „Da li bi i ti došla da se brineš o mom sinu, Dritrou“. Tako da, '94. do '95. godine, kada je ubijen Armend Daci, to je bilo prvo ubistvo na sunčanom bregu, i kada su počeli prvi protesti, ja i moja sestra smo radile kao dadilje da bismo pokrile troškove fakulteta. Sećam se kada se Sevdije Ahmeti, zajedno sa nekoliko žena, pridružila protestima. Bila sam tamo da brinem o Dritrou u to vreme, čak se i ceo događaj dešavao u blizini, na sunčanom bregu. Počela je ta tenzija sa sela da stiže iz sela i u Prištinu, i moglo se

primetiti da će situacija eskalirati samo je bilo pitanje kada.

Aktivizam protiv ugnjetavanja i kršenja ljudskih prava

U načinu na koji je situacija eskalirala i kako su ljudi bili naslonjeni na zid, mislila sam da nešto treba preduzeti. U to vreme nije bilo nevladinih organizacija, postojao je KMDLNJ gde je moja sestra radila volonterski. Počele su dve ili tri organizacije, kao što su „Mercy Corps“ i „Majka Tereza“. Čak sam bila rekla „Polako, možda ne bi bilo loše, da nađem način da počnem da radim“ jer me zanima šta se dešava, nisam pasivna građanka.

Moja sestra je 1995. godine počela da radi kao volonter u KMDLNJ i počela da izlazi na teren da vidi šta se dešava i kako se primenjuje nasilje. U predgrađima je nasilje bilo brutalno, a mi u Prištini nismo bili baš informisani. Mediji nisu bili otvoreni kao danas, postojao je dvonedeljnik ‘Koha’ i dnevni list ‘Bujku’. Tako da slušajući sestrine priče sa terena, počela sam da odlazim u KMDLNJ gde sam se upoznala više o radu i aktivnostima, i pomagala s vremenom na vreme, na dobrovoljnoj bazi. U prostorijama KMDLNJ kada sam prvi put otišla, ljudi koji su tamo radili bili su Imer Jaka, Sami Kurteshi, u to vreme vođa. Bila je to intelektualna grupa koji su bili članovi KMDLNJ-a. Veliki procenat članova LDK počeo je da se učlanjuje u KMDLNJ kao dobrovoljci. Tada je osnovana Parlamentarna partija Kosova, a kasnije UNIKOMB, koju je vodio Ukšin Hoti. Tada je Adem Demaći počeo da se suprotstavlja Rugoviću sa idejom Balkanijade.

KMDLNJ je imalo sedište u Prištini i imalo je 29 pod-veća u 29 opština Kosova. Svaki podsavet imao je svog predsednika, aktiviste i sedište. Vremenom je postojao standarisan postupak izveštavanja, ali su na početku izveštavali veoma šturo kao „N.N. je uradio, ovo, ono“. Kasnije su počeli da primaju fotografije, informacije, podatke, o datumu rođenja na primer: „N.N. rođen tog datuma, uradio ovo ono“. Koju god vrstu identifikacije da su imali, oni su davali podatke ogranku, pod-ogranku. Zatim bi šef ogranka prosledio informaciju u Prištinu. Podsaveti su se sastajali svakog meseca, došli bi u glavnu kancelariju i ovde i imali sastanke i predstavili probleme, izazove, šta vide, šta ne vide, razmenu informacija itd. Bili su na meti policije, zlostavljeni. Bežali su. Policija je sve znala. Policija je tačno znala ko, gde rade, gde imaju svoju kancelariju, šta rade, ko su naši aktivisti. Da ne zaboravimo da su imali dousnike unutar svakog sela. Nikad se nije znalo ko i gde daje informacije. Međutim, podsavjeti su bili potpuno transparentni i to je bio cilj: da budu transparentni. Ne činite nikakav zločin, samo izveštavate o zloupotrebljama koje se dešavaju od tadašnjeg režima. U isto vreme, LDK je takođe radio isto. Čak i u nekim malim opštinama, LDK i KMDLNJ imaju svoje kancelarije u jednoj zgradbi. Ili imaju drugu stranku, PLK, LDK ili Unikombi. Dakle, policiji je bilo mnogo lakše da posmatra. Ja sam počela da idem u KMDLNJ ‘95.

U maju 1996. godine sam se pridružila Fondu za humanitarno pravo. Dakle, kako je došlo do mog angažmana u Fondu? Videli su da sam zainteresovana za rad. Znam da je Nataša (Kandić) kazala Demaćiju „Treba mi istraživač sa Kosova“, i umesto da istraživači FDH dolaze na Kosovo iz Beograda, Nataša smatra da bi bilo bolje da neko iznutra istražuje. Demaći je imao mnogo dobre odnose sa Natašom, jer je bio u zatvoru sa Natašinim bivšim mužem Lazarom Stojanovićem, disidentom koji je bio zatvoren u Titovo vreme. U kancelarije KMDLNJ dolazi Antonela Riha, koja je danas novinarka,

koju veoma poštujem i koja mi je veoma dobra prijateljica. Bila je tamo i kaže: "Možemo li da razgovaramo?" "Da", kažem. I, kaže, „da li ste zainteresovani da radite sa nama". Oni su znali da je ovaj posao veoma opasan i, rekla mi je, „ako vam se sviđa, dobro, ako i mi smatramo da se uklapaš, nastavićemo saradnju". Obično su informacije dobijali od KMDLNJ. Međutim, Fond je imao drugačiju metodologiju rada. Uzimali su istraživače, i slali ih na teren. Istraživači su radili detaljnije, dobijali informacije na terenu i onda ih analizirali.

Imala sam podršku od oca, govorio mi je „Mnogo toga moraš da me naučiš, da relativno veruješ i da radiš bez prestanka. Ti ovaj posao ne radiš samo za platu, već imaš dvostruku odgovornost, jer nam ove informacije pomaže za nacionalnu stvar". Ponovljao bi : „Ovo što radiš moraš da uradiš kako bi iznela istinu na videlo“.

Da se razumemo, to je bila organizacija sa sedištem u Beogradu. U očima većine se zvala Natašina organizacija. Tada u to vreme manje njih je nju znalo ali '99 su svi znali i znaju i danas, šta radi Nataša. Sa Antonelom smo iz na teren. U to vreme, brutalno premlaćivanje ljudi bilo je veoma akutno, posebno u dubljim selima, zbog nošenja oružja bez dozvole. Neko je čak i imao oružje. Policija je bila toliko brutalna, da su ljudi kupovali oružje kako bi zatim to isto oružje predavali policiji, samo da prestanu da ih tako tuku.

U Mitrovici je bilo nekoliko slučajeva koje smo istražili, u nekim udaljenim selima Drenice i Uroševca. Sasvim me je obuzela radoznalost i strahote koje sam čula i videala svojim očima. Antonela i ja smo sedeli u odama. Bila je fenomenalna novinarka. Kasnije je počela da radi '92. Čak mi je Ivanka Kostić rekla, na primer, kako da nekog ispitam, neke tehnike, kako u nekim slučajevima da reagujem i kako svaka zemlja ima svoje kulturne specifičnosti. Sreća da posedujem osećajnost i da komuniciram sa energijom i mudrošću i mogla sam veoma lako da osetim dokle mogu ići sa pitanjima kada razgovaram sa žrtvama i njihovim porodicama.

A za ovaj proces morala sam da čitam literaturu, ne samo iz Fonda, već i iz mnogih konvencija o ljudskim pravima. Na primer, Nela mi je dala prve izveštaje koje je Fond objavio, gde sam videala od kada su pratili uspostavljanje paralelnih institucija na Kosovu. Čak je u tom izveštaju bilo podataka o mom ocu i o njegovim kolegama iz Privredne komore, tako da sam sve to pročitala. Prikupljali su podatke iz mnogih izvora. Prvi izvor KMDLNJ. "Bujku" je bio jedini list kao drugi izvor. Odlazili su na teren i intervjuisali žrtve ili članove njihovih porodica. Zatim, LDK je imao bilten. Zatim i Informativna služba Kosova, jer su prikupljali informacije u obliku saopštenja i objavljivali ih, dakle trebala su ova tri izvora da se obrade kao kancelarijsko istraživanje pre nego što se odlazio na teren.

Zatim se pregladalo tu i tamo da li ima stranih medija. Inače, i Srbi su imali svoje medije, ali nisu izveštavali o incidentima o kojima su izveštavali „Bujku“ i LDK. I tek na kraju bi se odlazio na teren. Kada bi se izašlo na teren, dugo je trebalo da se istražuje u oblasti ljudskih prava, i nije s emoglo laički napisati „Eto ja sam brutalno fizički pretučen od strane policije i toliko...“ Trebalo je da se zna Da li koristi brutalnost? Ima li torture u zatvorima? Kakve sve zloupotrebe postoje? Da li je stranim istraživačima Međunarodnog crvenog krsta ili Amnesti internešenela dozvoljeno da uđu u zatvore i nadgledaju ih? Da li se prema zatvorenicima postupa u skladu sa konvencijama? Sve detaljno, detaljno, je trebalo da se pita. koja se pitanja postavljaju, kakve prirode. Na primer „Šta je mučenje? Ima li mučenja?“ I onda čitaš Konvenciju o mučenju. Da li je

Srbija potpisala da smo ustavni deo Srbije? Da li koristi nasilje?

Metoda koju nikada neću zaboraviti, kada su uhapšenima vezivali noge, vezivali im zglobove, polagali ih horizontalno i sa daskama, i nakon toga udarali ih po tabanima toliko puno da nisu bili u stanju mesecima da stanu na noge i da su bili veoma otečeni. Ili kad su ih lisicama vezali za radijator i tukli. Metoda koju su mnogi u Uroševcu koristili nazvana je „topli zec“, kada su na obe strane policijski kordoni naredili žrtvama da pređu sredinu kordona i odu do ćelije, a policajci bi ih udarali što više sa obe strane.

Radeći za Fond, nismo imali lak pristup institucijama, zatvorima, policiji. Postojao je veliki nedostatak (hendikep) posebno kada bi nas zaustavljali na policijskim stanicama/punktovima, kada bi videli mladu devojku, policija bi posmatrala i gutali bi vas očima, a tako i naši ljudi. Dešavalo se da, na primer, kada smo tražili pristup zatvorima, ili kada je Nataša tražila da odemo da posetimo Ukšin Hotija, u zatvoru u Nišu, čekali smo ne znam ni sama koliko dugo. Mi smo to uradili 1997. godine, međutim, oni su znali da su celo vreme praćeni. Išli smo do svedoka vezom preko podveća. Nisi mogao tek tako otići do svedoka. Trebalo je da sa sobom imaš nekog od članova podsaveta ili da imaš preporuku. Ja sam bila devojka iz grada, govorili su mi, „cura sa asfalta“, „ide po selima hoće da uzme informacije“. Posmatrali su me sumnjivo a normalno je, jer je trebalo da prođem kroz tu proveru.

98. godine situacija je eskalirala. Do 1997. godine bavili smo se diskriminacijom u obrazovanju, bavili smo se povratnicima iz Nemačke, koje je policija maltretirala. U trenutku kada je OVK prvi put izašla, bilo je i ideoloških podela, na jednoj strani LDK, a na drugoj OVK. Desilo se to uz tenzije jer je politička scena na Kosovu u to vreme bila malo polarizovana. Vidiš da pacifističko krilo ostaje lojalno tome što mi nemamo kapaciteta da se borimo protiv Srbije kao vojne supersile u regionu, s druge strane vidite ovo demoralisano krilo, ljudi na terenu koji ili beže sa Kosova ili uzimaju oružje i idu na planinu, jer je dostojanstven život bio nemoguć. Vidiš eskalaciju situacije, na primer, policijske stanice su napadnute u pojedinim selima ili lokacijama kao što su Šipolj, Mitrovica, Dečane, gde su bacane bombe, a policija je počela brutalno da reaguje, sveti se. Zatim su napadi nastavljeni na još jednim punktom, na jednu policijsku stanicu, na jednu benzinsku pumpu.

Na sva ova mesta smo išli i izveštavali. Tražili smo žrtve, svedoke. Ako se, na primer, baci granata na policijsku stanicu, policija bi onda ostavljala lom po celome selu. Policija bi uzimala puno ljudi i brutalno ih zlostavljala. Trebalo nam je da saznamo kako su svedoci ili žrtve bili tertirani u policiji? Da li su ti ljudi dobijali pismo od policije sa objašnjenjem razloga za upad u kuću za pretres, ili za informativni razgovor. . Zatim bi smo ih pitali da li je informacija dobijena od strane svedoka putem nasilja, što se na srpskom zvalo Iznuđivanje Iskaza, ili na miran način. Prisilno izvlačenje informacija je protivzakonito, a to kršenje je već bilo uvršteno u kategoriju torture.

Postojao je obrazac/formular u kojem su uvršteni prekršaji, a mi smo znali šta treba da pitamo. Kada bi ste dobili podatke koje smo tražili, otisli ste i podneli izveštaj o incidentu. Ime/Prezime, datum intervjuja, mesto intervjuja, sagovornik ili žrtva, ili svedok, zavisi. Izveštaj može imati pet strana, ili 15 strana, zavisi od incidenta, zavisi od oblike nasilja koje je naneto toj osobi. A onda treba da ih dobro analizirate i vidite da li ste imali grupu prijava pristupa ili incidenta koji se desio, a na osnovu broja 10-15 svedaka incidenta, ili kasnije čak i kada su se desili obračuni, morali ste da uradite potpunu analizu.

Analizu je radila ekipa analitičara koji su bili stručnjaci za međunarodno humanitarno pravo i međunarodne zakone i konvencije koje je Srbija potpisala. Te izveštaje, analize kada su izašli, mi smo distribuirali. Pravljeni su kao brošure do deset stranica kako bi se brže čitali. Ali kasnije, kada je sukob počeo i eskalirao, pravili smo ih u vidu izveštaja. Osim što su bili objavljeni distribuirali smo ih i putem mejla, distribuirali smo ih svim humanitarnim organizacijama, svim ambasadama. Ambasade su bukvalno sedele pred vratima FHP-a jer su znali da imaju informacije, tačne i dobro sastavljene analize.

‘97. godine otvorena je kancelarija FHP-a na Kosovu. 1996. godine sam počela da radim od kuće, izlazila sam na teren, dobijala podatke, obrađivala ih, slala ih i za kratko vreme boravila u Beogradu, dok sam pisala i analizirala podatke sa kolegama. Na Kosovu sam u prve dve godine bila samo istraživač. Kada je počeo rat, KMDLNJ je počeo da se oseća ugroženim od strane FDH. Rukovodstvo KMDLNJ se menjalo i često blokiralo informacije. Rekli su mi otvoreno, ti me blokiraš da ne izađem, naređujuš podsaborima da ne komuniciraju sa mnom ili da ne izlaze na teren sa mnom. Onda sam otišla u LDK. Pokojni Fehmi Agani i Abdil Ramaj su mi rekli: „Hajde, čerko moja, ti nastavi tvoj posao“ i samo su naređivali aktivistima LDK na terenu da mi otvore put.

Nataša je često dolazila ali ne na teren. Drugi je bilo kada Nataša dođe i razgovara sa Fehmijem Aganijem ili Abdil Ramom, koji su nam mnogo pomogli, a drugo je bilo razgovarati sa mnom. Ali vremenom su se i oni navikli na mene. I za mene je to bio izazov, objasniti Nataši zašto se tako nešto dešava, jer kada bi ona došla na Kosovo, isti ljudi su trčali i cepali cipele samo da bi izašli na večeru sa njom. Ali, to se jednostavno desilo sa nekim iz KMDLNJ, u periodu od možda manje od 2 godine. Jer, kada je situacija eskalirala ‘98-’99, na teritorijama gde je bilo mnogo masovnih kršenja ljudskih prava, tada su predsednici podsaveta i aktivisti u regionima gde je došlo do oružanih sukoba uz sveće molili da se ide na teren i da se prijavljuje jer je sve više ljudi bilo zainteresovano za širenje informacija što je dalje moguće.

Rad na dokumentovanju ratnih zločina počeo je u Ćirezu i Likošanu. Kada se dogodio ovaj slučaj, obično se o tome prvo čulo na vestima ili u medijima. Prva vest koju dobiješ je koliko je naših ljudi ubijeno ili masakrirano. Cilj je bio da što više pozovemo međunarodnu zajednicu da vidi i reaguje, trebalo je da rasvetlimo ovaj slučaj i istražimo šta se dešava na Kosovu. Na primer, informacija je glasila: „masakrirano je ovoliko ljudi. Torturirano je ovoliko ljudi. Toliko je ljudi ubijeno.“ Neophodno je bilo odmah izaći na teren, jer si imao očevice bliske i sa svežim pamćenjem i uzeti svedočanstva od svakog od njih.

Prvi izvor su nam bile vesti. KMDLNJ je imao prve informacije. Na primer, zvali smo direktno novinare ili su kasnije pozivali i nas istraživače iz lokalnih i regionalnih organizacija, ali i npr. Human Rights Watch ili Amnesty International. Naš pristup nije bio da ne pravimo vesti već da dokumentiramo. Izbegavali smo senzacije. Koliko puta se desilo da je FHP izbegao vesti, a pružali smo vesti Human Rights Watch-u jer njima nisu mogli ništa.

Ćirez i Likošan, su dva masakra koja su se desila negde u isto vreme, tokom februara 1998. godine. Tamo se dogodilo jezivo ubistvo u kome su učestvovali i vojne snage, jer je pucano iz helikoptera i pucano je odozgo. Preminula je i trudnica, koja je bila u bekstvu, to je bila najdirljivija vest.

U početku nismo imali vozilo i svuda sam išao autobusom. Gomilu vesti, tek toliko da

se pripremim sam u stvari dobila u autobusu, ili hodajući peške kroz sela, do odredišta i upoznavajući ljudе. Slušajući ljudе, pitajući te iste ljudе mnogo sam toga naučila. Razvila sam oba svoja čula i koliko daleko možeš da odeš sa pitanjima. Međutim, bilo je nekih kulturnih specifičnosti. Znaš, na primer, šta će ti reći neka žena kada samo sa njom razgovaraš, ili kada je žena sa mužem onda ona ne priča ili samo retko ponešto kaže i to tek kad dobije odobrenje od muških članova porodice. Kada pitaš dva dečaka, ili dečaka i devojčicu, obično devojčica ne priča. Ili na primer kada razgovaraš sa ocem i sinom, otac priča a sin ne priča.

Hvala Muratu Musliju, mnogo ga poštujem. Sve što sam pokrivala od masakra u Drenici, za sve Murat Musliju je bio alfa i omega. Bez njega nisam izlazila na teren. Izlazio bi, sačekivao bi me i išli bi zajedno. Pre njega je bio i Šaban Šalja, on je umro. Mnogo sam radila sa Muratom, mnogo ga poštujem. Ima visok moral i kredibilitet. On je video mnogo dalje od dnevne politike i dobro je znao kako je i zašto došlo do tog događaja i poznavao je sve svedoke. Dešavalо se, na primer, da mi je isti svedok dva-tri puta dao različite informacije. To se dešavalо iz raznih razloga. Ljudi su bili u traumi, panici. Nakon što se desi incidenti - i to je bio jedan od razloga i iz skustva koje sam videla - da se u tim trenucima govori po inerciji. U tom trenutku kada se desi incident, ljudi više pričaju sa emocijama, ali i kako vide događaj, takođe su traumatizovani. Posle dužeg vremena malo obrađuju informacije.

Dešavalо se da ih 'neko' posavetuje "Ovo ne smeš, a ovo smeš da kažeš". Bilo je svedoka, koji su bili ukočeni, i nisu se osećali slobodno da govore u situacijama kada je neko tokom razgovora ušao u prostoriju, ne u uniformi, kao civili, i ceo bi se razgovor se promenio, ceo pristup svedočenje bi se promenio, jer je ta osoba autoritet ili prednik OVK, a kasnije bismo saznali ko je bio. Predstavili bi se kao OVK. Ti si mogao da vidiš jer bi primetio da postoji druga moć u prostoriji kada bi ušao, i da ustvari ljudi malo oklevaju da kažu svoje mišljenje, a to se dešavalо u slučajevima kada su događaji ili masakri bili veoma jezivi i osetljivi.

Mene lično, slučaj koji je jako dirnuo je masakr u selu Obri. Znam, da kada sam došla u kancelariju, bio sam veoma uz nemirena i plakala sam na glas. Ovaj me slučaj pogodio više od slučaja u Prekazu jer su tu bile ubijene trudnice, dete od šest meseci, dve žene, dve devojčice su silovane. Način na koji se to desilo, kako je cela ta porodica masakrirana...

Tako da sada dobiješ sve ove detaljne informacije o ubistvima, masakrima, mučenjima, krađama, štetama i takođe naučiš terminologiju koju su svedoci koristili. Bio je to ritual upotrebe teških reči i nasilja koji se koristio, ali nismo smeli da to na taj način izrazimo i prikažemo u izveštajima. Ako smo svedočili da je N.N lice „masakrirano“. Ti znaš da se masakr zove samo ubistvo pet ili više ljudi. „Oni su nas mučili“. Mučenje je brutalni oblik fizičkog nasilja i veoma je dobro definisano u zakonima i konvencijama. Ti ga pitaš "Kako te je mučio?" A on kaže, bogami, ošamario me je i rekao mi je donesi dokumenta. Da, ti si dobio informaciju, pa si je zatim klasifikovao.

Ti nebi vršio dialog sa žrtvom ili svedokom, samo bi uzimao što više informacija. Ili kada na primer svedok na pitanje koje smo mu postavili odgovara da li ste videli tragove na uniformi? „Video sam, video sam znak na uniformi, bio je znak psa sa zubima“. Ti znaš da nema uniforme sa takvим znakom, ali ne reaguješ. Ti u stvari znaš obeležja uniformi ovih paravojnih grupa i ti postavljaš pitanje da se identificuje koje su specijalne jedinice delovale u tom slučaju i postavljaš pitanje: „Koja ptica ili

životinja je bila na amblemu uniforme na ruci? policajci, paravojska, koje su im boje uniforme?" Da, često, čak i svedoci koji su malo traumatizovani, i možda bez opisnih veština, nisu tačno odgovorili. Jednostavno, ponekad su bili ukočeni ovim pitanjima i mislili su da pričamo gluposti ili preterujemo "Kakva su ovo pitanja?" Nama je bilo bitno da saznamo koje su paravojne grupe delovale u tom slučaju i na tom području. Koji lanac komandovanja? Ko je dao naređenje? Zatim smo zajedno sa kolegama u beogradskoj kancelariji analizirali ko je dao nalog za tu policijsku akciju i koje su snage i oružje korišćene. Na primer, kakva struktura u vojski? Koja policija? Da li Milošević ima kontrolu nad policijom. Vojsku nije tako lako kontrolisao Milošević, i iz tog razloga policija je imala slobodne ruke da radi šta hoće. Dok vojska, međutim, ima hijerarhiju i prima naređenja.

Trebalо nam je punо toga da se filtrira, previše. Ne da se ublažи, ni na koji način, već da pronađemo nasilje koje smo videli da se koristi u svakom slučaju ponaosob. Kako se analizira ovo nasilje spram zakona, koja kršenja se dešavaju, jer je Fond prikupio podatke i analizirao koja se česta kršenja, ratni zločini ili zločini protiv čovječnosti dešavaju. Na osnovu ovoga broja prekršaja, kasnije je podignuta optužnica protiv komandnog lanca Miloševićevog režima. Morali smo biti veoma ozbiljni i vredni jer su se naše informacije proširile po celom svetu.

Komunikacija je vršena telefonom, ali nisu svi imali telefone jer su tek tada pušteni na tržište. Bili su neki veliki voki-tokiji, debeli kao cigle, ogromni. Kasnije su snabdeveni i podsaveti na terenu. Broj istraživača je nastavio da raste. Krajem 1997. godine angažovali smo koleginicu i još dvojicu kolega jer je intenzitet sukoba porastao i nisam mogla sama da pokrijem celo Kosovo. Trebali su nam i advokati zaduženi za praćenje organizovanih političkih procesa. Nismo imali mnogo vremena. Angažovali smo dvoje kolega koji su se plašili da izađu na teren. A, istina je da su bili izloženiji opasnosti. A kada smo kupili službeni auto, kratko smo imali muškog vozača.

A najveći izazovi sa kojima smo se susretali tokom rada bili su ne prolasci kroz punktove. Prešli bi smo Komorani- prešao si u drugi svet. Zatim u Janjevo, pa tamo u Zahać, pa zatim put za Dečane. Onda odlazak za Đakovicu, u stvari celo sam Kosovo upoznala preko kontrolnih punktova i najgora stvar je to što jedno vreme '98-'99 nije bilo mnogo automobila koji su se slobodno kretali po magistralnim autoputevima. Ulice su bile prazne, asfalt je bio oštećen od tenkova, i, kako se danas sećam, buka točkova automobila bila je zastrašujuća jer nije bilo drugih automobila. Mogla se čuti buka od točkova našeg auta. Tu i tamo bi se video poneki automobil Međunarodnog crvenog krsta i nekada KVM, pa OEBS-a, koji prate situaciju. U nekim trenucima osetila sam da sam u opasnosti po život. Jednom u Gloganu, posle prvog napada, u martu 1998. godine. Drugi put kada nas je policija zaustavila, posle incidenta u Čirezu i Likošanu.

Krenuli smo ja, Nataša, Lazar Stojanović i Elmi Rečica, koji je bio predsednik KMDL-NJ-a u Uroševcu. Bili smo u kolima putem za Čirez, nakon što se desio masakr, na sahranu žrtava, i dok ostali išli sporednim putevima, odatle gde je Kraljeva Česma (Kroni i Mredit) i za Koreticu, kako ne bi prošli pored Komorana. Policija je znala da svi idu na sahranu i zbog toga su ljudi izbegavali taj punkt. Nas četvoro smo pravo za Komoran pod policijskim svetlima. Ne znam ni sama kako smo se spasili. Policajci koji su nas zaustavili nisu bili sa Kosova, po njihovom naglasku se vidi da nisu kosovski Srbi. Jedan od njih je pozvao bazu, i rekao "imamo ovde ekipu Bratstvo-Jedinstvo". Zadržali su nas tu ne znam koliko. Nataša je izašla iz vozila i viknula na njega. Pretili su Nataši. Lazar je uspeo da održi tišinu. Uplašili smo se, znam da sam samo sagnula

glavu i pomislila „sada će pucati sa ove strane ili sa one strane“ Nakon što su dobili uputstvo toki -vokijem iz Beograda, policija nas je pustila. Znam da smo kasno otišli, ali kada smo se vratili, vratili smo se sporednim putevima, a ne prema Komoranu.

Treći slučaj je bio kada su me zaustavili, kada je Đakovica bila opkoljena, negde u proleće 1998. godine, nakon napada srpskih snaga na Orahovac. Policija nas je zaustavila. Kao i danas, pamtim lice onog visokog policajca sa zelenim očima. Zaustavio je autobus u kojem nije bilo više od 10 ljudi, uglavnom starica sa decom i žena i mene. Policajac je ispreturio moju torbu. Nisam smela da mu kažem da radim za Fond. Video je moje beleške na bloku i uzeo moj mobilni telefon. Pitao me je „da li si novinar“, i ja sam odgovorila „da, ja sam novinar švedskog radija“. Kada je video beleške, sa ucrtanm vrhovima/ brdima gde su se borbe vodile, upravo kao što su mi svedoci rekli gde se borila OVK, gde je bila policija. Taj policajac, je znao malo albanski i rekao mi je : ‘Dobro si to nacrtala gde smo mi a gde je OVK, čini mi se.

Druga situacija se desila u Glogđanu , kada smo zaustavljeni nakon slučaja u Glogđanu kada sam otišla da istražim slučaj zajedno sa predsednikom KMLDNJ-a Dečane. Zaustavili su nas ljudi sa maskama, neki sa čarapama na glavama. Zaustavili su nas u centru sela i upravo smo se vraćali iz sela Šaptej. Izgledali smo sumnjivo, posebno ja, bilo im je čudno šta ja tražim tu. Pitali su nas zašto smo otišli tamo. Bila je jedna devojka, možda mojih godina, koja je nosila uniformu OVK, takođe je bila veoma brutalna prema meni i predsedniku i govorila je visokim tonovima. Ta osoba sa maskom je odvela predsednika, smestila ga negde u obližnju kuću/prostoriju, ne znam šta su radili, šta su govorili ni da li ga je tukao, ali znam da je predsednik, kada je izašao, bio u pratrni od strane osobe sa maskom. Predsednik je bio veoma potrešen i sumoran i rekao nam je “Odmah moramo da odemo odavde”.

Drugi slučaj je bio kada smo išli sa Natašom tokom bombardovanja, kada smo dobili vest da je Fehmi Agani ubijen. Krenuli smo za Dragodan. Na Dragodanskom mostu su mene izveli iz vozila, i rekli su mi „pođi sa nama“. Nataša je počela da viče „ne ide ona nikuda bez mene“. Meni su naredili „ulazi u kola“. Bili su to lokalni srpski civili, ali obučeni kao policajci. Svuda oko čuli su se pucnji. Nataša je bila veoma oštra prema njima. Rekla im je: “Ne, ne smete to da radite, ona neće ići sa vama .” Uzmi te mene a ne nju”.

Fond se nije bavio drugim oblicima zlostavljanja, osim mučenja, ubistava i tako dalje, ali smo se susretali i sa silovanjima. Najkonkretniji slučaj je slučaj Obrije, gde je bilo svedoka koji su videli da su žene silovane, skinute bez odeće i ubijene. A kada su se desili neki drugi slučajevi, koji nisu bili pod našem mandatu, mi smo te slučajeve prijavili. Da, ja sam bile obučena da istražujem druge vrste zločina, ali ne i silovanja. Bilo je potrebno da se završi obuka da bi ste istraživali te zločine. Većina ovakvih slučajeva dešavala se više tokom bombardovanja i posle. Mi nismo imali mandat niti kapacitet da se bavimo njima, ali smo ih bar prijavljivali kao slučajeve. U slučaju u Obriji prijavljena su dva slučaja silovanja. Pored masakra, pored ubistva trudnice i šestomesečnog deteta, bilo je i silovanja... Čak je jedna od sestara, mislim bila osoba sa invaliditetom.

***

Ja sam radila sve dok nije počelo bombardovanje, čak i malo duže, do kraja bombardovanja, jer kada sam otišla sa Kosova, kada je došla Nataša Kandić i izvela me oda-vde, ja sam preko Bujanovca otišla u Beograd. Mada, smo pokušali da pobegnemo iz

Makedonije. Krenuli smo iz Prištine 29. marta 1999. godine, kada smo stigli na granicu Makedonije i videli smo dugu kolonu vozila koja su čekala da uđu i građane koji su maltretirale razne policijske i paravojne grupe, tako da smo se vratili. Krenuli smo prema Bujanovcu, što je bilo veoma opasno. Zahvaljujući Savi, vozaču, kojeg je Nataša slučajno pronašla i platila veliki novac da dođe na Kosovo, spasli smo se. Otišli smo u Beograd, proveli smo dva-tri dana u karantinu u Natašinom stanu. Nismo smeli da izađemo, jer se tamo rat drugačije doživljavao. Kada su ubijeni Bajram Keljmendi i njegova dva sina i Fehmi Agani, to je bio signal specijalnog rata i da drugi neće lako proći. Onda smo otišli u Crnu Goru, u Rožaje. Tamo sam radila sa svedocima, sa žrtvama sa Kosova. Iz Rožaja sam se vratila u Beograd. Počela sam da radim u kancelariji Fonda u Beogradu, ali nisam imala fokus. Posle dva dana došla je policija, otišli su kod Nataše, ucenjivali su Stefana, njenog sina. Zatim su došli u kancelariju. Ne znam o čemu su pričali sa Natašom, nije mi nikad rekla ali samo znam da je Nataša bila jako uznemirena kada je ušla u kancelariju i počela je da viče na mene i naredila mi da iste večeri krenem minibusom za Budimpeštu.

Bivši naš kolega je živeo i radio u Budimpešti. Radio je za Evropski romski centar. Nataša mi nije ništa obrazložila samo je rekla „moraš da pobegneš“. Krenula sam za Budimpeštu te noći u dvanaest sati. U Budimpešti, mađarske vlasti su mi malo pravile problema, jer je postojao poseban konsenzus sa zemljama u okruženju da ne dozvole da mnogi Kosovari pobegnu, zbog demografske neravnoteže. Sve susedne zemlje su se donekle plašile depopulacije i destabilizacije. Ostala sam dve nedelje u Budimpešti. Nakon dve nedelje sam kupila kartu jer sam znala da nemam šta da radim u Budimpešti, osim da istražujem Srbe, koji nisu hteli da se bore i koji su dezertirali u Budimpeštu. Tamo sam upoznala Ivanka, moju bivšu koleginicu.

Posle dve nedelje u Budimpešti, rekla sam „Vraćam se u Albaniju“. Kupila sam kartu, otišla sam u Tiranu. Javila sam se nekim dalnjim očevim rođacima. Priavila sam se u AFOR. Sa njima sam se posle skoro nedelju dana pridružila spisku i otišla u Kuks. Tamo je situacija bila haotična, bilo je mnogo izbeglica ali nisam želela samo da sedim u Tirani. Otišla sam kod Elze Balauri u Albanski centar za ljudska prava, kako bih joj pomogla. „Možeš li da saslušaš izbeglice iz raznih delova Kosova i da napraviš transkript“, reče mi, jer je uzela izjave izbeglica sa područja Dukađina, ali i iz Drenice. Preko trupa KFOR-a stigla sam u Kuks, helikopterom Apač. Prvi put sam ušla u helikopter i bilo je to prelepo iskustvo u svoj toj gužvi. Ne volim avione, ali helikopter je bio veoma interesantan.

U Kuksu sam počela da radim sa Paulinom iz Amnesty Internationala. Tada sam počela da prevodim za jednu novinarku. Fred Abrahams me je predložio jednoj reporterki iz Njujork tajmsa po imenu Elisabeth Bumiller. Tražila je silovane žene i ja sam joj malo pomogla tako što sam našla tri-četiri žene u logorima, ali je bilo jako teško. Do 12. juna kada sam ušla u Prizren zajedno sa NATO trupama na Kosovo.

Potraga za znanjem: profesionalni (ponovni) povratak

Tokom bombardovanja, srećom, kod nas telefon nikada nije stao, za razliku od mnogih drugih kuća, a pošto su moji roditelji i sestra u to vreme neprestano boravili u Prištini, čini se da im je taj telefon bio spas. Zahvaljujući tom telefonu, dobili su mnogo informacija, a istovremeno su obaveštavali i druge i mene. Zvala sam ih svaki dan, a oni su mi davali informacije iz prve ruke o svemu što su čuli. Čak se sećam i kada su Albina uhapsili. Moj otac je bio veoma dobar prijatelj sa Zaimom a sestra, Mimoza, nam je pričala šta se desilo sa Albinom i njegovom porodicom. Takođe, Adem Demaći ječesto izlazio u šetnju ulicama i često je bio u opasnosti.

Kada mi je otac rekao „Nora, uzeli su Albina, moraš obavestiti Anu, moraš obavestiti Natašu“. Svaki put kada je Nataša dolazila u Prištinu, tokom bombardovanja, spavaла је код Mimoze, sestre, i tako je razmena informacija bila stalna za sve vreme bombardovanja. Dakle, taj telefon je spasao mnoge živote jer je Nataša odmah reagovala.

Pre nego što su počela bombardovanja, već sam se prijavila u mnoge međunarodne škole kako bi nastavila studije. Još otkako je počeo rat '98-'99. I, tih prvih dana bombardovanja, nisam mogla da odem udo kancelarije jer je sve bilo blokirano, nisam imala pristup mejlu, ničem. Ana me je zvala svako veče, a ja joj kažem: „Ana, ovo je lozinka e-pošte pošto nemam pristup e-pošti, molim te da se pregledaj moj email tamo svaki dan i vidi šta mi dolazi.“ Bio je 27. mart, a te večeri Ana mi je govorila: „Pročitaću ovo“. Nastavila je da čita „Primljeni ste u Harvard Kenedi školu“. Plakala sam od radoštiti, dobiještakvu informaciju a ne znaš, hoćeš li živ izaći odatle, nisam ni znala da se radujem. Govorila bih sebi: „Kakve to veze ima što sam primljena “još to kakvu su mi stipendiju dali. Rekla bih: „Nema veze ja će ovde umreti.“

Čini mi se da me je to još više nateralo da kažem Nataši, jedne noći kroz plać „Nataša, možda će i ja ovde umreti“. Govorila sam joj „Hoću nešto da uradim“. Nisam znala šta da radim sa energijom. Sećam se da mi je rekla „Nora, ja sam tebe izvukla odatle, molim te da ostaneš smirena i znaj da te mnogo volim“. Oh, nikad, nikad, nikad to neću zaboraviti dugujem joj mnogo. Čak je i moje roditelje posećivala celo vreme tokom bombardovanja . I moji su roditelji bili veoma zahvalni prema njoj i mnogim mojim prijateljicama aktivistima, poput „Žena u crnom“ u Beogradu.

Krajem avgusta otišla sam u Ameriku i tamo ostala godinu i mesec dana. Posle Harvara, otišla sam u letnju školu u Krakov na New School University. Na Harvardu, kao smer studija, primljena sam na MPA, ali sam onda prešla na Međunarodne odnose i ljudska prava jer sam se u toj oblasti našla i bilo je to izuzetno iskustvo. Pre nego što sam otišla u Ameriku, tokom leta 1999. godine u Skoplju, upoznala sam Samanthu Pauer, koju mi je preporučila Ana Husarske. Samantha je došla da napravi jedno istraživanje za jedne novine i dok je bila na Kosovu, boravila je kod moje sestre Mimoze. U pismu koje mi je poslala Samantha mi je napisala da većina ljudi proučava kršenja ljudskih prava, a ti si ih iskusila na svojim leđima i ti si donela mnogo toga više nego što literatura može da ponudi. Bilo je to izuzetno iskustvo koje sam stekla sa terena i sve te frustracije koje sam potom iskristalisala kroz različite teorije u kojima sam pokušavala da pronađem situaciju u kojoj smo se mi kao narod našli. Ta samouverenost sa terena ono što sam naučila dok sam radila, je od velikog značaja i često kažem čak da i u slučaju da mi Fond nikada ništa nebi isplatio, bilo bi dovoljno samo

iskustvo i znanje koje sam stekla. To što sam naučila na terenu, to se ne uči u knjigama. Većina ni ti profesora niti predavača nije ove stvari iskusila.

2001. godine počeo je sukob u Makedoniji. Te događaje nisam pokrivala, ali sam malo radila sa nekim istraživačima i novinarima. Međutim, ja nisam bio uključen unutar toga i tada u to vreme je započeo sukob i u Preševu i Bujanovcu. U to vreme, na jednoj konferenciji o pomirenju koja je bila u Beogradu, prišao mi je Englez i rekao: „Postavljen sam za šefa UNDP-a. Svetska banka je dala grant od milion dolara za otvaranje kancelarije u Vranju, za pokrivanje tamošnjeg sukoba. Možete li doći?“ Nije bilo kapaciteta, nije bilo civilnog društva, nije bilo medija, nije bilo ničega. Znala sam jezike, oba, i prihvatile sam. U početku je bio izazov, ali mi je drago što sam otišla, jer mislim da je trebalo dve-tri godine da se stvori određena struktura građanskog društva i slobodnih medija među Albancima Preševa i Bujanovaca.

A onda, od vremena kada god sam bila na terenu, pojavila mi se potreba da se vratim na akademiju. Akademija je za mene bilo kao neko mesto za sklonište. Navodno me je teren izmorio, i postao moja navika. Istražuj na terenu, a zatim se vrati u akademsku zajednicu. Dobila sam stipendiju za druge master studije u Norveškoj. Studije u Norveškoj su ustvari bile malo više od mastera, jer sam dobila mnogo više kredita nego za master. Dodatno ovi studiji su u svom sklopu imali četiri meseca rada na terenu. U stvari tamo sam morala malo da pobegnem od Balkana.

Oduvek sam volela Bliski istok i uvek sam volela da radim komparativna istraživanja između Balkana i Bliskog istoka. Tako da sam otišla za Izrael da tamo istražim o levičarskim društvenim pokretima. Opet je to bilo u vezi sa društvenim pokretima posle druge intifade. Poređenja su bila ono što je nas nagnulo, na primer, na rat, sa kakvom ideologijom smo protestovali, šta su zajedničke i posebnosti društvenih i miroljubivih pokreta ovde na Balkanu, uopšte, ne samo na Kosovu, sa onima u Izraelu.

Ponovo sam se vratila iz Norveške. Radila sam dve godine u UNDP-u, na jednom interesantnom projektu. Ali te dve godine su mi bile neophodne da se oporavim i postavim sebe u posleratnom Kosovu jer se sve promenilo. U međuvremenu, Nataša mi je stalno pravila pritisak „Nema ničeg što je lako da se radi, moraš se vratiti na svoj teren“ Već je razmišljala o ideji KOMRA-e i o tranzicionej pravdi. Mnogo sam oklevala jer sam znala šta me čeka. Mnogo sam se dvoumila, trebalo mi je dve godine da razmislim da li sam spremna da se pridružim toj avanturi. Počela sam da se uključujem u KOMRU od prvog Foruma koji je održan oktobra 2009. godine u Prištini. Nije bilo povratka tamo. Vratila sam se tamo gde sam stala. Vizija je bila u obliku Regionalne komisije koja bi dokumentovala zločine počinjene tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji. Ideja je bila da se obuhvati isti period kao što su trajali ratovi u bivšoj Jugoslaviji, isti period koji je pokrivaо Haški tribunal, od 1991. do 2001. godine. Pošto žrtve različitih nacionalnosti nisu verovale politici lidera zemalja gde su živeli, stvaranje Regionalne komisije vratilo bi dostojanstvo žrtvama ratova i njihovim porodicama, a istovremeno bi stvorilo registar ljudskih gubitaka i ekonomskih šteta.

KOMRU su osmisili, potom pokrenuli i osnovali Nataša Kandić, Mirsad Tokača i Vesna Teršelić. Bili su to troje ljudi, iz Beograda, Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Ja sam znala nešto, ali ne i sve detalje. Nataša je insistirala da je „potreban trud, i da će ovo biti veliki izazov, ali da imamo iskusne ljude“. Nataše je donekle poznavala kapacitete koje ima, i mislila je da i ja mogu biti od velike koristi. Već početkom 2010. godine, pod pritiskom mnogih aktivista sa Kosova, ali i nekih donatora, videlo se da Kosovo treba

da ima centar koji bi bio registrovan na Kosovu i bavio se tranzicionom pravdom, i da istovremeno bude član KOMRE-e. Ja sam, ne sa svojom punom željom, preuzeala ovu obavezu da uspostavim Centar za istraživanje, dokumentaciju i publikacije, CRDP, i nastavila sam da radim na pitanjima tranzicione pravde koja utiču na kosovsko društvo. Vodila sam centar do 2016. godine, a nakon toga su njegovo upravljanje obavljale moje kolege. Centar je postojao do 2020. godine.

Prošlost živi u sadašnjosti

Da, nisam se distancirala. Potpuno sam angažovana, ali sada ne samo na nivou Kosova, sada radim u malo širem regionalnom aspektu i dalje. Radim, iz perspektive istraživanja, više u teorijskom, ali i praktičnom aspektu. Mislim da smo dovoljno toga uradili, ali to ne znači da nebi trebalo da nastavimo sa radom i treba da smo svesni da mi radimo za naredne generacije. Treba da sve dobro dokumentujemo i da sve to stavimo na papir zarad novih generacija.

Ali, da li smo u stanju da se iskreno suočimo sa prošlošću? Da li smo u poziciji da se zapitamo da li tih 2000 ubijenih Srba i nealbanaca, da li su oni građani Kosova? Da, zašto onda ne tražimo da neko odgovara, ti ljudi su bili civili. Zašto mi ne ne tražimo odgovornost za nestale Srbe, već samo za nestale Albance? Da, zatim da li su oni, građani Kosova? i pre svega, civili, u trenutku kada su lišeni života? I njih je neko nasilno oteo. Ovo su ona pitanja vredna milion dolara, koja mi kao društvo oklevamo da detaljnije razradimo. Idemo okolo i okolo, ali ih ne diramo u to, i evo, ovim putem ne želim da se ikom zamerim ili da nekog okrivim, jer smo generalno svi mi građani odgovorni ali ipak nam nedostaje građanske hrabrosti i hrabrosti aktivista za ljudskih prava na Kosovu i ovde pre svega govorim o sebi.

***

Mislim da ljudi imaju neku vrstu sudbine koja ih vodi i koja im trasira put. Verovatno da su vremena bila normalna, i školski uslovi normalni, ja bi kao i mnogi moji prijatelji završila arhitekturu i ne znam gde bi dana završila. U to vreme sam čvrsto verovala da dobra škola vodi ka napretku. Otkako se bavim društvenim pitanjima, koja su me, sa ili bez moje volje, uključivala, ja sam 85% bila fokusirana na to da idem dalje i ne vraćam se. Dalji rad, obuke i dalje školovanje koje sam završila potvrdili su mi da sam posedovala veštine za koje nisam ni znala da ih imam.

Eh, u slučaju, da sam završila arhitekturu, da li bih bila tu gde sam danas, u smislu rada tokom '95, '96, '97, znate, kad kažu, "sreća u nesreći". U tom toku brutalnih događaja, kurs se promenio zbog političke situacije i ja sam tu gde sam danas. Kao 20-godišnjakinja ili 18-godišnjakinja, nisam ni sanjala da ću završiti gde sam danas. Ali nasilni prekid sna kojeg sam imala, bio je i moj glavni motiv i inspiracija da nastavim sa usavršavanjem, školovanjem i usavršavanjem u poslu kojim se danas bavim već 27 godina. Kada se postavi pitanje o prekinutoj arhitekturi, mislim da me je ovo iskustvo nagnalo da ne prestanem da učim već skoro 3 decenije. Posle rata, svi semestri i ispit iz arhitekture su mi prevedeni u kredite u drugim međunarodnim školama koje sam pohađala. Jednom u Americi, pa u Norveškoj, opet u Americi, pa u Kanadi itd.

Ova ekstremna izloženost, kako da kažem, traumatskim iskustvima i dokumentacijom koju sam uradila, i uticaj koji je to imalo na mene, pre svega u mom profesionalnom formiranju, kao i u emotivnom. Jedna od karakteristika koju sam imala i mislim da je uticala na to da budem nepristrasna i profesionalna je činjenica da sam tokom istraživanja bila u stanju da se emocionalno odvojam od svoje nacionalnosti, da bih profesionalno obavila intervju, istragu. Ja, kada sam istraživala, potpuno bi lišila sebe ko sam i kojoj nacionalnosti pripadam. Ulazila sam u to bez emocija, čak i bez ikakvog političkog interesa za ovo istraživanje, uprkos činjenici da su žrtve bile moje nacional-

nosti. Do sada sam pokušavala da otkrijem ovaj fenomen, da se ciram taj fenomen i da istražim motive zbog kojih je došlo do toga što se dogodilo. Dakle sve to me je učinilo mnogo otpornijom. I pored toga što sam impulsivna i što imam veoma visok nivo empatije i što osećam kada ljudi pate, ipak sam čovek, koliko osetljiva toliko sam jaka i stabilna. S druge strane, očigledno je to bio odbrambeni mehanizam, inače ne bih mogla da uspem. Metaforički rečeno, bilo je kao da se dogodio neki rez. „Sada ćeš tu Noru ostaviti tamo“, čak i kad sam izlazila, bila je to druga Nora. Uzela bih slučaj, razradila ga, došla u kancelariju i ponovo analizirala. Kada bi završila, onda bi počela da plačem, da patim, onda bi mi bilo žao, i zatim bi se “obukla” u onu drugu Noru i nastavila dalje. O ovoj sposobnosti sam razgovarala sa mnogim sociologozima i sa mnogim psihologozima. Ovaj mehanizam se verovatno razvio i kao zaštitni mehanizam koji mi je omogućavao da dobro radim na terenu. Mnogo sam analizirala. Previše. Sve sam analizirala i pokušavala sam da sve reflektiram i da se bavim i malo poradim na svojim osećanjima.

Dok danas, Nora živi jednostavno sa znanjem i iskustvom koje je stekla. Ne mogu da se žalim jer sam sebi ponudila jedan vid luksuza, ako to mogu tako nazvati, živim jednostavno, radeći kao nezavisni konsultant, još uvek sam u oblasti u kojoj se osećam sasvim dobro, a to je vezano za ljudska prava i suočavanjem sa prošlošću. Uspela sam da izađem van granica Kosova sa kapacitetom sastavljanja dokumenata koji su više tehnički, kao što su studije izvodljivosti, različite institucionalne i organizacione strategije, istraživanja različitih priroda, društvenih uticaja itd. Počela sam da izlazim van granica Kosova, uprkos činjenici da ima dosta rasizma u regionu, ali i u Evropi, uprkos činjenici da mi je kao Kosovka veoma teško da se probijem. Imam takvu sreću da budem suočena sa izazovima, ali sam istovremeno baš u tome jača jer se borim svom snagom.

Uprkos vemu, danas smatram, da se ja ne trebam predati jer znam da postoji potreba, i da nekome tamo treba Nora Ahmetaj. Čini mi se da i ja trebam Kosovu, ali Kosovo misli da mu ja ne trebam. Međutim, ne posustajem. Uvek smatram da iskustvo treba podeliti i da treba pomoći drugima, kako bi im bilo malo lakše nego meni, i da trasiram put drugima. Sve sam postigla uz mnogo truda, rada, nesebičnosti i uz podršku roditelja. Imam još uvek dosta prepreka i biti će ih uvek. Ali lakoća i nezavisnost koju nosim u komunikaciji sa ljudima bez rukavica, gde nikome ne kažem hvala na pomoći i gde otvoreno iznosim svoje mišljenje, ne može se ničim platiti. U društvu gde sve zavisi od politike i gde ljudi prave bolne kompromise samo da bi opstali, ja sam od toga oslobođena, jer opstajem svojim radom i snagom. Tako da bih zaista volela da imam manje prepreka ali to je život. Dakle, dobro sam.

Od dinamičnog detinjstva do borbe za pravdu i ozdravljenje u posleratnom period

U ovom izuzetnom intervjuu, Feride Rushiti nam govori o svom životu punom iza-zova i trijumfa. Odrastala je u sredini u kojoj su dominirali muškarci, sa pet stričeva i dva brata, ali je Ferida od detinjstva bila jaka, nezavisna, slobodoumna i liderskih kvaliteta.

Srećno i dinamično detinjstvo, odlično obrazovanje i školovanje, ali nemirna i neizvesna mladost, kalili su Feridinu ličnost i pripremali je za vreme strašnog rata, ali i za posleratno zarastanje nezamislivih rana i trauma, posebno Kosovkih žena. Neredi, demonstracije, prisiljavanje da studira u inostranstvu, neizvesnost, užasan rat, ali predaja nije bila opcija za dr Feride Rušiti. Stoga je od buntovne, talentovane i slobodoumne devojke postala žena vođa, žena borac za velike ciljeve, žena uzor.

Sa duhom liderstva i bezgraničnom željom da pomogne drugima, doktorka priča o ličnim i kolektivnim borbama koje su oblikovale njen put. Ovaj intervju je inspirativan portret žene lidera koja stoji kao simbol snage i humanosti.

Feride Rušiti

Detinjstvo

Ja sam Feride Rušiti, po zanimanju lekar, rođena 12.09.1970. Živela sam u Gnjilanu do 90-ih, zatim sam nastavila studije u Prištini, na Medicinskom fakultetu, do 1993. godine.

Kao porodica smo poreklom iz Ramabaje, sela u opštini Medveđa, u Srbiji, inače poznatog kao „muhadžira“. Naša porodica se doselila iz Ramabaje tokom talasa deportacije Albanaca 1887. godine. Tada su se naselili u Gnjilanu, koji je uglavnom bio močvarno zemljište sa neobradivom zemljom. Da bi preživeli, morali su da se sele u druga sela, tražeći bolje uslove za rad i obnavljanje života od nule. Pošto nisu našli dovoljnu podršku zbog nedostatka prostora u Slakocu, na kraju su se nastanili u Dragancu. Tamo sam rođena, ali kada mi je bilo tri godine preselili u naselje „Dheu i Bardhe“ u Gnjilanu, gde smo se nastanili kao porodica zajedno sa našim stričevima i bliskim rođacima, koji i dalje tamo žive. Kvart koji i danas održava svoju strukturu, udobnost i mir.

Moj deda, Bajruš, bio je mudar i miran čovek, nije bio tip koji pravi buku ili ulazi u sukobe. S druge strane, moj otac je bio lik koji je uvek podržavao druge i pomagao im kada je trebalo, iako je bio suzdržan u rečima. Dok je majka Habibija bila iz sela Donji Makresh, koje se nalazi u blizini Draganaca, ali je i njena porodica iseljena sa svojih imanja iz sela Lapaštica u opštini Medveđa u Srbiji. Bila je žena koja je vredno radila, malo govorila i žrtvovala se za sve.

U našoj porodici bilo je troje dece. Bila sam drugo dete; stariji brat Naser (sada pokojni) je bio šest godina stariji, dok je drugi brat Ylber bio sedam godina mlađi od mene. Naser je bio živahan, dinamičan i pun humora. Lepo je pevao i svirao čifteliju, dok je kasnije postao motociklista i nakon prekida studija završio je u inostranstvu. Ylber je, u poređenju sa Naserom, bio povučeniji, mirne prirode, ali uvek blizak i pun ljubavi prema svima i kasnije je zavšio stomatologiju. Otac je radio na Zapadu i bio je jedan od prvih koji je emigrirao 1969. godine.

Detinjstvo sam provela u okruženju gde su dominirali muškarci, pošto sam u porodici imala pet stričeva i dva brata. To mi je dalo neku vrstu prednosti da se osećam ravno-pravno sa muškarcima i da razvijem snažne veštine komunikacije i saradnje. Uprkos ovim okolnostima, bili smo porodica prosečnog ekonomskog blagostanja po standardima tog vremena. Naša kuća se izdvajala po tome što su njena vrata bila otvorena 24 sata za svakoga kome je bila potrebna šolja šećera, biber ili bilo koja druga pomoć.

Naš kraj je bio mirno mesto, a odnosi sa komšijama bili su više porodični nego samo komšijski. I dan danas taj kvart održava istu strukturu. Kao deca, bili smo slobodni i srećni, imali smo jednostavan, ali život ispunjen aktivnostima. Na primer, za igranje odbojke koristili smo žicu zvona u dvorištu kao mrežu. U komšiluku sam bila bliska prijateljica sa Meritom, Fazilom, Fatlumom i Džemilom. Takođe, bilo je i rođaka i drugih prijatelja u komšiluku.

Jednog trenutka kojeg se jasno sećam je korišćenje telefona u našoj kući, u vreme bivše Jugoslavije. Taj telefon, sa brojevima koje ste morali da birate, postao je komunikacioni centar za ceo komšiluk, posebno za one koji su imali članove porodice u inostranstvu. Naša kuća je postala pošta, a to pokazuje otvoren duh i bezuslovnu pomoć koja je karakterisala moju porodicu.

Ceo ovaj period mog detinjstva me je oblikovao kao ličnost i dao mi je temelje da izgradim uspešan život, zasnovan na porodičnim vrednostima, solidarnosti i posvećenosti drugima. Svoje detinjstvo pamtim kao uvek aktivno i angažovanovo. Skoro sve vreme sam bila u rukovodstvu škole i u organizaciji školskih aktivnosti. Učestvovala sam na regionalnim takmičenjima bivše Jugoslavije iz predmeta kao što su istorija, matematika, biologija i aktivnosti Crvenog krsta. Iz predmeta istorije sam zauzela prvo mesto u Gnjilanu i Prištini. U Crvenom krstu sam zauzela drugo mesto na pokrajinskom nivou, do sedmog razreda, iz biologije prvo mesto na opštinskim takmičenjima u Gnjilanu i treće mesto na pokrajinskom takmičenju u Peći.

Pored uobičajenog učenja koje nudi školski sistem, uvek sam imala želju da se dalje razvijam u naučnim i organizacionim oblastima.

***

U porodici sam često imala dominantnu ulogu koja nije bila uobičajena za moje godine. Moje mišljenje je uzeto u obzir, možda zato što me je otac često privilegovao. Sećam se da sam se razlikovala od svojih priateljica koji su morale da traže dozvolu za izlazak, samo sam najavila roditeljima da izlazim. Na primer, putovala sam na takmičenja u Peć i Dečane, veliko dostignuće za to vreme, s obzirom na poteškoće putovanja i na ograničenja tog vremena. Ova sloboda mi je rano dala osećaj samopouzdanja i nezavisnosti.

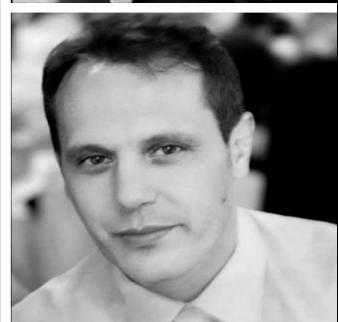
Osnovnu školu sam završila u „Selami Halači“, to je bila nova škola u naselju Gavran u Gnjilanu. Prvo sam bila u drugom odeljenju, ali sam kasnije prebačena u razred učitelja Muharema Nevzatija, ličnosti koja me je mnogo inspirisala. Nije imao svoje dece i često me je držao za ruku i razgovarao bi sa mnom na putu prema kući. Odnos učitelja i učenika tada je bio mnogo udaljeniji nego danas, ali je on bio odan i cenjen među učenicima. Godinama kasnije, s ponosom bi se sećao vremena kada sam bila njegova učenica.

Učenje mi je uvek bilo prioritet. Od četvrtog do osmog razreda, sećam se da sam imao samo dva izostanka. Biologija mi je bila omiljeni predmet, ali sam pokazivala i veliko interesovanje za matematiku i egzaktne nauke. Sećam se kako me je učiteljica pohvalila sa „pet zvezdica“, ocenom koja je izazvala zavist kod mojih drugova iz razreda.

***

U srednjoj školi sam bila deo aktivnosti Crvenog krsta, gde sam nastavila da postižem uspehe. Naša grupa je uvek zauzimala prva mesta na opštinskim i pokrajinskim takmičenjima. Jednom prilikom smo imali priliku da putujemo u Sloveniju na takmičenja, ali nam tadašnja politička situacija nije dozvoljavala.

Nakon završene dvogodišnje opšte gimnazije, odlučila sam da nastavim dve godine srednje medicinske sestre, da se spremam za Medicinski fakultet – moj jedini san. Aktivnosti u Crvenom krstu pomogle su mi da steknem praktična znanja, kao što su previjanje rana i prva pomoć, koje sam primenjivao i u komšiluku. Često se dešavalo da mi ljudi, pre nego što budu poslati kod lekara, dođu po pomoć.

Drugačije detinjstvo i ljubav prema knjigama

Moje slobodno vreme u detinjstvu provodila sam drugačije od današnje omladine. Čitanje je bilo glavna aktivnost. Gradska biblioteka je bila mesto gde sam provodila najviše vremena i čitala sam skoro sve knjige koje je imala. Sećam se kada smo na Sajmu knjiga u Gnjilanu, zajedno sa čerkom mog ujaka, Fatušom, kupile dva romana za odrasle „Tišina oružja“ Ramiza Kelimendija i „Zašto“ Sterjo Spasea i kada nam je prodavac rekao da su ti romani ne za naše godine, rekli smo mu da ih kupujemo našoj sestri, to je bio jedini način da tako kupitmo ta dva romana.

Osim čitanja, politički razvoj tog vremena takođe je bio deo naših života. Demonstracije, progoni i zatvaranja bili su problemi koje nisam mogla zanemariti. Od bake sam naučila mnogo stvari o teškoj prošlosti žena tokom okupacija. Često nam je pričala šokantna iskustva i savetovala nas da pazimo kako izgledamo ili kako se ponašamo, učeći nas samoodbrani za koju sam kasnije shvatila da ima duboku i ličnu istoriju.

Ova sećanja i iskustva su me oblikovala u osobu kakva sam danas, dajući mi snagu i otpornost koja me prati tokom celog života.

U vreme kada sam živila u Gnjilanu, grad je bio grad sa razvijenom industrijom. Mnogi ljudi su radili u tim kolektivnim fabrikama bivše Jugoslavije, dok je drugi značajan deo otišao na rad u inostranstvo. Ovakva ekonomska situacija dala je Gnjilanu prednost u odnosu na druge opštine.

Međutim, situacija je počela da se menja nakon gušenja autonomije Kosova i ideološko-političke diferencijacije. Fabrike su počele da se zatvaraju, a ljudi, uključujući i mlade, masovno su počeli da se iseljavaju iz zemlje, posebno da bi izbegli regrutaciju u vojsku bivše Jugoslavije. Tada je pobegao i jedan od mojih ujaka, najmlađi, a većina mladih u porodici, uključujući i mog starijeg brata, napustila je zemlju. Otac se, kao najstariji brat u porodici, vratio da brine o rodbini.

Rana adolescencija i početak demonstracija

Moja rana mladost protekla je u periodu previranja, kada su počele demonstracije i pripreme za rat 1989-1990. Kao aktivista Crvenog krsta imala sam priliku da pomognem u pripremama za rat. Lekari i volonteri su se okupljali u za to predviđenim kućama, gde smo bili obučeni za pružanje medicinske pomoći, poput injekcija ili drugih neophodnih intervencija. Ove pripreme su već počele 1988-1989. godine i, iako će rat doći kasnije, mi smo uvek bili spremni.

U to vreme, vesti Glasa Amerike bile su naš glavni izvor informacija o dešavanjima na Kosovu. Sećam se kao danas osmodnevног štrajka rudara Trepče u februaru 1989. godine, kada smo se mi, kao đaci, solidarisali sa njima štrajkujući glađu po školama.

Mart te godine, poznat kao „krvavo proleće“, nikada neću zaboraviti. Demonstracije su izbile svuda, uključujući i Gnjilane. Bio je to čudan osećaj; tri čoveka su počela da protestuju i nesvesno si im se pridružila. Nismo ni razmišljali o mogućoj opasnosti, samo smo se pomešali sa masom.

Ovaj period je odneo iz naše porodice jednog od najboljih sinova - Agima Rušitija, sina od strica mog oca, sa kojim smo bili veoma bliski, pošto su nam majke rođaci, a takođe je Agim bio generacija sa mojim bratom Naserom i drugo, rasli su zajedno, prateći boks kao zajednički sport. Agim je bio pun ljubavi, visok i rodoljubiv mlađić. Svoj patriotizam je iskazivao kroz poeziju i aktivno učešće u demonstracijama. Tragično je poginuo od metka u čelo tokom sukoba sa srpskom policijom, a to je bio jedan od prvih slučajeva masovnog sahranjivanja, jer su poginuli u demonstracijama sahranjivani samo uz najbliže članove porodice. Dok je srpski režim to pokušavao da prikaže kao ubistvo od strane Albanaca, naša porodica i društvo teško su doživeli ovaj gubitak.

***

Moj prvi susret sa sistematskim nasiljem u bivšoj Jugoslaviji bio je tokom masovnog trovanja učenika u kosovskim školama, školske godine 1989-1990. Na dan kada su počela trovanja, odvela sam brata Ylbera na infektivnu kliniku. Pošto smo tokom studija medicine održavali praksu na infektivnom odeljenju, odmah sam ga odvela tamo, bez drugih uobičajenih procedura. Tamo sam videla izvanrednu situaciju: bolnica nije imala pacijenata, a medicinsko osoblje nije smelo ništa da potvrdi.

Sećam se kao danas kada sam rekla medicinskom osoblju: „Brat mi je otrovan“. Odbili su čak ni da registruju slučaj i nisu dali nikakav jasan odgovor. Posle merenja krvnog pritiska i nekoliko brzih provera, morala sam da ga vodim kući. Bolnicama su u to vreme upravljali uglavnom Srbi.

U školi, iako se video da se đaci truju, srpski direktor je insistirao da je sve u redu i da se đaci vrati na čas. Posle nekoliko sati počeli su prvi slučajevi trovanja u popodnevnjoj smeni. Trovanje nije bilo pojedinačno, već masovno, a učenici su reagovali u grupama sa simptomima kao što su nesvestica, povraćanje i jake glavobolje. Ova situacija je stvorila veliku paniku i dubok osećaj nesigurnosti.

Ovi događaji su ostavili neizbrisiv trag u mom umu. To su bile godine kada sam počela duboko da shvatam velike nepravde koje se nanose našem narodu i kao da sam počela da osećam odgovornost da im pomognem na bilo koji način.

Naši izazovi se tu nisu završili... jer je zemlja bila u previranju i demonstracije u gradu su nastavljene.

Od srednje škole do fakulteta

1990. godine završila sam srednju školu. Poslednjih pola godine bio je intenzivan period za pripreme za prijemni na Medicinski fakultet, koji je bio izuzetno težak. Istovremeno, politička i društvena situacija je bila kritična; već se osećala ratna atmosfera.

Uspela sam da položim prijemni i nakon upisa na Medicinski fakultet prešla sam u Prištinu, gde sam iznajmila stan na Sunčanom bregu i počela da studiram. Ali i ovde je vladala ratna atmosfera.

Nakon 1991. godine, Medicinski fakultet je zatvoren. Bilo je to vreme ideoloških i političkih diferencijacija i čistki profesora sa Prištinskog univerziteta. Nakon što sam završila prvu akademsku godinu, odlučila sam da sa bratom Naserom odem u Švajcarsku, nadajući se da će tamo nastaviti studije jer je i Naser želeo da tamo nastavim. Međutim, nikada nisam volela život u inostranstvu i, čim sam čula za otvaranje Medicinskog fakulteta kroz paralelni sistem, odlučila sam da se vratim na Kosovo.

Nastava je nastavljena ilegalno, u početku u jednoj privatnoj kući u Aktašu, gde su učenici često sedeli na podu. Bili smo srećni kada bi uspeli da zgrabimo sedište, makar i od drveta. Profesori su držali predavanja pod stalnom pretnjom srpske policije. Kasnije su predavanja premeštena u naselje Vranjevac u školu „Asim Vokšić“, gde se deo vežbe odvijao u ambulantama Humanitarnog udruženja „Majka Tereza“.

U ovom periodu, zajedno sa mojim drugaricama Melitom i Suzanom, odlučile smo da živimo u ovom naselju, u kući od tetke moje majke, da budemo bliže nastavi i da sledimo san o medicini.

Studentski život u Tirani

Kada su predmeti počeli da se šire u medicini, videla sam da praktično više ne mogu da nastavim na Kosovu. Tada sam po drugi put razmišljala da odem u inostranstvo, ali za razliku od ranije, Albanija me je više privukla. Nekako mi je to mesto izgledalo kao jedina nada da nastavim svoj san o medicini.

Pozvala sam Melitu, moju cimerku, i rekla joj: „Ideš li?“ Ona je pristala, rekavši mi: „Moj otac, ima tamo neku vezu“. Sa njom i njenim roditeljima krenuli smo put Albanije. Prvo smo ostali kod Saliha Baše, koji nam je pomogao da nađemo mesto za stovanje i da nastavimo život preko granice.

***

Dobro se sećam prvog iskustva kada smo u letu 1993. ušli u Albaniju. Albaniju smo idealizovali kao „malu Švajcarsku“, kao što smo učili iz knjiga i pesama. Ali kada smo stigli u Elbasan, sve je izgledalo drugačije: popločane zgrade bile su prekrivene sivom čađom, zbog zagađenja iz obližnje metalurške fabrike. Bio je to veliki emotivni slom za mene.

Tirana je bila drugi svet. U početku su me iznenadile sitnice, poput isečene flaše

koka kole koja se koristi kao saksija iznad televizora. Mnoge stvari koje su za nas bile normalne, tada su Albancima izgledale kao luksuz. Na primer, u nekim porodicama kupatilo je služilo za sve: za pranje, za kuhanje pasulja, čak i za pečenje lozovače. Putevi nisu bili sigurni; često se dešavalo da nas zaustavljaju i traže od nas satove, jakne ili druge stvari.

Međutim, solidarnost između nas, prve grupe kosovskih studenata u Tirani, nas je održala jakima. Iako smo svaki dan slušali vesti o nestanku devojaka ili slučajevima trgovine ljudima, uspeli smo da ostanemo povezani i pomognemo jedni drugima.

Posle upisa treće godine Medicinskog fakulteta, smestili smo se u Studentski grad. U početku su uslovi bili teški. Naša soba je bila veoma mala i dušeci su često padali na pod jer kreveti nisu imali okvire. Kasnije smo uspeli da dobijemo veću sobu, uz sobu direktora doma.

Tada nam je moj brat Naser, pokojni, koji je sa švajcarskim pilotom donosio pomoć u Albaniju, doneo prve dušeke i još neke stvari. Naša soba je postala model i druge devojke iz Albanije su došle da je vide.

Studentski život u Tirani bio je prilično drugačiji od onog na Kosovu. Odnos učenika i profesora bio je mnogo otvoreniji. Profesori su pili kafu sa studentima i stvarali prijateljski pristup. Na Kosovu su profesori bili kao mit: nepristupačni i daleki. Ovaj novi način komunikacije me je zadvio i motivisao da više prihvatom intelektualnu slobodu koju je Tirana nudila.

Tokom studija u Tirani, posebno tokom prvih godina komunikacija sa porodicom je bila veoma otežana. Na Kosovo sam dolazila ilegalnim putevima, bilo iz Makedonije ili Crne Gore. Mnogo puta kada smo dolazili na Kosovo ili odlazili u Albaniju, a obično se to dešavalo dva puta godišnje, rizikovali smo smrt i mnogo puta nismo bili svesni rizika koji nosimo. Pošto sam u pasošu imala pečat prelaska granice sa Albanijom, jedini put nazad u Albaniju bili su ilegalni putevi sa mnogo opasnosti. Sećam se jednog trenutka kada me je otac ostavio u rukama jednog seljaka iz Preševa, koji je na magarcu prevozio ilegalne cigarete. Platio mu je 50 maraka da mi pomogne da pređem granicu u Lojanu kod Kumanova. Put je trajao dva sata kroz planine, skrivajući se od policije. Bila je to opasna situacija, ali jedini način da se pređe granica. Ne znam kako je moja porodica doživela moj odlazak na ovaj način, a posebno otac koji me je ostavio u rukama nepoznate osobe.

Kada sam stigla u Tiranu, velika mi je radost bila što sam ponela kasetofon sa sobom. Svakog jutra, u 18:00 ili 7:00, i svake večeri, u 18:00, slušala sam "Glas Amerike". Zašto? Jer sam znala da u tom trenutku na Kosovu slušaju i moja majka i otac. Bilo je to kao tiha veza između nas. Sa emocijom se sećam trenutka kada sam čula Ibrahima Rugovu kako kaže: „Uskoro će Kosovari za dva sata pitи kafu u Kuksu“. Bio je to trenutak nade, koji nas je motivisao da sanjamo o boljoj budućnosti.

Otežana je bila i komunikacija telefonom. Morala sam da pozovem brata u Švajcarsku da bi rekao mojim roditeljima da sam dobro. Ali čak i među ovim izazovima, bilo je nezaboravnih trenutaka kada smo se okupljali sa studentima iz Albanije i Kosova da razgovaramo i podelimo svoja iskustva. Raspravljali smo o periodu Envera Hodže i o tome šta se dešavalo na Kosovu. Ovi trenuci ostaju među najvrednijim u tom periodu.

Profesori na fakultetu su nas razumeli iako nam je često bilo teško da izrazimo svoje misli standardnim jezikom. Među studentima iz svih albanskih zemalja van Albanije vladala je izuzetna solidarnost sa raznim organizacijama, manifestacijama i susretima. Prijatelji iz Albanije se nikada ne zaboravljaju na njihovoj podršci i pomoći kad god nam je bila potrebna. Sećam se jednog proleća, kada su neki kosovski studenti, koji su se brinuli o nama kao o svojim sestrama, bacili sa svojih balkona snopove cveća mimoze i pozvali nas na čaj, kao da smo deo njihove porodice.

Čika Salih Bašina kuća bila je zajedničko ognjište za sve đake Anamorave. Tu smo delili tugu i radost, a ta kuća je zauvek ostala simbol solidarnosti među nama. Tokom studija u Tirani često sam bila prva adresa onima koji su sa Kosova dolazili po medicinsku pomoć. Bilo da je bilo da nađem stan, da ih pošaljem u bolnicu, da im nađem pravog doktora, ili čak da ih otpratim do aerodroma, uvek sam činila šta sam mogla.

I iz nekog razloga, ja sam i sada u ovo vreme prva adresa za pomoć, mojim rođacima iz Gnjilana koji dolaze u Prištine, dobijam telefonske pozive u kasnim satima da budu neka vrsta alarma da je neko bolestan i da moram naći rešenje...

***

Takođe, tamo sam upoznala i prve vojnike OVK-a koji su trenirali u Milotu. Bili su posvećeni većem cilju i često sam delila trenutke sa njima, osećajući težinu odgovornosti za ono što se dešavalo na Kosovu.

Demonstracije i period kasne revolucije

Prve demonstracije koje sam doživela u Tirani bile su 1. oktobra 1997. Organizovane su u znak podrške studentskom pokretu na Kosovu, koji su predvodili Aljin Kurti i Unija studenata Univerziteta u Prištini. Mi, kosovski studenti u Tirani, ujedinili smo se i organizovali skupove na trgu Skenderbeg, tražeći od albanske vlade da bude aktivnija u vezi sa Kosovom.

Ali 1997. je bila i godina neviđene anarhije u Albaniji, nakon kolapsa piramidalnih šema. Bilo je to vreme totalnog haosa i neizvesnosti. Oružje je prešlo u ruke civilnog stanovništva i više nije bilo obezbeđenja. Za nas kao kosovske studente ovo je bio opasan i neizvestan period i zajedno sa Melitom smo odlučili da napustimo Tiranu.

Put do Kosova bio je pun teškoća. Prešli smo granicu Crne Gore sa falsifikovanim dokumentima, predstavljajući se kao državljeni Fijera i Berata. Kada smo odlazili iz Albanije, osećala se neizvesnost i nemogućnost da znamo šta će se dalje dogoditi. Kada sam stigla u Gnjilane, moja porodica je bila šokirana onim što se dešavalo u Albaniji i opasnošću kroz koju sam prošla.

Nakon što se situacija donekle stabilizovala, u jesen 1997. vratila sam se u Tiranu da završim studije. Put za Albaniju je prolazio kroz Makedoniju, a još se sećam strašnih zaustavljanja na putu za Elbasan. Maskirana i naoružana policija upala je u autobuse i stvorila atmosferu uznemirenosti. Ipak, uspeli smo da se vratimo u studentski dom i završimo poslednja dva ispita.

Diplomirala sam 1997, to je za mene bio vrhunac uzbuđenja i radosti. Bilo je to više od akademskog dostignuća; bio je to trijumf nad beskrajnim teškoćama i izazovima. Sećam se da je tokom diplomskog perioda situacija u Albaniji još uvek bila haotična, sa ugroženom bezbednošću i stalnim strahom. Pištaljke su bile uobičajene, a civilno stanovništvo je bilo naoružano.

***

Albanski profesor kao što je bio Pandeli Ćino ostaju u mom sećanju zbog njihove podrške i posvećenosti. Imao je posebnu ljubav prema Kosovu i posle rata je došao da pomogne na Kosovu. Bio je to primer solidarnosti i bezuslovne pomoći.

Standardni albanski jezik je bio izazov za nas Kosovare, ali profesori su bili strpljivi i pomogli su nam da napredujemo. Za nas je sve zahtevalo više truda i rada.

Nakon diplomiranja poslala sam dokumenta na nostrifikaciju u Srbiji, da nastavim specijalizaciju u Prištini ili Sarajevu, sa ciljem da nastavim specijalizaciju. Ali politička situacija u regionu se pogoršala i prilika za put za Sarajevo je ostala nerealizovana.

Tako sam se vratila u Tiranu, primljena sam na specijalizaciju iz ORL, ali moja prava strast je bila gastroenterologija. To je bila lična veza, možda zbog mog dede, koji je bio popularan lekar i lečio stomačne tegobe, ili zbog stomačnih tegoba mog ujaka. Iako sam sanjala o plastičnoj hirurgiji, rat i hitne potrebe ljudi naterali su me da promenim pravac i fokusiram se na oblast koja im je bila važnija. Na kraju sam odlučila da nastavim sa gastroenterologijom i započela sam praksu u Univerzitetskom kliničkom centru u Tirani.

Angažovanje u Tirani nakon izbijanja rata na Kosovu i dobrovoljački rad u Albaniji

---

Kada je počeo Kosovski rat, bila sam tek diplomirani lekar na specijalizaciji iz gastroenterologije u Univerzitetskoj bolnici u Tirani. Okolnosti tog vremena zahtevale su hitnu akciju, a ja sam se dobrovoljno prijavila da pomognem u lečenju civilnih žrtava rata i raseljenih lica sa Kosova. Moj rad se nastavio u bolnici do 13.00 posle podne, a zatim sam se bavila humanitarnom pomoći.

Posle masakra porodice Jašari u martu 1998. godine, situacija na Kosovu se značajno pogoršala. Bilo je jasno da zemlja ide ka otvorenom ratu. Humanitarna pomoć, uglavnom lekovi, počela je da stiže u Tiranu iz zapadnih zemalja, ali je često dolazila u velikim količinama i nepodesna za upotrebu. Ovo je stvorilo hitnu potrebu da se na odgovarajući način organizuju i distribuiraju zalihe.

Zajedno sa grupom volontera podelili smo sanitetski materijal u manje doze da bi se podelili bolničarima na terenu ili da bi se prokrijumčarili na Kosovo. Isporučili smo neke od lekova Albanskom centru za rehabilitaciju preživelih od torture (KSHRT), organizaciji koja pomaže kosovskim Albancima raseljenim u Albaniji. Prostorije centra bile su skromne, sa svega nekoliko manjih prostorija koje su služile kao ambulanta, sekretarica i administracija. Tamo smo ostavili dva paketa lekova da ih podelimo onima kojima je bilo najpotrebnije.

U avgustu 1998. godine, nakon uručenja pomoći, zamoljena sam da radim kao farmaceut, pošto centar nije imao funkcionalnu apoteku. U početku, moj posao je uključivao samo upravljanje lekovima, ali kako se povećao broj Albanaca raseljenih zbog nasilja na Kosovu, moja uloga se proširila. Zajedno sa mojom cimerkom Melitom, specijalistom psihijatrije, bili smo uključeni i u pružanje medicinske i psihosocijalne pomoći raseljenima.

KSHRT je imao veliki uticaj na preživele torture i žrtve rata. Mnoge priče i slike koje sam čuo šokirale su me. Povređena deca, traumatizovane žene i stariji ljudi koji se bore sa raznim tegobama bili su deo našeg svakodnevnog života. Ali nije bilo vremena da emotivno doživim ono što sam čula; potreba za medicinskom i psihološkom pomoći bila je hitna i kontinuirana.

Kada sam bila dete, moj san je bio jednostavan i veliki u isto vreme: da pomognem ljudima u nevolji, divila sam se Majci Terezi i njenom humanitarnom radu. Tokom dugih neprospavanih noći, delila sam tu želju sa cimerom i rođacima, zamišljajući kako ću jednog dana učiniti nešto za one manje srećne, čak i razmišljajući da odem u Afriku. Nisam ni znala koliko će me život gurnuti na ovaj put.

Kada sam bila u izbegličkim kampovima, posebno u Kuksu, gde su bol i patnja izgledali beskrajni, osećala sam da moj san dobija oblik. Kuks je izgledao kao još jedna Kalkuta, sa hiljadama ljudi koji su tražili nadu i pomoć usred haosa. Svakog dana, kroz služenje ovim ljudima i posvećenost vraćanju dostojanstva i nade, shvatila sam zašto sam krenula ovim putem.

Ono što je počelo kao san iz detinjstva sada je bila životna misija. Poniznost i emocija

koje sam osećala dok sam slušala njihove priče i pokušavala da dam sve od sebe za njih podsetili su me da je ponekad bol drugih ono što nas čini ljudskijim.

Dok nisam radila u KSHRT-u, Adrijan i Kozara Kati su mi bili inspiracija kako su sa takvom strašću radili sa deportovanim sa Kosova. Poticali su iz porodica proganjanih tokom komunističkog režima, a njihova posvećenost pomaganju drugima me je još više motivisala.

Kada su ranjenici počeli da pristižu u albanske bolnice, često sam ih i sama pratila kako bih se uverila da im je potrebna prava pomoć. Bilo je slučajeva teško povređenih, brutalno pretučenih ili starih ljudi sa hroničnim bolestima. Ponekad sam se suočavala sa preprekama zbog birokratije ili nedostatka sredstava, ali sam uvek pokušavala da nađem rešenje.

Moje iskustvo u to vreme me je naučilo da uloga lekara prevazilazi pružanje kliničke nege. Takođe sam morala da se uključim u organizovanje snabdevanja, obezbeđivanje uslova za život i pomoć onima kojima je najpotrebnija.

U zimu 1998. otišla sam u Gnjilane na raspust na kraju godine. Bila je oštra zima i razgovori u porodici bili su ispunjeni brigama o ratu. Jednog dana, dok sam čistila sneg u dvorištu, okliznula sam se i teško povredila ključnu kost. Uprkos tome, kada me je KSHRT pozvao da se vratim, nisam oklevala i u januaru 1999. godine, samo kratko vreme posle masakra u Rečaku, vratila sam se u Tiranu. Atmosfera je bila teška i tmurna. Autobusi za Albaniju bili su puni ljudi koji su putovali u tišini, sa suzama u očima.

Po povratku sam počela da radim sa punim radnim vremenom u KSHRT-u. Rad sa raseljenim licima naučio me je važnosti sveobuhvatne pomoći, koja je uključivala medicinsku, psihološku i socijalnu zaštitu.

Rad sa kosovskim izbeglicama u Albaniji

U početku, moj angažman je bio uglavnom u upravljanju lekovima. Ali sa povećanjem broja raseljenih, počeo sam da se bavim i pronalaženjem smeštaja za njih i njihovo zdravlje. U to vreme, Albanija nije formalno nazivala Kosovare „izbeglicama“, što je značilo da je međunarodna pomoć bila ograničena. Ovo je pogoršalo situaciju za one koji su tražili sklonište.

Svojim kontaktima sam se trudila da im nađem smeštaj i da humanitarna pomoć stigne onima kojima je najpotrebnija. Bio je to težak posao i često sam se osećala preopterećeno, ali me je uvek motivisala pomisao da je moja pomoć učinila razliku za ove nevine ljude koji su doživeli toliko patnje, ali na sreću u to vreme brat Ylberi mi se takođe pridružio što mi je dosta olakšalo rad na terenu.

Ovo iskustvo je bilo poziv da se u potpunosti posvetim pomoći onima kojima je najpotrebnija i u meni je oblikovalo važnost medicinske i socijalne podrške žrtvama rata.

Posvećenost tokom povećanja priliva izbeglica i rada u KSHRT

Posle januara 1999. godine, priliv izbeglica i raseljenih lica sa Kosova se značajno povećao, što je stvorilo potrebu za proširenjem našeg tima u KSHRT. Počela sam da kontaktiram kosovske studente koji su se specijalizovali u Tirani, da ih regrutujem i uključim u organizaciju. Uz izbeglice su došli i mnogi lekari iz regionala Đakovice, koji su takođe bili zaposleni u centru. Za njih je rad u organizaciji bio način da doprinesu i ne osećaju se zaostalim u vreme krize.

Tim je narastao na oko 23 osobe, uključujući farmaceuta, nekoliko medicinskih sestara i mnogo lekara sa Kosova. Iz Albanije su bila samo četiri lekara: neurolog, psihijatar, ginekolog i lekar opšte prakse. Ostali su uglavnom bili Kosovari. Svi su bili posvećeni i motivisani da pomognu, u vreme kada su zahtevi za medicinskom pomoći bili veliki i hitni.

U to vreme, Palata sportova „Aslan Rusi“ služila je kao prihvativni centar za izbeglice. Posetili smo izbeglice, uputili ih u organizaciju i pomogli im prema njihovim potrebama. Zatim smo otvorili još jedan centar u blizini kampa za interno raseljena lica na Veštačkom jezeru, koji je postao jedno od najvećih mesta. Postepeno su se stvarali i drugi centri u Rašbulu, Škalnuru i Škozetu u Draču, neprestano šireći prostor i usluge.

Psihosocijalne usluge su bile nepoznate većini nas. Prve obuke iz ove oblasti dobili smo od IRCT-a (Međunarodnog centra za rehabilitaciju žrtava torture), preko tima koji vodio dr. Jens Modvig. Naučili su nas konceptu posttraumatskog stresa (PTSP) i načinima komunikacije i pomoći traumatizovanim osobama. Zatim smo uz pomoć UNICEF-a i iskustava Hrvata naučili kako raditi sa decom i pružiti podršku njima i njihovim porodicama.

U tom periodu angažovala sam i Melitu, moju cimerku, koja je kasnije postala deo psihosocijalnog tima. Mnoge izbeglice su stigle bolesne, promrzle ili u fizičkom i emocionalnom bolu. Postepeno, kako su se zahtevi povećavali, počela sam da radim kao lekar. Vodila sam računa o merenju krvnog pritiska, davanju lekova i upućivanju pacijenata na specijalizovaniju pomoć u bolnici.

Šef centra Adrijan Kati ponudio mi je platu od 120 dolara, skroman, ali dobrodošao iznos, pošto sam do tada radila kao volonter. Pored medicinskog posla, postala sam koordinator zdravstvenog programa i danonoćno sam radila na tome da svaka osoba dobije potrebnu pomoć. Bio je to period ispunjen neprekidnim radom, gde sam često prolazila danima bez odmora i na ograničenoj dijeti. Tamo sam prvi put naučila kako da radim sa računaram i kako da pripremam izveštaje i upravljam timovima.

Angažovanje u Kuksu i lični izazovi

Posle treninga UNICEF-a, zamolili su me da radim u Kuksu, koji je bio glavna ulazna tačka za izbeglice u Albaniji i uvek bio otvoren za izbeglice. Često smo imali i do 30 ljudi kojima smo pomagali ili davali privremeni smeštaj. Pored smeštaja, brinula sam o njihovoj ishrani i organizovanju u druga mesta.

Važan je bio i rad sa vojnicima OVK. Mnogo puta sam ih pratila u bolnicu na zdravstvene preglede i pokušavala da im pružim moralnu podršku. Rad sa njima bio je uzbudljiv i izazovan, videći njihovu odlučnost da idu na front.

Uprkos mojoj posvećenosti Albaniji, briga za moju porodicu u Gnjilanu je uvek bila prisutna. Svake večeri sam tražila od brata da ubedi moje roditelje da napuste Kosovo. U februaru 1999. konačno su stigli u Tiranu, umorni i tužni zbog kuće koju su ostavili. Bilo je veliko olakšanje videti ih bezbedne, ali se nastavila briga za širu porodicu koja je ostala na Kosovu.

Ovaj period je bio jedan od najtežih i najvažnijih u mom životu. Posvećenost pomoći raseljenima i izbeglicama bila je poziv da dam sve što mogu, i kao lekar i kao čovek. Iskustvo me je naučilo važnosti solidarnosti i posvećenosti onima kojima je najpotrebnija. Ovo vreme je formiralo temelje moje kasnije posvećenosti pomaganju onima koji su doživeli neopisivu traumu i patnju.

***

Sa povećanjem broja izbeglica i ljudi u nevolji, posebno žena i dece, UNICEF me je zamolio da se uključim u Kuks. Odluka da napustim Albanski centar za rehabilitaciju preživelih od torture (KSHRT) u Tirani nije bila laka, jer sam bila na ključnoj poziciji, ali sam osetila snažan poziv da se pridružim onima kojima je to više bilo potrebno. Odlazak u Kuks je takođe bio način da se osetim bliže Kosovu i da se pomogne na terenu. Bila je to odluka koja je izazvala zabrinutost za moju porodicu, posebno za majku, ali je bila i neophodan korak za mene.

Početkom marta 1999. godine, sa timom od tri osobe iz UNICEF-a, putovali smo u Kuks helikopterom, pošto je put od Tirane do Kuksa trajao 7-8 sati zbog lošeg stanja puteva i haotične situacije. Let je bio poseban doživljaj, ali ono što nas je čekalo na zemlji bilo je još izazovnije.

Situacija u Kuksu

Kuks se pretvorio u prihvati centar za hiljade izbeglica koje su svakodnevno dolazile sa Kosova. Traktorima, autobusima i drugim prevoznim sredstvima stizale su razdvojene porodice, žene sa malom decom, ranjenici i iscrpljeni starci. Svaki minut je donosio novu priču o bolu i užasu. Mnogi od njih su doživeli strašne scene: razdvajanje porodice, gubitak voljenih i neviđeno nasilje.

UNICEF je organizovao pomoć za izbeglice, fokusirajući se uglavnom na žene i decu. Moja grupa se smestila u blizini džamije u Kuksu, gde su se sklonile mnoge žene i deca. Džamija je služila kao privremeno sklonište, ali uslovi su bili teški: nije bilo grejanja, hrana se delila na improvizovan način, a noć je bila hladna i mračna. U početku su prva tri dana bila najteža. Osećala sam da sam emotivno preplavljeni, suočavajući se sa neopisivim dokazima i scenama.

U tom haosu sam se nateralala da se fokusiram i postanem emocionalno jaka. Pomogla sam da se identifikuju najosetljiviji slučajevi, kao što su udovice i deca odvojena od svojih porodica. Često sam pomagala u organizaciji ishrane i smeštaja, suočavajući se sa hladnoćom i nedostatkom osnovnih uslova.

Jedan šef UNICEF-a mi je jednom rekao: „Ovde nemamo vremena da razmišljamo ili da vam emotivno pomažemo. Pogledajte šta se dešava napolju“, pokazujući mi masu izbeglica koje leže na zemlji ili plaču. Ovaj trenutak mi je pomogao da shvatim važnost moje upornosti i posvećenosti. Postepeno, našla sam snagu da nastavim uprkos potreškoćama.

Mnoge od izbeglica su bile bolesne, povređene ili u teškom psihičkom stanju. Medicinske usluge su bile ograničene i mnogo puta smo morali da improvizujemo. Posle 5:00 popodne, zajedno sa iskusnom Italijankom iz UNICEF-a, otišli smo na granicu Morina da pomognemo izbeglicama koje su tamo stizale. Iskustvo je bilo šokantno, jer sam se suočila sa bolnim pričama o ljudima koji su izgubili sve i bili nesigurni u svoju budućnost.

Istovremeno, čula sam priče o neviđenoj solidarnosti Albanaca, poput onih koji su čamcima nudili pomoć da prevezu izbeglice u Italiju ili Grčku, plačajući samo gorivo. Bio je to znak da, u najtežim trenucima, humanost pobeduje.

Prva tri dana u Kuksu bila su među najtežim u mom životu, ali su mi pomogla da ojačam emotivno i profesionalno. Rad na terenu me je naučio važnosti podrške, solidarnosti i posvećenosti. Iako je situacija bila haotična i neizvesna, osećala sam se motivisanim činjenicom da sam činila sve što sam mogla za one kojima je potrebna.

U Kuksu i kasnije, moj rad kao deo tima UNICEF-a i kao lekar mi je dao novo razumevanje moje profesije i značaja humanitarne pomoći. Ovo iskustvo je oblikovalo ne samo moje profesionalno opredeljenje, već i moje stavove pred velikim izazovima i odgovornošću prema ljudima u nevolji.

Iskustvo i angažovanje u Kuksu tokom Kosovskog rata

Tokom mog boravka u Kuksu, situacija je bila haotična i izuzetno izazovna. Radila sam kao lekar, svakodnevno se suočavajući sa ljudskim bolom i ekstremnim situacijama, dok sam nestrpljivo čekala da čujem vesti o mojim rođacima i stričevima koji su još bili na Kosovu.

Džamija u Kuksu služila je kao sklonište za žene i decu. Svake noći je bila puna, a ujutro su se neke grupe selile u Tiranu ili druga mesta. Majke su izuzetno teško pronalazile prostor za decu. Polagali su ih na hladan pod ili pokrivali sa nekoliko čebadi koje su imali. Pokušala sam da im obezbedim čebad, bar za decu. Te žene ne samo da su nosile fizički i duhovni bol, već su se suočavale i sa strahom i neizvesnošću za osstanak svojih muževa i članova porodice na Kosovu.

Da bih decu oslobođila svakodnevnih trauma i stvorila bezbednije okruženje, počela sam da ih uključujem u jednostavne igre i aktivnosti. Organizovala sam aktivnosti iz detinjstva, improvizovane igre koje sam nekada igrala. Deca su uživala i privremeno zaboravila bolove, dok su majke na nekoliko sati osetile olakšanje.

Kada je hleb stigao, često u kamionima, distribuiran je haotično. Bio je to tvrdi hleb, testenina i neki vitaminski keks. Uslovi su bili teški i nedostatak tople hrane bio je uobičajen. Za medicinske potrebe imala sam aparat za merenje krvnog pritiska i dečije lekove koje je obezbedio UNICEF. Za odrasle sam počela da sarađujem sa Lekarima bez granica, koji su davali lekove i medicinsku pomoć.

Jedan od slučajeva koji me je najviše dirnuo je devojčica koja je pronađena sama i bez roditelja. Prvo smo mislili da su joj oba roditelja ubijena. Mnoge organizacije i pojedinci, uključujući RAI 1 i RAI 2, tražili su da je usvoje, ali sam odlučila da ona ostane sa porodicom iz Orahovca, koja je bila smeštena u italijanskom kampu blizu granice. Posle mnogo napora, uspela je da se ponovo spoji sa svojom porodicom u Skadru. Danas je srećna i udata majka.

Jednog dana, kada je bila prisutna Kerol Belami, šefica UNICEF-a iz Njujorka, bila je zadivljena organizovanošću i smirenošću dece tokom aktivnosti koje smo sprovodili. Posle mog intervjuja sa njom, sutradan su stigla dva helikoptera puna igračaka, koje su korištene da bi aktivnosti bile strukturisane, a deca angažovanija.

Bolne priče i ratna strategija

Mnoge žene i deca doživeli su strašne scene. Jedna od najnehumanijih strategija rata bila je razdvajanje porodica u različite autobuse kako bi se traumatizirale i učinile da se osjećaju bespomoćno. Često sam sretala žene koje su bile silovane, ali koje u početku nisu smele da govore. Postepeno sam kroz razgovore mogla da ih razumem i uputim na lečenje, pa čak i na hirurško lečenje.

U ovom teškom periodu moj rad se kretao od organizovanja medicinske pomoći do emocionalne podrške ženama i deci. Posvećenost i solidarnost bili su glavni pokretači koji su me držali jakom u suočavanju sa svakodnevnim izazovima.

Moje iskustvo u Kuksu stavilo me je pred gorku stvarnost: seksualno nasilje i traume koje su iz njega proizašle. Prvi put sam se suočila sa ženama i decom koji su bili žrtve nasilja i počela sam da shvatam duboke dimenzije ove tragedije. Kao lekar, ali i sa Kosova, pozvana sam da intervjujem žene koje su doživele nasilje, jer se verovalo da će kao žena biti im bliža, i da će moći stvoriti bezbedan prostor.

Posledice seksualnog nasilja tokom rata

Bilo je bolno slušati priče žena o tome kako su tretirane. Seksualno nasilje nije bilo samo fizički čin, već je često bilo praćeno i drugim mučenjem, kao što su ubadanje, paljenje i ostavljanje tragova na telu. Znaci su bili namerno vidljivi, sa jasnom porukom: da ostave trajnu uspomenu na užas. Ženama je bilo izuzetno teško da govore, jer su se osećale posramljeno i stigmatizovano. Često su počele da pričaju tek nakon što su se osećale bezbedno i stekle nivo poverenja u mene.

Jedan slučaj koji me je posebno dirnuo je žena koja se sklonila u italijanski kamp. Izgubila je muža i dete. Nije mogla jasno da govori i ponavljala je fraze o svom detetu ostavljenog napolju, nezaštićenog od pasa i kiše. Bila je to tako teška traumatična situacija da nisam znala kako da upravljam u toj situaciji. Nisam mogla da zadržim suze, kada sam čula da je i njen muž odveden, počela je da plače. U tom trenutku nje-no srce se otvorilo i bol, koji je tako dugo držao unutra, počeo je da izlazi na površinu. Počela je polako da izražava svoju bol, malo olakšavajući težinu koju je nosila.

U logorima u Kuksu ove žene su često tražile pomoć za svoju decu, zaboravljajući na sebe i svoje potrebe. Počeo sam da shvatam važnost stvaranja bezbednog prostora gde bi se mogli čuti i podržani. U saradnji sa UNICEF-om, radio sam na stvaranju ovih prostora i pružanjem medicinske i emocionalne podrške.

Jedan od najvećih izazova bilo je obezbeđivanje lekova i hrane. Lekovi za decu su bili dostupni, ali za odrasle je često bilo nestašica. Humanitarna pomoć često nije mogla da se nosi sa velikim prlivom izbeglica, a vanredne situacije su postajale sve češće.

Priče izbeglica su često bile šokantne. Jedan slučaj koji mi je ostao upamćen je slučaj dvojice braće iz Bresalaca koji su teško povređeni. Oni su tražili medicinsku pomoć od srpskih lekara, ali su oterani i ostavljeni bez lečenja. Ženama je bilo još teže da pričaju o svojim iskustvima, posebno o seksualnom nasilju. Često sam morala strpljivo da

čekam dok se ne osete spremne da govore.

Intervjui i međunarodna svest

Moj rad je često privlačio pažnju međunarodnih medija. Davala sam intervjuje za CNN, BBC, RAI 1 i druge medije bez pripreme, pričajući priče o izbeglicama i njihovim iskustvima. Osećala sam da je to način da se pruži olakšanje onima koji pate i da svet obavesti šta se dešava na Kosovu.

Tada je Kuks postao arena mnogih posetilaca mehanizama UN i sećam se kada sam srela Olaru Otunnu, specijalnog predstavnika Ujedinjenih nacija za decu u sukobima. Zanimala su ga iskustva dece u logorima Kuks i kasnije, na jednom sastanku u Ženevi, ispričala sam mu njihova iskustva i svoje zalaganje posle rata.

Pouke iz ovog iskustva

Rad u Kuksu naučio me je važnosti stvaranja sigurnih prostora za žrtve nasilja i traume. Bez ovih prostora, bilo im je nemoguće da izraze svoj bol i dobiju pomoć koja im je bila potrebna. Bio je to period koji je doveo u pitanje sve što sam do tada znala i sazreo me je kao osobu sa profesijom i kao ličnost. Posvećenost i solidarnost sa kojom su ljudi radili i pomagali jedni drugima inspirisali su me da se u budućnosti još više posvetim onima koji pate.

Moj rad u Kuksu je bio od posebnog značaja, ne samo zbog direktnе pomoći koju smo pružili, već i zbog uloge prenošenja istine o onome što se dešavalo na Kosovu. Kroz priče izbeglica pokušali smo da izgradimo jasnu sliku situacije za međunarodne organizacije. Bilo je bitno pokazati šta se zaista dešava, donoseći direktna svedočenja onih koji su iskusili zločine.

Deca su, uprkos teškim okolnostima, često uspevala da se brzo oporave nakon naših intervencija. Solidarnost je bila važan element u izbegličkim kampovima. Odrasli su se brinuli o mališanima i pomagali jedni drugima da se izbore sa patnjom. Džamija u Kuksu služila je kao prihvativni centar u koji su deca i porodice pristizale da se privremeno nastanjuju, pre nego što su raspršene u druge kampove.

Broj dece je bio veliki – možda i preko 200 odjednom. Upravljanje situacijom je bilo izazovno, ali smo ponudili pomoć i podršku koliko smo mogli. Deca su učestvovala u malim aktivnostima koje su doprinele poboljšanju njihovog psihičkog i fizičkog stanja, a održavali smo i likovne izložbe u dovratnicima oko džamije.

Odluka da napusti Kuks

Krajem aprila 1999. morala sam da napustim Kuks i vratim se u Tiranu. Broj izbeglica se povećavao, a zahtevi za pomoć su se značajno povećali. Tada me je nova menadžerka iz Holandije Tinke Venekam, koja je tek pristupila organizaciji, zamolila da se vratim da pomažem u izbegličkim centrima u Draču, Škozetu, Škalnuru, Tirani i okolini.

Tokom ovog perioda, rad je nastavljen bez prekida, fokusirajući se na upravljanje krizama i pružanje neophodne pomoći izbeglicama. Krajem juna 1999. godine, nakon završetka NATO bombardovanja i vanredne situacije, vratila sam se na Kosovo. Napustila sam Kuks i vratila se na Kosovo, donoseći sa sobom iskustvo i lekcije naučene iz ovog teškog perioda.

Ovaj period je bio jedan od najizazovnijih i najtransformativnijih u mom životu. Suočavanje sa patnjama i traumama ljudi raseljenih tokom rata, posebno bolnim pričama žena i dece, zauvek me je promenilo. Ljubav i posvećenost ljudi da pomažu jedni drugima u ovako teškim situacijama dali su mi snagu i inspiraciju da nastavim svoj humanitarni i profesionalni rad.

Osnivanje KCRŽT-a i posvećenost žrtvama seksualnog nasilja

Od kada sam radila u Albanskom centru za rehabilitaciju žrtava torture (KSHRT), počela sam da razgovaram o potrebi da se na Kosovu stvori organizacija koja bi se bavila lečenjem ratne traume. U svom stanu u Albaniji sam smestila porodicu proteranu iz Drenice i obećala sam im da ču, čim se vratim na Kosovo, početi da radim upravo tamo, pomažući onima koji su doživeli najveće strahote rata. Svaki dan sam slušala njihov bol, posebno žene koje se nisu usuđivale ni da pričaju o iskustvima seksualnog nasilja kroz koje su prošle.

U to vreme upoznala sam i Rešata Bajramija, mladog lekara sa Kosova koji je došao u Tiranu da me upozna i kasnije, posle nekoliko godina, naša veza je krunisana i osnovali smo porodicu. U početku je na Kosovu bilo gotovo nemoguće govoriti o seksualnom nasilju. Svi koje sam pitala odbili su da podele svoja iskustva. Kao tema, ovo pitanje nije obrađeno na društvenom nivou. Sećam se razgovora sa Ademom Demaćijem, kada sam mu rekala: „Čika Ademe, želim da radim na ratnim zločinima i da tražim reparacije od Srbije“. Rekao mi je: „Oo Nemačka nije još uvek platila štetu Izraelcima, a ovo ovde... uuu, daleko od toga“. Ove reči su mi dugo ostajale u mislima. Dakle, tako sam počela da lečim jednu bezglasnu ranu, umotanu u stid i krivicu, tabu temu za naše društvo, a da istovremeno stvaram i razvijam usluge koje do tada nisu postojale na Kosovu.

U to vreme psihosocijalna intervencija nije bila dobro poznat niti razvijen koncept koji sam morala da učim u uslovima rata i logora. Često sam se osećala sama na ovom putovanju i imala sam mnogo dilema. Ali imala sam sreće da me podrži Dinike Venekam, holandska koleginica koju sam upoznala dok sam radila u Albaniji. Ona je radila u porušenoj Đakovici i stala uz mene na prvim koracima ovog puta.

Formiranje KCRŽT-a

Na Kosovu mi je bila potrebna legitimna platforma za moj rad. Otišla sam u UNHCR da registrujem organizaciju, ali su mi rekli da moram da idem u Beograd, što mi se učinilo veoma čudnim. Zatim sam posetila UNMIK, gde sam saznala da još uvek ne postoji odeljenje za registraciju NVO. Kada sam srela finskog doktora koji je radio za UNMIK, rekao mi je: „Nismo ni razmišljali o tome“. Moj zahtev je poslužio kao podstrek za stvaranje Kancelarije za vezu za registraciju NVO, a moja organizacija, Kosovski centar za rehabilitaciju preživelih od torture (KCRŽT), bila je među prvima koja se registrovala.

Početak je bio veoma težak, što je karakterisalo Kosovo posle rata. Nismo imali ni internet ni struju, a često sam morala da idem u kafić da bih komunicirala sa svojim mentorom, dr. Jens Modvigom. Međutim, 13. oktobra 1999. godine, inauguracija KCRŽT-a je postala stvarnost. Bernar Kušner, tadašnji administrator UNMIK-a, bio je deo ceremonije. To je bila prekretnica za mene i moju organizaciju.

Na terenu sam često naletala na zidove. Informacije o žrtvama seksualnog nasilja bile su oskudne, a stigmatizacija je bila ogromna. Sećam se slučaja kada sam posetila porodicu koja je trebalo da ima žrtve seksualnog nasilja. Njihova reakcija je bila agresivna: „Šta? šta hoćeš? Po šta si došla?” Pretili su mi i rekli da se ne vraćam. Očigledno je bilo nemoguće da dopuste da ovo pitanje izđe na površinu. U to vreme bilo je nezamisljivo da jedna porodica javno prihvati seksualno nasilje, poput priča Vasfije Krasnići i Šuhrete Tahiri, koje su inspirativne za mnoge druge žene i muškarce, ali za nas to i dalje ostaje težak teret.

Mnogo puta se nasilje dešavalo u prisustvu članova porodice, što je žrtvama onemogućavalo da govore. Čak i kada članovi porodice nisu bili prisutni, krivica i društveni pritisak stvorili su nepremostivi zid.

U ovim okolnostima, moj posao nije bio samo da pomognem žrtvama, već da se borim protiv stigme i stvorim bezbedne prostore za njih. Postepeno sam počela da gradim saradnju sa ambulantama i postojećim strukturama posle rata, počevši od Drenice. Ovo putovanje, izvan izazova, naučilo me je da su, da bi se napravila razlika, potrebna stalna upornost i nepokolebljiva posvećenost.

Nakon osnivanja KCRŽT-a u Prištini, gde su se nudile psihosocijalne i zdravstvene usluge, postalo je jasno da je potrebno lečenje proširiti i na područja van prestonice. Videvši ovu hitnu potrebu, u novembru 1999. godine počela sam da izlazim na teren da uspostavljam kontakte sa ambulantnim kolima i postojećim posleratnim strukturama. Saradnja sa međunarodnim organizacijama koje rade na terenu bila je prvi korak u pripremi i otvaranju satelitskih centara KCRŽT.

U januaru 2000. godine otvorili smo prvi centar u Srbici. Nakon toga, proširenje je nastavljeno u Orahovcu, Peći, Dečanima, Podujevu, Glogovcu i Gnjilanu. Ovi centri su organizovani sa timovima od dva lekara i jedne medicinske sestre, koje je organizacija obučila u oblasti psihotraume. Na terenu smo često započinjali razgovore merenjem tenzija i pružanjem osnovne zdravstvene zaštite, ali nismo smeli da otvoreno govorimo o seksualnom nasilju. Svaki takav pokušaj je morao biti učinjen veoma pažljivo, jer je rizik za žene bio veoma veliki.

Suočavanje sa stigmom i čutanjem

Često sam se osećala nemoćno da se izborim sa stigmom koja okružuje ovo pitanje. Mnoge žene i devojke koje primaju usluge u KCRŽT dolazile bi sa ogromnim strahom da će njihove porodice saznati zašto su potražile pomoć. Da bi to izbegle, svoje prisustvo su pravdali uobičajenim zdravstvenim problemima, uzimanjem lekova ili pomoći koja ih nije izložila. Ovaj period čutanja i prikrivanja trajao je oko deceniju nakon rata.

Naše društvo je tokom tih godina posle rata davalо značaj vrednovanju poginulih i odavanju počasti nestalima. Što se tiče preživelih seksualnog nasilja, na njih se gledalo kao na deo sramote i sramote društva. Tako su oni i oni ostali bez glasa, bezimeni, obavijeni samo tišinom i stidom koji ih je pratilo. Ova realnost me je nagnala da sa više predanosti radim na promeni društvene percepcije i stvaranju sigurnih prostora

za žrtve seksualnog nasilja sa stručnim timom posvećeni vršenju društvenih transformacija i stvaranju prostora koji i njima pripada.

Kao član Odbora nevladinih organizacija na centralnom nivou, koji je OEBS stvorio u prvim godinama posle rata, izabrana sam zajedno sa Radom Trajković za predstavnika civilnog društva u Privremeno administrativno veće (KPA), koje je predvodio Bernar Kušner., tadašnji administrator UNMIK-a. Ovo je bila veoma izazovna uloga, jer je zahtevala redovne sastanke sa albanskim političkim liderima, uključujući predsednika Rugovu, Hašima Thačiju, Ramuša Haradinaja i međunarodne predstavnike OEBS-a, NATO-a i UNHCR-a.

Nezaboravan trenutak bio je naše prvo putovanje u Brisel sa ovom grupom, u kojoj su bili politički lideri i drugi predstavnici zajednice. Zbog nedostatka viza, zamoljeni smo da ostanemo u avionu oko dva sata, dok nam nije dozvoljen ulazak. Diskusije i debate u avionu bile su napete, ali u isto vreme praćene humorom i nastojanjem da uskladimo poruke kojima ćemo uputiti.

U Briselu sam pokrenula pitanje finansiranja civilnog društva i važnosti sveobuhvatnog rešavanja ratne traume. Uprkos razlikama među našim liderima, tokom povratka je bilo moguće sastaviti zajedničku izjavu za medije. Bio je to značajan trenutak koji je pokazao da, uprkos razlikama, postoji zajednički cilj da se ide napred.

Ovaj period je bio od suštinske važnosti da se shvati koliko je teško nositi se sa ratnim ranama, posebno onim nevidljivijim, kao što je seksualno nasilje. Ali to je takođe bilo vreme kada sam naučila da je za stvaranje promene potrebna upornost, hrabrost i posvećenost. Uprkos izazovima, nastavila sam da se zalažem za one koji nisu mogli da govore i rade na stvaranju društva koje prihvata i podržava žrtve kao deo toga. Ovo ostaje moja misija do danas.

U godinama nakon rata moj terenski rad i međunarodni angažman bili su nezaustavljivi. Kroz KCRŽT sam pokušala da prenesem međunarodna iskustva i izgradim stabilnu bazu za rehabilitaciju i lečenje žrtava rata. Često su me kolege grdile govoreći da ih opterećujem previše posla, posebno oko dokumentacije i izrade programa od 2004. godine. Bilo je teško pokrivati teren, razvijati organizaciju, pojavljivati se u medijima i donositi međunarodna iskustva. Ali sve ovo je omogućeno zahvaljujući neumornom zalaganju osoblja KCRŽT, sa kojim smo delili mnoge izazove, zajedno rasli i razvijali se. Danas nastavljamo da slušamo priče od najtužnijih do onih koje govore o oporavku i snazi pred ovom dubokom ranom.

Čika Adem Demaći me je tih godina, kao predsednik odbora KCRŽT često savetovao: „Sine moj, previše sediš u avionu... Albanci smo, ne možemo da postanemo Nemci ili Amerikanci, oni dođu i odu... a ti... polako, nemoj da se mučiš sa ovim poslom.“

Tokom 2006. godine, tokom sastanka sa UNMIK-ovim socijalnim odeljenjem, videla sam priliku da se zalažem za priznanje preživelima seksualnog nasilja tokom rata. Ovo je bilo vreme kada su propisi UNMIK-a postajali zakoni i mislio sam da je pravo vreme da se pozabavim ovim pitanjem. Zajedno sa kolegama napravili smo paragraf kojim se psihosocijalne posledice seksualnog nasilja integriraju u zakon koji se priprema za ratne kategorije. Nažalost, odgovor je bio razočaravajući. Zvaničnik UNMIK-a i lokalni direktori su nam rekli: „Razgovarajte sa međunarodnim donatorima, oni vas finansiraju. U ovom zakonu nema mesta za ovu grupu“. To je očigledno bila stigma, ne samo u

društvu već iu institucijama.

Studija o dimenzijama traume i zagovaranju žrtava

Kako bismo bolje razumeli uticaj rata na društvo i stvorili osnovu za zagovaranje, odlučili smo da uradimo studiju o dimenzijama ratne traume. Studija je pokazala da je stopa posttraumatskog stresnog poremećaja bila ukupno 25%. Ovaj rezultat nam je pomogao da podnesemo izveštaj UNMIK-ovoj Agenciji za rodnu ravnopravnost, gde smo istakli potrebu da se seksualno nasilje tretira kao ratni zločin. Nažalost, ni međunarodna zajednica tada nije pokazivala veliko interesovanje za ovo pitanje.

Žene koje su dolazile u organizaciju počele su da dele svoja iskustva, ali uvek u bezbednom prostoru i sa velikom pažnjom. Pružali smo izvanredne psiho-socijalne i zdravstvene usluge, ali ova pomoć je morala da ostane van očiju javnosti. U to vreme nije bilo moguće otvoreno govoriti o ovoj temi u medijima, jer bismo ugrozili bezbednost žena i zatvorili im jedina sigurna vrata.

2012. godine zajedno sa preživelima organizovali smo kampanju pod sloganom „Čuj moj glas“ tražeći priznanje i podršku žrtvama seksualnog nasilja. Ovo je bio poziv da se podigne svest u društvu i da se pokaže da su žene i muškarci koji su doživeli ovo nasilje i dalje tu i da zaslužuju podršku. U to vreme sam išla na lečenje plodnosti jer u našoj porodici nismo mnogo razmišljali o deci, sa suprugom smo često bili na terenu ili na sastancima i lekari su mi savetovali da se odmorim, bilo je poslednji trenutak da postanem majka. Ali za mene je ova kampanja bila prioritet, uprkos svađama sa suprugom i savetima lekara. Bog je dao da posle godinu dana budem blagoslovena sa svojom čerkom Noa, koja je ušla u moj život kao tračak svetlosti posle teške godine, kada je moja porodica doživela gubitak mog starijeg brata Nasera.

Noin dolazak na ovaj svet bio je kao osveženje za moju dušu i za moju porodicu koja je doživela crnu godinu. Donela nam je nove emocije i pomogla da povratimo osećaj radosti i svrhe nakon teškog perioda. Ali i danas, svaku emociju radosti prati čežnja i bol za odsustvom mog voljenog brata.

Godine rada u KCRŽT -u i lično iskustvo oblikovali su me ne samo kao profesionalca, već i kao osobu koja duboko veruje u moć pomoći i nade. Uprkos izazovima, ostajem posvećena tome da budem glas onih koji ne mogu da govore, ali ih takođe osnažujem da govore i dokumentuju istinu i traže pravdu.

Ali da bi se napravio društveni i institucionalni pokret, naravno, uvek je potrebno pronaći saveznike i saradnju sa ženskim organizacijama. Tako su ženska mreža i druge organizacije pokrenule snažne kampanje tipa „Nećemo cveće, hoćemo pravdu“, koje su dale veliki podsticaj svesti o ovoj rani u našem društvu.

U 2012. smo počeli da osećamo podršku stranih ambasada, posebno onih iz Ujedinjenog Kraljevstva i Sjedinjenih Država, što je pomoglo da se dnevni red iznese pred parlament. Međutim, nije bilo nimalo lako. Tokom prvih skupštinskih rasprava, samo nekoliko poslanika je bilo spremno na saradnju. Dobro se sećam trenutaka kada su me preživele žene zvali šokirane i uplašene govorima i primedbama koje su čule u

sali parlamenta. Strah im je bio veliki, misleći da ih država može ignorisati ili kriviti.

U to vreme sam bila na porodiljskom odsustvu nakon rođenja moje čerke Noe, ali ni u jednom trenutku nisam prestala. Nisam imala redovno porodiljsko odsustvo, jer sam mnogo puta održavala konferencije, sastanke i učestvovala u aktivnostima dok sam dojila Nou. Tokom ovog perioda, pomogli smo da se uspostavi centar u Glogovcu za promociju ženskih prava, koji je postao bezbedan prostor za žene u ovoj oblasti, nudeći usluge rehabilitacije traume. Bilo je olakšanje saznati da neke žene, koje nisu mogle da dođu u Prištinu, sada mogu da dobiju potrebnu pomoć blizu mesta stanovanja i da ih vodi žena puna motiva za rad.

U međuvremenu, Agencija za rodnu ravnopravnost započela je izradu akcionog plana za primenu Rezolucije 1325 „Žene, mir i bezbednost“. Bila sam aktivna u ovom procesu, tražeći da preživjele žene budu dio plana rada. Počela sam blisko da sarađujem sa ministarkom Vlorom Čitaku, organizujući sastanke i dovodeći preko 50 žena na sastanak gde su podelile svoje priče sa ministrom i Centrom Glogovac. Bio je to poseban trenutak, jer su se žene prvi put susrele sa albanskim političkim predstavnikom, delile svoje bolove i pravile planove za budućnost. Ovi sastanci su bili motivacija za mene i žene koje su počele da osećaju institucionalnu podršku.

U aprilu 2014. uspeli smo da obezbedimo pravno priznanje žrtava seksualnog nasilja tokom rata. Bio je to trenutak koji me je naterao da razmislim da, uprkos brojnim izazovima i preprekama, posvećenost i naporan rad mogu doneti promene i žene i muškarce koji su iskusili ovu ranu.

Institucije su počele da se osvještavaju. Počela sam da sarađujem sa Kancelarijom predsednice Jahjage, koja je formirala Nacionalni savet za preživele seksualno nasilje. Ovo je bio veliki korak za razmatranje i rješavanje ove pošasti na državnom nivou. Mandat ovog saveta, prvobitno godinu dana, produžen je na naš zahtev i druge nevladine organizacije.

Ali posao je morao da se nastavi sa vladom, koja je trebalo da se pokrene i stvori mehanizme za delovanje, ali nam je trebalo vremena da mobilišemo vladu i druge aktere da počnu da prave politike za primenu zakona, suočavajući se sa mnogim izazovima i primedbama.

Blagoslov sa još jednom čerkom i motivacija da nastavimo dalje

---

U to vreme, Bog me je blagoslovio sa još jednom čerkom, Anom, koja je ušla u naše živote kao izvor radosti i motivacije. Tokom trudnoće sa Anom, još uvek sam bila aktivna, podržavala sam centar u Glogovcu i radila na tome da mu obezbedim veći i pogodniji prostor. Moj suprug Rešat mi je često govorio da čerku nazvati „Drena“, jer moja velika posvećenost ovom centru simbolizuje moju posvećenost ženama tog kraja. Uprkos poteškoćama, uspela sam da ostvarim svoje ciljeve i pomognem ženama da osete siguran prostor za lečenje i rehabilitaciju.

Postizanje implementacije politike prepoznavanja statusa žrtava seksualnog nasilja bio je ključni momenat na ovom dugom putu. Kroz zagovaračko pismo i blisku saradnju sa Vladom, uspeli smo obezbediti budžet za operacionalizaciju Vladine komisije za priznavanje statusa žrtvama seksualnog nasilja tokom rata. Utvrđivanje penzije od 230 evra za ove žene i muškarce koji decenijama nose ovo teško breme bio je korak ka nekoj vrsti socijalne pravde. Za mnoge preživele i njihove porodice, ovo je bio tračak nade na kraju mračnog tunela.

Javni nastup Vasfije Krasnići-Goodman

Jedan od najsnažnijih i istorijskih momenata u ovoj stvari bio je javni nastup Vasfije Krasnići-Goodman. Njen proces je počeo pre mnogo godina, kada nam je njena porodica zatražila pravnu pomoć tokom suđenja u Euleksu. Ali vrhunac ovog procesa bio je 2018. godine, kada je Vasfije odlučila da progovori javno. Na 19. godišnjicu KCRŽT-a, podelila je svoju priču u intervjuu uživo na RTK. Bio je to istorijski dan, kada je jedna žena prvi put javno progovorila o ovoj velikoj rani. Rad na tome da se ona oseća zaštićeno i bezbedno bio je intenzivan – od podrške svom mužu, pripremanja psihologa, preko rada sa novinarkom RTK-a Ramize Murtezijem, do planiranja alternativnih scenarija, ako ona nije, osećao se spremnim da govori.

Godinu dana kasnije, zajedno sa aktivistima, medijima i članovima njene porodice, otputovali smo na mesto događaja u Babimost, Vučitrn. Poseta mestu užasa bila je emotivna i šokantna, ali je Vasfije uspela da svoj bol pretoči u snagu, podržavši je da zatraži da se 14. april proglaši nacionalnim danom žrtava seksualnog nasilja tokom rata.

Internacionalizacija pitanja seksualnog nasilja

2017. godine, po prvi put, istorija seksualnog nasilja tokom rata na Kosovu prikazana je na izložbi u Ženevi. Uz zemlje poput Kambodže, Ruande i Bosne, Kosovo je konačno priznato kao zemlja u kojoj je ovaj zločin ostavio duboke ožiljke. Uključenost u globalnu mrežu SEMA i saradnja sa ličnostima poput dr. Denis Mukeege, dr Monika Hauser i vojvotkinja od Luksemburga dali su mi osećaj da konačno lečimo ovu ranu, čineći svet da sluša i deluje.

U 2018. godini moj dugogodišnji rad na rehabilitaciji žrtava seksualnog nasilja i sprečavanju torture je međunarodno priznat nagradom „Žena hrabrosti“ koju je dodelio Stejt department SAD. Ovo priznanje nije bilo samo za mene, već za čitav cilj koji zastupam i za svaku ženu i muškarca koji su preživeli ovaj zločin.

Naši naporci su nastavljeni sa Shuhrete Tahiri, još jednom hrabrom preživjelom ženom koja je na 20. godišnjicu KCRŽT-a javno predala svoj slučaj tužilaštву. Ovo je podstaklo mnoge druge žene da zahtevaju pravdu i postanu njihov glas.

Moto i saradnja za društvene promene

Naš moto „Budi moj glas“ postao je naša platforma za udruživanje napora sa drugim organizacijama kao što su Medica Kosova, Medica Đakovica i Centar za promociju ženskih prava. Zajedno, ove organizacije su neumorno radile da podrže preživele i unaprede našu stvar, boreći se protiv stigme i tražeći pravdu za ovu tešku društvenu pošast.

Ovaj rad ostaje svedočanstvo zajedničke posvećenosti zacepljivanju ratnih rana i izgradnji društva koje priznaje, poštuje i štiti prava svih svojih građana.

U svim ovim godinama rada u KCRŽT -u stvorili smo poseban pristup i efikasne prakse za tretiranje traume seksualnog nasilja tokom rata. Ova iskustva nisu samo ponos Kosova, već su postala modeli koji se dele u međunarodnoj arenici, posebno sa zemljama koje su iskusile iste zločine kao ratno oružje. Moj rad i rad osoblja KCRŽT -a često su prevazilazili raspored i praznike, sa neprospavanim noćima i neprekidnim obavezama da održe ovaj cilj živim.

Proputovala sam svet da bih stekla i podelila dobre prakse. Često sam morala da ostavljam svoje čerke, poveravajući njihovu brigu svom mužu Rešatu, koji me je uvek podržavao govoreći: „Kad si odsutna, ja sam majka i otac našim čerkama“. Ovo je bila ogromna žrtva kao majka, ali i obaveza da se unapredi stvar koja je mnogo veća od mene.

Ovaj sukob između moje profesionalne misije i porodičnog života oduvek je bio izazov, posebno kada sam bila suočena sa hitnim pozivima u pomoć, često kasno u noć. Posvećenost radu, iako podeljena između međunarodnih konferencijskih i lokalnih vanrednih situacija, bila je neizbežna za postizanje rezultata koje vidimo danas.

Iskustvo Kosova kao međunarodnog modela

Kosovo je već stvorilo institucionalni konsenzus za priznavanje bolne prošlosti i za tretman preživelih seksualnog nasilja. Ovo iskustvo je podeljeno na međunarodnim konferencijama kao inspirativni model. Nedavno je u Ženevi, pored zemalja poput Kolumbije i Bosne, predstavljeno iskustvo Kosova. Kosovo je već otvorilo put za administrativne reparacije i za izgradnju sistema koji priznaje i štiti prava preživelih.

Ali izazovi ostaju. Trenutno se zalažemo za pravno priznavanje žrtava ratnog seksualnog nasilja da bude nesputano, omogućavajući pogodenim ženama i muškarcima, kada su emocionalno spremni, da traže i dobiju prava na koja imaju pravo.

Budućnost

Znam da moja kauza nikada neće biti u potpunosti završena, a u starosti se nadam da će moje iskustvo ostati putokaz za one koji će nastaviti ovim putem. Kako mi je jedan kolega jednom rekao: „Možda nećeš poneti ovaj posao sa sobom, ali će tvoj rad ići gde god Kosovo bude išlo“. U tom duhu, nastaviću da činim svoj deo kako bih osigurala da svaki preživela žrtva ima prostor, pravdu i podršku koju zaslužuju.

U borbi protiv stigmatizacije

Sabiha Husić, direktorka nevladine organizacije Medica Zenica, jedna je od najpozantijih aktivistkinja za ljudska, i posebno ženska prava u Bosni i Hercegovini, kao i strastvena borkinja za tranzicionu pravdu i kulturu sećanja. Njeno delovanje počinje još u jeku ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini, u Zenici gde kao nesvršena studentkinja islamske teologije pomaže najpre u izbegličkim logorima u Zenici i Islamskom mešihatnu. To ju je odvelo do rada sa ženama koje su bile žrtve silovanja i seksualnog nasilja. Budući vernica, bila je u prilici da lakše stekne poverenje žena i da im na taj način pomogne obezbeđujući kroz svoje delovanje i kasniju edukaciju psihološku podršku ženama, a kroz organizaciju medicinsku, materijalnu i druge vrste podrške.

Ova neustrašiva žena učinila je, zajedno sa svojim koleginicama iz Medice i drugih ženskih organizacija, veoma mnogo na zakonskom prepoznavanju žena koje su pretrpele silovanje i seksualno nasilje kao žrtava rata, ali i na vrlo konkretnoj pomoći traumatizovanim osobama. Borila se protiv stigmatizacije koje su žene koje su pretrpele seksualno nasilje, zajedno sa svojom decom doživljavale u društvu koje je, nažalost, kako u BiH, tako i na celom Balkanu, i dalje veoma patrijarhalno.

Dolazeći iz tradicionalne porodice koja je religiju prihvatala kao nešto svakodnevno, ona se rano okrenula izučavanju islama i religije, završivši Gazi Husrev-begovu mersedresu, a nakon nje Islamsku pedagošku akademiju u Zenici, kao i Islamsku teologiju u Sarajevu. Doktorirala je na Univerzitetu u Sarajevu sve vreme baveći se izuzetno važnim društvenim radom unutar Medice Zenica. Danas pomaže osnaživanju žena koje su pretrpele seksualno nasilje ne samo u Bosni i Hercegovini, već i širom regiona i sveta. Ovo je njena priča.

Porodica i obrazovanje u medresi

Ja sam Sabiha Husić. Rođena sam u Donjoj Večeriskoj, Vitez. Tada sam nosila ime Haskić. Rođena sam kao treće dijete, a moji roditelji imaju četvero djece. U tom mjestu sam rasla. Završila sam osnovnu školu u Vitezu – Donja Večeriska je nedaleko od Viteza, udaljena je 2 kilometra. Iz ove perspektive imala sam lijepo djetinjstvo – druženje, učenje, igra. Roditelji su pokušavali da zadovolje sve dječije potrebe, a mi kao djeca i nismo imali neke velike potrebe osim da se igramo, družimo, da pokažemo nekako tu svoju slobodu. Bila sam dobra i uspješna učenica. U osnovnoj školi išla sam na razna takmičenja, posebno takmičenje iz fizike i tada je bilo aktuelno takmičenje „Titovim stazama revolucije“. Dakle, rado se sjećam tih trenutaka djetinjstva, jer neka-ko svaki taj događaj i svako to takmičenje, zatim zvanično objelodanjivanje rezultata nekako su meni kao djetetu stvarali veliku radost. Kad sam završila osnovnu školu, odlučila sam da upišem Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. To je religijska škola, jedina na Balkanu, i primalo je samo 20 učenica. Bila je jaka konkurencija. Moji roditelji, koji su tradicionalno praktikovali vjeru, bili su pomalo iznenađeni, mogu reći i šokirani kad sam ja kao djevojčica u sedmom razredu saopćila da želim da upišem medresu. U tom trenutku sam dobila više podrške od svog oca. On je rekao da dobro razmislim, ima raznih škola, ali i ako to odlučim, to je sasvim u redu. Međutim, moja mama rahmetli nikako to nije prihvatala. Mislila je pa dobro ima vremena, ide u sed- mi, pa biće i osmi razred, te da će ona mene nekako na svoju stranu usmjeriti i da će odustati. Međutim, bila sam uporna i kada sam završila osmi razred... Čak su neki moji nastavnici u tom periodu, posebno nastavnik fizike, dolazili mojoj porodici, pa čak i razrednica, da razgovaraju kada su saznali, jer kada su me pitali, ja sam u cijelom razredu rekla ja će u tu školu. Onda su svi rekli, pa dobro kakva je to škola, pa hoćeš li biti časna sestra, pa šta ćeš raditi, hoćeš li se udati, hoćeš li imati svoj život, pa mi se više nećemo s tobom družiti jer je bilo puno predrasuda. Ni sama nisam dovoljno znala, zaista, ali sam znala da želim tu školu, da želim da saznam nekako više o tim pravima, iako tada to nisam razumjevala kao pravo – nego šta to jedna religija, moja religija u kojoj rastem, odgajam se, nudi meni kao ženi? Da li me gleda jednako kao muškarca? Zašto roditelji, i moji a i u komšiluku, nešto dozvoljavaju muškarcima, a to isto ne dozvoljavaju ženskoj djeci? Imala sam u glavi ta pitanja, nisam imala jasne odgovore i još kao dijete, kao djevojčica željela sam da ih dobijem. Tako da, kad su dolazili nastavnici, razrednica, profesor fizike, nudili razne stipendije, da dobijem sve što želim, ja sam rekla ne. Hoću da upišem medresu i neću nijednu drugu školu. I na kraju se i moja mama pomirila da će pokušati upisati medresu, ali ona je imala na umu da je velika konkurencija, da se samo 20 učenica, djevojaka tada prima, te da nema šanse da će ja položiti prijemni ispit. Rekla je dobro nije problem, hajde idi na prijemni, pa ćeš vidjeti. Koja ti je druga alternativa? – uvijek me je pitala. Onda sam rekla, vidjeću, ako ne medresa, onda će razmisliti, ali sam sigurna da će biti medresa. Tako sam bila uporna, u tom periodu to liči na dječiju tvrdoglavost, a iz sadašnje perspek- tive to su moji odlučnost i uvjerenje da nešto hoću da uradim.

Zaista sam otišla na prijemni i sa mnom je bio moj rahmetli babo, dobro se sjećam. Kada sam vidjela stotine djevojčica s Balkana, djevojaka koje su došle na taj prijemni u Sarajevo u srednju školu... Njihovi roditelji su bili ili imami, ili duboko religiozno obra-

zovani, ja sam tad po prvi put sama sebi rekla – ne, ja neću proći ovaj prijemni. Kad su počeli da pričaju međusobno – moj otac je glavni imam, moj babo je imam u tom gradu, moj rođak je reis, ja sam sama sebi rekla, po tome ja neću proći. Međutim, polagali smo određene ispite i završilo se to sve. Sjećam se da je babo rahmetli pitao kako se osjećam. Ja sam rekla tad njemu prvi put, pa dobro je bilo, al' ja neću, baba, proći, jer ti nisi imam, nemaš veze sa reisom, sa islamskom zajednicom; ne, neću ja proći. On je rekao nikad se ne zna, hajmo mi na Vrelo Bosne da proslavimo, ti si otišla na prijemni, pa ćemo vidjeti. I mi smo bili na Vrelu Bosne. Bila sam oduševljena. U Sarajevu je predivno Vrelo Bosne. Ta ljepota, voda, ptice koje stvaraju posebnu muziku za mene. I vratila sam se kući.

Mama je pitala kako je bilo. Ja sam rekla, pa dobro. Kaže nisi nešto vesela, šta te razočaralo? Ma reko' razočaralo me što niste ni imami, što nemate veze sa islamskom zajednicom, kako ću ja sad proći, to će me ukopati. Kaže ona dobro šta ima veze, ima drugih škola, jer je stalno navijala da ja idem u neku drugu srednju školu. I nakon 16 dana, u trećoj sedmici nakon prijemnog uglavnog, sad sam zaboravila...

Moj brat je radio kao trgovac u Vitezu u jednoj radnji namještaja, tek je završio srednju trgovacku školu i tu se odmah zaposlio. Mi smo vani u avliji bili, nešto smo radili i on ide. Otkud, kaže mama, sad Mujo, Mujo se zove moj brat, otkud sad kad je na poslu... A on ide, uozbiljio se, i prilazi i kaže dođi da te poljubim sestro. I ja se pitam zašto. Kaže on ti si naš ponos, ti si položila prijemni u medresi. I u suštini ja sam tek tad vidjela da je i moja mama radosna i sretna, i ona me poljubila. I naravno svi su tada saznali – sestra, amidže koji su tu bili blizu odmah avlja do avlige. Moj baba je bio na poslu, radio je u vojnom preduzeću na obezbjeđenju – Slobodan Princip Seljo, Vitez. To je odmah blizu, može se vidjeti iz naše kuće.... Nekako sam ja tad vidjela da su ipak oni svi sretni. Onda je mama rekla, pa eto ispunila ti se želja, iako ja nisam vjerovala ni 1% da će se to desiti. I tako je to krenulo.

To ljeti sam provela u iščekivanju – kako ću krenuti u srednju školu, kako će to sve biti, hoću li se prilagoditi, jer ja sam već tad vidjela na prijemnom: što se tiče općih predmeta, ja sam bila jako dobra, ali što se tiče ovih vjerskih predmeta, prije svega tad se polagao ispit iz kiraeta, učenja Kur'ana, vidjela sam da tu nisam dobra, da ima mnogo boljih, jer njihovi roditelji su ih pripremali za prijemni.

Ja sam išla u mekteb, a onda tadašnji imam Hasan efendija mi je objasnio u suštini šta je medresa – da je to srednja škola, da ima svjetovnih predmeta, da ima vjerskih predmeta, o čemu se kroz vjerske predmete uči. To je bila moja priprema što se tiče te religijske pozadine. Također, efendija tadašnji je meni donio neke testove, kako je to ranije bilo, da mogu proći kroz njih, i vježbali smo Kur'an koliko smo mogli, ali to zaista nije bilo na nivou mojih kolegica koje su imale prilike da uče i više rade. Što se tiče svjetovnih predmeta, tu sam apsolutno i na prijemnom imala najviše poena. Upisala sam se u medresu i taj period adaptacije je bio za mene jako težak. Prvo odvajanje od kuće, od porodice, susret s novom sredinom, susret sa djevojkama iz cijele Jugoslavije, bez obzira koliko smo bliske, određene kulturološke razlike su postojale, zatim disciplina, internatski život, vaspitačice. Prva godina je bila teška, ali sam rekla ne, ja ovo moram završiti. Moram dobiti ono što želim i tražim. I korak po korak, mislim ono, svaki mjesec je bio lakši i završila sam...

To je bilo 1986. godine. Tokom medrese postoji običaj i dobra praksa, ja to jako volim i mislim da sam tu dobila dobre temelje, običaj je da učenici i učenice idu na ramazan-

sku praksu. To je susret sa ljudima, razgovori u smislu određenih edukacija, život tokom ramazana da se organizuje. To traje samo mjesec dana tokom ramazana. Druge učenice nisu odlazile, jer uvijek su birali. Prvi i drugi razred kad pohađate, jedan broj učenica se šalje. Treći i četvrti razred je već obavezno. Ali ja sam od prvog razreda krenula, bila sam na praksi u Travniku, u Velikoj Kladuši dvije godine. Kada sam otišla na fakultet, onda sam otišla na praksu, bila sam druga godina fakulteta, u Pljevlja, u Crnu Goru.

Završila sam medresu 1990. godine, kasnije upisala fakultet – Fakultet islamskih nauka. Jednostavno sam zavoljela i školu i studij, jer toliko mi je otvorio vidike i shvatila sam vrijednosti jedne religije. Shvatila sam koliko život može biti bolji, kvalitetniji, kako za samog čovjeka, tako i za druge. Shvatila sam isto tako da se često u interpretaciji određenih religijskih stavova, u ovom slučaju mislim na Kur'an, sunnet, itd., dolazi do pogrešnih zaključaka, ili do interpretacije koja je obojena nekim drugim stavovima često stereotipima, predrasudama i slično.

Početak rata i povratak iz Pljevalja

Upisala sam fakultet pred sami rat. Bila sam druga godina fakulteta. Otišla sam u Pljevlje, zajedno s još dvojicom kolega, oni su bili na godini iznad mene. A kada sam došla u Pljevlje, prvo koga sam vidjela kada sam došla da se prijavim, moj je sadašnji suprug. Nije bio iz Pljevalja, nego je studirao u Prištini. On je završio medresu, a onda je s medresom bilo jako teško upisati fakultet. Međutim on je uspio da upiše orientalistiku i historiju u Prištini. I onda za ramazan, pošto je pauza bila, on se prijavio također u Pljevlja na praksu i tamo smo se sreli, iako smo se poznavali od mnogo ranije jer je on iz Travnika. Taj mjesec ramazana je tako brzo prošao. Ustvari prije dolaska u Pljevlja, ja sam tek postala svjesna da će se možda nešto desiti u Bosni, ali nije se o tome pričalo. Poslali su nas, naš fakultet nas je poslao na praksu širom Jugoslavije. Dakle, mi nismo mogli vjerovati da će doći do rata.

I onda vidim u Pljevljima, mislim, ni na kraj pameti mi nije da bi mogao rat biti u Bosni. Kako će rat? Ko će početi rat u Bosni? Pa tu smo. Pa moje prve komšije su Mira, Slavko i Brano, itd. Tu živimo zajedno, igramo se, odrastamo, slavimo, niko o ratu ne priča. Međutim, kad smo krenuli kolege i ja, nas troje smo zajedno iz Sarajeva krenuli, tu već vidimo, Jabuka ja mislim taj prelaz prema Crnoj Gori – barikade. Šta je ovo? Ja se smijem. Kažem ja šta je ovo, kažu oni pa izgleda ovo ko da će rat. Ali nije, neke su vježbe. Jer da će rat, ne bi nas poslali. I mi ubijedeni da su to neke vojne vježbe. Na sljedećoj barikadi su ušli vojnici, uniformisani. Traže da se identifikujemo; mi lične karte; gdje ste krenuli, šta, kako; mi kažemo idemo na ramazansku praksu; šta ćete tamo, ko vas tamo posla; mi ništa. Došli u Pljevlja, taj mjesec dana tako lijepo proveli. Divan narod. Čovjek kod kojeg sam ja bila, porodica u kojoj sam ja bila smještena, predivna. Supruga Sanja iz Sarajeva, Behudin ili Butko iz Pljevalja, ma divni. Mislim imali smo mnogo toga za razgovor, baš smo nekako uživali. Prihvatali su me kao svoje dijete, a i ja njih kao svoje najmilije. Slijedi Bajram. I naravno mi rastrčali se po radnjama da kupimo za Bajram poklone. Centralna manifestacija za Jugoslaviju tada je bila u Pljevljima, jer svakog Bajrama je bila centralna manifestacija u nekom od gradova. Tad je bila u Pljevljima. I došli su predstavnici islamske zajednice iz Sarajeva. Oni su se vratili isti dan. Rekli su nam da požurimo da se vratimo, nešto nije uredu, puno je barikada. Mi smo rekli ok, mi ćemo treći dan Bajrama da se vratimo, jer drugi dan Bajrama želimo još malo da provedemo s prijateljima koje smo upoznali, s omladinom koju smo tad upoznali i družili se cijeli mjesec. Trećeg dana Bajrama se zapucalo u Bosni. Mi shvatimo da se ne možemo vratiti. Tad su još uvijek funkcionalne telefonske linije i ja nazovem svoju porodicu i kažem pa šta to radite tamo u Bosni, ovdje kažu da ste napali, da je rat počeo zbog vas, zbog nas. Mediji su uradili veliku propagandu. Kažu oni sad za sad budite tu, ne pokušavajte ovamo, ne možete sigurno ući, Sarajevo gori. Kako će se dalje to dešavati, istočna Bosna gori, ubija se, nisu tад odmah govorili o silovanju, ubija se, pali se, zatvara se... Mi smo tu ostali i slušali vijesti. Još možda sam se jednom mogla čuti sa roditeljima. Veze su pokidane, više nije bilo prilike. Mi smo se nekako opet sve nadali da će rat brzo stati, mislim, da je to neki nesporazum. Međutim, dani su prolazili i onda je dosta prognanika iz istočne Bosne počelo dolaziti u Pljevlja, u Crnu Goru da bi išli dalje u druge zemlje. I zaista sam tad postala svjesna da ipak rat neće brzo stati. Porodica u kojoj sam ja bila primila je još jednu porodicu iz Goražda, majku sa dvoje djece, suprug je ostao u Bosni, čini mi se, ili je odmah na početku bio zatvoren, više se ne mogu sjetiti. Imali su veliki ugostiteljski objekat, to im je odmah zapaljeno, tako su nam rekli. Oni su ostali tu još jedno vrijeme.

Onda su se u Pljevljima počeli pojavljivati vojnici. Možda ovo nije ni dobro reći, ali neka se zna istina iz moje perspektive djevojke koja je tad imala 21 godinu. I kažu ima četnika. Kažem ja kakvi četnici? To samo ima u knjigama, to više ne postoji, šta vam je. I kaže jedan tu kolega iz Pljevalja kojeg smo upoznali i družili se – hajde da večeras idemo u jedan kafić svi zajedno. Nisam ja nosila tad maramu, niti bilo kakvo obilježje da bi mogla biti prepoznata ko sam i šta sam. Doduše malo bismo po govoru, naglasku biti prepoznati. Mi se svi dogovorimo. Brat i sestra koji su došli u tu porodicu gdje sam ja, iz istočne Bosne, ja, kolega iz Pljevalja i još dvojica kolega koji su zajedno sa mnom bili na praksi. Kad smo došli, prelijepo je mjesto, pogled, noć, svjetla daju dodatnu dimenziju ljepote i romantike. I mi se onako zezamo. Međutim, kad smo mi ušli u kafić i otvorili vrata, ja nisam znala gdje sam. Kafić sav u ogledalima i tu su zaista vojnici, oni koji sebe nazivaju četnicima, naoružani, s bradama, sjede... Ja vjerujem da su oni prepoznali našu reakciju, ali mi nismo mogli odmah da se vratimo, morali smo ući tu i popiti kafu, već šta smo htjeli popiti. Mi smo sjeli. Bili smo zbunjeni. Međusobno nismo mogli da razgovaramo – šta se ovo desi? U jednom momentu prilazi jedan za naš sto i traži upaljač da zapali cigaretu. Mi svi tražimo upaljač, nigdje nema upaljača. A tri upaljača na stolu. Ustvari to govori koliko smo osjetili tad strah. Kaže on, tu vam je upaljač. Ja sam osjetila da nam je dao do znanja da vidi da smo se mi prepali. Vratili smo se i nikad više nismo ni pomislili otići. Nakon tri-četiri mjeseca moje kolege iz Bosne su odlučile da idu, kao i ova porodica, iz Pljevalja, jer su već počela zatvaranja, odvođenja Bošnjaka koji žive u Pljevljima. Zvali su i mene da idem. Ja sam rekla kako da idem s ličnom kartom, gdje ču, šta ču, ne znam nikoga, ja hoću da se vratim kući. Oni su otišli. Poslije toga su došli vojnici i odveli gazdu, u ovoj porodici u kojoj sam ja bila. Par dana ga nije bilo. Njegova supruga Sanja je sve alarmirala da se sazna šta se s njim desilo. Njen tata je tada imao visok čin u Jugoslovenskoj armiji i ona je insistirala, zvala je svog tatu. On je bio u Sarajevu, ali je nekako prvim avionima uspio da se prebaci za Beograd. I on je rekao ma neće mu se ništa desiti, on je na sigurnom. Onda je Sanja insistirala, insistirala, insistirala. I nakon nekoliko dana Butko ili Behudin je vraćen kući. Tako je bio prebijen, da ga naprsto nismo mogli poznati. Bukvalno je bio sav modar. Po očima smo samo mogli da shvatimo i po glasu da je to on. Nakon par mjeseci ja sam rekla ja bih pokušala da idem dalje iz Pljevalja, da pokušam da se vratim porodici, da idem u Tuze u Crnu Goru, tamo imamo prijatelje, pa onda da idem za Skoplje. Iz Skoplja ču vidjeti za Hrvatsku, da idem preko Mađarske ili već, jer je iz Hrvatske za Bosnu bio tzv. put spasa. To je bio alternativni put dok nije došlo do sukoba sa HVO-om. Do 1993. godine se putovalo od Splita putem spasa ka Bosni. Porodica u kojoj sam bila, molila me da ne idem; ostani, pa šta bude s nama biće i s tobom. Ja sam rekla ne mogu, svi su moji u Bosni, ja ovdje sjedim, čekam.

Poslije šest mjeseci, ja sam krenula iz Pljevalja i u Tuzima našla svoju tu rodicu jednu, koja je bila nekad udata za mog rođaka u Vitezu, pa su se razveli, ali smo mi ostali u dobrom odnosima. Ona je bila iznenadena otkud ti sad, draga Sabiha. Ja kažem tako sve što se izdešavalio. Opet oni mene mole da ja ostanem u Tuzima s njima; tu je mirno; tu ništa neće biti; nemoj da ideš u Bosnu. Ja kažem ne, ne, ja sam se zaputila za Bosnu i hoću da idem. Ona mi pomogne da krenem za Skoplje.

Na granici u autobus ušla je kontrola, ko god je iz Bosne imao samo ličnu kartu, sve su nas izveli i vratili sa granice. Bilo je neko mesto. Ustvari granica sa Makedonijom, pa ima ničija zemlja, pa granica Crne Gore, je'l tako. Oni su nas ustvari vratili do granice Crne Gore ponovo, ili je to granica Srbije... Srbija i Crna Gora su bile zajedno. Još su oni tad bili dio Jugoslavije. Tu sam upoznala jednu ženu. Ona je sa dvoje djece isto rekla da je negdje bila, i da je krenula prema Hrvatskoj. Pa odlično, mi ćemo zajedno,

pa ču ja iz Hrvatske za Bosnu. Njen muž je tad radio u Merhametu u Hrvatskoj. Ali je tu bilo i drugih ljudi. Ostali smo tu tokom cijelog dana i ko god je krenuo za Skoplje rodom iz Bosne bio je izveden. Bili su ljubazni ljudi, ali su rekli donesen je zakon i ne može više niko iz Bosne sa ličnom kartom ući u Skoplje, mora imati pasoš. Kako ču imati bosanski pasoš? Tad smo mi imali jugoslovenske pasoše, ali nisam ni pomicala da ga ponesem jer sam isla u Pljevlje, to je moja država. Neko nas je savjetovao, pa rekao hajte vi poslijepodne pokušajte taksijem, vas dvije i dvoje djece, možda oni neće primijetiti. Opet nas skinuli iz taksija. Opet smo mi tu čekali. Neko nam je rekao od tih graničara, pa hajde pokušajte sad ponovo. Ovu liniju autobusa možda neće toliko pregledati. Mi smo pokušale, opet su nas. I rekli su nemojte više da se igrate, idite za Prizren. A šta čemo mi u Prizrenu, bože, nikad nisam bila u Prizrenu i sad da idem u Prizren, šta ču tam? I žena ta sa dvoje djece pita se pa šta čemo u Prizrenu, da nema nešto posebno za Bosance, neki smještaj ili to? Oni su rekli ne znamo mi, samo tamo idite, tamo vam je sigurno 100%. Mi smo ostali, već je mrak počeo da pada. Neko nam je od civila prišao i pitao – vi ste iz Bosne? A mi jesmo, jesmo. Eh, ako hoćete da pređete granicu... Dobro se sjećam tad smo trebali dati po pedeset njemačkih maraka po osobi. Kaže doći će u 8, 9 sati, pokazali su oni mjesto gdje će se doći prevesti će vas preko granice. Mi smo mislili regularnim putem. Međutim kad smo mi vidjeli kamion koji je došao, a već je tu bilo 30, najmanje 40 ljudi iz Bosne... Oni su rekli dajte pare. Mi smo dali pare, e sad ulazite u taj kamiončić. I mi smo ušli. Zaista iz ove perspektive kako čovjek samo želi da se spasi, želi da dođe do cilja, ne razmišlja o posljedicama. Mogli su ti ljudi nas izbaciti bilo gdje, uraditi s nama bilo šta... Rekli su nam: mi u određeno vrijeme moramo preći granicu. Ukoliko ne pređemo granicu, vi se morate vratiti ponovo i ne možemo vam više pomoći. Zato ne možemo se zadržavati. A kaže, ne bojte se. Ako počnu pucati, neće vas ubiti, samo će vas zastrašiti. U tom slučaju moramo se opet vratiti. I mi smo nekako prešli granicu, došli u Skoplje.

U Skoplju je od te prijateljice iz Tuza bila sestra i njena porodica. Ona je stupila u kontakt s njima da ču ja doći, da mi budu na usluzi. Zaista oni su mene čekali cijeli dan taj, nisu uspjeli. Svaki autobus su pitali. Suprug od te žene, od te naše rodice kako god, koja je bila udata za rođaka, rekao je ja ču do ponoći čekati, jer znam da nekada stignu drugim sredstvima, jer se već pročulo da se vraćaju Bosanci, da se zaustavljaju, da ne mogu proći u Skoplje. Nisam znala ni ko je taj čovjek, ni kako izgleda, niti njegovu suprugu. Kad smo došli, prilazi meni krupan čovjek, crn, i pita me jesam li ja Sabiha. Ja pitam a otkud vi znate moje ime? I on kaže ja sam Bademin zet. Onda je naravno meni lagnulo.

Otišla sam, bila sam u toj porodici nekoliko sedmica. Onda smo pokušali da uzmemo neke dokumente. Opet i tu je bilo... Molili da ostanem, da ne idem, da malo sačekam. Međutim, ja sam htjela da idem. Pomogli su mi da izvadim dokument, patent list za strance – tako se to zvalo, u obliku nekog pasoša, nije se smelo nigdje zaustaviti ni u jednoj državi. Poslije sam kupila kartu i krenula sam za Hrvatsku. Onda su opet počele peripetije. Gdje god vide taj dokument nikome nije jasno šta je to, plati ovoliko, plati onoliko; dok sam imala para to sam i plaćala. Na kraju su nas izveli opet iz autobusa, i tu ženu.

Ne mogu da se sjetim kako smo se mi opet srele. Bile smo mi u kontaktu, pošto je i ona, kao i ja, ostala u Skoplju sa svoje dvoje djece, ali ona je imala jugoslovenski... Ne, nije. I ona je ganjala tu dokumentaciju i ja. Čule smo se da zajedno krenemo za Hrvatsku. Onda smo prvo kupile kartu autobusom, pa su nas izbacili, više ne znam na kojoj

granici, ne mogu se ni sjetiti. Onda smo krenule vozom preko Mađarske... Tad nije bilo rata u Hrvatskoj. Ja sam htjela doći do Zagreba, iz Zagreba za Split, iz Splita svojoj kući za Bosnu, tim putem spasa. A ona je željela svom suprugu koji je radio u Merhametu u Zagrebu, a inače je iz Sarajeva bila. I onda u Mađarskoj dva puta su nas opet skidali s voza, i onda ostali smo na toj željezničkoj stanici. Zatim nam je stvarno prišao taj jedan, bio je uniformisan, da li je to neko obezbjeđenje, da li je policajac, ja više i ne znam ko je, ali znam da je bio uniformisan. Rekao je pa šta vi radite, šta se pokušali? Mi njemu sve ispričamo. Kaže on ovoj gospođi, je'l vi imate muža, prijatelja, bilo koga u Zagrebu? Kaže ona imam ja supruga. Hajde recite neka dođe autom i vi li jepo sjednete u to auto i pređete granicu, neće vas niko kontrolisati. Mi smo tako došle u Hrvatsku. Ja sam s tom porodicom opet provela dva-tri dana. Onda sam krenula iz Zagreba za Split. Iz Splita sam uzela autobus za Vitez. I eto tako sam došla svojoj kući.

Ustvari za mene je iznenađenje bilo da se pitam pa šta se ovo stvarno dešava, stvarno je rat u Bosni, nije to samo priča. Kad smo krenuli tim putem spasa, kad sam ja vidjela da je to put kroz šume, u suštinu, a ne kroz gradove, i kad je autobus stao u Novoj Biloj, pored jedne kafane... Nova Bila je nedaleko od Viteza, odnosno Večeriske. Ja sam tad vidjela nekog taksistu, crveni stojadin, dobro se sjećam tog auta. Ja sam prišla i pitala da li zna gdje Večeriska, gdje Vitez... Kako neću znati, evo pet minuta autom, deset. Pa dobro možete li vi mene da odvezete, samo da ja uzmem, neke stvari sam imala iz autobusa, kaže može. I kad sam ja ugledala tog Princepta koji je odmah na ulazu ka mom mjestu, ja sam rekla, joj konačno Princip, konačno Vitez, konačno Večeriska, stvarno sam stigla. Čovjek kao da ne vjeruje da čuje, kaže pa vi znate gdje Večeriska, znate gdje je Princip? Pa znam, ja sam iz Donje Večeriske. Pa čija si? Da nisi Omerova? Pa reko jesam. Pa to je ona što iz cijelog Princepta, ko god ide za Split, dobije prvo od Omera informaciju ako mi vidite dijete, pomozite, dajte dovedite, sve što treba. I naravno, on je onda želio da mojim roditeljima to saopći. Rekao je, molim te hoćeš li ti sjediti u autu dok ja pozvonim na vrata da vidim kako će reagovati, hoće li vjerovati. Naravno, ja sam ostala u autu. I on je pozvonio, izašao je taj moj brat stariji Mujo i otac, i pitaju gdje vam je Hanifa, moja mama... To je ustvari bio i poznanik samo iz drugog mjesta, koji je bio taksista, ali ga ja nisam poznavala. I on je reko, ma daj pecite, kuhajte tu kafu, daj ovdje je slatka. A moji roditelji, otac i brat su bili iznenađeni, šta on sad govori, kakva slatka, šta slatka? Moja mama bila kod moje strine tu u komšiluku. Ma daj, evo vam Sabiha stigla! I onda kad su zaista vidjeli, bili su svi sretni. Ali kad su otišli po moju mamu... Tu je bio jedan sto gdje smo obično sjedili porodično, i mi smo sjeli. Otišao je moj brat da zove mamu. I mama ide, sad ona ne zna, nije on njoj reko. I ona vidi sjedimo mi za stolom i ja gledam hoće li mi prići, šta će. Je li to moja Sabiha? I samo pade u nesvijest. Ali нико nije ni slutio samo za nekoliko dana da ćemo mi biti protjerani iz tog mjesta, da ćemo se boriti za svoj život.

U tom periodu moji roditelji su također primili porodice, prognanike iz Sarajeva. Jednog starijeg gospodina, njegovu suprugu, dvije njegove nevjeste, šestero djece. Moji roditelji su imali dvije porodične kuće, tako da je to bilo dovoljno mjesta. Imali smo u to vrijeme dovoljno hrane. Jer u tom dijelu Viteza, dok se ratovalo u Sarajevu, u istočnoj Bosni, ovamo srednja Bosna je normalno živjela, sve do 1993. dok nije došlo do rata sa HVO-om, odnosno sa Hrvatima. Onda je 16. aprila zapucalo, preko noći. 15. aprila bila sam kod svoje kolegice Dragane Lovrić, to je prva susjeda, ograda nas dijeli, bašta do baštne nam je bila. Cijeli dan smo provele zajedno, moja sestra, ona i ja kod nje. Nekako kada smo željele da idemo kući, ona daj još malo, kad ćemo se ponovo vidjeti, kad ćemo ponovo se sresti... Pa eto, vidi Sabiha, ti si bila dugo odsutna, imamo pričati

o ovome, o onome, o svemu. A uveče se zapucalo. Pucalo se iz tih kuća okolnih. Dakle, pucalo se iz Draganine kuće. I možda dok smo moja sestra i ja bile kod Dragane tog dana, možda su tu neki bili vojnici koji su se spremali da pucaju sutra ujutru, negdje u pet i nešto, 05:17, tako nešto, se zapucalo.

Prognanstvo

Prvo su počeli paliti kuće, pucat na ljudе. Mi smo imali radnju. Ušli su u radnju prehrane, velika je bila,. Razbili su izloge. Počeli su pucati. Razbili su, pucali su u prozore i sve, u krov. Mi smo nekako uspjeli u jednu prostoriju, u jednu sobu, nekako puzajući da dođemo svi, jer ona je samo imala još ispravne prozore. Moja mama je, kad su se prvi pucnjevi čuli, izašla iz kuće jer smo mi imali prostoriju koja se koristila kao sklonište kad je počeo rat. Komšije su tu dolazile jer su smatrali da je najsigurnije, to je dio kuće, zapravo veća garaža koja je zaštićena dobro zidovima. Ona je istrcala kao ne znam šta je ovo, puca se. Odoh ja da otvorim, jer je to bilo zaključano. Uvijek su moje starije strine prve dolazile kad je bilo bombardovanje Principa. Šta god da je bilo, oni su tu se sklanjali.

Samo što je mama otišla, dakle, otvorila vrata, otključala, vratila se u kuću. Kada je trebala da otvari kućna vrata, prvi rafal išao je prema njoj. Ona je uspjela da uđe. Jedan dio je bio stub, unutra stubište, i ona je tu se sakrila. Tu je bila nekoliko sati sve dok se pucalo. Čuju se glasovi, gori, mislim šta sve. Mi čujemo sad jer je sve razbijeno, neko od tih kaže, ali ovo je Omerova kuća. U to vrijeme oni su tačno znali čija je kuća. Poslije jedno tri sata takve pucnjave, trči jedna naša rodica, Fatima se zove, moli i zove mog babu – Omere, spasi mi babu, osto mi je bez ruke, ranjen je! Pomozi mu, spasi! Jedan taj naš red kuća, dakle, baš bio okružen komšijama, Hrvatima bosanskim... Ali moj otac ne može da izide, ne možemo mi da izidemo, jer krenemo li hodnikom sve će nas pobiti. Onda je neko od naših Hrvata komšija, koji je zajedno bio sa tim vojnicima, rekao zaustavite, stanite, da vidimo da se pomogne. Oni su vozili svoga oca u tačkama, onako video se sav krvav je bio. Nama su samo rekli idite prema tom dijelu gdje su samo Bošnjaci. Mi smo svi izišli, i još neke porodice iz tih kuća su izišle, a oni su nas usmjerili ka tamo. Na tom putu smo vidjeli, ja sam lično vidjela kako mi rođaka Mehu ubijaju; samo kažu kako se zoveš, Meho, i cijeli rafal u njega ispališe. Pucali su na muškarce kada su krenuli, iako je ovaj komšija zvao da zaustave, da ljudi prođu, snajperisti su bili. Onda smo mi u tom dijelu ostali, na tom mjestu gdje su nas stjerali, kao muslimane. Ostali su još dvije-tri noći, a muškarci su pokušali da pruže otpor. Međutim, to je jednostavno bilo nemoguće, ali nada posljednja umire, hvala bogu da je tako. Bilo je nemoguće jer je naše naselje, okruženo Principom, tim vojnim preuzećem, sa tri strane. A gore je Gornja Večeriska. U njoj žive Hrvati. Dakle, mi nismo imali nikakav izlaz. Jedino je ostalo da se borиш da nas sve ne pobiju.

Tada je UNPROFOR dolazio kao da vidi šta se dešava, ali nikome ništa zaista nisu pomagali, osim ako je bilo civila ranjenih. Onda smo u jutranjim satima nakon treće noći krenuli da pokušamo izići i stigli smo do Viteškog polja; autima smo, kamionima, ko je šta mogo tad i imo da izvuče. Ali kad smo krenuli dalje zustavliali su nas. Na primjer, moja mama je zaustavljena sa grupom u jednom mjestu Grbavica kod Viteza. Mi smo uspjeli, moj otac, sestra, ja i braća, da odemo dalje, jer nismo svi zajedno bili, do sela Zabilje, onda su nas tu zaustavili. Pa su nas vratili do škole u Zabilju, to je hrvatsko mjesto. Onda su nas tu, iako je vrućina bila, držali skoro cijeli dan da vide šta će s nama. Onda su poslije rekli, dobro idite svi prema Grbavici, jer je u Grbavici većinsko muslimansko-bošnjačko stanovništvo. Tad smo krenuli. Ostali smo na Grbavici dan, ja mislim. Pomogli su nam da se presvučemo, operemo, jedemo. Onda smo krenuli prema Zenici, ali smo morali putovati u noćnim satima zbog snajpera, da ne bi bili primijećeni. Taj put je bio jako dug i sve je bilo pješice. Onda smo u Lupcu,

to je jedno mjesto blizu Zenice, ostali i stvarno to stanovništvo sve nas je tako lijepo primilo. Za razliku od nekih mjesta gdje su samo govorili idite, nemojte se zadržavati, nemojte i na nas belaj da dovlačite, jer su mislili da će ostati pošteđeni ukoliko nas ne prime. Smjestili su nas u razne porodice, i nekako tu se malo normalizirao život.

Mi smo u Lupcu opet imali neke prijatelje, odnosno jedna djevojka je stanovaла sa mnom. Ona je upisala medresu 1990. godine i nije mogla biti u internatu. Ne znam kako, jedna profesorica joj je predložila da bude sa mnom, ja sam bila studentica i imala sam svoj stan. I ja sam je primila i pomagala joj da se prilagodi. Znala sam kakav je taj proces, pomagala joj oko učenja i sl. Došla je njena porodica i kažu vi ćete biti naši gosti. Mi smo kod njih bili tri sedmice, pa možda i mjesec dana. I onda smo shvatili, pa ne možemo opet samo da sjedimo, čekamo, pričamo jel se zauzavio rat. Odlučimo sestra i ja jedan dan da pješice dođemo u Zenicu, jer smo saznali da je veći broj naših komšija, rođaka došao do Zenice i smješteni su u izbjeglički kamp. To je jedna osnovna škola ovdje blizu. Mi smo otišle i zaista smo tamo vidjele neke svoje rođake. Bila je to velika sala samo sa nekim spužvicama. Stotinu ljudi zajedno jede, ima dva-tri školska ona toaleta, dobijaju hranu, zajednička kuhinja. Ja sam rekla, pa dobro hajde da razgovaramo s mamom i babom, jer mi je baba na putu bio ranjen. Ustvari prilikom izlaska iz kuće on je bio ranjen metkom. Rekli su mi tad, daj Sabihu prijaviti se ovdje ima jedan centar za prijavljivanje izbjeglica i reci o čemu se radi, i da imaš roditelje, da ti je otac u takvom stanju, možda ti daju i drugi alternativni smještaj. Ja tako to prijavim. Prijavim ja nas sve i oni mi daju kartone, i daju nam zais-ta jednu srpsku kuću. Kad sam ja otišla da vidim, to treba sad čistiti...

Mi smo čistile, čistile, dva-tri dana i onda smo se vratile u Lupac i rekle roditeljima. A onda su roditelji rekli, a kako ćemo mi u srpsku kuću, kako ćemo mi u tuđu kuću, pa nije to naša kuća, ne možemo ni zamisliti. Kao što su i meni objasnili u centru za izbjeglice; to je takvo stanje sada, i u vašoj kući će neko biti. Uglavnom smo mi uspjeli da namolimo roditelje. Došli smo u Zenicu.

Ja sam svaki dan dolazila u izbjeglički kamp. Mi smo tu sjedili, pričali, provodili dane. Onda sam rekla, šta ovo znači, samo pričamo šta se desilo na liniji, je li nečija kuća sačuvana, ko je poginuo, ko je ranjen, pa uništit ćemo sebe. Tad sam razgovarala sa vođom izbjegličkog kama, mislim da se tako zvalo tad u to vrijeme, da nam da jednu prostoriju, da malo normaliziramo taj svoj život. Mi moramo nastaviti živiti. I zaista je on to dozvolio. Onda smo napravili raspored, mi žene i djevojke – šta radimo; kada dolazimo; o čemu želimo razgovarati; šta želimo učiti jedna od druge; kada želimo posjetiti nekog u bolnici jer je puno bilo ranjenika u bolnici; koga želimo posjetiti eventualno, a znamo da bi mu bilo drago samo da posjetimo ništa više. I to je tako krenulo. Onda sam posjetila Islamsku zajednicu i oni su meni ponudili posao u Islamskoj zajednici. Ja sam to prihvatile da radim. Nije bilo plate, bili su paketi hrane, ali je to bilo mnogo vrijednije i važnije nego novac. Ipak, nastavila sam i dalje sa svojim ženama i djevojkama u Osnovnoj školi „Musa Ćazim Ćatić“, u tom kampu, da radim.

Osnivanje Medice i završetak ratnih sukoba

Medica je bila formirana 16. aprila. Kad su me posjetile, pitali su šta ja radim i ja sam im to objasnila. Oni su rekli pa to je to što treba, što se radi sa ženama koje su preživjele ove traume. Pozvali su me da dođem u Medicu, ali su bile oduševljene kako sam ja to organizovala, pričala. Kad sam ja vidjela žene koje su se okupile da pomognu drugim ženama, nekako kad sam opet vidjela Bosnu u malom, to su žene bile različitih etničkih pripadnosti, obrazovanja, uvjerenja, itd. Sve su imale jedan cilj da se pomogne ženama i djevojčicama, da se pomogne u tom ratu. Ja sam radila volonterski, mislim, nekih šest mjeseci ili više. I kada su one ustvari vidjele kako ja radim, taj moj prirodni, osjetljivi pristup, ja bih rekla prije svega ljudski, ljudska tu brigu, onda su one meni ponudile da budem dio njihovog osoblja. I od tada, evo do danas, sam u Medici.

Naravno to je bio proces rada i učenja. Dakle, ja sam puno voljela da idem u sela, da uspostavljam vezu sa ženama. Znala sam da žene neće da govore o onome što su proživjele i vidjele. Željela sam nekako da kažem da se silovanje moglo desiti i meni i bilo kome. Ispred te škole kad smo bili zarobljeni, svi smo streljili, posebno djevojke i žene, hoćemo li biti odvedene. Napucavali su nogama koga su htjeli, šta su htjeli, odvodili i slično. Nije to sramota i ne treba sad ja da to krijem zato što je neko meni natio bol, zato što je neko mene pokušao poniziti ili ponizio. Ja sam onda u okviru rada Medice Zenica predložila kućne posjete. Rekla sam, ja kao svršenica medrese, kao mualima, studentica teologije, mogu da uđem u kuće, mogu da razgovaram o životu njihovom.

U tom momentu nisam imala prioritetno potrebu da prikupljam podatke, znate. Meni je bilo jako važno da ja uđem u porodicu; da pokažem da me interesuje kako žive; da ih informišem ko im može pomoći; šta znači da se registruju kao izbjeglice; šta im može pomoći Medica; šta je to Medica. Ustvari nije bilo nekih posebnih protokola, ali jednostavno ono što sam učila kroz svoje obrazovanje i intuicija šta bi meni pomoglo, kako bih željela da se drugi odnose prema meni, tako sam ja išla prema njima.

Intuicija je bila jako, jako važna. Pored tog osnovnog obrazovanja i želje da poštujes ljudsko biće, da pomogneš, da imaš taj osjećaj da možeš nekog spasiti bar od tih negativnih misli. To mi je pomagalo, to ubjedjenje i uvjerenje da život mora da ide, da nailaze različita iskušenja, da opet dragi Bog daje snagu da se iz tih različitih iskušenja izade snažniji, da se nauči nešto novo u smislu spoznaje o sebi. Jedno obično pitanje koje je pokazivalo brigu i značilo mnogim ljudima – kako si, kako provodiš vrijeme?

Prvo sam išla svojim komšijama iz mog mjesta, gdje sam znala da su smješteni. Išla sam svojim prijateljima za koje sam znala gdje su smješteni, u kojim mjestima. I naravno išla sam u skoro sve izbjegličke punktove. Predstavila bih Medicu, da Medica Zenica nudi smještaj za određene žene i djecu, tamo ima medicinska podrška, ima da se razgovara...

Naravno, žene nisu odmah pričale da su silovane, i ne poznajem nijednu ženu koja je odmah došla i rekla ja sam silovana, hoću s vama da pričam. Dakle, nakon što bi predstavile šta Medica nudi i kakva je to organizacija, i rekli bi razne stvari se evo dešavaju u ratu i sami vidimo i nasilja, i protjerivanja, i ubijanja, i paljenja, ali sve će to nekako sigurno proći i ponovo će krenuti novi život, i već je krenuo – šta je vama u

ovom momentu najteže kada razmišljate o svemu što se dogodilo? Nekako zajedno smo počinjale tu priču. I onda žene počinju pričati.

Tako su se te neke traume otvarale, odnosno traumatsko različiti događaji. Onda bih rekla ja, ali i moje druge kolegice, pa upravo o tome treba pričati. To trebamo pričati da izbacimo iz sebe. Ja mogu odvojiti vrijeme pa možemo malo i o tome pričati. I onda kad se počne, kad odvojam vrijeme i individualno pričam, opet žena nije odmah pričala o silovanju. Pa šta je to najgore? Pa onda bi one rekle. U početku je uglavnom bila ta priča kako su druge žene odvođene i kako su zajedno bile. I nakon nekoliko susreta, onda žena nekako izgradi to povjerenje, kad istinski vjeruje da je slušate, da je razumijete, ali i kad osjete rasterećenje kada to priča, onda kaže – pa eto odvodili su, a i mene su, i sa mnom su to uradili.

U međuvremenu, dok sam radila u Medici moj otac je imao medicinski tretman. Dakle, tu je bio, nije išao u rat. Bio je s nama u porodici. Moja dva brata su bila na ratištu. Najstariji brat je odmah bio mobilisan. Mlađi brat je završio srednju školu i taman je trebalo da razmišlja o upisu na fakultet, i on je morao uzeti pušku. Oni su bili na ratištu. Moj otac je bio s nama. A od mog brata Muje žena i njegova djevojčica su samo dan prije nego što smo mi protjerani otišli u goste – moja nevjesta je otišla kod svojih roditelja u goste, to je blizu Bile isto, Ričice se mjesto zove. I onda je moj brat izgubio bio kontakt s njima, jer više se nije moglo komunicirati i kontaktirati. I taman što je se sastao s njima, onda je HVO napao to mjesto, i kupili su, kako bih rekla, muškarce, odvodili su muškarce i mog su brata zarobili tu.

I opet u svakom zlu ima dobrih ljudi. Dakle, onda je opet tu jedan komšija, Hrvat, pomogao njemu da bude oslobođen, da ga puste. On je pušten kada su iz tog mjesta protjerali civilno stanovništvo. Oni su ih protjerali tako što su organizovali da idu iz tog mjesta u drugo bošnjačko mjesto, prema tim linijama. Onda su došli u Han Bilu. I kad su oni došli u Han Bilu, brat je opet morao ići na liniju. Moji roditelji su također željeli da budu blizu svoje unuke i nevjeste, ali su shvatili da moraju da se bore za hranu. Onda su gore našli neku kućicu i neku zemlju, i počeli su da siju, da nešto proizvode da bi mogli nas da prehrane. Pored rata, pucanja i svega, bile su i ta neimaštinja hrane i skupoča. Ako je bilo nešto malo da se kupi, ko je imao pare ili zlato ili nešto to je davao u zamenu za hranu. Nama je tada bila olakšica, roditelji su nešto počeli da proizvode u Han Biloj. Kako je to sve blizu, a sve daleko bilo tad. I onda bismo mi iz Zenice išli pješice, moja sestra i ja. Od Zenice do Han Bile pješice jedno šest sati treba. Ujutru odemo da donesemo nešto, ili paradajz, ili krompir, ili neku salatu, ili nešto, i isti dan se vratimo u Zenicu.

Moj brat Mujo je ponovo bio zarobljen od strane srpske vojske, vraćajući se s linije na Vlašiću. To je bio težak životni period kada nekih 40 dana nismo znali ni gdje je, ni šta je, zima je bila. Ali opet ima dobrih ljudi. On je onda bio zarobljen u Banja Luci, prvo u Kotor Varoši, pa su ga prebacili u Banja Luku, ali mi to ništa nismo znali. Međunarodni Crveni križ je pokušao da sazna, u njegovoj jedinici niko nije znao šta je. Onda je samo jedan čovjek... Tad su počele poslije rata 1995. već 1996. određene telefonske linije da rade. I jedan čovjek nas je nazvao na fiksni, tad su bili fiksni telefoni, ne znamo ni kako, i rekao ne pitajte me ni ko sam, ni šta sam, ni odakle zovem, samo da vam javim da je Mujo živ i da se nalazi u Banja Luci, odmah idite i prijavite međunarodnom Crvenom križu. Mi nikad nisam saznali ko je taj čovjek. Moj brat je dao taj broj telefona i on je zaista javio. I tako smo mi saznali za našeg brata, i onda je krenula razmjena i on je razmijenjen iz Banja Luke ovamo.

Ono što naš brat o tom periodu kaže, a to je da mu je najteže bilo kada je bio u samici. Rekao nam je još kako su ga zarobili: da je on ustvari završio svoju smjenu i krenuo je pješice. Izabralo je kraći put da brže stigne i četvorica vojnika su ga opkolila i ono ruke u vis i on rekao daj, sad će se ja izraziti, šta zajebajete, jer su nosili obilježe Armije BiH. On jednostavno ne želi o tom svom životnom periodu da priča. Evo ja pokušavam kao sestra da s njim razgovaram, prošlo je vrijeme, čisto da saznamo šta se...

On kaže, ne želim, Sabiha, da pričam o tome – bilo, ne ponovilo se. A ja kažem, ali će se ponoviti ako ne pričamo. Moramo znati i ono ružno, da preveniramo. Bio je on u određenim krizama, posebno kad je tek razmijenjen, pa dok je bio u Zenici, pa tako... Međutim, kad se vratio kući nekako kao da je prihvatio da je to dio njegovog života. On se zaposlio ubrzo u FIS-u. FIS je jedna od prvih privatnih kompanija koje su počele da rade na području Viteza. Počeo je da radi jer ga je opet naš komšija Hrvat, poznavajući ga, pozvao i rekao – Mujo mi znamo da si ti bio dobar trgovac, da si pošten, da si iz fine porodice, ako želiš, možeš početi raditi u FIS-u. Poslije toga je dobio još jednu djevojčicu. Djevojčica, mi je zovemo ratna, Mediha se udala, dobio je unuka Rejhana. Tako da on je svoj život nekako tu uobličio.

Moj mlađi brat je s osamnaest godina bio u ratu. On često kaže moro sam u rat, niko me nije ni pito, nisam ni znao šta je puška, ni kako rukovati, tjeralo me na liniju, pri tome svjestan da svakog momenta mogu poginuti. Često kritikuje političare. Kritikujem i ja i svi, ali on baš iz svog nezadovoljstva. On se zove Omer, kao moj babo, zovemo ga Dilber. On je ljut danas. Ima svoju porodicu, ima svoju radnju, privatnik je, ali je ljut što su mu oduzeli njegove najljepše godine.

Moja starija sestra je sad udata, u Zenici je. Ima dvoje djece, sina i kćerku. Sin je magistrirao elektrotehniku, a kćerka je u Sarajevu druga godina. Imali smo dobar odnos, ali nekako o tim pitanjima rata, kako smo se nosili, kako smo preživljivali, nerado se razgovara. To su priče koje nisu poželjne za razgovor, čini mi se, u ovom vremenu. Ona je također tad pokušavala da pomogne i radila je u katarskoj humanitarnoj organizaciji. Nekako sav život se u to vrijeme sveo da se pomogne drugom, da se pomogne sebi, da se vjeruje da će se život normalizirati. Ona se iz Zenice udala, dok su još roditelji tu bili, prije nego su se moji roditelji i braća vratili u Donju Večerisku. Tako, sada radi.

Generalno bih za roditelje mogla reći da su bili izuzetno vrijedni. Imali su četvero djece. Moja mama je bila domaćica, babo je radio, rekla sam, u vojnem preduzeću u obezbjeđenju. Ali su se borili da svojoj djeci nekako priuště sve što mogu. Moja mama je zaista bila vedrog duha, uvijek nasmijana. Umrla je nasmijana, to svi prepričavaju. I kad je bilo teških, u svakom životu ima teških momenata, nekako to je opet sa osmijehom sve rješavala. Bila je poželjna u sredini. Moji rođaci i rodice, tetiči i tetišnje, kažu da su se najviše radovali kad bi njihovi roditelji rekli da će oni provesti kod nas jedno određeno vrijeme na raspustu, jer znaju da će dajdžinica Hanifa pripremiti sve ono što oni vole. Voljela je da kuha. Nikad nijedno dijete nije otislo u školu a da ona prije toga nije sve pripremila, od uštipaka, bijele kafe, sendviča, i tako redom.

Moj otac je imao jednu kuću. I kasnije kako smo mi odrastali odlučio je da napravi drugu. Želio je također da napravi kuću koja će imati i poslovni prostor, i adekvatne garaže i prostorije, više prostorija jer je već četvero djece bilo. Onda su odlučili da naprave kuću. Ja sam bila djevojčica, možda peti, šesti razred kad su oni izgradili porodičnu kuću, veću. Kasnije kad se moj brat oženio... ja sam bila u srednjoj školi,

oni su odlučili da naprave još jednu porodičnu kuću. To je sad ustvari bratova kuća, jer kada su izgradili tu kuću, moj otac je jednostavno želio da moj brat i njegova supruga imaju zasebno kuću. Sve je to jedna avlja velika i bašta, ali bez obzira oni treba da imaju svoju kuću. Nekako kao porodica smo podržavali jedni druge. Moj otac se nekako borio da svako ima koliko-toliko svog komoditeta i slobode, što je jako važno i bitno.

Vitez je jedno od tih mesta, gdje imamo nažalost još uvijek dvije škole pod jednim krovom, potpuno različite programe, različite historije... Mislim da su moje retke posjete Vitezu najviše posljedice rata. Nekako tu se desilo previše zla. U okolini Viteza su i Ahmići. Znači, u isto vreme, u isti dan, 16. aprila i mi smo bili u tom dijelu, borili se da preživimo pošto su nas istjerali iz naših kuća prema bošnjačkom dijelu u tom mjestu gdje ja živim.

U Ahmićima se desilo upravo to – u jutarnjim satima su napadnuti civili. Pobili su ih. Ulazili su u kuće; odvodili; silovali; tjerali da skaču sa četvrtog, petog sprata; ustvari sa trećeg i četvrtog sprata; pa rafalima pucali u njih. Tako je jedan naš prijatelj, dječak, preživio u Ahmićima, pošto su mu ubili skoro sve; prvo brata mu ubili, a onda su natjerali njega da skače i pucali su rafalom u njega. Tako se desilo, on je pao, mislim drugi sprat da je bio. Kako je pao, nekako je pao pod tijelo svog brata i on je uspio da cijeli dan tako bude pored svog mrtvog brata. Onda je opet komšija Hrvat tu u blizini video nešto da se tamo dešava kad su već vojnici otišli iz sela, i zvao ga je i pitao – jesli živ? On je bio dječak, ne znam sad tačno možda desetak godina, možda i mlađi. Onda ga je taj Hrvat pozvao, krio ga je nekoliko dana u svojoj porodici od vojnika, i onda je uspio da podsredstvom UNPROFOR-a dijete pošalje u Zenicu. To se dešavalo u Ahmićima. A u Večeriskoj sve osobe starije koje su ostale, između ostalog i moje strine, rodice i rođaci neki, jer su vjerovali da im neće niko ništa učiniti, jer su to njihove komšije, oni su ubijeni kao civili, u svojim kućama. Kasnije, kad je rat stao, identifikovani su i sahranjeni.

Vratili smo se u Vitez, u svoju kuću 1998. Prvo su otac i braća su se vratili. U našim kućama su stanovali Hrvati. Također jedan od Hrvata u porodičnoj kući, imao je u poslovnom prostoru radnju. Nisu kuće bile zapaljene, jesu devastirane. Ali kada smo dobili papire da možemo ići gore, moj otac i braća su išli svaki dan, kao i ostali rođaci, da pokušaju da popravljaju, da čiste, da uređuju, da se vrate na svoje. Hrvat koji je bio u bratovoj kući, on se dogovorio s bratom i rekao treba mi toliko dana da ja se vratim. Međutim, porodična kuća, gdje bio i poslovni prostor, taj Hrvat, naš komšija je odugovlačio da izađe, tražio je određene pare, posebno za radnju, kao on je uložio poslije rata u tu radnju jer je sva bila devastirana, jer je jedno vrijeme tu bila i, kako se to kaže, neka njihova vojna kasarna... kao to je bilo sve porušeno, on je morao da uloži. Na kraju on je dozvolio da se moji roditelji vrate da žive na spratu, da kažem tako. Ali nije oslobođio radnju, poslovni prostor, insistirajući da se za to moraju dati pare i tražio je tri hiljade njemačkih maraka, jer je tad sve bilo u njemačkim markama.

Godine 1997/8. kad su moji roditelji trebali da se vrate, došao je vlasnik te kuće. On je inače bio vani, u Njemačkoj. On je Srbin, iz okoline nekog mesta kod Zenice. I on je se dole prijavio policiji, jer nije znao kako ćemo mi reagovati. Kao ja bih da vidim svoju kuću. Znam da tamo žive neke izbjeglice, da ne bi bilo problema kakvih... I policija je došla na vrata nama. Slobodan se taj čovjek zove, prijatelj nam je sad, rat zblizi ljudе. Nismo ga mi naravno poznavali, moj otac je izišao, policija i taj gospodin je stajao. Policajac je rekao je'l ovo vaša kuća? Moj otac je rekao, ne, nije moja kuća. Pa znate li čija je kuća? Pa znam da je jednog čovjeka koji je u Njemačkoj, Srbin je, ali nije se još

nikad javio. I onda je taj policajac rekao, ovo je vlasnik kuće. I onda je moj otac rekao, pa dobro, izvolite u svoju kuću.

Kuća je bila u Zenici, Zmajevac. Onda je opet ovaj čovjek ostao bez teksta; da njemu nudi izbjeglica u njegovoj kući, gdje se plašio kako će ga primiti, i da noći, i da ostane. Onda je on rekao da će otići na selo, ali eto viđat ćemo se. Ne znam, mi smo se nekako sprijateljili s njim. Onda je moj otac zvao, i Slobodan je otisao u Večerisku gdje naša kuća. Nekako smo postali prijatelji. Zajedno ponovo izlazili, družili se. Njegova supruga je Njemica, onda je i ona željela da dođe. A prvi put kad je on došao, on je došao sam, nije sa suprugom jer nije znao na šta će naići. Onda su se oni posebno zbližili s mojim bratom Mujom i njegovom suprugom. I onda oni kad god su dolazili, jer mi nismo još, moja braća i roditelji se bili vratili kući, mi smo ustvari zajedno živjeli. Oni dođu ljeti, sobu imaju tu. Mi u drugoj sobi, pošto su tri sobe. Imali su i sina, koji je zavolio da dolazi.

Kad su roditelji trebali da se vrate, ja sam onda rekla ja ću sebi naći neki stan pod kiriju. Ja sam radila u Zenici, nisam želela da se vraćam. Onda je Slobodan rekao, ne nećeš ići pod kiriju; ti ćeš ovdje stanovaći koliko god želiš, bez kirije. Onda sam mu ja ponudila kiriju. On je rekao ne, ne, nikakva kirija, ništa. Ti ćeš ovdje biti koliko god ti treba, osjećaj se kao da je tvoja kuća. Ja ću sad da sastavim ugovor da te niko ne bi mogao dirati. I zaista je on napisao i ugovor da ja imam pravo korištenja kuće, sve što je vezano za tu kuću da on prenosi pravo na mene. Ja sam tu živjela do 1999. godine. Do 2000. godine. Onda sam 2000. godine kupila sebi stan neki manji u jednom dijelu u Zenici. Onda sam javila Slobodanu da bih ja napustila kuću, predala mi kuću zato što sam ja sebi kupila stan, ali želim da to uradimo kad on bude u Bosni, da sve primi, da vidi je'l to sve kako treba.

Ja sam bila druga godina fakulteta kad je rat počeo. Protjerana. I kad sam došla u Zenicu ništa nije funkcionalo. Onda sam ovdje završila Islamsko-pedagoški fakultet, Akademija je ustvari tad bila. A već sam stekla uslove, i kad se poslije rata moglo ići za Sarajevo, ja sam odmah obnovila svoj studij i nastavila uz rad da studiram. Tako da sam ja svoj diplomski završila, ja mislim, 2000., prije 23 godine. I kad sam završila fakultet, išla sam na specijalizaciju u Ameriku, ali sam završila i certificirana sam psihoterapeutkinja, jer sam shvatila koliko mi u radu sa ljudima treba i taj dio obrazovanja. Onda sam magistrirala upravljanje državom i humanitarnim poslovima u Sarajevu. Doktorirala sam 2019. godine rodne studije, isto na Univerzitetu u Sarajevu.

Mislim da ako se ispravno interpretira religija, evo ja govorim o islamu, a učila sam i o kršćanstvu i drugim monoteističkim religijama posebno kroz studij, religija, dakle, na primjer islam, u osnovi podržava ravnopravnost. Dakle, u Kur'anu sura nosi naziv En-Nisa – Žene. Toliko se daje prostora i mjesta za ženu, ja o tome ne bih sigurno znala da se nisam odlučila da studiram. Toliko su žene igrale važnu ulogu u samom religijskom životu poslanika. Toliko da nije bilo tih razlika o kojima su nama govorili u našem životu. Dakle, ja nigdje nisam našla u Kur'anu da se govori o potčinjavanju ženskog djeteta u odnosu na muško djete. Sigurna sam i u to vjerujem i to praktikujem da su feministički principi itekako komplementarni sa istinskim religijskim principima, samo trebamo ukazivati na njih i interpretirati ih.

Žene, aktivizam i rat

Valjda sam se ja i rodila da mi smetaju ove rodne uloge, stereotipne. Danas kada neko pokušava, u radu sa ženama preživjelima to je bilo jako važno, kad vas odgajaju da smo krive, da morate čuvati sebe, da ste vi one koje možete isprovocirati drugog. Bilo je jako važno objasniti ženama preživjelim silovanje i seksualno nasilje da nisu one krive; da to nema veze s njima i njihovim ponašanjem; da nisu, posebno žene koje su smatralе i identificirale se kao vjernice, da nisu sada manje vjernice zato što su preživjele silovanje. Dakle, da je to nešto što se desilo gdje one nisu mogle utjecati, da se to opet moglo desiti svakome. Stoga smo mi u Bosni i Hercegovini, upravo u Zenici, tražili i od Islamske zajednice da se očituje po pitanju silovanih žena, da daju vjerski propis. Jer je bilo porodica koje nisu prihvatale. Bilo je tu porodica koje su rekle ok, ja ću prihvatići svoje dijete, kćerku, ali neću to dijete koje je ona rodila iz čina silovanja. Dakle, upravo mi smo iz Medice Zenica, pošto je najveći broj u tom periodu i u Medici Zenica bilo Bošnjakinja, i najveći broj u Bosni je silovano Bošnjakinja, ne isključujući da su bile žene druge nacionalnosti, pripadnice etničkih grupa silovane. Prema Bošnjakinjama je to bio sistemski pristup silovanja, kao vrsta oružja u ratu. Dakle, niko nije sankcionisan od vojnika koji su silovali Bošnjakinje, za razliku od vojnika koji su silovali Hrvatice ili Srpske ili nekog drugog, bilo je slučajeva da su odmah u ratu sankcionisani. Stoga je bilo jako važno da imamo i stav Islamske zajednice i prvi put se to dešava u historiji. Da ih se treba poštovati, da trebaju biti prihvaćene, da nisu ni na koji način krive, da nisu obilježene, da nisu manje vrijedne. Dakle, ja ne znam da li bi se to desilo da mi iz Medice nismo insistirali na tome.

To je objavljeno. Bila je hutba. Znači mi iz Medice smo insistirale. Dakle, na hutbi, petkom kada se najveći broj muškaraca okuplja u džamiji da obavi džumu-namaz, mi smo insistirali da se to tumačenje pročita na hutbi, da se kaže da su te žene, djevojke na stepenu šehida. Vojnik ima pušku i bori se, ili će ubiti ili će biti ubijen. Ali žene koje su silovane, djevojčice, djevojke, nisu imale načina da se bore, napadnute su samo zato što su žene i zato što su pripadale određenoj skupini. To je bilo jako važno i bitno i za muškarce da razumiju, da ne traže krivicu u svojim ženama, djevojkama ili kćerkama.

Danas otvoreno govorimo o silovanju i seksualnom nasilju. Doneseni su određeni zakoni, ne zato što je to naša država htjela ili naša Federacija ili Kanton, nego zato što smo mi ženske nevladine organizacije insistirale da to mora biti prepoznato u zakonu, da se mora voditi briga o ženama koje su preživjele, o djevojkama. Ova država ih nije zaštitila. Mora im se omogućiti i status civilne žrtve rata. Mora im se omogućiti adekvatna briga za njihovo i psihičko i fizičko zdravlje, za njihovu djecu, za njihovu porodicu; da imaju adekvatnu podršku kada su u ulozi svjedokinja. Ko će i kako će ih podržati i pripremiti prije svjedočenja, u toku svjedočenja i nakon svjedočenja? To su veliki progresi i procesi koji su nastali u Bosni i Hercegovini. Ja ne mogu reći da sam u potpunosti zadovoljna, jer mnogo toga još treba da se uradi. Ali tema je bila tako tabuizirana. Bosna, Balkan cijeli je itekako patrijarhalno društvo. Znači trebalo se boriti na više frontova ja bih rekla.

Jedan veliki izvor moje snage je moja vjera. I isto sam tako vjerovala ako prepoznam da se treba pomoći, trebam napraviti neke korake, pa makar to bili mali koraci, ali da budu urađeni, da se započnu, pa će dovesti do nečega, dovest će do nekog možda rezultata, veće promjene. A onda kad sam vidjela koliko to pomaže ženama, koliko po-

maže ženama, koliko pomaže ženama samo kada ih saslušate, pa kada im date odgovore na ova pitanja npr. – jesam li ja, Sabiha, sad grijesna? Vidiš li ti šta sam ja doživjela? Pa kada je upitate zašto bi bila grijesna? Ti treba da budeš ponosna da si izdržala i da danas sa mnom o tome razgovaraš. Dakle, kad vratite nekome nadu, kad vratite taj osmijeh na lice, kad vratite nekome volju za život, kad neko prepozna nisam više jadna i bijedna, ne treba da me bude stid, hoću da živim normalan život, hoću da nastavim dalje; onda vjerujete da ste dali od sebe nešto značajno, da ste pomogli drugom.

Taj uzdah kad vidite olakšanja, dobijete novu želju, volju da idete dalje. Ja sam puno radila i sa porodicama koje nisu htjele da prihvate djecu koja su rođene iz silovanja, nakon što su njihove kćerke rodile tu djecu. I onda sam ja koristila svaku priliku da razgovaram, da to dijete nije krivo, da je to dijete bilo ipak u stomaku majke, odnosno njihove kćerke, da se svako dijete rađa potpuno nevino. Ne rađamo mi nasilnike i zločince, nego čisto dijete.

Ja sam u Medici organizovala za tu djecu jednu posebnu ceremoniju. Obično je to ranije bilo da imami rade. Kada se rodi dijete, pa nadjevanje imena, pa kika, pozovu se prijatelji. Ja sam u Medici rekla, a zašto ja to ne bih sa ovim ženama organizovala. Bilo je žena, prihvate one dijete nakon što su rodile, ali uvijek imaju ono pitanje ali – je li ovo moje dijete; kako se začelo dijete? Onda ja kažem, pa znate svako je dijete čisto, potpuno čisto se rađa, ono je nevino, njemu treba ljubav, njemu treba pažnja, ali evo, hajmo da organizujemo radost rođenja tog djeteta. Mi pozovemo žene koje su smještene u Medici, neke imaju djecu, neke nemaju. I onda kažemo danas u dva sata imamo svečanost povodom rođenja djeteta te i te osobe, a ono je iz čina silovanja. Mi pripremimo lijepo poklon djetetu, pripremimo majci, pripremimo neki kolač, ja proučim nešto, neki kur'anski ajet, ikamet-ezan djetetu kako se to radi, i onda kažem tri puta njegovo ime i uzmem dijete od majke u naručje dok to govorim. Kažem da je to najljepši dar od boga, dijete potpuno čisto i nevino, danas će se zvati tako i tako, kako majka njegova kaže. Onda nosimo dijete od ruke do ruke svi koji smo u tom krugu, i učimo neki ajet, neki salavat. I onda kad ponovo dođe do majke, onda kažem i to zais-ta vjerujem da se svako dijete najsigurnije osjeća u toplim, podržanim rukama majke. Mi danas kada govorimo o terapijskom djelovanju i psihološkom procesu izlječenja, religija ili duhovnost se prepoznaju, kao jak, značajan mehanizam suočavanja sa traumom, ili jedna snažna strategija prihvatanja traumi, prihvatanja rođenja djeteta, da bi se lakše nosili u budućnosti.

Radila sam u izbjegličkim kampovima. I naravno to je bila prilika da žene prenose i drugim ženama vesti, i da polahko žene počinju da dolaze u Medicu Zenica i da se uključuju u psihološko savjetovalište, da obave određene medicinske pregledе. Jer u Medici u centru nekako smo, slušajući glasove žena, zajedno s našom osnivačicom Monikom Hauser, a kasnije i mojim direktoricama Marijanom Senjak i Mirhom Pojskić, podržavale sve ono što smo uočile da bi bilo korisno za preživjele. I u Medici je pružena ta sveobuhvatna podrška – od medicinskog općeg pregleda, ginekoloških i internističkih pregleda, psihosocijalna briga, psihološke podrške, individualnog rada, grupne terapije, pravno savjetovalište, obuke za završavanje određenih zanata, završavanje škole, upisivanje djevojaka koje su morale prekinuti školu u redovne tokove. Ono što je bilo jako važno i potrebno u tom vremenu, u početku prije svega bila je saradnja sa međunarodnom zajednicom. Međutim, neophodno je bilo uključiti i lokalnu zajednicu, ne možemo ih ostaviti po strani. Tako smo u Medici Zenica ustvari počeli te prve korake i rada sa lokalnom zajednicom.

Deset godina poslije početka rada Medice Zenica organizovan je okrugli sto šta dalje sa ženama preživjelim silovanje, kako pomoći ženama preživjelim silovanje i seksualno nasilje i njihovo djeci. Ustvari, prezentiran je rad s psihološkog aspekta, s religijskog aspekta šta se uradilo, s pravnog aspekta, s medicinskog aspekta, s kulturološkog aspekta, itd. I tad je, ustvari, prozvana naša lokalna zajednica, ali i šire naše društvo, da moraju preuzeti više odgovornosti za sve ovo što su preživjele žene i djevojke. Tad se razgovaralo o mogućnosti da se žene prepoznaju u zakonu, da dobiju određena prava, čak tada nismo ni znale kako će se to regulisati. To je bilo 2003. godine. Poslije toga nastavile smo u kontinuitetu da gradimo partnerstvo sa institucijama, sa ženama koje su podržavale naš rad, a koje se su kasnije otiskele u politiku, sa parlamentarkama. I došlo se na ideju... Na tom okruglom stolu je bila i Jasmila Žbanić kao mlada svršenica Akademije, koja je također željela da nešto uradi. Tako da je nekako ideja o tom filmu Grbavica upravo nastala u Medici tokom tog okruglog stola, kako raditi na podizanju svijesti kod javnosti. Nekako svi su rekli da, hoćemo, ali nije bilo konkretnih rezultata. I onda Medica Zenica je organizovala prikupljanje potpisa od građanki i građana za podršku u zakonskom prepoznavanju žena preživjelih silovanje i seksualno nasilje u ratu, tokom 1992-1995.

A prije toga Jasmila Žbanić je uradila film Grbavicu i film Grbavica je dobio nagradu Zlatni medvjed u Berlinu. Onda smo mi u Medici Zenica odlučile da taj momenat iskoristimo i da pokrenemo prikupljanje potpisa i da prikupimo minimalno 50,000 potpisa građana i građanki kako bi se konačno pitanje riješilo zakonski. To je dobra stvar jer su stavljene u Zakon osobe koje su preživjele silovanje ili osobe koje su žrtve silovanja i seksualnog nasilja. Taj je zakon donesen na nivou Federacije Bosne i Hercegovine.

Međutim, te 2006. godine više tema silovanja i stradanja žena u Bosni i Hercegovini nije bila aktuelna za međunarodne zajednicu, donatore. Mnogi su se povukli. I Medica Zenica je dospjela tada u krizu da li će opstati jer su se povukli finansijeri projekata.

Medica je historija iz ženske perspektive, ne samo za Bosnu i Hercegovinu, nego za region i šire. Jedan broj saradnica je ostao, neke žene su otiskele, moje bivše direktorice su također pokušale naći sebi neko drugo mjesto, što sasvim razumijem jer su imale porodice. Ja sam tad bila nekako slobodna u smislu – hajde mogu preživjeti sama. Preuzela sam ogromno breme da ustvari sa ženama koje su ostale i vjerovale su mi da će kao nešto uraditi i sačuvati Medicu. Vidjele su da pokušavam da ih sačuvam bez para, bez donatora, imam želju, volju i odgovornost. Ali imamo i iskustvo što je urađeno, šta se postiglo. Onda zaista sam aktivno opet počela raditi sa predstavnicima Općine Zenica tad, sad već Grada, sa predstavnicima Kantona, jer za apliciranje prema donatorima je bilo u to vrijeme jako važno da vas vaša lokalna zajednica propozna kao bitnu, važnu, značajnu, referentnu – uslovno rečeno referentnu, organizaciju koja se bavi određenim poslovima. Opst, nije to bilo lako, ali sam uspjela da potpišem prve protokole, da dobijem prvu simboličnu finansijsku potporu od Grada Zenice, od Općine Zenica, tadašnjeg nečelnika rahmetli Smajlović Huseina, od Kantona, i da aplikiram na projekte. Ustvari do tada ja sam najviše radila sa preživjelima i željela sam da učestvujem u tom modelu podrške, oporavka, razvijanja. Onda sam došla u jednu novu situaciju, da radim i da učim o fund raisingu i kako predstaviti ono što sam radila, što smatram da je vrijedno da treba nastaviti. I bilo je to nekih osam mjeseci rada bez plate.

Rad sa žrtvama seksualnog nasilja

Onda sam insistirala na neophodnosti razvijanja metodologije u ovakvim situacijama da se mora voditi računa i uspostavljati dobro partnerstvo sa zajednicom, ne samo kad dođete u krizu, nego u kontinuitetu i da je to i njihova obaveza. Tako da sam, ne samo u Zenici i Kantonu ovdje, nego i šire u Federaciji, promovisala tu metodologiju, čak i uspjevala. Tako ustvari to sve postaje vidljivije i prepoznatljivije od strane samih institucija, građanstva. Onda sam vidjela, ok, donesen je zakon, ali ne vidim nešto da se riješava, da žene aman sad apliciraju i progovaraju. Onda sam također organizovala jednu kampanju pod nazivom „I ja hoću svoja prava“ zajedno sa preživjelima da javnost, a posebno preživjele silovanja i seksualnog nasilja, budu informisane – šta je to status; kako mogu aplicirati, na koji način? U samom početku Medica Zenica nije dobila odmah pravo da možemo izdavati uvjerenje da su žene preživjele silovanje. To je jedan obavezujući dokument bio. Onda sam odlučila da se i na tom polju borim, jer sam smatrala da nema nijedan jedini razlog zbog kojeg Medica ne bi trebala biti dio tog procesa. I, naravno, uspjeli smo nakon upravnog spora sa Federalnim ministarstvom i postali smo referentna organizacija za izdavanje uvjerenja.

Onda sam nekako željela da žene pokažu jednu tu drugu svoju, hajde da kažem, stranu života – preživjele su, ali one su danas tu s nama, mnoge su razradile svoju traumu, spremne su da govore, da imaju pravo da se raduju životu, imaju pravo da žive život kakav one žele. Tokom jedne radionice kada sam vodila sa preživjelima, trebali smo da obilježimo prvi put u Bosni 19. juli, međunarodni dan borbe protiv seksualnog nasilja u konfliktu. Željela sam sada ponovo da se sretнем sa preživjelima, da čujem šta one žele, kako one to vide. I zaista je bilo jako važno kad su one rekle da, Sabiha, dosta nam je tog pogleda na nas kao mrlje prošlosti; hajde da u toj kampanji pokažemo da smo mi snažne, jake, da smo preživjele, da imamo pravo na lijepu šarenu boje, odijevanje, i sve ostalo. To smo organizovali. I tad smo također uvidjeli da mladi, i žene su to rekле, sve je ovo dobro, ali nikako nemamo mlađih da nam se uključuju, da pričaju o tome.

Onda smo tu priču počeli sa našim volonterima srednjoškolcima i studentima. Organizovali smo nekoliko radionica, organizovala sam i vodila sam te radionice, i da čujem njihov glas. Oni su zaista rekli da ne znaju dosta o toj temi. Svidjeli su mi se, dopali su mi se njihovi stavovi u smislu – jedan od studenata tad je rekao, vidite mi o tome ne učimo, ne znamo, kako možemo u budućnosti spriječiti ovo. Lahko je biti čovjek u dobrom vremenu kad je sve dobro, ali je jako važno biti i ostati čovjek u lošem vremenu, u vremenu u kojem je sve dozvoljeno, kao što je rat. Onda su se i oni uključili u tu kampanju. Oni su ustvari željeli, tako smo kroz proces to razvili, da istinski kažu kako vide preživjele i šta žele reći preživjelima na javnom skupu u Zenici ispred Bosanke. Odazvalo se nekoliko stotina žena, iz cijele BiH je bilo preživjelih. I mladi su glasno, jasno iznijeli i rekli svoje poruke preživjelima. Ima taj video kratko na Youtubeu. I žene su tad plakale, plakale su.

I onda sam inicirala uspostavu institucionalnih mreža za podršku preživjelima svjedočima ratnih zločina i seksualnog nasilja. Prvo smo krenuli u Zenici sa Zeničko-Dobojskim kantom, nakon što sam kreirala metodologiju, onda sam tu metodologiju u praksi testirala. Uspostavila te prve institucionalne mreže, one se zovu institucionalne iz jednog jedinog razloga zato što se uradi i dokument, protokol pa se potpiše, a

kada se nešto potpiše to je već institucionalizirano, gdje su svi predstavnici nadležnih ministarstava, institucija, centara za socijalni rad, nevladinih organizacija koje se bave pružanjem direktnе podrške, zajedno prolazili proces edukacije, zajedno se upoznавали o ovoj temi, o izazovima, ali i kako da ih savladamo. I ono što je jako važno bilo u tom procesu i što smo shvatili da i same institucije nisu međusobno znale nadležnosti. Tu su bili određeni propusti, tako da preživjele nisu onda ni znale koju zaista podršku mogu dobiti, a cilj je bio da se dobro ljudi educiraju, predstavnici institucija i nevladinih organizacija, da se upoznaju kakvo je stanje na terenu, da upoznaju međusobne nadležnosti, da stave na jedan dokument, i da bez obzira kome se preživjela prvi put javi ili progovori, da znamo ponuditi preživjeloj ko joj, kad, kako i na koji način može pomoći. Po toj metodologiji su uspostavljene mreže u Srednjobosanskom kantonu, Unsko-Sanskom kantonu, naravno Zeničko-dobojskom...

Želja je bila da mi ponudimo jedan model koji je usmjerjen na same preživjele ratnih zločina i seksualnog nasilja, a zarad pravde i ostvarivanja pravde, suživota i mira da kažem. Mislim da je to nekako dobar mehanizam, i onda se svjedoci i svjedokinje osjećaju sigurnije, osjećaju ko će im pomoći, kako mi može pomoći, koju vrstu pomoći mogu dobiti, od koga mogu dobiti. I međunarodni protokol koji je urađen kasnije za dokumentovanje i prikupljanje podataka o samim preživjelim silovanju i seksualnog nasilja je bio jako važan i značajan, jer smo mi... Ja saminicirala i dobila potporu od Velike Britanije da educiramo te institucionalne mreže, kako i na koji način da prikupljuju podatke, šta je tu bitno, bez dodatnog stresa koliko god je moguće. Uvijek je to stresno, ali da se prevenira koliko je moguće, bez dodatnih okidača, bez dodatne retraumatizacije, ili ako se to ipak desi, da se zna kako i na koji način pomoći osobama.

Nisam zadovoljna u potpunosti što smo uradili i dosta generacija će se baviti ovom temom. Ti patrijarhalni utjecaji su prisutni – šuti, čuvaj tajnu, ne govori, sačuvaj obraz, ne sramoti porodicu, šta će sutra djeca reći. Dakle, šutnja proizlazi iz stigmatizacije. Ako hoćemo da žena progovari, da joj je lakše, a mnoge koje su progovorile rekle su da im je lakše, onda mi moramo i osnažiti porodicu da prihvati da, opet kažem, da to nije sramota, greška, da nije manje vrijedna, da žena ne treba da bude etiketirana, nego treba da nastavi svoj život. Govorimo o stigmatizaciji kako ih vide institucije i ministarstva, kako članovi porodica, kako mladi.

Na taj način ja želim sada sa mladima da razgovaram. U procesu sam izrade jednog takvog priručnika koji bi govorio s mladima o traumi i različitim traumatskim događjima, specifično o traumi silovanja i seksualnog nasilja kroz redovno školovanje sa srednjoškolcima i studentima. Ona je ostavila dugoročne, duboke posljedice ne samo za preživjelu, nego i za porodicu, za zajednicu, za djecu. Znači, specifično o silovanju i seksualnom nasilju, da govorimo o stigmatizaciji i šta je to stigmatizacija. Ja kad sam pitala djecu kako oni vide stigmatizaciju, to su ipak učenici trećih i četvrtih razreda srednjih škola ili studenti čak psihologije, pedagogije, socijalni radnici – šta je za njih stigmatizacija? Vjerujte većina njih nisu mogli uopće da razumiju šta je stigmatizacija i kako bi se ona mogla reflektovati ili manifestovati u današnje vrijeme.

Dan danas je stigmatizacija prisutna, i dan danas se propituje ponašanje preživjelih žena. I dan danas vidimo negativnu sliku prema preživjelima, i stalno ispitivanje jesu li one krive, posebno ako su preživjele i normalizirale svoj život, ako su se zaposlike, ako su izgrađene, ako su nastavile svoj život, onda je ona je to htjela, tražila, itd. Imamo slučajeva... Ja imam evo slučaj, radim trenutno kroz terapiju, a to je da muževi danas trideset i nešto godina... Kada govorimo o ovoj temi, kada je svijet priznao da je

seksualno nasilje trauma, da je to najgrublji oblik kršenja ljudskih, pa posebno ženskih prava, da je to ratna strategija. Dakle, partneri, muževi ne mogu prihvati kad saznaju da je žena preživjela silovanje i ostavljaju ih nakon trideset pet, dvadeset, petnaest godina braka. Dakle, ja mislim toliko je ta stigma u njima još prisutna. Opet se vraćam na ove stereotipe, na patrijarhalne utjecaje, i jednostavno smatram mi smo uradili značajne pomake, ali treba još da se radi, da se kroz edukacije puno radi, da svi ovi modeli rada moraju biti nekako uvezani.

Nevladine organizacije su dale ogroman doprinos i daju, ali i institucije, ljudi koji rade u institucijama prije svega moraju biti osjetljivi, senzibilizirani i oslobođeni od predraštaja. Ako mi imamo policajca koji ne vjeruje da je silovanje nasilje, ako pokušava na bilo koji način da ga opravda; ili ako imamo u centru za socijalni rad ili u zdravstvenim ustanovama takve nazore, kako mi možemo očekivati da će te osobe pružiti adekvatnu podršku i zaštitu preživjelima silovanja i seksualnog nasilja. Ili neki, pak, kažu ma daj nemoj više Sabihu boga ti da o tome pričaš, to je bilo pa prošlo. Jeste za neke bilo pa prošlo, ali hiljade žena još uvijek u Bosni žive sa tom svojom traumom, lježu i bude se sa tom traumom. Dakle, i razmišljaju da li neko zna ili ne zna, i kako ih drugi gledaju. Mnoge su, a biološki sat otkucava, mnoge su preselile, umrle su sa tom svojom traumom neispričanom, sa bolom otišle, ni svojim najmilijim nisu rekle iz straha kako će reagovati, hoće li je prihvati, hoće li napustiti, hoće li ih razumijeti, ili pak hoće li njihova djeca biti obilježena zato što su one preživjele traumu.

Željela sam da ispitujem te neformalne modele podrške, šta njima pomaže kada one ne traže stručnu pomoći i podršku. I uzela sam za osnovu BASIC-Ph strategije suočavanja sa teškim, stresnim situacijama i traumatskim događajima. I to sam istražila i zaista sam vidjela, to je pokazano i ja to spominjem isto u knjizi, da ti modeli moraju biti prepoznatljivi i vidljivi da osobe mogu i naći vlastite izvore snage iako ostaju u tišini da se iznesu, ali da to bude i njihov izbor. Ne da moraju šutiti zbog društva i stigmatizacije, nego da pronađu vlastite strategije da se nose s tim. U istraživanju sam posebno o tome govorila, dakle o tim neformalnim modelima podrške. Neke žene su našle izlaz u društvenim odnosima, relacijama – kao što su opisivale imam svoje prijatelje, družim se, izlazim, nije moja trauma 100%, ja sam to preživjela; znači sama je sebi nekako to razrešila. Neke su našle utočište u vjeri u smislu, one to opisuju svojim riječima – desilo se, preživjela sam, ostala sam živa, ali prihvatom to da je iskušenje, ali mi bog daje snagu da idem dalje. Nije jedino to u mom životu što mi se desilo i što sam preživjela. Vjerujem u dobre ljude, neke žene kažu, dobro ovo su zlikovci uradili, ali neću ja sad samo o tome da mislim i pričam, i to me podsjeti na mog brata. Ima dobrih ljudi, idem dalje, jednostavno okrećem novu stranicu. Neke same sebi preoblikuju misli kognitivno i kažu – jesam, desilo mi se to i to. Ja sam to poredala, sebi sve zapisala, plakala satima dok sam to pisala i nekako se rasteretila i ja sad idem dalje, ko da sam ispraznila korpu smeća. Neke kažu, pa dobro, umjesto da mi je to prisutno i da samo o tome mislim, ja čitam, zapjevam, prošetam, nađem sebi načina.

Kad govorimo o Bosni, govorimo do 50,000 silovanih žena, i statistike pokazuju oko 3,000 muškaraca. Imamo neke statistike da je silovano toliko, a koliko je ubijeno žena, djevojčica i djevojaka koje su silovane – to samo dragi bog zna. Dakle, nije 50,000 žena zatražilo pomoći. Radi se o stotinama žena. Dakle, ove druge nalaze neke mehanizme da se suoče, ali mi moramo kreirati atmosferu, okruženje podržavajuće, a da žene odluče.

Jako je važno raditi sa muškarcima, bez obzira da li oni imaju u svojoj porodici članove

koji su preživjeli silovanje ili ne. Razvijati svijest da svako od njih može doprinositi destigmatizaciji, kao i stigmatizaciji. Otvarati priču, razgovarati. Nije dovoljno samo nešto znati, nego kako to utječe na stav samih tih osoba, kako mogu mijenjati svoj stav i prenositi to drugima da i oni mijenjaju svoj stav. Jer ako mi imamo npr. radionicu gdje zajedno učestvuju muškarci i žene i govorimo o ovoj temi, i onda dođu mediji i govore o toj temi, znači mi već šaljemo poruku javnosti da je to tema, da je to nešto što se tiče i muškarca, i žene, i svakog građanina i građanke, medija i slično. U vezi s ovim pitanjem ženske nevladine organizacije su iznijele ovaj teret, ali ne može biti zadatak i obaveza žena i ženskih nevladinih organizacija.

To mora biti obaveza društva, pri tome mislim i na muškarce, i na žene, mislim i na institucije i na političare. Mi smo počeli sa preživjelima, sa onima koji su direktno preživjeli ovu traumu, ali smo vidjeli da moramo raditi i sa porodicom, pa smo onda vidjeli da moramo raditi i sa lokalnom zajednicom, pa smo onda vidjeli da moramo kreirati zakone, politike i standarde, pa sad vidimo da to moramo i pratiti kako se implementira i kako to se realizuje u samoj državi, u Bosni i Hercegovini, od sela, do grada, do države.

Medica je zaista imala i slučajeve djece koja su preživjela silovanje i seksualno nasilje u ratu. Nažalost ima ga i u postratnom periodu. Ono što smo mi odmah primjećivali u radu sa djecom, teško je bilo da djece to verbaliziraju, da sve ispričaju, da povežu, itd. Pa onda naravno koriste se neke druge adaptivne, projektivne tehnike. Tek možda kasnije u nekom periodu iz našeg iskustva vidimo da su se ta djeца, od petnaest, šesnaest godina, koji su bili u Medici kao djeца pa preživjeli, kasnije u periodu adolescencije, puberteta, vraćala u Medicu. I sa raznim pitanjima, sa raznim problemima, poteškoćama, znači ponovo su razrađivali svoju traumu. Međutim, mi imamo i situaciju, dječa koja su preživjela, slučaj djevojčice od 13 godina koja je preživjela silovanje... Ona kaže u tom periodu ja ne znam ni kako sam se osjećala, ni šta sam mislila, ništa. Tek kasnije kad sam ja već počela da pričam... Ona je počela da priča prvo sa svojim ocem o tome. Onda sam ja počela da kod sebe stvaram neke slike ko sam ja i pitanja šta sam, kakva sam. Naravno to je nju već psihološki bilo dobro opteretilo. Kasnije se uključila u proces razrade te traume i postigla je dobar napredak. Međutim to se ponovo vratilo kada je stupila u brak, kada je dobila svoje dijete. Dakle, nekako taj kontinuitet vraćanja u ta traumatska sjećanja i ponovni rad zavisno od životnog perioda ili dobi. To su neka moja iskustva kad govorimo o toj djeti.

Imam slučaj, opet to je nešto drugo, kad je sin primoran da siluje svoju majku. On je tad doživio rascjep i nikada više nije se vratio u normalu. On je imao nekih devetnaest godina. Bio je punoljetan, gledao je sve to. Primoran je da gleda sve to što mu čine mami. Ali sad njegova mama i dalje ima problem, ne sa svojom traumom, ona kako kaže ja sam to poravnala, prihvatala, ali moja vječita trauma je moj sin. Ja se osjećam krivom da je moje dijete izgubilo svoj život zato što je bilo tu, što je morao da gleda, u momentu kad je prisiljavan, kad mu je priječeno da mora silovati svoju majku, kad je tjeran. Taj krik koji sam ja čula, to je meni moja najveća trauma. Što znači, cijeli život neke žene će se vraćati na traumatska iskustva, pokušavati da dođu do određene razrade traume, rješenja, neke posljedice su takve kakve jesu. Ona kaže moj sin je sad u jednoj ustanovi smješten jer ne može ni da se brine o sebi. Moj okidač za moju traumu je moj sin; i kako da se ja oslobodim tog okidača? Šta u takvoj situaciji? Onda razgovaramo šta se može učiniti za sina, ono koliko je realno i koliko se može. Majka ga posjećuje, brine, spremi šta on voli da jede, provodi s njim vrijeme. Eto to je jedan način kako ona, kako kaže, nosi se sa okidačem svoje traume.

Mi smo ekonomsko osnaživanje u početku nazivali radna terapija. Danas to je već ekonomsko osnaživanje jer smo vidjeli, i vidjeli u početku žene... Vraćam se na 1993., nisu bile sve koje su zbrinute u Medici spremne da pričaju, ali su bile spremne da kroz rad, kreativnost neku, heklanje, šivanje, nešto novo da uče, da onda nekako svoje misli usmjere ka tome, vrate svoju snagu i vidi se promjena u njihovom ponašanju. Kasnije one kroz tu radno-okupacionu terapiju ustvari počinju i progovarati – vidi što sam ovo ishekla, ima u meni još uvijek snage, mogu ja, iako... I onda počnu da pričaju.

Veliko pitanje se postavlja kad je u pitanju memorializacija u Bosni. Prvo mi nemamo jedinstven stav o historiji Bosne i Hercegovine, o ratu i slično. U Višegradu ima jedna ploča koju su podigle udruženja žena preživjelih Višegrada koje su silovane. U Bosni to, evo u Federaciji kad govorimo, otvara se diskurs, razgovaramo o tome, ali još uvijek nema jednog mjesta, dva mjesta da zaista svjedoče o onome što se desilo.

Mislim da se umjetnici i kultura počinju baviti i bave se time kroz dokumentarne filmove, krozigrane filmove, kroz pozorište; izložbe, to imamo, to je prisutno. Bilo je u Sarajevu više izložbi samih preživjelih, što je jako dobro. Jeste to je proces memorializacije, ali nam treba neku kontinuitet. Ako se samo jednom nešto desi, to se zaboravi. Kako to održati održivim. Film rediteljice Jasmile Žbanić „Grbavica“ je jako važan za Bosnu i Hercegovinu ali i šire, kao i film „Pick one symbol-Izaberi jedan simbol“, režiser Ibrahim Šišman kao i film „Nevidljivo dijete“ istog režisera. Da sve što se snimi bude dostupno javnosti da to ne bude jednom i nema više, zaboravi se nekako.

Tranziciona pravda

Što se tiče procesa tranzicione pravde ja sam spomenula one institucionalne mreže. Mi dakle radimo sa ženama – prvo da ih informišemo; drugo pružamo im psihosocijalnu podršku, prije samog odlaska na sud ili tužilaštvo; pružamo im pravnu podršku također, da znaju koja su njihova prava; kada treba i kada žene osjete potrebu, mi idemo u pratnji sa ženama na sud ili tužilaštvo da im budemo emotivna podrška; također poslije svjedočenja ili suđenja, mi nastavljamo kontakt sa ženom, jer često žena kad, i to je kod većine žena, pa i muškaraca, jer pružamo podršku i muškarcima, kada da svoju izjavu u tužilaštvu ili ako bude pozvana na sud, poslije te date izjave, ona se osjeća potpuno prazno – i znaju reći, pa ne znam, sad se gore osjećam nego prije.

I onda mi ponovo moramo pružiti tu psiho-socijalnu podršku. Nažalost neke žene su i dalje u teškoj ekonomskoj situaciji, pa iz tog aspekta pokušavamo da im pomognemo. Mi smo najmanje u centru u kancelariji. Ja godišnje sam najmanje dana provela u kancelariji. Dakle, idemo na teren, idemo u porodice kao što sam rekla, razgovaramo, pratimo poslije svjedočenja taj proces, i posebno je još važno biti uz žene i pomoći im kada one saznaju da li je osuđen počinilac ili ne. I u jednom i u drugom slučaju žene imaju reakciju, razočarenje, pa neke su i ponovo doživjele tu retraumatizaciju.

U takvim situacijama najčešće idemo direktno ženama. Također organizujemo za žene, jer njima to treba i to smo vidjeli, bar tri puta godišnje obuhvatimo nekih stotinjak žena preživjelih, ne možemo više iz finansijskih razloga, npr. da im obezbijedimo da odu na mali retreat, ja to zovem, negdje u hotel gdje će imati masaže, gdje će imati mogućnost bazena, zajedničkog druženja, odmora. Dakle, ta tri dana u godini njima puno znači, jer je to nešto drugačije od njihovog života, jer su negdje sebi omogućile nešto konkretno za sebe i fokusirane su samo na sebe. I razmjena i razgovor i druženje samih preživjelih na taj način također prepoznajemo da je korisno i važno.

Prolazim kroz mnogo opasnosti i dan danas. Prijetnje su često prisutne. Pa posebno u ratu i poslije rata kada su se prelazile te granice, onda nikad ne znate ko će vas zaustaviti, i šta će vas pitati, i hoće li svoj bijes iskaliti na vama zato što vi radite u jednoj takvoj organizaciji i pomažete. Ta jedna neizvjesnost – radi se, radi se, radi se, ali dokle? Kada ćemo moći reći da smo postigli ono sve ono što želimo i nastaviti se nečim drugim baviti? Pa također i ova politička previranja, nikada ne znate koja politička opcija će vam napraviti određene smicalice.

Raditi ovo što mi radimo, radim 31 godinu, je stvarno izazovno. Fokusirani smo, ja sam fokusirana na čovjeka kao čovjeka, na ženu kao ženu, bez obzira gdje živi u ovoj Bosni i Hercegovini, i bez obzira je li ove ili one religije, vjernik, nevjernik, ateista, agnostik, apsolutno me ne interesuje. Ja duboko vjerujem u te univerzalne vrijednosti – čovjek je čovjek.

Ja sam upoznala svog muža, u srednjoj školi u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu. On je stariji od mene, ali sam ga upoznala zato što je bio brat mog profesora, i zato što je iz Travnika. I slučajno sam u razredu imala prijateljicu, Mejr Riđić, kolegicu koja je poznavala profesora Halima, Aladinovog brata. I onda smo jedan dan bile pozvane da odemo kod nevjeste Aladinove nevjeste, Safije (Safe), Halimove supruge. Nikad nisam dobra sa tim ulogama. Ta moja kolegica i ja smo pozvane zato što smo s

tog istog područja da odemo kod njih na kafu. To mi je profesor, dakle, kod profesora i njegove žene. I otišli smo mi na kafu i tad je supruga profesora pozvala – imamo mi jednog ovdje finog momka, pa nek i on s nama popije kafu. Mi smo bili drugi razred srednje škole, dječica – djevojčice. A on je već bio na fakultetu. I on je sjeo onako. Bio je tajanstven. Nije možda tri-četiri rečenice s nama progovorio i otišao je. I ništa. On je poslije iz Pljevalja uspio da ode za Tursku i te moje kolege. Ja sam se vratila u Bosnu. I poslije rata...

Došao on s jednim drugom svojim, koji je i kolega s fakulteta, Esad Pepić, i da pijemo kafu. Kažem ja izvinite, ali ja nemam vremena, puna sam posla, moram... Pa može li poslije posla? Do tri sata sam radila. Ne mogu, moram ja u Medicu. I nisam ja popila kafu s njima. Eto, drago mi je da sam vas vidjela, lijepo svako sebi. Poslije toga, ne znam kako, ali opet je Aladin navratio u Zenicu da me pozove na kafu, ali ja sam rekla stvarno sam zauzeta, drugi put, nemam ja vremena za kafu. Pa onda još jednom je nazvao, ali ja sam rekla kad budem imala vremena, ja će tebi reći pa čemo piti kafu.

I onda se desi Bajram. I ja sam već tu u svom stanu živjela, i ja sad kontam ići će mami, ali da prvo svima čestitam Bajram. I kliknem, ne znam kako kliknem, čujem Aladinov glas i ja to isključim, jer nisam htjela njega da nazovem. Uopće ne znam kako se to desilo, ali moj muž ni danas meni to ne vjeruje, smatra da sam ja to ciljano. Onda kažem, jao sramote, ja nazvala, pa idem sad čovjeka da nazovem pa da mu čestitam Bajram, ali da kažem da se izvinjavam prvi put da je bilo s greškom. I ja to uradim i on se nasmija, dobro, dobro, ok. Može li sad kafa? Ja kažem može sutra. Ja danas idem svojim roditeljima. I sutradan Aladin je došao na kafu, popili kafu, kaže konačno ti da imaš vremena za kafu da popijemo. I nekako tako je to krenulo. I počeli smo se kao mi zabavljati. I meni više to dodijalo jer ja nisam bila u godinama više da se zabavljam, izlazim, ovamo, onamo, jer nisam stvarno imala vremena. Onda ja kažem svom mužu Aladinu, slušaj Aladine, ja sam napravila listu prioriteta potencijalnih za koga će se ja udati, jedan od tih na listi si i ti. Je'l ti hoćeš da se ženiš? Tako se desi. I onda ja kažem, znaš šta, ja samo trebam još da znam hoću li ja s tobom na ljetovanje ili će sa svojom kolegicom Marijanom? Ja nemam puno vremena, imam godišnji tad i tad, ako se možeš uklopi. I onda se Aladin uklopi, i eto mi dogovorimo svadbu i tako se uzmem. Svadba je bila ovdje u Zenici, u Fontani. I onda smo otišli za Tursku. I onda on kaže mnogo prije se ovo moglo učiniti dok smo bili u Pljevljima, ali si uvijek izvodila nešto, ali nikad ti neću povjerovati da je onaj prvi poziv bio s greškom. Ali zaista je bilo s greškom.

Danas Aladin radi u Sarajevu, direktor je Orientalnog instituta i doktor za osmanski period historije. Završio je u Prištini, rekla sam. Magistrirao u Sarajevu, doktorirao u Zagrebu. Dolazi petkom, odlazi ponedjeljkom. Imamo dvoje djece. Živimo zadovoljno, sretno, u harmoniji. Mnogi se pitaju zašto mi to tako živimo, zašto nismo ili u Sarajevu ili u Zenici? Ja kažem nemamo vremena da se posvađamo, a na Balkanu je, boga mi, rijekost da se ne posvađaju ako su stalno zajedno. Poznajući sebe, a i njega, ja vjerujem da bismo imali stotine nekakvih konfliktnih situacija, a ovako kada dođe petak samo razmišljamo kako čemo vikend, ako smo zajedno za vikend, ako on nije službeno odsutan ili ja, tako da je to za mene jedna dobra opcija.

Moje najveće blago i moja snaga su moje dvoje djece, Nedzma i Afan. Beskrajno sam zahvalna svojim roditeljima mami Hanifi i babi Omeru što su im pružili ljubav i toplinu kada sam ja zbog mnogobrojnih obaveza bila odsutna danima i danima. Nedzma i Afan danas pričaju sa mnom i Aladinom o kakav je naš život bio, šta smo radili, voljeli,

kako smo se igrali ali i šta je to rat, kako počinje, ko je rekao da se zaustavi rat, kako su ljudi mogli biti tako okrutni. Svjedoče mojoj borbi za žene, njihova ženska prava i pravdu. Često su sa mnom u akcijama na ulicama, dijele promotivne materijale i to me čini sretnom i ponosnom. Mislim da je važno da uče ali i da se uključe u razne akcije, da pitaju i da shvate da uvijek ima dobrih ljudi. Volim što nekako uče još dok su mali o raznim ovim procesima, mislim da šire svoje vidike i ono što su meni moji roditelji utkali da pokušavaju pronalaziti dobro u čovjeku. Eto to bih možda rekla i za svoju djecu.

Donja Večeriska, 05.10.2011.

Važnost svakog koraka

Tea Gorjanc Prelević izvršna je direktorica NVO Akcija za ljudska prava i aktivistkinja iz Podgorice. Rođena u Beogradu u jugoslovenskom braku između Slovenca i Srpskinje, ona je od malih nogu učena poštovanju različitosti i drugačijosti, kao i nezavisnom mišljenju i promišljanju. Nakon završenih studija prava usavršavala se u Beogradskom centru za ljudska prava pod budnim okom Vojina Dimitrijevića, Dragora Hibera, Vesne Rakić Vodinelić, Gorana Svilanovića. Nakon mastera u SAD i udaje seli se u Crnu Goru gde najpre radi u Centru za usavršavanje sudija a zatim zajedno sa suprugom počinje njena uspešna borba za reparaciju porodica izbeglica deportovanih iz Crne Gore 1992. godine.

Odrasla u jugoslovenskom antifašističkom duhu, svoje aktivističko obrazovanje sticala je i u borbi protiv režima Slobodana Miloševića, Tea Gorjanc Prelević je kao pravnica shvatila važnost svakog, pa i najmanjeg koraka u borbi za pravdu. Iako ne postoji potpuno zadovoljenje žrtava, tek s procesima memorializacije i obrazovanja, možemo se nadati da se užasi poput genocida u Srebrenici, stradanja Albanca na Kosovu, uništavanja Vukovara ili Oluje neće ponoviti. REKOM čiji je Tea Gorjanc Prelević aktivni član ima upravo te ciljeve. Njeno delovanje u okviru borbe za ljudska prava i kulture sećanja je trajno i neprekidno. Njena priča je sjajn primer za to.

Tea Gorjanc Prelević

Rano detinjstvo i porodica

Zovem se Tea Gorjanc Prelević. Rođena sam Jugoslovenka, od oca Slovenca i majke Srpskinje u Beogradu. Prvo sam išla u vrtić "Doktor Simo Milošević", pa onda u osnovnu školu "Žarko Zrenjanin" pa u Desetu, prirodno-matematičku gimnaziju na Novom Beogradu "Mihajlo Pupin." Onda sam upisala Pravni fakultet Univerziteta Beogradu na kome sam diplomirala '95. godine. Posle toga sam provela dva semestra na evropskim mirovnim studijama (EPU – European Peace University). Magistrirala sam 1999. godine međunarodno pravo u SAD na American University Washington College of Law (Pravni fakultet američkog univerziteta u Vašingtonu) i tamo sam neko vreme bila na praksi u nevladinoj organizaciji CEJIL² - Center for Justice and International Law (Centar za pravdu i međunarodno pravo).

Po povratku sam se vratila u Beogradski centar za ljudska prava, u kome sam radila i pre odlaska u Ameriku. Taj Centar je svakako uticao na moj životni put. Na školi ljudskih prava koju je Centar organizovao na inicijativu svog direktora, profesora Vojina Dimitrijevića, upoznala sam i mog supruga Dragana Prelevića, advokata iz Podgorice. Udalala sam se za njega odmah posle izbora 2000. godine (na kojima je režim Slobodana Miloševića konačno smenjen) i došla da živim u Crnu Goru. To je najkraće o mom životnom putu.

Moj prvi posao u Crnoj Gori je bio posao prve izvršne direktorke Centra za obuku sudija Crne Gore. To sam radila od 2000. do 2004. godine. Kasnije počinjem da radim sa suprugom u njegovoj advokatskoj kancelariji. (u međuvremenu sam bila i na porodičnim odsustvima, ali nikada predugo. Imam četvero dece.) U advokatskoj kancelariji Prelević sam koordinirala zastupanja 200 ljudi iz BiH koji su bili žrtve jednog ratnog zločina koji je izvršen nad izbeglicama na teritoriji Crne Gore, poznat pod nazivom „Deportacija“. I radeći na tom slučaju, shvatila sam da nikad neću moći da da se bavim nečim što nije zaštita ljudskih prava, i to, pre svega, zaštita prava žrtava ratnih zločina devedesetih.

Tada sam ne samo shvatila nego čini mi se i osetila koliko je neophodno da se prvo te stvari srede da bismo kao društvo mogli da idemo dalje. Dok sam radila u advokatskoj kancelariji učestvovala sam i u aktivnostima nevladine organizacije Akcija za ljudska prava koju je osnovao moj suprug sa svojim kolegama i prijateljima. Ta se organizacija bavila pretežno edukacijom i nije imala stalno zaposlene. Međutim, ja sam rešila da se tu više angažujem i zapravo 2008. godine krećemo sa redovnim projektima.

Godine 2006. održan je referendum o samostalnosti Crne Gore, piše se Ustav nove, samostalne države, to su bili veoma važni, istorijski događaji za razvoj jedne države. Uključili smo se u sve to i kreću prvi projekti Akcije za ljudska prava. Od 2010. godine postajemo organizacija koja ima stalno zaposlene i od tada imamo razne projekte iz različitih oblasti zaštite ljudskih prava, međutim, u prvom redu je to tranziciona pravda i zalaganje za različite vidove reparacija za žrtve ratnih zločina. Pored toga,

---

2 The Center for Justice and International Law - Centar za pravdu i međunarodno pravo. (prim. aut.)

Akcija za ljudska prava se uvek bavila slobodom izražavanja kao preduslovom za razvoj demokratije i zaštitu i drugih ljudskih prava, a uvek smo nastojali da podržimo i zastupamo žrtve torture, diskriminacije, zviždače itd. I danas sam izvršna direktorka Akcije za ljudska prava, još me drži entuzijazam za društvene promene.

Zgrada u kojoj sam živela kao dete je još uvek ista i na istom mestu, preko puta hotela Jugoslavija. Fasada zgrade je od kamenčića iz reke i ne zahteva nikakvo krečenje, i danas izgleda kao i kada je napravljena sedamdesetih godina. Pamtim detinjstvo kao vrlo društveno doba. Mi smo se svi družili ispred zgrade, izlazili smo napolje kad završimo obaveze, dođemo iz škole, samo pobacamo torbe i istrčimo... Bilo nas je bar tridesetoro... I dan danas u toj zgradi živi moja mama, obilazim je često, međutim, uopšte ne primećujem da se deca više igraju ispred zgrade...

Mi smo tu skakale i učile, to je bilo super, sad kad pomislim, za telo i duh. Super je bilo to vreme koje smo provodili napolju, mislim da deca danas imaju manje prilike za to... Živela sam s mamom i tatom. Mi smo bili jedna mala porodica od tri člana.

Sada živim sa mužem i četvoro dece, a moj tata je nažalost u međuvremenu preminuo. Tako da, sad je tu i moja mama, nažalost preminuo je i otac mog supruga, koji mi je bio takođe vrlo blizak prijatelj i veoma važan čovek u životu.. Ali danas mi živimo sa našom decom, ne živimo s roditeljima.

Moj tata Jakob se rodio u Sloveniji, u Kranju. Pomorsku školu je završio u Bakru u Hrvatskoj, letenje je naučio u Sloveniji, na sportskom aerodromu Lesce. U Vršcu, u Srbiji je radio kao nastavnik letenja na jedrilici. Posle toga se zaposlio kao pilot u JAT-u (Jugoslavenski aerotransport), i tu je i penzionisan malo ranije nego što je trebalo zbog sankcija do kojih je došlo 1992. godine. Avioni nisu više mogli da lete na međunarodnim linijama zbog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Bio je poprilično mlad, imao je 22 godine. Proveo je dosta vremena prvo u Vršcu, kao instruktor letenja, a potom se zaposlio u Jat-u. Rođena sam kada je imao 40 godina. Imam i porodicu u Sloveniji koju mnogo volim, sa kojom održavam kontakt. Moj tata je imao dve sestre, i tri brata, svi su oni osim jedne sestre su imali decu, tako da nas ima dosta.

Moj tata je rođen 1933. godine. Oduvek je želeo da bude pilot. Baka Marica, njegova mama pričala je da je uvek govorio da će napraviti da sve njegove igračke lete... I čak pre tog Drugog svetskog rata, pre nego što je rat uopšte počeo, on je govorio da želi da bude pilot, što je u to vreme bilo ravno ne znam, da želiš da budeš astronaut, pretpostavljam. Nije to bilo često zanimanje. Za mene je on bio primer osobe koja je znala šta želi da postane u životu, ja baš i nisam, ali eto on jeste. Vrlo je odgovorno radio svoj posao, ali je na neki način nastavio da se igra ceo život.

Dakle, to je voleo, za tim je težio, završio je prvo Pomorsku školu, uvek mu je jako bila bitna navigacija, to mi je mnogo puta rekao. Sve što je radio radio je u pravcu toga da se usavrši, da nauči ono što će mu biti potrebno da jednog dana postane pilot. Postoji još jedna zanimljiva priča kako je preziveo rat. Njegov otac je bio imućan, uspešan poslovni čovek u Kranju, imao je pilanu i mali hotel i automobil, i kad su došli Nemci, oni su mu prvo sve to oduzeli i koristili. A posle je doduše u Jugoslaviji sve to nacionalizovano. Slovenija je ipak na kraju vratila i šume i taj hotel našoj porodici denacionalizacijom, što je mojim roditeljima znatno olakšalo život u penziji.

Ali šta sam želeta da kažem, znači kad je krenuo Drugi svetski rat, njegovi roditelji s decom su bili upućeni u logor, u neki od nemačkih logora, ne znam tačno koji, i bili su stavljeni na voz. U tom vozu je na sreću njegovu majku Maricu prepoznao jedan nemački oficir, koji je nosio beli mantil, bio je tu kao neko sanitetsko osoblje, lekar, šta li, i on je nju prepoznao i pitao na nemačkom, "Marice, šta radiš ti tu?" Ona kaže, "Pa ne znam, rekli su da moramo da idemo negde na rad u Nemačku." I on kaže, ovaj, "Ne, ne." Ne znam tačno da li je rekao da to neće dobro da se završi, uglavnom, on je nju prepoznao iz Beča, gde je ona svojevremeno u mladosti bila u školi za domaćice. A on je bio sin gazdarice kod koje je ona iznajmljivala sobu te dve godine.

Moja mama je Beograđanka i vrlo odlučna žena, vrlo samostalna, vrlo istrajna u onome što radi, vredna, vrlo praktična i rekla bih vrlo osvećena onako, takođe, nije folirant. To me uvek učila, znači, od najmanjeg uzrasta me učila da ne ponavljam fraze i floskule, na primer. Toga se sećam, jedna od prvih stvari koju me naučila kada sam krenula u školu je da slučajno ne pišem ono što sam čula i da bi mi bilo najlakše, da je danas tako divan i sunčan dan jer je Dan Republike, iako pada kiša, kaže, to je baš bezveze. Ti treba da napišeš, "Danas sam zgazila u baru ... ali svejedno, osećam se dobro jer smo svi raspoloženi zbog toga što je, ne znam, praznik". Znači uvek me učila da budem svoja i da kažem ono što jeste, da pišem ono što jeste.

Činjenica je da su moji roditelji imali specifičan posao. Oboje su leteli u Jugoslovenskom aero transportu. Moja majka je bila stjuardesa, tata pilot. I odlučili su da je najbolje da oni lete zajedno, jer da je bilo drugačije, njih dvoje ne bi bili nikad zajedno, nego bi uvek poneko bio samo sa mnom, i to tako verovatno ne bi moglo da funkcioniše.

Uglavnom, ja sam bila poprilično usamljena kao mala, još jedinica, stalno me je neko drugi čuvao. Čeznula sam ne samo za roditeljima nego za tim društвom porodičnim. Jako sam volela da idem kod drugarice, drugova, koji su imali braću i sestre, i tako, kad bi se svi okupili u kućama to sam uvek pamtila kao posebne doživljaje. Verovatno sam zato uvek želeta da imam mnogo dece, i srećom sam našla čoveka koji je to isto želeo, tako da imamo četvoro dece i sad smo jedna porodica koja često podseća na železničku stanicu. Uvek neko dolazi i odlazi, još kad su tu rođaci i prijatelji. Obično nas je mnogo na okupu i mene to veseli, eto.

Moja mama je 12 godina mlađa od mog tate. Ona je živela prvo sa svojim tatom i mamom ali je nažalost njen otac vrlo brzo umro, mislim da je ona imala samo pet godina kad ga je izgubila. On se razboleo i umro. Moja baka se kasnije preudala, udala se po drugi put za čoveka koji je bio Crnogorac u Beogradu. Mislim, Beograđanin crnogorskog porekla i bio je advokat, Raša Grbović, Radomir Grbović, on je bio moj deka. Ja sam ga tako zvala. Maminog pravog oca nikad nisam upoznala. I Raša je prihvatio moju mamu apsolutno. On je nju uvek podržavao i poštovao je i tako, to je sve bilo... samo najbolje. Ja ga se sećam kao vrlo visokog, krupnog čoveka širokih ramena, ali vrlo pažljivog, nemetljivog. Tek kad sam porasla negde pred njegovu smrt, bila sam još u osnovnoj školi, trudio se da mi objasni da nije baš sve bilo trulo u Jugoslaviji koja je postojala i pre Drugog svetskog rata. On je završio Pravni fakultet u Beogradu 1936. godine.

Moja mama je imala polusestru koja je rođena u drugom braku moje bake. To je bila moja tetka Vesna koja nažalost isto preminula. Ali pamtim život vikendom na Senjaku, to je jedan deo Beograda gde su živeli baka i deka, kao super bezbrižno, bezbrižno doba. To je veoma zelen kraj i imao je sve odlike komšiluka, nekog, romantičnog

komšiluka. Kad bi pogledali kroz prozor njihove trpezarije, videli biste samo male krovove koji se nekako spajaju i bašte, čuo bi se žamor, smeh ili tišina, zajednička. I oni su se svi poznavali, pozdravljali na ulici. Zimi smo se sankali, postojala je strma ulica koja se uvek zatvarala za sankanje, tu su dolazila sva deca sa Senjaka... Išli smo u park, imala sam super drugaricu iz detinjstva Jelenu, i sa njenim psom Đinom smo išle u najrazličitije avanture, tako da, moje detinjstvo na Senjaku je ustvari bilo vrlo bezbrižno i uzbudljivo. To je to.

Od vrtića do fakulteta

Vrtić je bio u mom ulazu, ulazu moje zgrade, tako da je nekako bio neminovnost. Ja sam valjda oduvek znala da je tu vrtić i da će tu morati da idem. I znam da nisam volela tamo da spavam, ali morala sam. Međutim, u vrtiću sam imala dobro društvo i imam i dan danas, to mi je jedna od najboljih drugarica, Maša moja iz vrtića, iz mlađe grupe. Tako, bili smo svi u istom problemu, morali smo da spavamo, morali smo da jedemo po punu kašiku ribljeg ulja, morali smo da trpimo vaspitačicu jednu crnu koja nas je vukla za uši kad nešto pogrešimo, a čupala nam obaze iz milošte, baš gruba, stroga... Kad dođe Desa koja je imala crvenu kosu i plave oči i svirala je gitaru, svi procvetamo kad ona dođe, pevamo, igramo, tako se nekako toga sećam.

Nije mi bilo teško, zavisi, kao i u životu, kako s kim, ali mislim da mi je bilo lepo. Mislim da nas je, gledajući sa ove distance, zajednička muka spojila. Osnovnu školu sam počela '79. godine. Bila je veoma blizu. Novi Beograd je imao smisla, mislim, ne mogu da to kažem za apsolutno sve krajeve, ali u načelu je vrlo dobro planiran. To je bio novi deo grada koji je građen po nekakvim uzusima urbanizma koji su bili primereni čoveku, znači i deci. Između zgrada je uvek moralno da postoji igralište, na određen broj zgrada je morala da dođe jedna škola. Tako da je nama, naša škola "Žarko Zrenjanin" svima nekako bila blizu. I nije bilo primera kao što je to u nekim, ne znam, ostalim centralnim beogradskim školama gde ljudi dolaze i deca dolaze iz nekih drugih krajeva grada samo da bi tamo išli u školu. Ne, mi smo svi živeli u jednom koncentričnom krugu oko te škole i svi smo stizali u školu lako i peške, mnogo smo išli peške tako, svuda i na engleski, na druge aktivnosti.

Ovi moji iz vrtića su krenuli neko pre, neko kasnije. Ja sam krenula ranije u školu. Krenula sam sa šest godina, uglavnom su svi kretali sa sedam. Iskreno, ne znam da li je to bila dobra odluka. Jer zajednica pogotovo ta prinudna društvena zajednica kao što je odeljenje, to je kao neki inkubator koji neminovno, osim ako se učitelji i nastavnici tome strašno ne posvete da bude drugačije, ali neminovno je to jedan vid borbe socijalne, dokazivanja. Može da bude dosta napeta situacija. Svaki dan na posao sa tridesetoro u jednoj kancelariji... Tu sigurno bolje prolaze deca koja su emotivno iskusnija, koja su stabilnija, imaju više samopouzdanja. Ja nisam bila u tom smislu iskusna i u nekim situacijama sam se osećala tužno.

Na primer, u situacijama ljubomore, to me baš pogađalo kada je neko bio ljubomoran na mene, ili kada bi me nešto učiteljica izdvojila, pohvalila, a neko otvoreno rekao, "Zašto je tebe, a zašto ne mene?" Uvek sam se osećala krivom zbog toga. Sad razmišljam, možda da sam bila starija, rekla bih, "Pa tako je, šta sad, mislim, bila sam bolja", ali mene je to pogađalo, meni se činilo kao da sam zbog toga kriva... Tako da jeste to verovatno uticalo na moj razvoj, možda i na nedostatak neke veće ambicije. Sećam se da mi je razredna rekla na kraju osnovne škole, otprilike, "Ti si mogla da nosiš ovo odeljenje. Ti si mogla da predvodiš ovu školu. Uvek si bila odlična, ali ne znam zašto to nisi htela..." A ja mislim da me osnovna škola baš lepo naučila da ljudi ne vole one koji se ističu. Mislim da je to uticalo da vodim računa o tome da se preterano ne ističem, osim kad baš moram.... Ako mogu nešto da pomognem – da pomognem, ali ne da se namećem.

Mi smo zapravo krenuli još u vrtiću da učimo o svim partizanskim praznicima, da

obeležavamo sve bitne državne datume kao što je npr. 6. april, Dan bombardovanja Beograda. I meni je smetalo, ljutila sam se na roditelje, zašto mi to i kod kuće isto tako ne obeležavamo, kako mi nemamo nikakve zidne novine i kod kuće i tortu za sve te praznike, npr. za Dan armije, 22. decembar... Dan Republike, 29. novembar, je bio ozbiljan praznik, nije se radilo, putovalo se, praznovalo...

Rekla sam da sam vrtić išla, "Doktor Simo Milošević." Tad mislim znali smo svi kako nam se zove vrtić, možda su nam i rekli, možda sam tad zapamtila da je on doktor bio, lekar, ali tek sada kada više čitam i kad hoću deci više da objasnim o Drugom svetskom ratu shvatam stvarnu neverovatnu požrtvovanost tih ljudi koji su učestvovali u Narodno oslobođilačkoj borbi. Bili smo porodično na Tjentištu prošle godine, i tek tada sam pročitala ustvari više o Simu Miloševiću, partizanu, koji ne samo da je bio lekar, nego i naučnik. On je objavljivao pre rata naučne rade iz medicine, bio je profesor Medicinskog fakulteta, vrlo posvećena osoba, rekli biste neko ko je sigurno imao mogućnosti da zbrisne na vreme od svakog rata. Ali ne, on je, kao i mnogi drugi intelektualci tog vremena, baš učestvovao u svim tim ofanzivama i na kraju i poginuo. Četnici su ga ubili zajedno s pesnikom Ivanom Goranom Kovačićem na Sutjesci.

Sećam se vrlo živo, vrlo se sve to obeležavalo i... Nismo ništa dovodili u pitanje, ni tu zakletvu ni maramu, prosto postajao si pionir, polagao si zakletvu koja nije bila nešto posebno ideološka: "Danas postajem pionir. Obećavam da ću marljivo učiti i raditi, poštovati roditelje i starije, biti veran i iskren drug koji drži datu reč." Ne vidim ni danas nikakav problem sa tom zakletvom. Eto, tako je to izgledalo.

Mi smo obeležavali u kući katolički Božić, Badnje veče, jer je to deo porodične tradicije mog oca. Mada, to je bio dobar izgovor da moji roditelji okupe društvo u Beogradu kada je ono bilo slobodno, jer su drugi slavili pravoslavne Božiće i neke slave, mada manje nego sad, ali svakako, katolički Božić skoro нико nije obeležavao. Na jednom od tih Božića imam fotografiju kada, kako kaže mama, "Taman sam te obukla, sredile smo se, a ti si rekla, 'ne, nešto fali, nešto fali' i onda si se pojavila sa titovkom, kapom i sa pionirskom maramom i rekla si, 'E, sad, sad sam spremna.' Eto, to je bilo to, u duhu vremena...

Moja baka Slovenka, Marica, ona je bila izuzetno religiozna. Katolkinja odana, posvećena crkvi, zbog čega se moj otac s njom stalno prepirao, zapravo, on nije poštovao instituciju katoličke crkve i njene predstavnike, kritikovao je sveštenike, kritikovao je prinudno prikupljanje donacija za crkvu, smatrao je da institucija crkve zapravo kompromituje veru, da su korumpirani, da zlostavljaju decu, što se posle poprilično i pokazalo, uglavnom, s njom se non-stop oko toga prepirao. Ona je dolazila kod nas svake godine za Božić i provodila je bar mesec dana u Beogradu i obavezno išla u Zemun u katoličku crkvu.

Moja porodica nazuža, tata, mama, oni nisu praktikovali nikakvu veru, tata je bio otvoreno ateista, mislim bio je pilot, verovao je u nauku, tehniku, darvinista u svakom smislu. Znači, on nije verovao u Boga. Mama se nije nešto izjašnjavala, ali nije ni ona verovala niti je mene primoravala bilo kako, ali baki jesu učinili ustupak. I tako sam krštena u katoličkoj crkvi u Beogradu. Nisam, dakle, odrasla tako što bi me oni bilo kad vodili u crkvu. E sad, moja baka sa druge strane, mamina mama, ona je bila religiozna, ali umereno. I kad bih bila kod njih, o nekim praznicima, npr. za Uskrs me vodila u manastir Vavedenje na Senjaku i to je meni bilo vrlo interesantno jer smo morale da se probudimo u zoru, pa da idemo tamo, pa su svi ljudi hodali oko te male crkvice sa

svećama, meni je to bilo baš zanimljivo, izgledalo je vrlo filmično, a iz današnjeg ugla posmatrano i zaverenički, jer nije bilo više od možda trideset ljudi, ni blizu današnjim gomilama.

Međutim, vera je bila prisutna u mom životu, najviše kroz baka Maricu, koja je bila veoma religiozna. I ona bi u tim odbranama od tate i njegovih kritika uvek odmahivala glavom i ponavljala da je nju vera održala, da joj je mnogo značila u životu. Relativno mlada je ostala bez muža sa decom. Često je pominjala rat, Drugi svetski rat, rekla je da bez vere ne bi opstala, i da je bilo vrlo teško, krili su se i u šumi, i po tuđim kućama, što sve sa decom nije bilo lako.

U školi nas je bilo različitih, absolutno. Mi smo bili mala Jugoslavija unutra na Novom Beogradu. Bilo je dece različitih prezimena, različitog porekla. Svima nam je to bilo normalno, za rasputst se išlo kod rodbine na razne strane Jugoslavije.

Uvek me više zanimala društvena teorija, sve to što se dešavalо u društvu. I istorija i geografija, međutim, ne mogu da kažem da me nije zanimala biologija, ili hemija, fiziku sam veoma volela. Sve to poprilično zavisi od nastavnika. Mali smo bili, mala su deca da zavole materiju samo iz knjiga koje mogu da čitaju. Ja sam imala nastavnike koji su se uglavnom trudili da nas zainteresuju, da nam prenesu ljubav prema svom predmetu. Matematičarka nam je na kraju časa postavljala logičke zagonetke da ih rešimo do sledećeg časa, muzičarka nam je sto puta puštala Ravelov Bolero, to je većina najviše volela, nastavnica srpskog nas je učila da iz svake knjige koju čitamo zapišemo bar po dve rečenice koje su na nas ostavile najjači utisak...

Prolazila sam različite faze, mislila sam nekad da će studirati medicinu, pa onda režiju, volela sam pozorište, zato što sam videla odlične predstave, na koje nas je vodila mama moje drugarice koja je stalno nabavljala karte „preko sindikata“. Na kraju osnovne škole je bilo jasno da imam više interesovanja za društvene predmete. Ali su mi dovoljno dobro išli prirodni predmeti i moja majka je tu izvršila ključni uticaj. Ona je zapravo naredila da u prirodno matematičku školu moram da idem, a posle ako želim mogu da studiram nešto društveno. I na njeno insistiranje ja sam završila prirodno-matematičku školu, gimnaziju, koja je bila veoma zahtevna. Mislim, imali smo matematiku non-stop, dve hemije, fiziku, astronomiju, svašta nešto. Nije me to sve posebno zanimalo, ali sam izdržala i završila četiri godine.

Sećam se da sam došla kući, da smo odmah uključili televizor, da nismo ni palili lampe, već je bilo onako mračno u stanu, niko o lampama nije mislio. I bile su vesti, bila sam sa tatom, i slušali smo da je Tito umro. Ja sam bila u nekom šoku, moja mama kaže da sam rekla: „Pa šta ćemo mi sad da radimo kad je umro naš drug Tito“, i počela sam da plačem. Ali sam u nekom trenutku primetila da moj tata ne plače. I to mi je bilo neobično. On je bio veoma zabrinut. Toga se sećam. Meni je bilo važno kakva je njegova emocija. Ja se sad sećam emocije na njegovom licu, bio je sasvim zabrinut. Kao da je gledao u propast koja nas očekuje. Ali nije plakao. Kasnije sam naučila i zašto. Porodica tatine mame je, sticajem okolnosti, stradala od partizana. Njegovog dedu su ubili partizani pred ženom i decom, ne znam ko i žao mi je što za to nikada nije utvrđivana krivica. Ali to je bio jedan užasan događaj, u kome tatinom dedi predvodnik partizanske čete nije poverovao da nema žito koje može da im da, jer je jedino žito koje je imao bilo za setvu, bilo je preparirano nekim hemikalijama. Oni su mislili da on to žito skriva od njih, neki su se valjda od toga i otrovali, i onda su ga kaznili tako što su ga streljali ispred kuće. To je videla baka mog tate, koja je doživela

nervni slom, od koga se nikad nije oporavila. Kad se to još upari sa nacionalizacijom skoro svega što je njihov otac stvorio pre rata, onda nije ni čudo što za Titom niko od njih nije plakao.

Tatina porodica je uvek imala rezervu prema komunistima. Ali tata je bio antifašista na svaki način i moja porodica je antifašistička, i govorio mi je o tome kako je njegov otac pomagao partizane. Tako da to što im se desilo, to je bio ratni zločin, a i nacionalizacija je bila oblik nepravde koji je ispravljen tek mnogo godina kasnije. Razumljivo da oni nisu bili neki obožavatelji komunista, ali ja opet nisam odrastala uz bilo kakvo protiviljenje antifašističkom pokretu, ili partizanima kao takvim. Moj otac nikad nije rekao bilo šta kritično o borbi protiv nacista. Na kraju krajeva, njegov otac je i od njih bio oštećen, oni su mu prvi oteli i kuću i auto i hotel itd. Istina da je posle oštećen i od ovih novih vlasti, ali to je sve sticaj istorijskih okolnosti. Suština je bila da ni moj deda ni bilo ko od njih nikad nije bio za nacizam, fašizam i bilo šta slično. Eto, to je bio razlog, koji sam kasnije razumela, zašto moj tata baš nije gorke suze ronio kada je Tito umro, ali je bio pametan čovek, pa zato i zabrinut.

Još nešto mi sad pada na pamet, moj otac je bio dobar čovek i voleo je Srbiju u kojoj je živeo, kao i sigurno mnogi drugi, bez obzira na poreklo. Sećam se kada su bili protesti u martu '91. godine, koje je predvodio Vuk Drašković, kad se opozicija popela na balkon Narodnog pozorišta, to je sve bilo emitovano na tadašnjem Studiju B. I tata je to sve snimao na video kasete. Mislim da i sad imamo te video kasete koje je moj tata njegovim krasnopisom označavao, ali uvek mešajući đ i dž, i tako je napisao "Radžanje nove Srbije." On je iskreno želeo da Srbija bude jedna demokratska i građanska država i posle raspada Jugoslavije. Ali eto, Srbija je još daleko od tog idealra.

U to vreme ja stvarno nisam znala da su neki odrasli bili kritični prema Titovoj politici u odnosu na, ne znam, verovatno i na Goli otok i gušenje slobode govora i sl. Ali generalno je on bio omiljena ličnost u mom okruženju. Eto, moj otac nije plakao, ali mislim da je znao da se Jugoslaviji ne piše ništa dobro posle njegove smrti, da dolazi u najmanju ruku nesigurno vreme, što se i desilo.

Ne sećam se kako je mama reagovala. Ali, sve u svemu, to je bio baš jedan period tuge. Nije bilo muzike, stalno je na televiziji bilo o tome, mene roditelji nisu vodili na mimohod u Skupštinu i Kuću cveća, ali sećam se tih redova i ljudi koji su išli da mu iskažu počast, to je sve trajalo, pa sahrana, pa onaj voz od Ljubljane do Beograda. To je period koji se apsolutno ureže u sećanje. Eto, ja sam imala sedam godina.

U srednjoj školi bilo je teško, odmah su nas sasekli, već na početku su pokazali zube. Odmah su bila neka ispitivanja, svi smo bili šokirani tom promenom, bez milosti. Znam da je nekoliko mojih prijatelja i poznanika iz osnovne škole napustilo tu Desetu gimnaziju i odmah otišlo negde gde je bilo lakše. Znam da sam često posle razmišljala da l' je trebalo i ja da krenem njihovim stopama, da olakšam sebi... Ali tada sam to doživela kao neki vid testa i borbe koju sam morala da dobijem, da dokažem i sebi i drugima, da to ipak mogu i to, sa odličnim uspehom.

Devedesete

Razmišljala sam kako bi bilo lepo nešto sasvim drugačije. Gledala sam ustvari kako je Vida Ognjenović postavljala predstavu Kanjoša Macedonovića u Budvi, čitavo jedno leto, sticajem okolnosti. A okolnosti su bile takve da više nisam mogla iz Budve da idem u Split autobusom. Jer su tog leta '91. godine već krenuli da legitimišu. Tada su i Hrvatska i Slovenija već proglašile nezavisnost, sad to znam, mada, tada moja generacija sve to i nije nešto pratila. Iako sam imala skoro 18 godina, sve me to zastrašivalo i trudila sam se da, ne znam, sve negativne vesti zapravo ne čujem. Nismo ni imali naviku da čitamo, da slušamo mnogo vesti.

Radila sam tog leta 1991. godine na pumpi i čistila tamo stakla s jednim drugom. To mi je bilo vrlo lepo iskustvo, od te zarade sam mogla da odem da platim sebi put u Budvu i provedem u nekoj sobi s drugaricama tamo deset dana. Onda mi je bio plan da odem na Šoltu, preko puta Splita. Tamo su već bili moji roditelji, međutim, javili su mi da to više nije moguće jer se autobusi zaustavljaju i tako sam ja ostala ustvari duže u Budvi, u Crnoj Gori. I dok sam gledala kako Vida Ognjenović režira Kanjoša Macedonovića, pomislila sam, "To je posao za mene." Međutim, kad sam se malo raspitala, shvatila sam da ne možete tek tako da poželite da studirate režiju nego morate već da ste nešto režirali.

Onda sam razmišljala šta bih ja tu drugo mogla što mi je zanimljivo i tako, shvatila sam da bi to bilo pravo. Posle prirodno-matematičke gimnazije bila sam ubeđena da ne mogu da upišem pravo, da nema šanse da položim prijemni. I baš sam se potrudila da ga spremim. Sećam se, kad su izašli spiskovi primljenih, krenula sam da čitam odozdo, jer takav sam tip, samokritična, uvek mislim da nešto nisam dovoljno dobro uradila.

I gledam i nema me, nema me, i već gubim svaku nadu... Ispostavilo se da sam četvrti ili peta od hiljadu primljenih. To mi je bilo jako čudno. Sva ta deca iz društvenih škola, bila sam ubeđena da će svi da zauzmu sve te pozicije... Tu sam shvatila da vas prirodno-matematička škola stvarno nauči da budete temeljni. Ako imate dobar uspeh u školi u kojoj nema provlačenja, bićete dobri i u društvenim naukama - bar ćete temeljno pročitati.

Sećam se da je u gimnaziji, znači u periodu kasnih '80-ih, bilo nešto u vezi mitinga na Gazimestanu³, 28. jun 1989. Bila su neka „događanja naroda“, protesti u vezi Kosova. Tad sam bila u drugom razredu gimnazije, imala sam nepunih 16 godina, i neki moji drugovi iz četvrtog razreda su pozivali da idemo svi ispred Skupštine, da idemo da se protestuje, da bežimo iz škole, preskačemo ogradu, vatreno su to zagovarali. Radilo se o dragoj deci, smatrali su da treba da pomažu protiv nepravde i da imaju pravo na protest...

Srećom, moji roditelji su bili oni koji su vesti posmatrali s obe strane ogledala... Nikad ih nije zaveo Slobodan Milošević. U njemu su od početka videli veliku opasnost od zapaljivog nacionalizma. Delovali su na mene tako da imam kritički odmak prema „događanjima naroda“. Da stanem i vidim zašto se i kako to dešava. Pa čak i kad bi „događanje“ podrazumevalo bežanje iz škole što je svima bilo milo, ipak da vidimo o

---

³ Kosovskim Srbima Milošević je u aprilu 1989. godine u Kosovom polju poručio "Niko ne sme da vas bije!", obećavši da će ih država Srbija da zaštitи od navodnog albanskog progona. (prim. aut.)

čemu se tu radi, ko stoji iza toga...

To je moje kućno vaspitanje. Ne da mi da budem deo stada koje nekog sledi samo zato što je simpatičan, što je drug, nego da vidimo, o čemu se stvarno tu radi. Taj period posle Gazimestana, jun '89, napuštanja Kongresa Komunističke partije Jugoslavije od strane slovenačke delegacije (januar '90), a i pre referendumu u Sloveniji o nezavisnosti, decembar '90, proglašenja nezavisnosti i rata u Sloveniji u julu 1991, atmosfera prema Slovencima u Beogradu bila je veoma negativna. Nama je na poštanskom sandučetu odjednom osvanulo, "Slovenci svinje." Ne sećam se da l' "Slovenci svinje" ili samo "Svinje." I bilo mi je jasno da je to zato što je na sandučetu prezime Gorjanc. Prvi put sam doživela da je problem to kako se prezivam.

Onda je bila i neka sumanuta ideja da se bojkutuju slovenački proizvodi. Naknadnom proverom vidim da je Srbija 29. novembra 1989. objavila ekonomski rat Sloveniji zbog zabrane slovenačkog rukovodstva da se u Ljubljani održi prosrpski „Miting istine o Kosovu“, u prvom redu Fruktal sokovi, koji su inače bili super omiljeni. To nije naišlo ni na kakve simpatije u mojoj porodici, pogotovo u maminoj porodici, dakle, srpskom delu moje porodice. Tako je moju tetku za to baš bilo briga i ona je bila sva srećna pošto su pojeftinili ti sokovi jer je opala kupovina.

Promene u Jugoslaviji su se direktno prelomile na mene prvo kroz mržnju prema Slovencima ovde u Srbiji, a onda i prema Hrvatima, vrlo brzo. A posebno kroz to što su moji drugovi iz odeljenja, koji su bili '72 godište uglavnom, ja sam bila '73, tada kao vojnici, sa služenja vojnog roka, prebačeni na ratište u Hrvatsku 1991. godine. Moja prva simpatija i dobar drug iz osnovne škole, došao je iznenada na moja vrata, sećam se, mama ga je zadržala na ručku, pričao nam je kako je to ratovanje na vukovarskom frontu stravično izgledalo, kako je došao u situaciju da mora da puca na nekoga da ne bi taj pucao na njega, kako misli da od toga neće moći nikad da se oporavi, i kako je otišao na VMA da razgovara sa doktorkom zbog PTSP-ja, i kako mu je ona rekla, "E, moja deco, šta vi mislite, da ja vas mogu da slušam tek tako?" I onda mu je pokazala kako u fioci drži lekove za smirenje koje prvo popije da bi mogla da podnese sve njihove priče.

Raspad Jugoslavije je za mene bio nešto užasno. Rođena sam i živila u Jugoslaviji. Naša porodica i prijatelji bili su širom Jugoslavije. Moj otac je Slovenac, imala sam mnogo rođaka u Sloveniji. Mi smo imali od '79. godine kuću na moru u Hrvatskoj, koju su mama i tata sami zidali, uz pomoć Slavka i drugih radnika iz Bosne i Hercegovine, koje sam gledala godinama dok su je gradili sa tatom, i koji su posle svi izginuli u tom ratu. Sve to mi je užasno teško palo. Hrvatska je bila moja druga kuća. Tamo sam provodila svaki letnji raspust, od početka do kraja. Tamo sam imala drugove, tamo su moji roditelji imali prijatelje s kojima su uveče pevali. I svi smo se divno družili, i šta sad, treba da se poubijamo?! Meni je to, naravno, bilo neprihvatljivo.

Odjednom moji drugovi iz odeljenja treba da ubijaju moje drugove sa Šolte?! E sad, u tom nekom trenutku kreću i protesti, čekajte, kad je bila Terazijska česma,⁴ '91. godine, pa ponovo '92. Te 1992. godine u oktobru sam krenula na fakultet.

Na fakultetu sam, srećom, imala odlične profesore, prosvetitelje, koji su izuzetno uticali

⁴ Antiratni protest sudenata kod Terazijske česme u martu 1991. godine. (prim. aut.)

na moje formiranje i kao pravnice, ali i kao građanke. Nisam išla na društveni smer u srednjoj školi, gde bih mogla da dođem u kontakt sa ljudima koji su sa đacima pričali više o društvenim temama. To u mojoj gimnaziji nije bila nikakva tema.

Ali na fakultetu itekako, sve sam nadoknadila... Jedno od prvih predavanja, recimo, iz Istorije države i prava, koje je držao profesor Dragoljub Popović, kasnije sudija Evropskog suda za ljudska prava, on je na prvom času pitao pun amfiteatar ljudi, nekoliko stotina, da dignu ruke oni koji su tog dana pročitali novine. I stidljivo je u punoj sali diglo ruke samo nekoliko studenata, među kojima ja nisam bila... Bilo me je baš sramota. Onda je on pitao, "Pa dobro, ko je juče pročitao novine?" I onda se, ne znam, možda se još nekoliko ruku podiglo. I onda nam je održao bukvicu. Rekao je, "Vi ste na Pravnom fakultetu. Pravo je društvena nauka. Država počiva na pravnim pravilima. Vi ne možete da razumete pravo ako ne znate šta se dešava u državi, i kako se to pravo primenjuje pogotovo u ovom istorijskom trenutku...", to je bila '92. Godina. U aprilu je napravljena nova država Savezna Republika Jugoslavija, donet je Žabljачki ustav,⁵ novi oblik države. "Mi ovde treba da pričamo o istoriji države i prava, a vi nemate pojava ni šta se sad dešava...".

Takov mi je i posao da moram da čitam vesti i ko je šta rekao, na sve to trošim baš dosta vremena, i često pomislim kako bi bilo bolje da sam to vreme koje sam uložila u čitanje raznoraznih gluposti koje su ljudi izjavljivali, uložila da pročitam neke klasike književnosti i filozofije koje još nisam stigla.

U porodici smo uvek diskutovali. Razgovarala sam sa mamom i tatom i našim potrodičnim prijateljima. I potpuno mi je bilo jasno kakva je propast nacionalizam, u kakvu propast gura narod ta nacionalistička srpska vladajuća politika. Oduvek smo u kući čitali Vreme i posle Našu borbu i sve to, to je bilo potpuno, potpuno jasno.

Išla sam na proteste od onih koji su se desili u Beogradu u martu 1991. pa nadalje. Na studentskom protestu kod Terazijske česme bio mi je, sećam se, posebno dirljiv trenutak kad sam tamo videla Dragana Nikitovića, čuvenog sportskog komentatora koga je poznavala cela Jugoslavija. On nije bio politički novinar. Bio je Beograđanin, koji je takođe letovao u Maslinici, na Šolti, kao ja. I kad sam njega, videla pomislila sam da smo mi tu kao neki predstavnici Šolte na tom protestu. Zapravo smo oboje znali da Miloševićeva politika uništava međuljudske odnose. A još nismo mogli ni da prepostavimo kakvo će krvoproljeće da nastane, sa kakvim sve zločinima.

Tako, išla sam na sve te proteste. U jednom trenutku, moji roditelji, bili smo u Sloveniji, bio je letnji raspust 1992. godine. U oktobru je trebalo da krenem na fakultet. Moja tetka, koja je živila tada u Nemačkoj je rekla, "Ovo je užasno vreme. Dajte je, ja ću da je odvedem da uči nemački, da se malo izmakne dok taj rat ne prođe, to je užasna situacija, morate nešto da uradite za svoje dete, da je izvučete iz toga...". Nisam se mnogo bunila, jer sam tada imala prilike da bolje upoznam mog rođaka, sina moje tete, koji je živeo u Nemačkoj i koji je meni bio tad super zanimljiv. On je stariji od mene, načitaniji, knjige, muzika, svašta nešto. On je studirao medicinu u Hamburgu.

---

5 Savezno Veće Skupštine SFRJ (u kojem su učestvovali samo delegati iz Srbije i Crne Gore) donelo je 27. aprila 1992. godine odluku o proglašenju prvog Ustava nove države: Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). U njen sastav ušle su Republika Srbija i Republika Crna Gora. Ove dve republike odlučile su, posle raspada SFRJ, da ne formiraju samostalne države, već da formiraju zajedničku. (prim. aut.)

Tako da sam ja otišla prvo kod tetke u Štutgart, a onda vrlo brzo i kod njega u Hamburg. I bilo je to super iskustvo. Osam meseci sam tamo provela. Naravno, nešto sam morala da radim. Nažalost, iako sam u školi imala petice iz nemačkog jezika, znanje tog jezika mi uopšte nije bio na dovoljnem nivou da bih bilo šta mogla na njemu da radim, ni u kafani, u radnji ili bilo šta slično.

I onda se desila jedna zanimljiva stvar. U Nemačkoj je bila izrazito negativna kampanja protiv Srbije, Slobodana Miloševića. Međutim, kako sam ja bila opozicija tome, to je njima bilo jako zanimljivo. I prijateljima mog brata, studentima, i drugima. Jednom sam otišla s njim u posetu jednoj njegovoj prijateljici, bivšoj balerini koja se povredila pa je držala časove aerobika ženama u jednom vrlo otmenom kraju Hamburga. Bila je u vezi sa muzičarem koji je svirao u bendu Frenka Zape, baš zanimljivi ljudi. To je bilo jedno divno veče. Ja sam pričala i kako je situacija užasna u Srbiji, kako se mnogi protive ratu i Miloševićevoj politici...

Sutradan je ona otišla na posao i ispričala kako je upoznala devojku iz Srbije, ali kao, neobičnu Srpskinju koja kritikuje vlast, ima antiratne stavove... I jedna od tih žena kaže, "Ja ču da je zaposlim, je l' hoće ona da čuva decu?" To je ustvari bio idealan posao, taj gde si au pair devojka. To je značilo da čuvaš decu u porodici, dobiješ smeštaj, stan, hranu i džeparac. I ona se javi i kaže, "Ja ču, baš mi je to," kaže, "zanimljiva osoba". Sad kad pomislim, shvatam da je ta žena, Aleksandra, stvarno u duši bila aktivistkinja, mogla je neku Engleskinju da dobije sa super akcentom da joj čuva dete i uči ga engleski kako treba. Ali ona je rekla, "Ne, to je baš zanimljivo..."

Sećam se da me je zvala da se dogovorimo za posao iz nekog aviona... Nisam znala da neko uopšte može da se telefonira iz aviona... I tako sam kod tih ljudi provela osam meseci, čuvajući njihovo dete. Bili su super zanimljiva porodica. On je bio advokat, koji se bavio medijskim pravom, zapravo pravom na privatnost, i zastupao je klijente kao npr. Karolinu od Monaka. Vodio me je par puta sa njim na sud. A Aleksandra ona je imala svoju PR agenciju. Mnogo sam naučila od njih o zdravom načinu života. Svaki dan su počinjali vežbanjem, vikendom vrlo važan boravak u prirodi, šetnje dugotrajne. Posle se ide u kafanu i uživa se. Ali uvek tome prethodi neka šetnja, nešto da uradiš zdravo za svoje telo i duh. Da ne dužim dalje, ali tih nekoliko meseci života sa tom dragom nemačkom porodicom mi je značilo za ceo život.

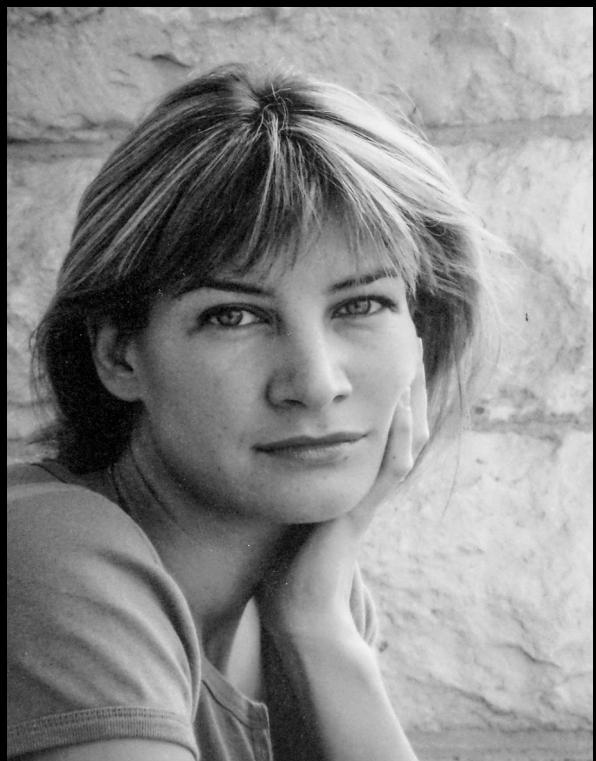
Međutim, posle osam meseci čuvanja dece, vrlo odgovornog posla, odlučila sam da se vratim. Čeznula sam da nastavim da studiram, da se uključim, da ne odsustvujem više. Vratila sam se i završila sam Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Na fakultetu sam pored već pomenutog profesora Popovića upoznala druge fantastične profesore, koji su pored toga bili i aktivisti, građanski vrlo osvešćeni ljudi koji su učestvovali i u političkom životu Srbije. Oni su svi, mislim, i Dragor Hiber, i Vesna Rakić Vodinelić i njen suprug Vlada Vodinelić, i Gaša Knežević, da nekog ne zaboravim, Vojin Dimitrijević, naravno. Svi su bili članovi političke stranke Građanski savez, koja je bila u opoziciji Socijalističkoj partiji Srbije Slobodana Miloševića. Smatrali su da je to njihova dužnost, a ne samo da teoretišu sa strane. I danas ih posebno poštujem zbog toga.

Znači, nisu bili nekakvi propovednici sa fakultetskog Olimpa. Oni su svoju kritiku nepostojanja vladavine prava prvo predavalci. Učili su nas vladavini prava na primeru kršenja ljudskih prava, kršenja ustava, kršenja međunarodnih standarda. Podučavali su tome i građane putem ono malo slobodnih medija. A onda su se i borili za tu vlada-

vinu prava u političkoj areni. Bili su pravi primer šta znači biti građanin... To su stvarno divni ljudi koji su apsolutno uticali na moje formiranje u svakom smislu, kao pravnice i građanke.

Goran Svilanović, koji je bio asistent Vesne Rakić Vodinelić na predmetu Građansko procesno pravo, kasnije je bio i ministar spoljnih poslova Srbije, on mi je predložio da odem na postdiplomski kurs iz mirovnog prava. I na tome sam mu veoma zahvalna. Na poslednjoj godini Pravnog fakulteta bilo mi je jasno da ne mogu da se uključim u tokove pravnog sistema, pravosuđa, dok se prvo ne srede stvari po pitanju vladavine prava.

Zahvaljujući mojim profesorima sam stekla svest o tome da dok ne obezbedimo nezavisno sudstvo i tužilaštvo, dakle, srce ostvarivanja pravde, pravično suđenje, nema šta da se bavimo pravom. Bavljenje drugim oblastima specijalizovanog prava bi značilo da se pravimo slepi i gluvi na to da sistem koji treba da primenjuje svako pravo zapravo u svojoj srži nije reformisan, nije demokratizovan...

Bila sam ustvari u strahu. Šta da radim posle tog fakulteta? Gde ću, želela sam da se uključim u nekakve reforme. Profesori su mi pomogli da razumem i šta me zanima i šta bi trebalo da radim. Prvo me je Goran Svilanović uputio na mirovne studije, a onda u Beogradski centar za ljudska prava kod Vojina Dimitrijevića, koji je bio osnovan te 1995. godine. Meni, nažalost, na Pravnom fakultetu Vojin Dimitrijević nije predavao međunarodno javno pravo, jer je te godine bio u Norveškoj. Mislim da je baš tada napisao onu svoju čuvenu knjigu o terorizmu, i ako je ☐. Ali je zato meni predavao savetnik Slobodana Miloševića, Milenko Kreća, koji nam je predavao tako da je rekao, kad je došao do ljudskih prava: "To vam je neko 'meko' pravo, nesprovodivo..." U stilu, da to nisu pravi pravni standardi, nego tako, tek neke deklaracije... S nipođaštavanjem je govorio o tome. Tek kada sam ja posle toga došla u školu o ljudskim pravima Vojina Dimitrijevića, to je bila alternativna škola Beogradskog centra za ljudska prava, jedne nevladine organizacije, u kojoj smo svi onda naučili da su ljudska prava utemeljena u međunarodnim ugovorima koje naša država, kao i svaka država ugovornica, mora da poštuje. Znači, nikakvo meko pravo, već ozbiljna pravna materija. Tu sam progledala.

Naravno, mirovne studije su mi mnogo značile. Jedan semestar sam provela u Austriji u mestu koje se zvalo Štadtšlajning, a drugi u Španiji, u Kataloniji, u mestu koje se zvalo Benikasim. Te studije su mi otvorile oči u smislu teorije mirovnih pokreta, političkih nauka, društvene akcije, kritike nacionalizma. To je sve ono s čim nisam do tada bila u kontaktu jer i pravo je vrlo egzaktna nauka, nema tu mnogo društvene teorije, osim filozofije prava. Mirovne studije su mi omogućile da pročitam neke dragocene tekstove, da prvi put čujem za Hanu Arent, čitam neke njene stvari i sve to.

Po povratku, škola u Beogradskom centru za ljudska prava mi je otvorila put za razumevanje ljudskih prava, kao pravne discipline koja je itekako primenjiva, spovodiva, koja ljudima čiji su životi ugroženi samovoljom državnih vlasti može da pomogne. Na toj školi sam prvi put čula za Evropski sud za ljudska prava. Prvi put sam pročitala neke presude tog suda koje su mi bile veoma zanimljive, kao neki filmski scenario sa obrazloženjem i pravičnim ishodom. Znači, forma te presude, jezik koji se koristi, razložno obrazloženje. Tebi je sve jasno. Za razliku od naših domaćih rogobatnih pre-suda sa kilometarskim rečenicama, koje počnu na strani jedan pa traju do poslednje. Evropski sud nije koristio dosadan, frazeološki, administrativni govor.

Posle par godina rada u Beogradskom centru za ljudska prava i na postdiplomskim studijama Pravnog fakulteta u Beogradu, gde sam radila kao kordinatorka Evropskih studija, dobila sam preporuku Beogradskog centra za ljudska prava za stipendiju Soroš fondacije za boravak u SAD, u Vašingtonu. Ta stipendija je podrazumevala rad u nevladinoj organizaciji koja se bavi ljudskim pravima i stručno usavršavanje tokom jednog semestra na Pravnom fakultetu. Na fakultetu su mi ponudili da radim kao asistent jednom profesoru i dobila sam i pomoći da nastavim studije uz rad i da tamo magistriram.

Mnogo mi je značio rad u organizaciji za zaštitu ljudskih prava koja se bavila zapravo Latinskom Amerikom – Centar za međunarodno pravo i pravdu (CEJIL). Jedno vreme sam delila kancelariju sa novinarem iz Kolumbije na koga je tri puta pokušan atentat i kome je Viviana Krstičević, direktorka CEJIL-a, neverovatna osoba, bukvalno spas-

ila život, omogućivši mu da provede neko vreme u Americi, na bezbednom. Tu sam utvrdila poseban osećaj za ugroženost novinara i kasnije sam se snažno zalagala za sigurnost novinara u Crnoj Gori i delotvorne istrage napada na njih. Zapravo, za mene je dirljiv svaki primer žrtvovanja sopstvenog komfora i bezbednosti zbog istine i drugih idealja, kao što je, na primer, pravda. Ljudi koji su spremni na tu vrstu žrtve čine ovaj svet boljim, zaslužuju svaku podršku i trudim se da im je pružim, kad god mogu.

Za vreme mog boravka u Americi došlo je i do intervencije NATO protiv Srbije i Crne Gore zbog dešavanja na Kosovu. Iako sam imala informaciju o tome šta se na Kosovu događa, znala sam i da je intervencija učinjena uz zaobilježenje postojećeg sistema međunarodnog prava, jer nije zatražena saglasnost Saveta bezbednosti UN-a. Bavila sam se i teorijom humanitarne intervensije i pisala sam rad o tome koliko je žrtava sukoba na Kosovu bilo prijavljeno OEBS-u pre početka intervencije i posle, i da je evidentan nagli porast broja žrtava posle početka intervencije. Srpske vojne snage su se tada posebno raspomamile i došlo je do najvećeg etničkog čišćenja i ubijanja albanskog stanovništva. Ne mislim da intervencija NATO bilo kako opravdava te zločine, ali mislim da je trebalo težiti smanjenju broja civilnih žrtava.

Nije uvek bilo ni moguće objasniti da nisam ni za Miloševića, ali ni za oružanu NATO intervenciju bez odobrenja UN. U Vašingtonu je u to vreme atmosfera bila crno-bela, ili-ili.

Znači, ako nisi apsolutno na strani podrške NATO intervenciji na Kosovu, odmah si odbačen kao zagovarač Miloševićeve politike. Iako mi je bilo teško, ponovo sam videila, da u tim vojnim - ratnim situacijama nijanse više ne prolaze. Doživela sam da moj profesor međunarodnog prava, kod koga smo inače vodili vrlo korisne i parlamentarne debate, koji je znao moje stanovište i moju kritiku Miloševićeve politike, kad je došlo do toga da kritikujem i intervenciju, izražavam sumnju da ona može da pomogne spašavanju ljudi na terenu, odlučio je da me ne pozove na panel diskusiju o tome, nego moju koleginicu Albanku iz Albanije, koja nije bila u njegovom razredu, nije učestvovala u tim raspravama i koja mi je govorila da o stanju na Kosovu ništa ne zna. Istina, on je radio kao lobista za kosovske političare, to sam kasnije saznala, pa sam taj njegov postupak onda bolje razumela.

Došla sam na tu raspravu, uzela sam mikrofon i rekla šta mislim, nije me niko sprečavao. Ali me je to zbolelo, jer nas nije pozvao obe, nije želeo da predstavi i moju stranu. Dosta sam naučila i o javnim nastupima, jer sam učestvovala na nekim raspravama mimo fakulteta, imala sam potrebu da na njih odem. I nije lako kad morate da prevaziđete tu barijeru da čim ustanete i kažete da ste iz Srbije, već vas svi podozriivo gledaju. A onda ako ustanete i kažete da imate nekakve sumnje u to da li je oružana intervencija prava stvar, odmah si za Miloševića. Morala sam kao relativno mlada da naučim da govorim kratko, jasno i da stalno imam u vidu kako bi mogao neko da me pogrešno razume ili zloupotrebi to što sam rekla.

Na te razlike između sredine u kojoj ljudi žive potpuno normalno, kao da se ništa ne dešava, i drugih sredina u kojima je rat, potpuno neljudsko stanje, na to mislim i dan danas, dok mi sedimo ovde, kako sede ljudi pod bombama u Ukrajini, u onim skloništima, to je totalni, totalni nonsens, totalno bezumlje.

Iako smo mi bili u školi na nekim časovima zajedno sa studentima prava koji kad završe fakultet, ubrzo postaju advokati spremni da zarađuju puno para, nisam stekla

utisak, da ih tamo uče kako će da naplate, da zgrću lovu kao advokati. Razgovara se pre svega o etici. Oni imaju recimo jako razvijenu advokatsku etiku. Ta pravila su mnogo složenija od onih koja primenjuju naše advokatske komore. Jedan od najtežih predmeta na Pravnom fakultetu u Americi je etika, debela knjiga, veoma težak predmet sa složenim situacijama na koje ne možeš tek tako da daš odgovor „iz glave“, bez sagledavanja raznih aspekata. To mi je bilo otkrovenje, veoma korisno iskustvo.

Naučila sam mnogo, posebno npr. način pisanja pravnih tekstova na engleskom jeziku, koji ne trpi dugačke fraze, ne trpi dugačke rečenice, zahteva da ideš ka srži stvari, to the point, to mi je isto koristilo mislim posle za, za aktivizam. Ako sam nekog uspela nešto da ubedim, to je i zbog toga što sam imala takvo iskustvo, kako da se sažeto izražavam.

Tamo sam bila samo godinu dana i onda sam se vratila u Beograd i u Beogradski centar za ljudska prava. Tih poslednjih godina Miloševićeve vladavine, bilo je potrebno štititi ljudi koji su bili u opoziciji. Znači, od početka njegovog pada '96. godine, posle lokalnih izbora u Srbiji koje je on izgubio, i taj poraz morao da prizna po dolasku misije OEBS-a Felipea Gonzalesa, Miloševićev režim pojačava borbu protivnika, ne-poslušnih profesora, sudske i medija. Doneti su zakoni, npr. Zakon o javnom informisanju, kada je svaki kritičan medij po kratkom postupku sankcionisan za sve što su ljudi pisali, govorili, a što se vlastima nije sviđalo.

Iz sudstva su eliminisane istaknute sudije, kao npr. krivičari Božo Prelević, koji je posle pada Miloševića bio ministar u Đindjićevoj vlasti, danas ugledni advokat i analitičar i Rada Dičić, danas sutkinja Apelacionog suda u Beogradu, i civilisti Vida Petrović Škero, koja je kasnije postala predsednica Vrhovnog suda, Gordana Vidojković [?]... i mnogi drugi. Donet je bio i Zakon o univerzitetu, kojim je bilo smišljeno da se obustavi dejstvo ugovora o radu sa neposlušnima da bi se probralo s kim da se zaključe novi, što je bio povod da se moji profesori tome usprotive i neki od njih i dosledno tome napuste Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Bilo je to jedno teško vreme pod Miloševićevim režimom kada su aktivisti za ljudska prava imali mnogo posla. U Centru smo radili dan-noć. Moj zadatak je bio da pišem biltene sa izveštajima o otpuštanju sudija, profesora i kažnjavanju medija. I onda smo stigli do tih presudnih izbora 2000. Vojinova vrlo korisna ideja je bila da se uključimo u pripremu, u obuku članova biračkih odbora za borbu protiv izborne krađe. Napisala sam priručnik pod naslovom “Ka slobodnim izborima”, jer su svi dotadašnji, pa i ti predstojeći izbori bili organizovani na prilično neravnopravan način.

Ipak se pokazalo mogućim da se vlast smeni i na takvim, manjkavim izborima. Mislim da je tome znatno doprinela i neočekivano dobra spremnost, utreniranost članova biračkih odbora. Pisala sam taj priručnik tako što me Vojin Dimitrijević upućivao da razgovaram s ljudima koji su znali da mi objasne izborne zloupotrebe. Pored priručnika držali smo i obuke za članove biračkih odbora o tome šta nikako ne smeju da urade, npr. da napuste biračko mesto, ako nemaju zamenu. Savetovali smo ih da prate kutiju sa glasovima, da ne izlaze ni da jedu, da budu spremni za sve. To je bila prava linija fronta za svaki glas. I bili su dobro spremljeni. Udružena opozicija je imala kontrolore izbora, imala je članove u gotovo svim biračkim odborima. Vladalo je zajedništvo, opozicioni glasači su jedva čekali da izađu na izbore i izbori su na kraju dobijeni.

Brak i prelazak u Crnu Goru

Paralelno se razvijao i moj privatni život, zabavljala sam se sa mojim budućim mužem, koji nije živeo u Beogradu i jedva smo čekali da počnemo da živimo zajedno. Dogovorili smo se da to bude u Crnoj Gori. On je bio advokat u Podgorici, ja nisam bila neraskidivo vezana za Beograd i zakazali smo venčanje za 30. septembar 2000. godine, očekujući da će do tada već biti zvanično proglašeni rezultati izbora. Mislim, izbori su već bili završeni i već se videlo da ih je Milošević izgubio. Mogla sam mirno da odem u nov život u Crnoj Gori.

Međutim, ispostavilo se da Milošević nije priznavao te izborne rezultate. Naša svadba je bila nekoliko dana prije protesta opozicije 5. oktobra. Tog dana ja sam već bila u novom životu u Crnoj Gori i gledala sam 5. oktobar na televiziji. I to je to. Od tada kreće moj život u Crnoj Gori. Ostala sam naravno u kontaktu koliko god sam mogla sa prijateljima, i sa Vojinom Dimitrijevićem sam sarađivala najviše moguće, koliko god je bilo prilike, do pred njegovu smrt 2012. godine. Bio je na skupu o slobodi izražavanja koji sam organizovala za urednike crnogorskih medija i dao jedan od poslednjih intervjua upravo televiziji Vijesti u Podgorici.

I dan danas sarađujem sa svojim profesorima, Vesnom Rakić Vodinelić, Dragoljubom Popovićem. Irrelevantno je odakle smo, bitno je da znamo pravo i principe vladavine prava. Oni su ljudi koji to dobro poznaju i mogu da pomognu svima u regionu, pa tako i Crnoj Gori. Moje je samo da to omogućim.

Atentat na Zorana Đindjića doživela sam strašno, mislim kao, kao i svi. S nevericom, užasom. Svi smo bili puni poleta kad je smenjen režim Slobodana Miloševića. Valjda je u ljudskoj prirodi da pomisli da se nešto konačno sredilo, da više ne moramo o tome da brinemo, eto, Srbija je krenula punom parom napred. Dobro, osećalo se već da Crna Gora razmišlja da se razdvoji od Srbije. Za mene je to bilo prirodno. Mislim da je do toga trebalo da dođe još '91. godine.

Pratila sam šta se dešava u Srbiji. Videlo se da sve to posle smene vlasti ne ide baš kao što smo očekivali. Počev od toga da su ljudi koji su bili izuzetno opasni, kao npr. Rade Marković, šef DB-a⁶, ostavljeni da tamо uništavaju dokumentaciju, pre svega o, političkim ubistvima iz '90-ih i ko zna čemu još. Bilo je jasno da tu nisu čista posla i da postoje ozbiljni problemi u kohabitaciji između Košturnice i Đindjića ali da će to baš da dovede do atentata na Đindjića naravno da nisam očekivala... Mislim, pre toga su se desili atentati na Vuka Draškovića i Ivana Stambolića, ali nekako smo mislili da je promenom režima Slobodana Miloševića s ubistvima gotovo.

Poštovala sam Đindjića jer je nastojao da društvo bar donekle reformiše i ne mislim da je zaslужivao sve one kritike kojima je bio izložen. Slagala sam se jedino sa kritikama njegovih nacionalističkih poteza, pre svega koketiranja sa zločinačkim vlastima Republike Srpske. Ali to što je sarađivao sa Haškim tribunalom je apsolutno bio kanon reforme i svega što je odavno u Srbiji moralno da se desi. Kamo sreće da je poživeo, Srbija bi danas izgledala drugačije i verovatno bi bila i u Evropskoj uniji.

---

6 Državna bezbednost. (prim. aut.)

Njegova smrt nas je sve tresnula o pod. Shvatilo se gde se zapravo Srbija nalazi - da reforme nisu bile dovoljne, da ipak nisu zagrebale tamo gde su morale da bi se sprečilo da do tog ubistva dođe. E sad, pratila sam, koliko sam mogla iz medija suđenje optuženima za njegovo ubistvo. Potpuno se slažem sa porodicom i njihovim advokatom, Srđom Popovićem, koji su insistirali na otkrivanju pozadine ubistva, jer je jasno da ti izvršioci nisu tek tako odlučili da ubiju Đindića. Morala je da postoji politička pozadina. Bilo je mnogo indicija da ona postoji i kao i mnogo puta do sad u svetu, i u Srbiji i Crnoj Gori, nalogodavci nisu privredni pravdi. Sumnjam da je to još uvek moguće da se desi, ali ne treba zaboraviti da je to nije urađeno.

Ne smatram se velikim stručnjakom, upoznata sam sa ključnim presudama. Ako treba da dam neku ocenu rada tog tribunalja, iskoristila bih ocenu da Haški tribunal nikoga nije slučajno osudio. Sve osuđujuće presude su nesporne. Problem s tim sudom je u onome što nije postigao da uradi. U optužnicama koje nije postigao da procesuira, u onome što nije stigao da istraži, u zaštiti koju nije mogao da obezbedi svedocima, tu posebno mislim na sporne presude u vezi s Kosovom gde su svedoci ubijeni ili zastrašeni. Mala Crna Gora se sasvim provukla, niko odatle nije procesuiran, nisu procesuirani zločini koji su mogli da obuhvate i odgovorne u vlasti u Crnoj Gori, jer to u svetlu velikih zločina u BiH, Hrvatskoj i na Kosovu nije bio prioritet. Sve što je taj sud kaznio je apsolutno zaslужeno.

Bilo je i kontroverznih prvostepenih odluka, koje su posle preinačene. Tu pre svega mislim na presudu hrvatskim generalima koji su oslobođeni odgovornosti za udruženi zločinački postupak u „Oluji“, koja je najkontroverzija presuda tog suda s obzirom na to da je doneta tesnom većinom. Međutim, ona ne znači da u toj operaciji hrvatske vojske nisu izvršeni zločini nad civilima, što mnogi ne znaju. Svakako, nikada bez Haškog tribunala ne bismo stigli do te količine utvrđenih činjenica o onome što se dešavalо na ratištima Bosne i Hercegovine i Hrvatske, kao ni do tolikog stepena ostvarivanja pravde za žrtve. To dostignuće nije idealno, ali je izuzetno značajno.

I kad smo se zalagali nedavno u Crnoj Gori za donošenje rezolucije kojom se osuđuje genocid u Srebrenici, utvrdili smo da je 46 sudija iz 23 države učestvovalo u donošenju presuda o tome da se u Srebrenici zaista desio genocid. Znači, to su desetine ljudi iz desetina država, koji su razmotrili oko 20.000 dokaza, to je nemoguće sve „names-titi“, potplatiti... To je apsolutno bio jedan međunarodni sud, sa međunarodnim stručnjacima, koji je mnogo učinio i za razvoj međunarodnog humanitarnog prava. Presude tog suda se koriste sad u praksi tužilaštava i sudova u regionu, a koristiće i Međunarodnom krivičnom суду. Veliko je nasleđe tog suda i tek će istorija i pravna nauka prikazati koliko je.

Došla sam da radim u Crnoj Gori tako što sam učestvovala na konkursu i dobila posao. Postala sam prva izvršna direktorica Centra za obuku sudija Crne Gore, i pristupila tom poslu s mnogo entuzijazma. Prethodno sam u Beogradskom centru za ljudska prava radila sa sudijama koje su se protivile Miloševiću i zbog toga izgubile posao. Za mene je deliti pravdu najuzvišenija i najodgovornija društvena profesija kojom neko može da se bavi. Puna sam poštovanja prema profesiji kao takvoj ali ne i prema svima koji je obavljuju, prema onima koji dopuštaju da ih korumpiraju da je ne obavljaju dostoјno.

Apsolutno smatram da sudije zasljužuju podršku, da obavljanje te profesije zasljužuje ozbiljnu i obrazovnu i tehničku podršku jer je toliko važna za društvo. I zato sam

volela mnogo taj posao. A posao je bio takav da smo uspostavili rad Centra za obuku sudija, sistematizovali smo i organizovali i program osnovne obuke i kontinuiranog usavršavanja sudija. Kasnije je taj Centar proširen da obuhvati i državne tužioce. Bilo je mnogo entuzijazma.

Zapamtila sam jednu situaciju. Kad sam predložila da svaki sudija ima svoj dosije i da upisujemo tačno koje je obuke prošao, da bi se i svima omogućilo da u njima učestvuju, to kod starijih sudija u Upravnom odboru nije moglo da prođe; „Ne, ne, nikako, nećemo dosijee o sudijama...“ Kažem: “Dobro, to je samo evidencija o obukama”, ali to, na primer, nije moglo da prođe.

Vuklo me to da se uključim, da komentarišem stvari i probam da ih menjam. Tako da sam u jednom trenutku shvatila da sam u tom Centru doživela svoj maksimum, da je vreme da radim neke druge stvari na drugi način. Objavili smo kao Centar neke važne i korisne knjige. Prva knjiga je bio prevod međunarodnih standarda o nezavisnosti sudija. Shvatila sam da je to ono što nedostaje. Sudije su prvi put mogle da pročitaju te standarde prevedene.

Akcija za ljudska prava

U letu 2003. godine sam gledala preko leta na televiziji jednu emisiju, zvala se “Otvoreno”, novinarke Andrijane Kadije na Radio Televiziji Crne Gore, koja je bila vrlo avangardna emisija za to doba. Ona je hrabro otvarala mnoga pitanja, bolna pitanja i jedno od njih je bilo pitanje zločina deportacije izbeglica iz Bosne i Hercegovine koji su '92. godine u aprilu došli u Crnu Goru, kada su počeli ozbiljni oružani sukobi u istočnoj Bosni i Hercegovini između tada samoproglašene Srpske republike i snaga Bosne i Hercegovine. U tom sukobu je počelo da strada lokalno civilno stanovništvo. Čitave porodice su onda došle u Crnu Goru.

Prvo, bila je blizu. Drugo, bila je mesto u kome su letovali. Oni su svi imali neko prethodno dobro iskustvo sa Crnom Gorom. Bile su тамо neke kućice od preduzeća u kojima su radili, imali su gde da se smeste itd. Niko od njih nije verovao da će rat da potraje. To je ono što sam posle čula i od Sarajlija i drugih ljudi iz Bosne i Hercegovine. Svi su mislili da će sve da se završi u roku od dve-tri nedelje. Da to bezumlje ne može da potraje. Nažalost nije bilo tako.

Ali, da se vratim na ovu emisiju. Bili smo u Hrvatskoj, gledali smo emisiju o tome. Šeki Radončić je bio gost, novinar, publicista koji je istraživao taj zločin. Bio je gost i državni tužilac iz devedesetih. I tu se otvorila ta tema, pričalo se otvoreno. Šeki je pričao o njegovom istraživanju, šta se tu ustvari desilo. Sećam se da sam stala nasred sobe i to gledala, nisam se setila ni da sednem. Tu je bio Dragan, moj muž, advokat, zvala sam ga i rekla mu, “Ovo je ratni zločin, koji ne zastareva, ti ljudi zasluzuju pravdu, porodice zaslužuju otstetu, moraš da pomogneš...”.

Moj suprug i ja smo se upoznali na školi ljudskih prava Beogradskog centra za ljudska prava. On je bio advokat za ljudska prava, zastupao je žrtve u ozbiljnim slučajevima torture Roma u Danilovgradu, i moldavske državljanke S.Č, koja je bila žrtva trgovine ljudima u Crnoj Gori. Inače je neko ko je moj istomišljenik, osim što nije baš bio zainteresovan da juri te ljudi i porodice nastradalih, da ih traži, za razliku od mene, aktiviste. Ja sam mu odmah rekla da moramo da ih nađemo, da im ponudimo pomoć...

Radila sam na pronalaženju porodica žrtava, na kontaktiranju sa njima, na istraživanju tog slučaja sa pravne strane, koji zakoni su važili, kako, kad, šta, koji međunarodni standardi mogu da budu primenjeni, jesu li tад bili primenjivi. Napravila sam nacrt prve tužbe i prvu smo predali 2004. godine, s velikim žarom. Kad bismo završili tužbu za jednu porodicu i predali je, to je bilo sve samo ne neka redovna, administrativna stvar. Osećali smo i olakšanje i uzbuđenje i iščekivanje šta će od toga da bude.

To je bilo neverovatno vreme, u kome je taj slučaj u Crnoj Gori izazvao veliku pažnju i čak izuzetnu podršku medija. Konkretno, Vijesti su najviše o tome pisale. Kad bismo predali sudu svaku tužbu, o tome bismo obaveštavali i medije i Vijesti su uvek objavljivale po tekstu sa fotografijom te žrtve i njenom životnom pričom ukratko, kako je došla u Crnu Goru, šta se dogodilo, šta se traži tužbom... Na taj način su veoma pomogli da ljudi saznaju o tome i da im bude žao, da se solidarišu sa žrtvama.

Nama se jednom desilo, kad je trebalo da kupimo novine na kiosku, da je prodavačica prepoznala Dragana, i rekla, "Vama neću da naplatim novine, izvolite. Vama poklanjam, Vi zastupate ove mučene ljude..." i tako. To je Crna Gora. Tokom četiri godine, koliko su trajali ti postupci, ja sam dočekivala sve te porodice deportovanih, sve koji su dolazili da svedoče pred sudom u Crnoj Gori o tome šta im se dogodilo i koliko su se napatili.

Skoro svi su po prvi put od tog zločina ponovo došli u Crnu Goru. I ja sam bila potpuno svesna težine toga za njih. I kroz to, moje odgovornosti. Zastupali su ih Dragan i Radomir, njegov otac, advokati, ali ja sam njih dočekivala, provodila večeri sa njima uoči sudskog ročišta i razgovarala sam sa svakim od tih ljudi koji su dolazili. Ukupno je bilo 200 ljudi, upoznala sam skoro sve koji su došli. Čula sam veoma teške priče, sva njihova iskustva vezana za patnje koje su doživeli u Crnoj Gori, i u izbjeglištu posle toga, ali i nepojmljive priče o životu pod opsadom u Sarajevu, o bježstvu od genocida u Srebrenici... Tako da sam se naslušala toliko izvornih priča o ljudskoj patnji, toliko sam upoznala tu patnju koju je njima učinila crnogorska policija, tom nezakonitom, pogrešnom, bezobzirnom odlukom da uhapsi bez ikakvog osnova njihove očeve, braću, sinove i da ih isporuči njihovim neprijateljima koji su ih većinom onda likvidirali, naravno.

Nisam snimala te razgovore i žao mi je što ih bar nisam zapisala... Nije bila prilika za to. Oni su dolazili da svedoče na sudu, ja sam ih dočekivala i vodila na večeru, da se upoznamo, da u jednoj krajnje neformalnoj atmosferi uspostavimo neko poverenje, da ih umirim, da im kažem kako će sve to izgledati na sudu i tako dalje. Da sam uključila ovakav nekakav mikrofon, mislim da bi to kod njih stvorilo barijeru. Nije tada cilj bio dokumentovanje životnih istorija, ali su ostali svi njihovi iskazi pred sudom.

Cilj je bio da ih zastupamo u sudskom postupku. E sad, možda za potrebe zastupanja i nije bilo neophodno da satima razgovaramo i ostanemo do duboko u noć i sve to, ali mislim, jedino ljudski je bilo to uraditi. Prvo, bila sam svesna njihove velike nervoze i straha. Znate, prve porodice koje su došle su spavale bukvalno na našem kauču, u našoj sobi. Oni su bili prestrašeni. Prvi put su posle rata došli u Crnu Goru, u zemlju koja im je otela muževe, očeve, braću, decu, ti ljudi su bili prestrašeni.

Iako su znali da situacija više nije bila ista, opet, Đukanović je bio na vlasti i tada 92., a i kad su ponovo dolazili 2005, 2006... Njima se ovde desio pakao. Njima se ovde desilo najgore što nekome može da se desi. Oni su ovde ostali bez svojih najmilijih. I

baš su se loše osećali, nervozno, uplašeno.

Tako da je prvo trebalo to prevazići, pokušati da se osećaju koliko toliko priyatno, među svojima, a onda bismo završavali i tu priču koja je bila neophodna u vezi suđenja. Da im objasnim gde će da bude, šta će da bude, kako će da bude, kako će sve da izgleda. Da budu pripremljeni, da ih ništa ne iznenadi. Šta će da ih pitaju, šta se od njih očekuje da ispričaju...

Svaka tužba je naravno sadržala osnovne činjenice o tome šta se kome i kako dogodilo, a svaki predmet, koji advokatska kancelarija i danas ima u arhivi, sadrži i iskaze koji su oni dali onda pred sudom. Znači, ti njihovi iskazi su dokumentovani u vidu sudske zapisnika, nije baš književna priča, mislim napisana književnim jezikom. To je ustvari sudjeljno diktiranje onoga što oni kažu, nažalost. To su malo rogovatne rečenice, ali to jeste, taj deo priče je ostao za svaku porodicu.

Novinar i publicista Šeki Radončić je objavio knjigu "Kobna sloboda" i to na vreme, 2005. godine. On je to uradio na samom početku tih suđenja. Tu knjigu je dostavio i tadašnjoj vrhovnoj državnoj tužiteljki, Vesni Medenici. Rekao, "Izvolite, ovde imate materijal za optužnicu." Bio je potpuno u pravu, samo što to njih naravno nije interesovalo, niti su još uvek bili pod dovoljnim pritiskom da se time bilo kako bave. On je na vrlo lep način opisao te životne priče jednog broja deportovanih. Akcija za ljudska prava je nedavno objavila jednu knjigu s tim iskazima svedoka u slučajevima ratnih zločina i jedno poglavlje se odnosi na deportaciju. Tako da smo i pridodali još neka od tih svedočenja i ona eto sad mogu da se pročitaju. U našoj knjizi su i iskazi koje su pred sudom dali policajci koji su na svoju ruku oslobodili petoricu izbeglica. To su primjeri čojsstva. Nisu baš svi bili dželati.

A u presudi takođe postoje sažete te priče. Presude je objavila NVO Centar za građansko obrazovanje. Eto tako, znači, kroz priče s tim ljudima, ja sam mnogo naučila o ratu u Bosni i Hercegovini. I o životu u Sarajevu pod opsadom i o Srebrenici i o tome kako je izgledao taj marš smrti po šumama kad su bežali od vojske Ratka Mladića. Dakle, ja sam ustvari prvi put kroz njihove priče, mnogo toga naučila o tom ratu u Bosni i Hercegovini. To je to iskustvo koje je ustvari odlučilo da nastavim da se bavim tranzicionom pravdom.

Nije slučajno zašto mi to radimo. Mislim, mi znamo o tome više nego drugi. Mene je obavezivalo to što sam naučila. Sve priče tih žrtava nisam mogla da zaboravim. Bilo bi nemoralno da sam ih zaboravila. Bilo bi nemoralno po mom shvatanju morala i neke ljudske odgovornosti, ne bih mogla da živim s tim, a da ne nastavim da se borim da se to ne ponovi, a i da oni, da svi zajedno doživimo stvarni osećaj pravde.

Znači, nije cilj samo to da vam država isplati odštetu, što smo mi uspeli, nego i da ta društvena zajednica prihvati da je to što je učinjeno bilo strašno, da je bolelo, da je to bila jedna ozbiljna i teška nepravda. I da se društvo kao takvo obaveže da će sve da uradi da se to više nikome ne ponovi. A to znači da se napravi spomenik, i dan sećanja i da država ustvari usvoji znanje o tome. Da stavi u svoje knjige, u svoje obrazovanje, i tek onda možemo da se opustimo. Da znamo da sistem nastavlja da održava sećanje i da radi na tome i stvarno da se onda takve stvari ne ponavljaju.

Ali, kako sam ja ušla u sve to. Sigurno da tome pomaže moje poreklo, ali zapravo taj slučaj deportacije izbeglica i sve oko njega, činjenica da su se sve njihove priče

sabrale u meni je dovelo do toga da nastavim time da se bavim. I onda je posle četiri godine suđenja uz međunarodni pritisak kome sam doprinela, na kome sam aktivistički radila, obraćala se svim mogućim ambasadama, obraćala se Savetu Evrope, umela da iskoristim priliku kada je Crna Gora trebalo da bude primljena u Savet Evrope. Da utičem na te ljudе, da pišem, nisam uspevala da utičem zato što mi je deda predsednik Saveta Evrope nego zato što uvek može, uvek postoji put. Pišete ljudima kojima je to posao, da analiziraju Crnu Goru, njima smo pisali, rekli, "Pogledajte ovaj slučaj, morate da intervenišete ..." I to je onda stvarno i rečeno.

Znači, taj slučaj i reparacija za žrtve tog slučaja je bio jedan od mnoštva uslova koja je Crna Gora dobila za ulazak u Savet Evrope. I tako, to je bio ogroman jedan aktivizam koji je na kraju doveo do toga da država pristane na poravnanje u parničnom postupku, da prihvati odgovornost za taj zločin i isplati naknadu štete. Ta naknada štete je mnogima od njih mnogo, mnogo pomogla. Po pravilu su naknade štete dobine žene, supruge, koje su ostale udovice sa malom decom. Majke, koje su ostale bez sinova koji bi ih podržavali u starosti. Sestre, koje su ostale bez braće na koju su sve bile nekako naslonjene, to su po pravilu bila starija braća koja su im bila oslonac životu i nastavili bi da im budu važni. I deca, naravno, deca koja su izgubila roditelja.

Tako da je njima to značilo. Znam da su neke žene uspele i da se osamostale i jedna, baš mi je drago, je napravila svoju agenciju za računovodstvo. Do tada je radila kod nekog čoveka koji je ucenjivao, morala je da se zlopati, a ostala je sama sa tri devojčice. Ona mi je dobar primer koliko je to bilo važno da nekome stvarno unapredimo život. Nije to bio veliki novac kao što čitamo da se dobija u Americi nekad za odštetu, pa stvarno promeni život generacijama, ali i tih 25-30 hiljada eura, koliko su one pojedinačno dobine, je značilo da obezbede neko stambeno rešenje ili da im donese neko olakšanje, neku samostalnost, sve to ne može da se poredi, naravno, s izgubljenim životom. I svim onim što bi taj život značio...

A onda, kroz rad sa tim ljudima, tu je bilo i preživelih. Ne mnogo, ali otprilike desetak, dvanaest preživelih koje sam sve upoznala. E, to je tek iskustvo koje mi se posebno urezalo u sećanje. Jedan sin je to najbolje opisao, rečima, "Moј otac koji je posle toga kao slomljena vazza, koju smo svi posle pokušali da ponovo podignemo i zlepimo." To su ljudi koji su opterećeni traumom, osećajem krivice, kako to da su oni preživali, a ne i drugi iz logora. Da li su mogli nešto više da urade i za druge, ne znam. Mislim, njihove su baš, baš, teške traume. Sećam se koliko sam bila srećna da ih upoznam, nekoga ko je uspeo da ostane živ. Međutim, zatekla sam ljudе koji sam zbog toga nisu bili srećni. Mislim, jesu se donekle operavili, ali nose posledice za ceo život koje svi mi drugi uz najbolju volju ne možemo da razumemo.

Posle tog poravnjanja, dakle, žrtve i porodice žrtava su dobili taj vid zadovoljenja. Međutim, zastupajući ih, mnogo sam naučila o međunarodnom humanitarnom pravu. Naučila sam o jednom dokumentu koji sam onda i prevela i svuda na tim skupovima širila znanje o tome, i REKOM,⁷ i ne znam gde sve ne. To je dokument koje su Ujedinjene Nacije donele i koji objašnjava reparacije. Zove se "Opšti principi prava na pravni lek i reparacije za žrtve teških kršenja ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava". I tu je objašnjeno da reparacije znače i krivičnu pravdu,

7 REKOM je akronim za Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine. (prim. aut.)

i obeštećenje, ali i razne mere satisfakcije kao što su memorijali, spomenici, dani sećanja, uvođenje znanja o tim događajima u obrazovanje dece novih generacija ali i posebnih profesija, kao što su, kao što su policija, vojska, sudstvo, tužilaštvo i tako dalje. Da bi se tako sprečilo da se ti užasi ponove.

I nastavila onda da se za sve to zalažem u slučaju deportacije izbeglica. Zajedno sa kolegincama iz Akcije za ljudska prava, iz Anime iz Kotora - Centra za žensko i mirovno obrazovanje i iz Centra za građansko obrazovanje. I eto, uz njihovu podršku sve smo stigli dotle da posle četraest godina upornog okupljanja svakog 25. maja ispred Centra bezbednosti Herceg Novi, odakle su ti ljudi isporučeni njihovim neprijateljima, gde su poslednji put viđeni živi. Tu obeležavamo taj zločin svakog 25. maja. I posle svih tih godina obeležavanja godišnjice tog zločina, doživeli smo da prošle godine po prvi put četiri ministra iz vlade Crne Gore dođu i prisustvuju.

A to je bilo prvo, moram da kažem stvarno, stvarno lepo iznenađenje koje smo doživeli jer nismo verovali da će se ikad desiti. To je bila nova vlast, znači promena.

I stvarno ne mogu da zaboravim, bila sam u kolima, vozila sam se ka Herceg-Novom, sećam se javljaju da će zapravo doći jedan pa i drugi ministar. A onda mi je koleginica rekla, "Ne, ne, ne, doći će i treći!" I kad sam došla ispred zgrade policije, vidim došao i četvrti ministar. Stvarno sam bila iznenađena. Došao je i direktor policije koji je onda dao to istorijsko izvinjenje u ime crnogorske policije. To je bilo vrlo, vrlo potresno zato što je tu bila i Sejda Krdžalija, majka stradalog Sanina, mladog harmonikaša koji je došao u Herceg Novi, misleći da će tu moći da zaradi nešto s tom njegovom harmonikom, ali su ga uhapsili i deportovali.

On je ubijen u Fočanskom logoru u KP domu Foča. Tamo je poslednji put viđen na prozoru. I njegova majka i sestra su sada bile ponovo tu, u Herceg Novom. I druge porodice su poslednji put bile pre dvanaest-trinaest godina. Ali mi više nismo želeli da ih zovemo, da ih maltretiramo da stoje s nama bez ikakvog rezultata. Sejda je poželeta da dođe i došla je kad smo čuli da će doći jedan ministar pa, i bilo je smisla, prepostavili smo da će se ministar obratiti. Onda je Sejda bila tu i njena čerka i predstavnici porodice Bajrović koja živi u Crnoj Gori i takođe rođaka Suada Topalovića koji je imao brata u Herceg Novom, i on je deportovan i stradao.

Tako da su tu bili predstavnici tri porodice kada je ministar unutrašnjih poslova izrazio željenje. To je stvarno bilo veoma, veoma, veoma dirljivo. I Sejda je doživela u Herceg Novom da joj priđu ljudi koji su došli na to memorijalno okupljanje da izraze žaljenje, to je njoj mnogo značilo.

Pre neki dan bili smo na sastanku sa novim predsednikom države po tom pitanju zato što se on, iako smo ga pozvali, nije odazvao pozivu da dođe na memorijal. Ja sam predložila da on pozove na razgovor i Alena sina stradalog Osmana Bajrovića, koji još uvek živi u Crnoj Gori. On je rekao, "Kako da ne, dobro došao". I to je bilo veoma važno jer to što smo pričali, mi smo ispričali činjenice, pravnu perspektivu. Međutim mislim da je ključna stvar bilo prisustvo Alenovo, koji je izgubio oca. I stvarno, oni su vršnjaci, on i predsednik Milatović. I Alen je to naglasio, i onda se predsednik okrenuo ka njemu i rekao, "Pa kako je to bilo, Alene? Koliko si, koliko si ti imao godina? Koliko..." Baš je postavljao ljudska pitanja.

I Alen je rekao da je bio sa sestrom, da su policajci bili toliko bezobzirni da su ostavili decu samu, uhapsili su im oca i njih su ostavili na terasi same samcijate u toj kući. Razgovarali smo o svemu i svačemu, i pri kraju razgovora se predsednik Milatović okrenuo Alenu i rekao, "Na osnovu Ustava Crne Gore..." ja sam se šokirala, šta ćemo sad, kakav Ustav? Kaže, "Imam ovlašćenje da ti u ime Crne Gore uputim iskreno izvinjenje zbog svega što si pretrpeo i tvoja porodica." I jao, mi mislimo da sve neka-ko u aktivizmu znamo šta želimo, sve predviđamo, pa obično to i ne ostvarimo pa se zadovoljavamo nekim, nekim mrvicama...

Ali ovo stvarno nisam očekivala niti sam planirala, niti sam predvidela. Tako da je to bio jedan od onih poklona koje doživite neočekivano i to ću pamtitи stvarno ceo život. Baš je bio dirljiv momenat. I onda su oni dali svoje saopštenje posle tog skupa. I to je bila glavna stvar. Mi smo tu razgovarali o tome kako bismo mogli da dođemo do proglašenja dana sećanja, i do spomenika i tako, o raznim drugim stvarima, ali kabinet predsednika je odlučio da to izvinjenje bude zaista udarna vest sa tog sastanka i stvarno zasluženo.

Tako da, eto, i to se dogodilo. Ja se nadam da se sad stvarno bližimo uspostavljanju dana sećanja i spomenika i želim da mala Crna Gora, koja stvarno, kad pogledate samo sa 620 hiljada ljudi mislim, malecna jedna država, ali ona bi stvarno mogla da postane jedan svetli primer suočavanja s prošlošću, jer i ovo poravnanje do koga je došlo sa 200 žrtava je jedinstven primer u regionu. I mislim da ga treba isticati i koristiti, druge zemlje taj primer treba da prate.

Ima tu i mračna strana, krivični postupak, koji je doveo do oslobođanja svih optuženih, zasnovano na jednom pogrešnom tumačenju međunarodnog prava da ne može niko da odgovara za taj ratni zločin zato što Crna Gora nije bila zvanično u ratu u Bosni i Hercegovini. Na to se sve svelo. A to je elementarno suprotno osnovnim postulatima tog međunarodnog prava, ali to je tako prošlo, nažalost. Međutim ovim drugim vidovima reparacija, mislim da je Crna Gora dala već neke već jako dobre primere koje kada bi svi sledili u regionu, mislim da, da bismo imali onda stvarno malo razloga da brinem da će neki novi ponoviti zločine.

Inicijatori REKOM-a svi znamo ko su. Nataša Kandić iz Fonda za humanitarno pravo, Vesna Teršelič iz Dokumente i Mirsad Tokrača iz Dokumentacionog centra iz Sarajeva. Oni su došli na ideju da jedino tim zajedničkim naporima može da se, prvo, dođe do dokumentovanja žrtava u ratovima. Što mislim da je stvarno jedan od prioriteta jer svaka država zapravo beži od toga da prizna, ne samo broj civilnih žrtava nego uopšte ljudskih gubitaka.

Dakle, oni negiraju i ne žele da se prebroje precizno ti ljudski gubici, pogotovo vojni gubici. A onda i drugi, to je jedan megalomanski napor, pogotovo za Bosnu i Hercegovinu, znači, teritorije gde je bio rat, i Hrvatsku, na Kosovu. Dakle, to su zemlje koje su teritorijalno imale najveći procenat žrtava. Mislim, Srbija i Crna Gora su imale žrtve tako što su ratovali na drugim teritorijama, a žrtve do kojih je došlo na teritoriji Crne Gore, to su stvarno sporadične žrtve, vrlo ih je malo bilo. Najviše ih ima, je I', u Bosni i u Hrvatskoj i na Kosovu. I to je jedan od pokretača.

Drugi je naravno uspostavljanje komisije za istinu... Dosta je vremena uloženo u razgovore o tome kako bi takva komisija, zadužena da napravi jedan zajednički istorijski narativ o činjenicama o ratovima devedesetih od Slovenije do Kosova, kako bi ta komisija trebalo da izgleda. Bila sam u radnoj grupi za pisanje pravila rada te komisije, odnosno statuta te komisije. I, mi smo to napisali, Bogdan Ivanišević, advokat iz Beograda, Marijana Toma, Pavleković, istoričar iz Rijeke, čini mi se, ili Pule, advokat sa Kosova, Teki Bokši, stariji gospodin, divan.

E, mi smo bili u toj komisiji i vredno smo radili. Znam da sam tад bila trudna sa Vidom. Kad se Vida rodila 2014. godine u martu, Marijana Toma pamti da sam i iz bolnice kad sam se porodila, odgovarala na neka pitanja koja su nam ostala nerešena. I radili smo na tome super, pregledali smo statute na desetina komisija za istinu i pomirenje koje su postojale od Gvatemale, preko Argentine do Mauricijusa. Ono što je dobro je da je taj statut koji smo predložili usvojila skupština REKOM-a, odnosno, koalicije za REKOM i da je posle kada je on otiašao predsednicima država, da je dosta dobro prošao. I da su oni predložili neke vrlo male ispravke. Nije to bilo ništa značajno, ništa što je bilo neprihvatljivo.

E sad, iako je građansko društvo na celoj teritoriji bivše Jugoslavije podržalo osnivanje takve komisije, nažalost, to nisu prihvatile sve države. Došlo je i do promene vlasti u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini na nivou predsedništva nije bilo saglasnosti i tako dalje, onda i u Srbiji. Propušten je trenutak koji smo možda mogli da iskoristimo, ali, kako bilo, političke okolnosti nisu išle na ruku i ta komisija nije zaživila. Što ne znači da je kasno. Ona ostaje za neke buduće generacije. Eto, mi smo napisali ta pravila rada kako bi mogla da izgledaju i čime bi ona trebalo da se bavi. Jer je činjenica da suđenja neće moći da se sprovedu za sve zločine, neće moći to da obuhvate. Prosto, mnogi zločinci su umrli. Pravila krivičnog prava su takva da ne možete da sudite preminulog osobi.

Onda, umiru svedoci i nestaju dokazi na svaki način, a najveći problem je što umiru počinioci. Međutim to ne znači da svaki zločin ne može na neki drugi način da bude dokumentovan i da se svedočanstvo o tome sačuva. O tome da se to dogodilo kao

nekakav negativan primer, kao odavanje počasti žrtvi. Čovečanstvo treba da nauči nešto iz tog događaja. Postoji mnogo razloga da se sve to dokumentuje u vidu zajedničkog izveštaja koji bi onda prihvatile sve zemlje kao jedan multietnički nepristrasan proizvod koji nije posledica samo nekakvog državnog, pojedinačnog rada u nekoj zatvorenoj sredini nego jedne multinacionalne komisije koja bi prihvatile činjenice zasnovane na dokazima kojima bi već ta komisija raspolagala, koje bi prikupljala, preispitala i tako dalje.

Naravno, tamo gde za nešto nema elementarnih dokaza, to se ne bi ni pominjalo. To bi trebalo da bude jedan ozbiljan izveštaj. I mislim da bi bio veoma lekovit za ovo područje i da je to bila plemenita ideja. Ali, sad su, nažalost, političke okolnosti takve kakve su, da ta komisija ne može da se napravi, pa se nadamo najboljem za ubuduće.

Živim sa svojim suprugom, živim sa svojom decom. Oni sada već putuju na studije u inostranstvo, vraćaju se sa studija, ne znam gde će na kraju da žive i kako. Ali mi ih vaspitavamo da stvarno mogu da se osećaju udobno svuda, da budu građani sveta. Da ne zaziru od drugih ljudi koji ne govore isti jezik ili imaju drugačije običaje ili drugačije izgledaju. Tako smo ih vaspitavali od početka.

U Podgorici kad su rasli ovo dvoje najstarijih ja sam baš bila u panici što nije bilo mnogo dece koja su na primer drugačije boje kože. I onda sam videla, sećam se, bliznakinje, čerke jednog diplomata iz Afrike. One su dolazile u jednu igraonicu. Ja sam stalno visila tamo sa mojom decom u iščekivanju da se one pojave da bi se oni igrali s njima jer sam se užasavala toga da oni propuste da se naviknu na različitosti. Eto, to je jedino što bih možda više želela Crnoj Gori. Da bude još više izložena i da deca imaju više prilike da putuju, prosto da se upoznaju. A sad je tako da bi trebalo prvo da im obezbedimo da upoznaju ove iz bivše Jugoslavije sa kojima još su tu najbliže, komšije, da se više druže sa komšijama, a onda i sa svima drugima. Eto to je to.

Nisam baš govorila kako su se tad naša deca ustvari rađala i učestvovala u našim iskustvima. Mislim, najstariji, Kozma, se rodio kad je Dragan zastupao moladvsku državljaniku SČ u tom čuvenom slučaju seks-trafikinga. U jednom trenutku nije to baš bilo nama svejedno jer je ona svedočila o događajima u kojima su učestvovali najviši predstavnici vlasti. I onda smo njega poslali u Sloveniju na nekoliko meseci malo da se skloni kod babe i dede. Onda Ema kad se rodila, već sam završavala posao u Centru za obuku sudija i pripremali smo prve tužbe za deportaciju. Nije tu za mene bilo nekog velikog porodiljskog odsustva, tako se sve dešavalo.

A onda me Marijana Toma podsetila taj događaj iz porodilišta. Ja sam već počela da zaboravljam stvari...

Protiv zaborava

Ajna Jusić, danas tridesetogodišnjakinja, dete je preživele ratnog seksualnog nasilja. Ova hrabra mlada žena odrastala je sa stigmom koju nije mogla da razume sve do trenutka kada se u svojoj četrnaestoj godini nije suočila s istinom. Od tog trenutka njena rešenost da se izbori za svoja, ali i prava druge „zaboravljene dece rata“ ne prestaje. 2018. godine zajedno s Alenom Muhićem osnovala je organizaciju Zaboravljena djeca rata koja čini sve da i druga deca dobiju podršku i priliku da zaštite svoja prava. A to nije lako.

Rešenost koju Ajna poseduje nije slučajna. Nju je očigledno nasledila od majke koja u patrijarhalnom društvu, spremnom na osudu, živi svoj život uspravno. Kako sama napominje, veliku podršku dobila je i od Nusreta, svog očuha. Bez njihove pomoći ne bi smogla snage da javno ispriča svoju priču i da se uputi putem kojim je pošla, da skupi snage da se suoči sa sopstvenom traumom, ali i više od toga, da pomogne drugima da to učine.

Ističući pomoć koje su im preživele ratnog seksualnog nasilja pružile i pružaju, razumevajući značaj kako terenskog tako i medijskog rada, te društvenih mreža, Ajna Jusić putem Zaboravljene dece rata pokušava da se izbori za bolje uslove u Bosni i Hercegovini, pre svega za mlade, jer kako kaže, kao mlada osoba oseća se zbumjenom. Ovo je njena priča.

Djetinjstvo i porodica

Moje ime je Ajna Jusić. Još pet dana imam 29 godina. Rođena sam 23. septembra 1993. godine u Bosni i Hercegovini, tačnije u Zenici. Rodila sam se u Kantonalnoj bolnici, a moja mama je u tom momentu kao preživjela ratnog seksualnog nasilja, boravila u sigurnoj kući Medica Zenica. Po struci sam medicinska sestra i psihologinja. Danas sam aktivno članica i predsjednica Udruženja „Zaboravljena djeca rata“ koje je nastalo 2016. godine. Imam cuku Nanija, imam mačku Britni. Znači, rođena sam u Zenici, odrasla u Zavidovićima, i 2012. godine sam se preselila u Sarajevo gdje sam završila fakultet, gdje danas živim i radim.

Pa u nekom totalu ja uvijek volim da kažem, uvijek osjećam to kao tako, da ja jesam imala lijepo djetinjstvo sa svojim roditeljima – sa svojom majkom i očuhom, i sa porodicom koja me okruživala. Ali za svoje nekako djetinjstvo uvijek mogu reći da je bilo poprilično brzo – brzo da bih imala neke najjasnije slike, pamćenje, jer nekako za tako malo dijete bilo je previše, ja vjerujem da je bilo previše promjena u suštini. Moja majka se, ne znam sad tačno, 2001. mislim, vratila iz Zenice, iz te sigurne kuće, vratila se u svoj rodni grad Zavidovići, gdje sam ja počela osnovnu školu. U tom periodu, u prvoj osnovnoj školi, djetinjstvo je bilo najzeznutije, hajmo reći, s obzirom da se moja majka tada vratila iz drugog grada. Sa svoje 22 godine došla je sa djetetom bez muža, bez muške pratnje, hajmo reći. I to je nekako bilo udarno i diskriminatorno i predrasudno, kako prema njoj, tako i prema meni. Ja vjerujem da je za nju bilo puno, puno teže, pogotovo povratak. Preživljeno nasilje, retrumatizacija, integracija, inkluzija nje same ne znam koliko je baš dobro tekla. Ono što je možda još nesreća u svemu tome, za nas je bila sreća, ali evo nesreća je što je moja mama radila u restoranu, po povratku bila je konobarica. I nekako, kažem vam, 22 godine, konobarica, ima dijete, nema muža, baš nekako nije bila lijepa slika kakvu društvo voli da vidi. Vrlo brzo poslije nekog perioda, par godina koje sam provela u njenom rodnom selu, majka je upoznala mog oca, očuha. Ja ga osjećam kao svog oca, nekako mi je biologija potpuno nebitna u tome. On je zaista moj anđeo, vazda ga zovem svojim anđelom. Onda smo se vrlo brzo poslije toga preselili na drugo selo, u njegovo selo, tad se mama udala. Onda sam opet promijenila školu. I u tom periodu osnovne škole zbog određenih, kako da kažem, ponovno istih problema unutar male zajednice – seoske zajednice, neprihvatanja mene i majke, neprihvatanja mene u školi, dobili smo priliku da zahvaljujući Nusretu – Nusret se zove moj otac, da kad baš ono bude teško, kad se već ne može izdržati, da odemo živjeti negdje drugo. Nekoliko mjeseci sam živjela kod jedne tetke u drugom selu, pa smo nekoliko mjeseci proveli na Kupresu. Nekako svaki put po tome pamtim djetinjstvo. Svaki put kad bi baš možda zagustilo, u smislu nekako društva i odnosa društva prema meni, odnosa društva prema mami, ona bi potezala tu opciju da me pošalje negdje na neko vrijeme da budem pa da se ponovno vratim. Tako da mislim da je to razlog mog manjka sjećanja. Zavidovića, maminog rodnog mjesta, se sjećam, ali nekako ako gledamo kroz prizmu mog identiteta djeteta rođenog iz čina ratnog seksualnog nasilja. Mogu reći da su upečatljive scene sa majkom kada bi mi krila lice dok se krećemo gradom i šetamo, što danas kad razgovaram s njom to je radila zato što su počiniovi i njihove porodice također bili u istom gradu, i njoj je bilo bitno da krije lice koliko god može, nekako je to vjerovatno bio njen način da me čuva.

Generalno kroz školu, nema se tu puno nešto previše za kazati. Ja nisam u školi bila diskriminisana zato što sam rođena kao posljedica ratnog silovanja, jer to nisam tada znala ni ja, nisu znali ni prijatelji iz razreda. Po defaultu⁸ društvenom sam bila diskriminisana kao kopile, dijete bez oca, dijete konobarice, dijete samohrane majke. Bili smo van okvira svih standarda i time je prosto bilo obilježeno odrastanje, iako ne dam reći da nije bilo lijepo, jer imala sam i lijepih trenutaka. Igrala sam fudbal sa dječacima, većinom sam igrala fudbal sa dječacima. Nekako imala sam te normalne aktivnosti; išla sam na izlete; išla sam u džamiju kao i sva djeca što su išla u džamiju, mejtef ustvari; na ekskurzije. S mamine strane porodica je velika – sve mamine sestre imaju četvero, petero, sedmero djece – poprilično smo velika porodica, tako da sam raspuste provodila u tom nekom dječijem okruženju. Negdje mama i Nusret, nekako njih dvoje kao par imaju tendenciju ka i planinama i rijekama, tako da sam imala priliku i te stvari da obilazim. Ali sve su to neki fragmenti i sve je trajalo nekih osam godina prije nego što sam se preselila sama u, odnosno prije nego što su me roditelji preselili samu u Zenicu ponovo u moju srednju školu i tamo je već počeo moj Divlji zapad.

Kad sam došla u Zenicu imala sam nepunih 14. Bila sam Znači prvi razred srednje škole medicinske. Pa ono po čemu ja pamtim, primjera radi, po čemu pamtim promjenu škole, kad sam došla na to selo gdje se mama udala, bila je tamo učiteljica Fikreta i moja mama je postala drugarica s njom. I nekako to je mama radila i u srednjoj školi, ja to nazivam zlatnim poklopcem moje majke. Ona je nekako pravo puno osiguravala uslove koliko je mogla da meni bude u bilo kojoj sredini ugodno. I nekako ono, njene starting points⁹ za takvu vrstu osiguranja bile su učiteljice ili nastavnice. Tako da u ovoj drugoj školi kad sam se preselila bila je učiteljica Fikreta, koja je imala odnos sa majkom. Vjerujem da je ona znala moju i maminu tu neku pozadinsku priču, i pamtim tu drugu školu isključivo po njoj. I poslije po nastavniku vjeronauke, koji je bio moj razrednik, sa kojim je mama također imala kvalitetan odnos. Što meni nekako govori od svih silnih problema koje sam imala kroz školu, da li je to tuča, da li su to svađe, da li ovo, da li ono, da li neka zezancija od strane društva, tačno vi kao dijete osjetite u prvom redu da ste možda miljenik nekog profesora, ali dok odraštete shvatite da su ti profesori imali zadatku da vas čuvaju zbog ove pozadinske priče, jer je majka obezbijedila uslove. Identično po defaultu prvi dan, ona me upisala u školu. Ja dotad nisam vidjela svoj rodni list, do poslije petnaestee, šesnaeste godine. Ona je držala tu dokumentaciju. Ona me upoznala sa razrednom. I nekako kroz godine poslije bilo je evidentno da je razrednica u startu bila upoznata sa eventualnim poteškoćama koje se mogu desiti. Ali kažem, isto mislim da je posljedica svega toga što ja danas u svojoj evo tridesetoj godini, ja nemam niti jednog prijatelja. Imam samo jednog prijatelja sa kojim sam išla u osnovnu školu. To je moj Jasmin. Mi smo prijatelji, eto, od mog trećeg osnovne, njegovog drugog. I on je nekako prijatelj koji je ostao tu, i nekako smo se povezali jer se i on preselio u Zenicu, poslije u srednju medicinsku školu. A svi ovi ostali ljudi koji su bili tu kroz život, da li u razredu, da li rođaci, rodice dalje s kojima sam išla u razred, to su ljudi sa kojima ja nemam kontakt. Tako da ono kreiranje prijateljstava moje ustvari zvanično mogu reći da počinje u Sarajevu, jer je to već ono bio zadnji grad u koji sam došla. Nemam više gdje dalje otici iz Bosne, jedino mogu otici negdje u drugu državu. Ali kad dođeš već u glavni grad, to je to, tu si de si. Mislim da to jesu posljedice neke, ali s obzirom da danas imam onako, zadovoljna sam svojim socijalnim životom. Sretna

⁸ eng. Ono što je dato, ono što se podrazumeva. Da bi se sačuvala autentičnost iskaza Ajne Jusić, odlučeno je da se anglicizmi u njenom govoru zadrže, a da se na mestima koja se čine nerazumljivim objašnjenja daju u fusnotama. (prim. ur.)

⁹ eng. Početne tačke

sa prijateljima užim koji me okružuju, jer nekako nisam često jednostavna osoba, trust issue number one¹⁰ uvijek od samog početka, vjerovatno je to nešto što ostaje. Mislim, ne osjećam neku štetu. Prijatelja imam. Eh sad, da imam nekog još možda iz tako ranog djetinjstva, bilo bi lijepo, ali kažem ti maloprije, svejedno imam ogromnu familiju – dva fudbalska kluba definitivno, koliko nas ima djece, tako da je prilično popunjeno.

Majka je eto pitanje na koje iz godine u godinu stalno može se odgovor nekako mijenjati. Mislim oduvijek majka je majka, ona je stvarno moja najbolja prijateljica, nekako je ona gradila odnos sa mnom da bude moja najbolja prijateljica. I smatram je snažnom i hrabrom ženom, iako sam pola svog života provela tako što sam je gledala i ništa mi nije bilo jasno šta radi, ali sam slijepo vjerovala u to što radi, šta god da je radila. Jer mislim ja do svoje petnaeste godine nisam znala svoje porijeklo, tako da je to petnaest godina života koje smo u ovih drugih petnaest korigovale u suštini. Falilo je tu puno informacija kroz djetinjstvo. Možda sam nekad bila ljuta na nju dok sam bila mala jer mi nije bilo jasno. I nekako standardno društvo ti svašta priča, pa ti kontaš onda da je društvo možda u pravu, da nije mama. Ali mislim da ta njena ljepota leži upravo u tome što me naučila da moram društvo posmatrati kroz individue, ne kroz grupe. I to je nešto što je u meni baš ostalo usađeno. Nekako uvijek je bila ključna lekcija da ako neko nešto uradi, da nije cijela grupa kojoj taj čovjek pripada kriv. To meni nije imalo nikakvog smisla jer sam bila uvijek u istim grupama, istim ljudima. Danas mislim da je još hrabrija s obzirom da nakon saznanja istine, koju sam ja u petnaestoj godini u Zenici saznala, mislim na taj njen proces jasnije artikulacije poruke prema meni. Jer ja sam kad sam saznaла istinu – ok, bilo je to jako bolno iskustvo. Prva pomisao kao djetetu je vazda da li ste vi podsjetnik na tako nešto jer ste rezultat takvog nečega. Dok je s njene strane opet bila perspektiva da se ja neću stiditi, ili da se neću ljutiti, da je neću odbaciti, jer u suštini ne možeš ti zanemariti činjenicu da sam ja odrasla u društvu koje je nju odbacilo. I mislim da se stvarno u tome ogleda njena snaga kako je hrabro stala ispred svog odgovora zašto je šutila. I nekako kad je rekla zašto je šutila i zašto se bojala društva, i kad je rekla da ja nisam ustvari za nju podsjetnik, nego razlog za život, za borbu, onda nekako ti se sve slože sve te lekcije koje si do sad primao od svoje majke. A danas mislim da je najhrabrija od svega. Jer opet mislim šutnja i taj veo šutnje nad seksualnim nasiljem u ratu je itekako prisutan. Mnoge žene još šute, što znači da mnoge porodice žive u lažnoj komfor zoni da nisu dio takvog problema, takve traume. Dok moja mama nema taj izbor više, pogotovo s mojom pojavom u javnosti, s mojim javnim radom, govorom, likom i djelom. Njoj je apsolutno oduzeto pravo na privatnost. I ono što je super u svemu tome što je odluka o mom javnom izlasku donešena koncenzusno između mene, majke i oca. Ja ne bih mogla izaći da se njih dvoje nisu složili. I koliko god je možda nekad teško vidjeti efekte ovoga što mi radimo, ili vidjeti efekte, moja mama gleda to u praksi. Ako je sada taj zakon došao, šta će tebi taj zakon omogućiti, hoće li tebi egzistencija biti lakša. Ali isti tako ona vidi globalni efekat kako je ljudi pozdrave kad dođe u Sarajevo, kad dođe bilo gdje, i mislim da je to lijepo, ali i dalje je izloženo. Tako da mislim da se jako hrabro drži u izloženosti u kojoj živimo i jedna i druga na koju smo dobrovoljno pristale. A tek stari – on se drži ko momčina. Njega nekako držimo behind the scene sve vrijeme, ali je suštinski uključen – koliko god je on behind the scene¹¹ i dalje je jedan od glavnih karaktera ove priče.

---

10 eng. Najpre problem s poverenjem

11 Eng. Iza scene, u pozadini.

Pa mislim cijeli život vi, otkako znate za sebe, skontate da porodica znači mama, tata i dijete, onda kontate da nešto ne valja. Znam ja kad je Nusret došao u naš život. Kad je on došao, to je bio nepoznat čovjek za mene – ono, mamin momak i to sve. I onda kad je išlo sve prema tom braku, oni su oboje sa mnom obavili razgovor. Mama se bojala kako će ja to prihvatići sad. Taj brak – ma meni je to leglo ko kec na desetku. Kontam evo ga, to je to, to je sad ta slika, idemo dalje kao mama, tata i dijete, top. Nažalost, u praksi to nije bilo baš tako. Ali naprsto nema trenutka u životu da vi ne znate da nešto nije u redu. Ali moja majka je bila mlada. Mislim, ona je mene rodila sa svoje nepune dvadeset i dvije godine. Njeni izgovori zašto tate nema su stvarno, mislim, neka stand-up komedija. Sjećam se jednom kad smo sjedili na stanici u Zavidovićima na peronu čekali autobus za Hajdaroviće – to je selo gdje se mama udala, ne znam da li smo bili u čaršiji, nema pojma... Bili su tu neki Romčići u Zavidovićima, pošto ima baš puno Roma u Zavidovićima, družimo se s njima. I ja sam nešto s njima se igrala u parku, tamo vamo, i nešto se ja potukla s ovim jednim malim, i kreno on meni nešto psovati, vako-nako. I sad su ono znali me svi, neko je meni nešto reko za tatu. I ja pitam mamu tad na stanici – a boga ti, mama, de tata, ono svi mi govore? Ako te ko pita ti njima reci da si ti beba iz epruvete, kao niko ne zna šta je epruveta, neće niko dalje pitati. Pa je bilo to. Pa je onda bilo pogino u ratu, ma jest sigurno negdje. Nekako uvijek se to pitanje odlagalo na različite načine, ali opet kažem, Nusret je tu glavni faktor. Mislim, ja sam tamo negdje od svoje osme, devete, desete godine, potpuno zaboravila da je to pitanje više. Nisam ja baš razumjela kako se to dešava, kako djeca dolaze na svijet. Ali nekako, kako se Nusret pojavio i kako smo mi naprsto živjeli, meni je pitanje o tati bilo daleko više nepotrebno. Samo jedina stvar koja se nikad nije uspjela riješiti unutar mene je što ja Nusreta nikad nisam nazvala tatom. I sad tek kad sam porasla, tako ja njemu tepam, kažem mu nekad tatice, tatice, kad mi nešto treba. Šalim se. Ali definitivno to je jedan trenutak koji je ostao i uvijek će to pamtitи – ono kad sam pitala mamu, kad sam pitala njega jel ja to sad trebam tako njega zvati, oni su rekli da je to moja odluka, kako ja god hoću. Nuno je nuno, nuno flips, smoki nuno flips. I ostalo je Nuno, naprsto Nuno. Nekom tata, nekom Nuno. Mislim da to tako neko pitanje oca je bilo češće više nametano možda što bih ja u nekom momentu željela znati.

Mama me upisala u srednju. Mislim, mama i Nusret su ustvari donijeli tu neku odluku da bih ja trebala ići u medicinsku školu. Ja nisam razmišljala ni o jednoj drugoj školi koja je van grada u kojem sam živjela. Onda su oni predložili medicinsku koja je u Zenici. Ne znam odakle ideja za medicinskom školom. Kad sam došla tamo s njima u medicinsku školu, zbog papira i svega ustvari koje morate predati, od rodnog lista, ime oca, peto deseto. Naprsto morate dati te podatke pri upisu, i tu obavezu je preuzeila mama na sebe. Poslije mi je vrlo brzo bilo jasno i zašto. A što se tiče psihologije – psihologiju sam nekako uvijek voljela, ali sam je upisala iz pogrešnih razloga. Mislila sam da ako je upišem da će moći pomoći mami, da će to nekako biti korisno. Ali s druge strane, prvi dan naučite da ne možete raditi s mamom kad završite psihologiju. Ali definitivno studij psihologije je nešto što je u tom nekom znanstvenom svjetonazoru otvorio pravo puno mojih vidika i mislim da je jedan važan dio mog života, i važan dio mojih razmišljanja danas. U Zenici sam prvo živjela neko vrijeme u jednom stanu sa ovom jednom gospođom, neka čudna praksa gdje su starije žene iznajmljivale sobu učenicima. Ja sam bila tu neko vrijeme. I onda zbog hrane, kuhanja, generalno druženja, pošto pravo puno ovih ljudi koje sam ja znala iz škole i koji nisu bili iz Zenice su živjeli u đačkom domu. I onda su mene moji prebacili u đački dom jer je bilo jeftinije i bolje i konkretnije nekako. Voljela sam svoj život u domu.

Trenutak spoznaje

Činjenica je da kad sam otišla u Zenicu, moji su donijeli odluku zbog toga, zbog nekako pritska i u selu, i pritska u školi, naprsto su smatrali da će ja u većem gradu biti slobodnija, da će biti rahatnija, da će moći živjeti normalan život bez da me se pitaju takve stvari, da će moći bilo gdje kad odem u Zenicu reći ja, mama i Nusret, i to je to. Međutim, nažalost, u jednoj patrijarhalnoj državi to naprsto nije moguće. Ime oca je identifikacijska stavka u ovoj državi bila, dok mi nismo počeli raditi. Tako da je i u Zenici moja potraga za istinom je počela na času u medicinskoj školi kad me profesor pred cijelim razredom pitao za ime oca, a to je sve zato što u dnevniku učenika je pisalo Ajna X Jusić – jer ide ime, ime oca, prezime. Kod mene je u sredini pisalo X, jer ime oca nije bilo u porodnom listu kako su me upisali. I ja njemu kažem tako, ima očuh Nusret i to, ali ne, ne, kao pitaju me za oca. Ja ono rekla ne znam. Onda je on mene pitao zna li ti mama. I onda mislim da je više taj smijeh, podsmijeh u razredu na mene djelovao da je to bio... Mene bilo sramota tog smijeha i tog svega. Nisam ja željela da se to uopšte meni dešava i da sad opet budem negdje, a taman sam bila fino krenula. I to je mene nagnalo na moju potragu, u stvari, samostalnu, da dođem do tog imena. Jedni razlog što sam ja tražila tu istinu o porijeklu jeste da ja kažem tamo njima to ime i da me svi više popuste, da me ne peglaju više s tim. No međutim, saznanje istine je bilo onako kao oopsie. Ne znam eto, sve je čovjek mogao pretpostaviti, i epruvetu, i tata šehid, i tata ovo, tata ono, ali ovo... Ovo nije bilo uopšte. Čak iako sam gledala taj film Grbavica prije i osjećala ono naprsto ne želite pomisliti da je to to. I nekako kroz odrastanje nije kao da smo mi u Bosni bili odgajani da razumijemo da se desilo silovanje i da je to strašno. I to mi je uvijek bio izvor ljutnje prema državi – kako je moguće da mi niko nije objasnio šta je to? Jer ja to kad sam pročitala nisam mogla da, moj um nije mogao, kognitivno nisam mogla to prihvati, svariti, pošto sam ja pročitala baš detaljan mamin iskaz, svjedočenje njenog u Medici koje je dala 1993. godine. Strašan je to osjećaj i naravno da poslije toga nećete ono herojski otici u školu i reći eh, nego ćete nekako ostati s tom informacijom, šutiti. Još pogotovo imali ste majku koja šuti 15 godina, a mama uvijek zna sve najbolje.

Svaki put sam sve ovo prošla zato što je neko drugi potaknuo to pitanje, zato što je neko drugi želio odgovore, i zato što je nekom drugom bilo važno, i zato što nekom drugom nije bilo jasno. Meni je sve bilo jasno – ja, mama i Nusret. Ali nekako nije funkcionalo. Ali eto ne ljutim se. To sam na psihoterapiji rješila – da se ne trebam ljutiti. I na kraju sam shvatila kad sam odrasla da niti ljudi koji su mene gurali u sve te borbe, da oni apsolutno veze nisu imali šta se dešava, pogotovo ne moji prijatelji iz razreda, kolege i kolegice. Nema niko tu svijest poslijeratnu.

Mislim, s obzirom da sam negdje spomenula to porijeklo filma Grbavica – da je to bila globalna kampanja žena, ženskih organizacija, kojima se pridružila gospođa Jasmila, da se u suštini obezbjedi ženama i muškarcima preživjelim ratno seksualno nasilje, prostor u zakonu o socijalnoj zaštiti, da imaju neka prava. I moja mama je bila dio žena u Medici koje su davale i radile intervjuje. Ono što je za moju mamu vrlo jasno jeste priča sa djetetom, jer sam ja tu rođena u toj kući u Zenici. I kad je film izašao, u RS-u je bio zabranjen, a mi djeca u školama u Federaciji smo bili obavezni to pogledati. I to je, eto, jedan specifičan događaj kojeg se ja baš sjećam. Tad smo mi baš prešli na gornji sprat kuće, pošto mama kad se udala mi smo dole svi živjeli – ja, mama, Nusret, nana i rahmetli djeda. A te godine su mama i Nusret opremili gornji sprat kuće, gore

smo sami bili. Ele, kad sam ja krenula, ono znam da je bila nervozna, da to nije bio isti pozdrav, naprsto kakav bude kad idem bilo gdje. Ali za taj film, to je nešto najneugodnije što sam ja pogledala i nešto čega se najmanje volim sjećati u svom životu. Moje suočavanje sa prošlošću počinje od te noći, u tom kinu, od tog filma. Zato što gledajući kroz taj film, naprsto vi vidite i vidite previše sličnosti sa svojim životom. Nekako specifičnost te scene koju sam isto spomenula je kad su majka i kćerka jele za stolom, mislim da su jele ribu, i kod kćerke su bili dugi, prljavi nokti na rukama, i majka je momentalno tražila da ustane i ode srediti nokte da bi se mogla vratiti da jede. Nekako ja taj život živim. Živjela sam kao mala baš puno taj problem sa noktima, sa rukama, sa očima – također nešto što je isto u tom filmu bilo prožeto kao segment, jer mama ima plave oči. Zbog tog, ne mogu reći da ga ne volim, ali eto ne volim ga se sjećati, ne volim se sjećati te noći, ne volim sad to nešto puno prerađivati... Pogotovo onaj moment kad ona ode, kad je ona konobarica – majka u Grbavici, pa kad ode na posao pa kad je onaj lupi po guzi, po stražnjici, i ona mu razbijje pepeljaru od glavu. Imaš pozadinski odmah ideju da je mama bila konobarica u istom tom periodu svog života, i onda gledaš to jel to ona preživjela, jer nekako je bilo previše slično. I onda taj prikaz Medice. Ja znam da sam ja bila u Medici, samo ja nisam znala za šta je Medica i zašto je bila tu Medica. Naprsto previše, previše je ono... Ja sam zahvalna za film kao takav, jer je on nekako i za državu i za žene donio puno toga. Vjerujem da je na međunarodnom nekom nivou, u pravnom poretku također promijenio neke stvari, ali ono što danas iz ove perspektive, 2023. godine, neću nikad, ali nikad reći, da je to film o ženama preživjelim, nikad. To je film o društvu. Ono što je najžalosnije u svemu tome da mi živimo tu Grbavici i dan danas, ljudi su identični ili zaboravni. Ne znam više šta je teže – ta neka interetnička tensija ili kultura zaborava koja počinje da vlada aktivno među mladim ljudima. Nekako možda ne treba mlade ljude ni teretiti toliko sa tom ratnom tematikom, ali oni moraju znati šta se dešavalо, ne samo da bi znali šta se dešavalо, nego da bi mogli razumjeti kako spriječiti da se to desi ponovo. Ali eto, mislim Grbavica je ove godine bila prikazana na Omladinskom film festivalu, na Vilsonovom. I ja sam šetala Naniju, taman je počinjao film. Ma ja sam bila brža od cuke svog, samo da ne čujem uopšte taj početak, pogotovo da ne čujem uopšte onaj početni dio filma kad su one u tom krugu, kad je to sesija neka njihova, terapija i to.

Ja sam majci rekla da je to meni sve bilo čudno, teško, i nejasno i da je bio previše sličan nama. Ja ne mogu tačno da se sjetim šta je ona u tom momentu meni konkretno rekla, ali je to zasigurno bilo što brže potiskivanje ili traženje nekog najboljeg izgovora, ili je možda Nusret obećao da će mi kupiti novo biciklo. Kažeš mi biciklo, potkupljena sam zauvijek. Poslije taj film se nikada više nije diskutovao dok ja nisam... čak i kad smo počele raditi na Udruženju „Zaboravljena djeca rata“, ja sam hajd' ono, radili smo, okupljali smo se. Tek smo možda prije dvije i po, tri godine, možda da sam ja otvorila tu temu tog filma i nazvala mamu i pitala je. Pa sam nazvala tadašnju direktoricu Medice. Pa ljudi koji su radili tad u Medici. Pa sam pisala Jasmili. To je bio prvi momenat kad sam ja shvatila da oni to meni moraju reći. Ne mogu ja sad nigdje drugo. To što je Grbavica dobila Zlatnog medvjeda meni ništa ne znači. Mislim, iako ja imam fragmente sjećanja tih nekih intervjuja koje je mama radila... Jednom smo radili intervju, to će biti poslije ovaj koji sam vam pokazala sliku, to je intervju koji je rađen u parku gore kod Elektroprivreda u Zavidovićima. Ja imala gore majčicu, a donji dio je bio kao crno-bijeli ali nekako kao tigrasto. I kad sam vidjela poslije te fotke na ovom articleu¹² koji sam našla online, tad sam znala da sam to ja. Haj po liku i po tome, nego što mi je taj komplet, to odjelce, donijela Nusretova sestra iz Amerike, niko nije imao u

Bosni takvo odijelo ko ja. I onda sam znala 100% da smo mi.

Ovaj intervju isto koji sam našla poslije u PDF-u iz New York Timesa je pričao o tome kako je mama preživjela, kako je živjeti sa djetetom i pričala je koliko je bila važna uloga Nusreta. Zaboravila sam kako je on bio nazvan u članku, a mama i ja smo imali nazine Esma i Sara. O tome koliko je važan njegov pristup toj tematici, pošto je on naprsto taj čovjek... On je mašinski tehničar, ali način na koji on pristupa i razumije-va ovu temu je nekako pun empatije, pun ljubavi. Nije ekspert, ali je čovjek na kraju dana. Nekako sva njegova bezuslovna podrška ka mami i ka meni je baš baš važna. Mislim, naravno puno tu stvari je uradila i moja mama za njega u smislu osvještavanja, razumijevanja tematike, ali o tome je bio taj intervju.

Taj intervju je bio momenat kad sam ja već znala zato što ja kad sam saznala istinu, ja sam uhvatila, kad je to bilo u školi, ja sam jedan vikend otišla u Zavidoviće. Moji su izašli negdje iz kuće i ja sam kopala mamine papire po kući da probam doći do te informacije i našla sam kutiju u koji su bili svi mamini važni papiri. Između ostalog tu sam našla njene dokumente iz Medice; njene izjave, njen opis svega; neke stvari iz policije; neke stvari sa suda, nije sa suda nego što je u SIPA-i išla da svjedoči; rješenje od Udruženja „Žene žrtve rata“ Bakire Hasečić za status ustvari; sve samo to tu našla i to sam sve tu pročitala. Ali ja punih devet mjeseci nisam mami rekla da sam ja to pročitala.

Za djecu šehida ima mjesta, svi pričaju o tome; za djecu logoraša ima mjesta; demobilisanih boraca ima mjesta; ovog onog, za sve. Sve su teme bile normalne. Sve te iste teme koristila da bih lagala kako upoznajem nove ljude – šta je s tatom? Šehid. Kad kažeš šehid, niko dalje ništa i ne pita. Sve smo mi to nekako, mislim i ja lično i mama, vjerovatno, koristila. Ali kad izađete, otvorite vrata, vidite da nema mjesta ovaj identitet, niti vi. Niti sam ja znala to definirat. Dijete rođeno kao posljedica ratnog seksualnog nasilja, mislim...

Prije svega nisam znala šta je silovanje. Znala sam šta je seks, ali nisam znala šta je silovanje u suštini. Moja mama je vodila veliku brigu o mom reproduktivnom zdravlju i znanju. I to je isto nešto na čemu sam joj zahvalna. Nekako je uvijek pričala puno o tome. Ali to je naprsto bio identitet koji se nije mogao artikulisati. I naravno poslije toga u tih devet mjeseci, što god se problema moglo napraviti, ja sam napravila. Otišla u Zenicu. Jeste, imala sam puno problema. Nisam išla u školu. Pala matematiku. Pala biologiju. Imala puno izostanaka iz škole. Pobjegla iz doma navečer. Sišla niz oluk. Otišla u grad. Otišla u Ten, to je tad jedan klub u Zenici. Nije nešto delinkventske, ali sam se naprsto ono razuzdala, vjerovatno ko i svaki drugi tinejdžer u tom momentu samo možda granicu veću prešla. I ono što je, vjerovali ili ne, sistem me uništio, sistem me spasio. Jer na kraju me ustvari spasila škola. Direktor je pozvao moju razrednu koja je već očito imala određenu informaciju. I onda sam ja pozvana na razgovor kod direktora. Bila razredna, bila pedagoginja. I kad je bilo tu stani-pani, šta ćeš, moraš reći šta se dešava, šta je problem. Ja sam njima opisala otprilike sve ovo što i vama u kratkim tezama. I onda imаш ono uslove da te ne izbace iz škole, da ti se opravdaju časovi. Jedan od tih je bio da ja idem kod pedagoginje ustvari na razgovore. Ja sam išla par puta i onda je ona meni rekla u jednom momentu... To se nikad neću isto tog događaja prestati sjećati. U sedam ujutru, kaže ovako, dođi ispred medicinske škole. Ja došla u sedam i kaže danas prelaziš u Centar za socijalni rad, dole da ideš na psihološku podršku, terapiju. I sjećam se mi idemo prema mostu dole preko Kamberovića polja u Zenici, prelazimo odатle iz Medicinske škole se spuštamo dole. I znam da je

šutila. Ona nikad ne šuti, ta pedagogica, uvijek je mogla pričati. I ništa, ja sam dole došla. Ušla sam u tu neku prostoriju. Bila sam u šoku, ja zaista pamtim to kao šokantan period. I tad sam dobila dole tu psihologinju. Ja sam sjela s njom i pričala, i pričala, i pričala. Ona me pitala, ja odgovarala, ona je bila starija. I ne znam eto koliko je prošlo vremenski od tada, kad je mama moja ušla na vrata. Nit mi je ko rekao da će ona doći, niti sam ja znala da će se taj trenutak desiti. Ali zahvalna opet za ovakav sistemski potез ustvari Medicinske škole i Centra za socijalni rad u Zenici. I to je bio taj naš razgovor – jesam li podsjetnik, nemoj me osuđivati, nemoj me napustiti. I tu je bio isto tako Nusret, on je isto tad plakao. Baš nekako ono, baš jedan težak trenutak za nas troje. Ali mislim da opet krucijalno važno da u tom nekako emotivnom lomu je bila stručna osoba pored koja je znala šta treba reći. Ta psihologinja je poznavala moju majku za vrijeme rata.

Ja bih šutila sigurno još. I ovo je kad sam ja saznala istinu i kad smo mi nekako, nije sad da smo mama i ja išle kući pa pričale o tome i pile kafu. Trebalo je puno rada i na meni i na njoj i na nama zajedno, i osnaživanja. Mislim da je prekretnica otvorenog dijaloga između mene i mene se desila na „Ženskom суду“ 2015. godine. To sam spomenula u Novom Sadu. Jer smo tad došle, ta svjedočenja, te žene, sve što smo tamo čule bilo je potresno za nas. Tad sam prvi put vidjela nakon toliko godina tu prvu direktoricu Medice iz Zenice. I ona je bila tu. I nekako kad se vi nađetu u masi od trista žena koje otvoreno razgovaraju o tome, onda i vi nekako pođete. I dan danas kad se priča o tome treba se pripremiti malo, nije to sad ho-ruk kao tek tako. Na kraju su, što se tiče mamine porodice, svi znali. I tu sam jako bila sretna što su svi znali. Zato što sam onda, ono kad se okrenem oko sebe, vidjela kako lijep odnos i dalje imaju svi.

Nismo nikad pričali o specifičnosti događaja tog u suštini. Više smo pričali u smislu šta se dešavalo u gradu u tom periodu; kako je rat taj tekao; kako je ona živjela u tom ratu; kako se kretala, zašto se kretala; je li bila slobodna zona, kad nije. Ali opet većinski dio stvari koji je mene zanimalo je bio od Medice. Npr. jedno od prvih pitanja – gdje su druga djeca iz Medice? Pa smo se upoznali poslije, našla sam ih na Facebooku, sad smo prijatelji, baš baš dobri prijatelji. Gdje su te druge žene? Pa mi je ona pokazivala slike. I ona me vodila dole u Maglaj da upoznam te neke žene i djecu. Pa me isto vodila u tu prvu kuću Medica Zenica. Znači sve smo pričale od kad sam se ja rodila, ovo prije ne, ne toliko. Imale smo ono neko, možda prije dvije godine, godinu, haj godinu i po zaokružit ćemo, kad smo malo detaljnije pričale o odnosima porodice prema njoj, individualnih članova porodice, kako se ko prema njoj ponašao, kako je to teklo, kako se ona borila sa tim. To mi je bilo interesantno za znati, pošto sam sad starija i mogu razumjeti te neke family¹³ relacije. Ali suština je da mi ne pričamo o tom specifičnom događaju, niti mi spominjemo počinioce. Ja sam hamam aktivistkinja od rođenja, meni je baš bilo važno da ja znam da je ona išla prijaviti. To je meni nekako baš bilo važno.

2008 je ona dala izjavu u SIPA-u. I sve što je znala o svom tom specifičnom preživljjenjem ratnom zločinu i o drugim stvarima koje su se dešavale u toj čaršiji za vrijeme rata. Toliko mi je bilo bitno da ja znam da je ona iskoristila to pravo, iako eto vidiš niko ništa nije uradio po tom pitanju. Nedavno sam je pitala malo o tim porodicama počinioča i to. Pošto sam malo saznala i ja neke stvari. Zato pokušavam napraviti neku vezu ponovo sa Zavidovićima. Malo sam je pitala o tim ljudima i to, pa mi je ona rekla ko je umro, ko je živ, ko se gdje odselio. Što mi opet daje do znanja da ona sve zna i da prati.

Pa sad i ja malo pratim. Global information¹⁴iz samog našeg Udruženja zaista se postavlja to pitanje da je to safety issue¹⁵koji svi osjećamo u suštini, i mi i majke. I ovo nešto što može reći Alen, nešto što može reći bilo koji naš član koji dolazi iz ove kategorije. I ono što nam je dodatno zajedničko svima, da su svi počinioци nad našim majkama slobodni, da nisu u zatvoru, da mi ne znamo njihove likove. U suštini mislim da je to također veliki faktor i mislim da sama činjenica da, mislim da je to mami isto vrlo važno informacija je bila da sam ja saznala imena i prezimena, da sam ih pročitala. Ja sam puno vremena provela guglajući imena i prezimena koja se vežu za počinioce, i mogla sam ja napraviti bazu podataka od hiljadu ljudi za koje pretpostavljam, ali ja ne znam lik i to je velika problematika toga. Ali nikad ne bih majku izložila prikazivanju svih tih likova, da ona meni kaže e to je. Ne bih nju izložila, a više nisam sigurna ni želim li vidjeti, jer ne znam šta bi mi to uradilo. Nisam baš sigurna.

Nisam nikad imala neku pregradu u putovanjima i to, ali s mojim odlaskom iz Zenice i dolaskom u Sarajevo, mama mi je to i sama rekla, ona je znala da je to to, da nema više nikakve kontrole nada mnom i da će ja sad raditi što ja hoću i što mislim da treba. I ono što sam uživala njen veliko povjerenje u svoje odluke, ali bilo je tu malo...

Zavidovići su Hrvati i muslimani, dole živi neki mali dio Srba, i imamo isto Rome, za Jevreje nisam sigurna. Ja dole kao dijete, kao mlada osoba, ja dole ne vidim problem. Da li ga vidi moja mama, da li ga vide ljudi stariji od mene, da, vjerovatno. Nit sam ikad npr. u Žepče kad bih išla, to je isto hrvatski gradić odmah pored Zavidovića, nikad mama nije branila da idem. Ali znam kad sam krenula u Banja Luku, kad sam išla tamo dva-tri mjeseca da volontiram, e, to je bio prvi momenat u kojem je ona rekla jesli li baš sigurna da želiš ići u Banja Luku. Ja sam njoj rekla da ja želim da idem u Banja Luku, da je za mene kao mladu osobu bitno da odem u Banja Luku i da preživim ta tri mjeseca u Banja Luci. Meni bilo prelijepo u Banja Luci. Ostala sam malo duže od predviđenog. Tako da smo razbile te neke barijere oko toga i mislim da je najveći efekat nekih mojih putovanja po različitim zajednicama u Bosni isto tako rezultiralo činjenicom da je mama zajedno s još nekim ženama, koje su radile na ovoj izložbi Speaking Out, prvi put došle u Beograd poslije rata. I bilo nam je pravo, pravo lijepo. Obišle smo Beograd, imale izložbu, njihove priče su bile izložene, slike. Mislim da su to sve pomjeranja granica, ali iskreno ja mislim da je to opet neki individualni rad. Ja i mama se pokušavamo dopunjavati. Pošto ja dugo živim sama, i dugo sam sama, i dugo hodam sama, selim se i premještам se, ja nisam imala baš izgrađen konkretni osjećaj prema porodici. Sve ih volim, sve ih poštujem, ali nisam imala te, kako se kažu, manire u sebi da treba obilaziti porodicu, otići posjetiti porodicu i to. I npr. to je sad ono što ja dobijam od mame, što ja s njom češće razgovaram o porodici, o rodbinskim vezama, koliko su važne, zašto su važne. Dok ja s druge strane mami pokušavam također donijeti nekako standarde novih generacija. Jer ona isto kroz naše Udruženje „Zaboravljena djeca rata“ može vidjeti jednu evidentnu promjenu načina rada, nekako može vidjeti da se vremena mijenjaju. A ja isto mogu od nje dobiti taj neki tradicionalni segment, koji je ipak bitan. Kad govorimo o ovoj temi generalno ratnog seksualnog nasilja, ona je prestala da se boji za mene u tom kontekstu da vjeruje u moje kapacitete da se uvijek mogu zaštititi. A isto tako kako upoznaje više djece, kako upoznaje više mladih koji su sa nama, više vjeruje da sve ovo mi radimo ima smisla.

---

14 eng. Uopštena informacija

15 eng. Pitanje sigurnosti

Katarza

Kad smo nas dvije popričale mogla bih reći da se dogodila neka vrsta tako katarze, da. To je bilo brutalno bolno. Nije su tu moralo ništa puno pričati za početak, ali sama ta činjenica da sad ta informacija stoji na stolu iako mi ne pričamo o njoj i gledamo televiziju. Trebalо je tu puno vremena i rada na tome. I niko nije imao hrabrosti da pokrene tu temu. I opet se vraćamo na Nunu kao važnog faktora u svemu tome, koji je u tom momentu preuzeo, ja uvjek to nazivam kao doping hrabrosti, i nekako je u on u tom periodu moje srednje škole meni kontinuirano zacrtavao što ja moram u životu da bi se sve ovo prestalo dešavati, a sve se svodilo na samostalnost, potpunu neovisnost o bilo kome, o bilo čemu. I ne znam sad jel on to puno pretjerao u tome, ali to je stvarno usađeno u mene – jedna ultimativna samostalnost što može dovesti nekad do samoće u svemu tome. Ja imam problema sa povjerenjem, to nije više nešto što krijem. Ali nekako mislim da je on odigrao tu ključnu ulogu da ono što ja radim i ono kako ja se ophodim prema sredini, da će se tako sredina ophoditi prema meni i da ja nekako moram biti samostalna, jaka i čvrsta. I ja sam iz njegovih lekcija razvila toliko puno mehanizama, koje poslije toga sam bila uključena u školu, našla sam načina da se borim sa tim, otvoreno sam popričala o tim temama sa svojim prijateljima iz istog tog razreda. Poslije sam svom Jaci, prijatelju iz osnovne škole, isto to rekla. I ono što je mene tu možda spasilo je što niko o tome ništa nije znao, pa je tu bilo nekih potpitiranja, ali su svi dobili donekle odgovore. I to je to. Ali je život u potpunosti promijenjen poslije toga, nema tu potrebe to pakovati u neki šarenim papir. Naprsto to više nije to. Ja sam završila školu srednju, išla na ekskurziju, cugala s rajom, bježala i dalje sa časova, išla u tu medicinsku školu i sve, ali naprsto to stoji iznad glave zato što srednja škola je samo još jedan korak i poslije tog koraka ima još jedan korak. Kad vi dođete prvi dan u glavni grad i kad vas prvo pitaju za ime oca, onda vi kontate, eh jebiga. Nemate gdje dalje. Onda naprsto se pravo puno vrti oko toga, pravo pravo puno stvari. Da li vi živite normalan život, kontinuirano noramalan život kao i svako drugo dijete, svaka mlada osoba, imate život, ali na svakom šalteru, konkursu za stipendiju, što god, vas to dočeka. Jednom sam dobila stupendiju, pa su oni slučajno greškom objavili tabelu u kojoj piše bukvalno majka silovana u ratu, pa je to bruku ljudi vidjelo. Pa haj to malo saniraj. Pa se prijavi na općinske stipendije, nema, ne može. Stari jeste demobilisani borac, ali nisam ja njegovo dijete po tom tako. Pa je bio jednom konkurs sjećam se BBI banka, napisali dole konkurs za djecu civilnih žrtava rata, pa sam tu stipendiju dobila. Pa gospodin, pokojni general Jovan Divjak, mi je dao stipendiju. Onda uslijedi nevladin sektor. Ja sam nevladin sektor objeručke prihvatile u kontekstu forme, obrazovanje, neformalnog osnaživanja, jačanja, networkinga. I onda samo dođe taj dan kad vas neko pita da li želiš dati intervju anonimno. I prije nego što sam izašla javno da govorim, dala sam dva anonimna intervjuja. Jedan mi je drag, drugi ne volim jer nisu bili pošteni prema meni, način na koji su ga distribuirali dalje. Ali sam dala intervju isto 2015. godine pod nicknameom¹⁶ imala sam tu sliku pokrivenog lica. Tad je prvi put bilo da sam vidjela da sam dobila mogućnost da ispričam svoju priču i otišla sam na promociju ove knjige, niko nije znao da je to moja priča. Ja sam sjedila tu, samo su je preskakali, svi su je samo preskakali, kontinuirano u svakom sektoru samo su je preskakali. Naglasili su je, ali npr. preduvod u mojoj priči te 2015. godine je bila statistika o ženama i muškarcima preživjelim, o ratu, kad se desio rat i to, ali ništa nije

---

16 eng. Nadimkom

bilo o djeci. I onda sam ja jednom čula za ime Alen Muhić i onda sam skontala – evo ga. Onda sam ga dodala na Facebook, dok je on mene prihvatio, on je tad bio popularan, radili su se filmovi o njemu. Ja mu napišem poruku de izbriši jednog prijatelja, a mene prihvati, moram ti nešto reći. Tako smo se čuli. I poslije smo se upoznali 2016. godine. I večeras me čeka u Sarajevu. Evo, pored moje mame i Nusreta i porodice, Alen je meni stvarno sve na svijetu. Sama njegova pojava je bila ono haj nek nas ima da nisam sama. Malo sebično. Ali poslije, razgovori s njim i sve ovo što sam ja sad tebi rekla, sve bi on ovo isto ponovio, iz drugog konteksta kao usvojeno dijete. Ali svi ti neki pitanja, potpitanja, odnos društva prema njemu u Goraždu, odnos društva prema meni u Zavidovićima, sve je to u pet deka.

Početkom 2016. godine me nazvala mama i rekla da se čula sa Medicom, sa Sabihom u Zenici, i da ima jedna doktorica iz Tuzle, istraživačica koja želi da uradi prvo istraživanje na temu djece koja su rođena kao posljedica rata. A dotad sam samo znala Alenu i nikog više. Znala sam jednog malog, nije bitno odakle je, poslije sam saznala da je on peacekeeper baby,¹⁷ da mu je tata Afroamerikanac i to se vidjelo po boji kože. Onda sam se uvijek pitala, ali mu nisam nikad prišla, i to je to, nebitno. Uglavnom sam za njega mogla prepostaviti. I mama mi je rekla da se pojavila doktorica Amra Delić koja želi uraditi to istraživanje, i da je okupila djecu i da bi voljela, ako sam ja raspoložena i spremna, da se upoznam s njom i da mi sjednemo i uradimo taj intervju. Ja sam pitala mamu mogu li. A ja taman studirala psihologiju, znala sam koliko su istraživanja važna, koliko je važno sve to. Našle smo se u hotelu Hollywood na Ilidži. Ali nekako pojavljivanje doktorice Amre je bila potpuna prekretnica nabolje i jasnije. Kad sam došla dole s njom, sjele smo, popričale smo. Ona je rekla da je ona već osnovala ovo Udruženje zajedno sa još par prijateljica i još nekom djecom iz Tuzle; i da ih ima trideset troje u istraživanju i da bih ja bila jedna da radim to istraživanje. Pitala me da li sam ja spremna da mi to uradimo istraživanje i da se ona poslije ponovo čujemo da probamo; ima ona nekog novca, nekih prijatelja u Sarajevu, pa da probamo okupiti grupu djece. Ja sam radila to istraživanje. Poslije smo se mi čule. I ništa, to se ustvari vrlo brzo poslije toga desilo, možda april 2016. godine otprilike da je bio. I dalje je nekako bilo bljutavo po Sarajevu, kiša je padala. Bili smo u jednom udruženju u Sarajevu. Ušla sam u salu. Bila je tu doktorica Amra i naša rahmetli Džejna. Petnaest nepoznatih ljudi, četrnaest ili petnaest. Neko nizak, neko visok, neko crven, neko plav, neko u čošku, neko vamo, došla i ja, obukla košulju – haj reko treba se srediti... Onda nas je doktorica Amra složila, mi smo sjeli u krug. Ja sam prije toga dobila zadatak od doktorice Amre, ja i još ova jedna članica smo doobile zadatke da pripremimo usamljenost je u onu vježbu rijeka što se radi na seminarima. Mi smo to pripremile i to. I najdraže jelo vježbu. Mi smo to uvježbale i tako smo počele tu radionicu. Tu sam prvi put čula i za djecu UN mirovnjaka; prvi put sam tu čula za djecu humanitarnih radnika; djecu prisilnih brakova; i da su očevi iz Amerike, Norveške, iz Britanije, od svuda. Kad sam rekla nekako neke svoje lične dijelove, pričala sam kako sam se osjećala po pitanju diskriminacije, pošto je doktorica Amra to baš stručno vodila. Sad mogu pričati ovako ko ja tebi sat vremena šta hoću, nego bili su fragmenti diskriminacije – šta je, i onda smo pričali o tome. I kad sam ja tako pričala neka iskustva svoja, i saznanja istine u školi i sve to, i kad sam čula Alenu da kaže da razumije, onda kad sam čula još jedan glas da govori da razumije, to je bilo stvarno ono naprsto olakšanje, rasterećenje, sav besmisao i usamljenost je u tom momentu nestala. Nekako je baš,

---

17 eng. Dete vojnika mirovnih trupa

healing¹⁸ je tu možda počeo, sa svim tim, to je dodatno tolika snaga bila i motivacija da se ide dalje. Doktorica nas je prvo učila o tri grupe ljudskih prava, o porijeklu ljudskih prava, o konvencijama. Onda nas je učila o konvencijama o pravima djeteta. Onda nas je učila o civilnim žrtvama rata, pojmovima, malo Bosni, i onda nam je pokazala rezultate djelimične istraživanja, da mi razumijemo ustvari, šta svaki fragment naših iskustava, kako se to zove profesionalno, problemi u sklapanju socijalnih odnosa. Nekako je bilo po meni važno da shvatimo da to što mi imamo dosta problema u stvaranju odnosa, da to nije samo naša odgovornost, da je to i društvena odgovornost i da smo svi nekako jednaki u tome. I naknadno poslije toga cijeli proces kad smo već spomenuli ove Žene u crnom, Jadranka iz Fondacije CURE, isto uključene neke žene iz nevladinog sektora, mame su se uključile, i naprsto je ta priča krenula. Mi smo izašli, poslije toga ostali smo vezani udruženjem, jer mi svi vodimo svoje živote privatne, udruženje je tu. Neko je aktivan anonimno, neko je aktivan javno, neko je u skupštini, neko nije, ali i dalje je ta grupa naprsto to. Prošle godine kad smo snimali nešto, pošto smo snimali film sa djecom Drugog svjetskog rata, majke Norvežanke, očevi njemački vojnici, pa djeca Vijetnama, Ugande, Ruande, Bosne; i poslije toga smo sjedili u toj kafani, onda smo se malo nacugali, i onda kad smo samo skontali na kraju koliko smo mi ljudi spojili i povezali, jer ono odjednom došla konferencija, baš svi gledaju u nas ko u eksponate. Svaki put kad nam neko postavi neko pitanje, ako ne znamo odgovor, da ti priliku da razmisliš o njemu, da još nešto čuješ ili naučiš ili pitaš. Ono što je mislim važno u tome da su majke bile dio tih procesa, da su na dosta aktivnosti bile tu, sjedile, gledale, posmatrale, gledale rezultate, jer je i to za njih bila prilika, kao što je meni bilo teško mamu pitati o njenom iskustvu, tako je njoj bilo teško pitati o mom iskustvu. Nekad je lakše neke stvari ispričati u punoj sobi, nego u tišini. Tako da mislim da je to veliki faktor.

U Sarajevu sam naučila engleski, u Sarajevu sam naučila photoshop tehniku neku, puno više sam imala pristupa. Ja sam uvijek, i to sam i vjerovala, tako sam učena da znanje glavu čuva. Formalno obrazovanje sam cijenila i cijenim ga nekako i danas, ali da smatram da treba biti unaprijedeno, treba. Ja sam imala sreću što sam studirala psihologiju pa smo mi pratili neke trendove, ali momenat u kojem sam ja upoznala... Jer ja kad sam došla u Sarajevo, mama mi je zapisala na papiru broj jedne njene drugarice i rekla mi je kad dođem u Sarajevo ako mi šta bude trebalo da okrenem taj broj i da će mi ona pomoći. Ja kad sam nazvala taj broj prvi put, to je nekad 2012./2013. godine, se javila Jadranka Miličević, ona je danas direktorka Fondacije CURE. I nekako sam ulazak u taj generalno aktivizam, feminizam, NGO sektor, ja sam maksimalno crpila njegove mogućnosti. Radila sam i sa romskom djecom, radila sam djeca sa Down sindromom, radila sam baš baš puno stvari. I nekako mislim da je to sveukupno taj momenat tog dijela, to je ključna razlika ustvari između Sarajeva i Zenice, i vjerovatno moje dobi, ali opet mogućnosti definitivno. Sarajevo daje puno puno više mogućnosti u odnosu na sve druge gradove u Bosni i Hercegovini. Ali isto tako Sarajevo ti daje još dvije stvari. Jedna je stvar previše informacija. Ja sam puno više postajala svjesnija gdje živim i kako ljudi žive oko mene. Sarajevo također daje neki privid normalnosti, normalnog života, nekih kretanja, mogućnosti, puno je tu turista, puno je tu međunarodne zajednice, sve je u Sarajevu. Kad živate toliko dugo u Sarajevu jako je, jako je bitno da ne zaboravite da Bosna nije Sarajevo, nego da je Sarajevo samo dio Bosne i Hercegovine. Pitanje mentalnog zdravlja, to će uvijek naglašavati, mimo samog studija psihologije, da ti neki feministički, ženski krugovi, tu sam se nekako najviše kretala, ustvari ta važnost razgovora i pričanja čak sa nekim ženama nepoznatim

ili poznatim, seminari, forumi, radionice.

U prvom đačkom domu u suštini, to je već nekako drugi koncept, to je bilo sto, stope-deset djece, mojih vršnjaka. Naprsto to je neki vršnjački period u kojem radite sve što i drugi vršnjaci, ali na kraju dana, odrastete naprsto. To je jedan dio, kako to možemo nazvati, uličnog odrastanja, koje ne vjerujem da i jedan roditelj ima kontrolu kako će dijete odrastati uz prisustvo vršnjaka i novosti koje nova čaršija nudi. Ustvari, poslije dolaska u Sarajevo sam opet živjela neko vrijeme u studentskom domu, ali kratko sam godinu-dvije. Ne sjećam se koliko sam tamo živjela, ali sam se pravo brzo zasitila kolektiva. I onda sam prešla da živim sa ovim prijateljem jednim, ali živjeli smo možda dvije godine zajedno. I onda sam počela da živim sama. Ali šta znam, to je naprsto ta samostalnost u smislu zarađivanja novca, raspolažanja novcem, snalaženja, još pogotovo poslije kad sam saznaла istinu. Prestala je mama papire nosati, ganjati, onda dobijete još jednu obavezu u životu, jer idete sami po rodni list, sami po ovo, sami po ono. Ja poznajem u suštini jako dobro ovu državu i kako ona funkcioniše i sve što mi treba znam gdje ću naći. Pogotovo sad kad je Udruženje tu još više i još bolje razumi-jem. Volim svoju samostalnost, samo se ponekad pitam da li ova moja privrženost i ljubav prema samostalnosti i neovisnosti, da li će ona biti jedanko jaka i intenzivna kad budem imala četrdeset pet. Sad mi je ok u suštini, ali petnaest punih godina samostalnosti, da sve znaš uraditi sam za sebe, mislim da je mač sa dvije oštice kako stariš, al' eto vidjet ćemo kad budem starila.

Ja sam studij psihologije voljela, cijenila i uzimala sam i učila sam otamo isključivo ono što mi se sviđalo, pravo puno stvari mi se tamo sviđalo, ali naprsto to nije bio moj jedini fokus, to nije bilo jedino što mene u Sarajevu zanima. Pravo puno drugih stvari me zanimalo, generalno neformalno obrazovanje i ono što je možda ključno i važno jeste da sam pravo već dobar dio svog kapaciteta također posvetila istraživanju svojih drugih identiteta. Tako da ja nisam taj master nikad završila. I to sad su svi luti na mene – i mama, i Nusret, i fondacije, i udruženja, i Medica, i svi. Svi govore zašto nisi završila taj master.

Intervju

Imala sam pokušaj jedan da završim taj master, ali je počela priča sa Udruženjem „Zaboravljena djeca rata“ kad je 2018. godine organizovan simpozij zatvorenog tipa u Sarajevu, gdje su se okupili kolege i kolegice doktorice Amre Delić, drugi istraživači i istraživačice koji su radili isto istraživanje na drugoj populaciji djece rođene zbog rata u svijetu. I to je bio breaking point¹⁹. U suštini mi smo bili na toj konferenciji i tu su rezultate prezentirali. Bila je tu Monika Hauser, jedna od osnivačica Medice. Mama i ja dale smo tu neki panel je to bio, prvi put sam vidjela panel, kao pričamo malo. Bio je Alen tu. I taj dan je na toj konferenciji bio Darrel Toulon, kojeg sam također spominjala, naš režiser, direktor predstave „U ime oca“. Eldin Hadžović novinar freelancer. Hajde da uradimo intervju. Ja tako mami govorim, reko oni hoće intervju. Kaže mama ma bježi, moramo prvo provjeriti ko su, šta su. I onda su tu došle doktorica Amra, pa smo sjeli, popili, nismo mi ništa htjeli bez doktorice Amre. Ona nam je bila nekako, samo smo njoj vjerovali. I onda ona polako s nama radila na tome. Upoznali smo Darrella. Pa smo otišli sa doktoricom Amrom i drugim članovima, otišli smo Alen i ja i još ekipe iz našeg udruženja, onda smo otišli u Birmingham, upoznali tamo historičare i istraživače. Ona je polako gradila s nama tu vezu. Poslije toga je ovom Eldinu, novinaru, on je održavao komunikaciju sa mamom, i kad je došao sa prijedlogom da snimimo taj video prvi za Deutsche Welle, bio je to bukvalno video od tri minuta koji je eksplodirao – imao je dva miliona pregleda. On je prvo objavljen na njemačkom jeziku, Deutsche Welle tamo. I ja sam to vidjela, haj reko neka ga, počutila se ja. I u jednom momentu kad sam vidjela telefon – ja na Alipašinom tad, sjećam se u japanskama šetam s Nanijem (cukom), samo osjetim vibracije telefona. Dvadeset tagova na Facebooku, bruku poruka, SMS-ova, Viber, Whatsapp, sve što smo u tom momentu imali. I ja nazovem mamu. Reko mama, preveli su ga na bosanski; kaže ona jesu. Nazovem Alenu, reko preveli su ga; kaže on jesu, ugasi telefone. Znali smo da će biti pažnje, ali da će se to desiti na taj način, definitivno bi promislila svoju odluku više puta, puno duže i puno više puta. Ne kajem što sam sve ovo do sad uradila, ali u tom momentu ta eksplozija svega toga, to je za nas bio ekstremан šok. Odjednom, ja samo kontam sad sve ono ljudi što sam im lagala u oči, svi mi ispred mene padaju na pamet, šta si kome govorio, šta si, ko si, odakle si. Onda kontam haj boli me briga. I onda naprsto to je bio momenat u kojem sam shvatila da sam svoje najbolnije, svoje najintimnije dala svijetu, i da je to to, that's it.²⁰ Ili ču sad upravljati time, ili će svijet uraditi šta želi uraditi. I to je to.

Mama i ja smo zajedno uradile taj intervju, zajedno smo se pripremali za to, šta ćemo i kako ćemo. Pa ja sam očekivala da će to vidjeti, razumiješ, da će to biti objavljeno i to, ali, čovječe, to dva miliona pregleda ima. Poslije toga nije prošlo mjesec dana su došli sa ZDF televizije iz Njemačke i Deutsche Welle isto došli novinari, molili nas da snimimo još. Pristali smo na 26 minuta, sa više članova, sa više djece. Onda smo snimili mini dokumentarni film koji je također eksplodirao. Kad smo mi tamo otvorili taj snimak prvo na ZDF-u, on je bio preveden na 15 jezika, i sad kad ga otvorite na Youtubeu hiljade komentara, naprsto otišlo predaleko. Predaleko količina poruka koju smo mi u tom momentu svi dobijali, to je naprsto bilo viralno, ne znam kako da to opišem. Bomba, bomba. Onda odjednom naši mediji, N1, BHT, srbijanski mediji, hrvatski, crnogorski – svi, sve odjednom se tu desilo. Transkripti naših izjava iz tog filma na stranicama;

---

19 eng. Prelomna tačka

20 eng. To je to

poruke na Facebooku; to je taj neki new age momenat tehnologije koji naprosto, ma ko god da je radio s nama, nije nas niko mogao pripremiti da će to tako biti kanalisan, da će to toliko da odjekne. Taman što se to sve završilo, u jednom momentu sad smo bili u Bosni dali taj intervju i to je eksplodiralo, sutradan se budim u New Yorku u Ujedinjenim narodima, nešto mi pričamo, išao Alen, pa išla ja. Sjedim u onom Central Parku u New Yorku i kontam wtf,²¹ šta se desilo? Šok je to ogroman, ali ja sam iz svega toga danas iz ove perspektive ja stvarno ponosno stojim iza ovog Udruženja i ove priče; jer samo kad skontam količinu šokiranosti, anksioznosti, nejasnoća, neznanja engleskog prije svega na samom početku, i šta se sve iskomuniciralo, i šta se sve uradilo, i gdje se došlo... Suština je da taj put je nas doveo do ovdje da možemo ovo raditi na terenu. Danas kad si me pitao da li mi je ugodno sa kamerom; poslije tog intervjeta brzinu treninga i edukacija koje sam ja prolazila paralelno je bila ekspresno – od PR-a, do govora tijela, javnog govora, javnog predstavljanja, držanja tijela, intervjeta, dokumentarnog filma, odjednom si sve naučio. Pisanje objava na Facebooku, kako, zašto kome, kako odgovoriti na pitanje. Laž bi bilo reći da je sve ovo samo prirodna pojava, puno je posla, barem što se moje lične perspektive tiče.. I nekako zato ponosno stojim iza svega što sam ikad rekla u medijima i bilo gdje, jer nije moglo i nikad se još nije desilo da je etnički izmanipulisano, nema prostora za to.

Poruke su bile na engleskom, njemačkom, turskom, norveškom, bosanskom. Pa bilo je tu i negativnih poruka, ne treba ni to sad nešto kriti, gurati pod tepih. Mama ti vaka, mama ti naka. Ja znam ovo, ja znam ono. Bilo je ljudi iz Zavidovića koji su pisali loše stvari. Bilo je vršnjaka. Većinski dio poruka je bio pozitivni i podržavajući. Ono što je motivacija jeste da je većinski dio poruka bio dobar. I ono što je isto tako nama išlo u korist prirodno jeste što je tema sama od sebe bila sexy i catchy²² za medije, ali isto tako niko od tih medija do sad o tome nije izvještavao, što je po automatizmu svim tim medijima, a i mi smo bili jasni u tome, govorilo da oni o tome ne znaju ništa, i da nekako s nama se mora raditi intervju na malo drugačiji način, da mi tebi objasnimo šta mi mislimo da je problem, pa ti nas pitaj, pa čemo naći neki zajedniči jezik kako to najbolje artikulisati jer smo mi vrlo jasni bili u svom prvom izlasku u medije – zašto smo zaboravljeni, zašto su majke krive, i zašto su očevi slobodni i gdje je zakon? Četiri osnovna pitanja. I odmah smo u startu rekli ne znamo odgovor ni na jedno. Nekako mislim da nam je to otvorilo veliku i jako kvalitetnu saradnju sa medijima. Mi poprilično upravljamo kad čemo imati medijska saopštenja, kad ne, ali nikad se još nije desilo da nismo dobili podršku medija ili društva, i sad je ta skupina društva poprilično velika.

Tata je meni rekao da je on ponosan, i nekako je meni bilo važno da on ne bude ponosan na mene samo ili na mamu. Bilo mi je jako važno da on bude ponosan i na sebe. I onda sam se ja isto tako zajedno s mamom smo se trudile da mu pokazujemo poruke koje ljudi šalju za njega, koje mu pišu, pošto on nije na Facebooku i to. Bilo nam je to baš bitno da on vidi da ljudi cijene i poštuju i da imaju neku vrstu ustvari percipiranja koliko je važna njegova uloga u ovom procesu i njegovo ophodenje prema ovom procesu.

Njih dvoje su se upoznali u restoranu gdje mama radila. I vjenčali u maju, 5 maj 2002. godine. Svadba je bila standardna. Naravno da pamtim ja taj momenat zato što je to bio maj, a škola se završavala u julu. Ja sam morala dva mjeseca ostati vamo na ovom drugom selu dok je mama bila gore, jer sam morala razred završiti. Tad sam bila

---

21 eng. Koji vrag? Dovraga

22 eng. Prijemčiva

ljuta poprilično, ali haj dobro je prošlo. Jer ona je tad otišla gore i onda ja sam ostala sa nanom i daidžom još ta dva mjeseca dok sam završila školu. I onda sam prebacila papire gore kad smo mi otišli gore.

Kažem vam, on je mašinski inženjer i lovac je isto tako. Godine svog života i mladosti poslije rata provodio je u Italiji, radio je u Italiji, bio je i pizza majstor u nekom momen-tu – predivno kuha. Ali mislim da je on u suštini odgovor na ovo pitanje logičnosti koje smo mi postavili. Ja sam uvijek govorila jedno te isto, ako je neko nekoga silovao, kako može biti kriv onaj ko je preživio silovanje, kako je moguće da smo stvorili takvu paradigmu? I ja mislim da je on dokaz toga da ti ne moraš biti ekspert iz nečega da bi shvatio pustu logiku – šta je silovanje i ko je odgovorni krivac u tome? I mislim isto tako da je jedan razbijач predrasuda na svakom nivou, jer to što je žena konobarica sa djetetom njemu nije bila, i nikad nije postala, prepreka je suština ustvari toga da je on odlučio graditi odnos i život sa majkom sa onim što on donosi u taj odnos i sa onim što ona donosi u taj odnos, i ne ulazeći u njihov brak – to je njihovo privatno pitanje, ali i jedno i drugo su mnogo toga donijeli sa sobom i u svemu tome su imali u svom braku i cijelo društvo koje je stajalo tu. Mislim da su dvadeset tri dvadeset četiri godine braka popriličan dokaz da je moguće. Da je bilo teško, jeste. Da je bilo potrebno puno odricanja sa svih strana, jeste. Ali da se nije odstupilo niti u jednom momentu od osnovnih principa ljudskih vrijednosti, po meni je to pokazatelj njihovog braka, tako ja vidim njihov brak. Osnovna ljudska prava, principi i dostojanstvenost koju treba gajiti. I nekako sam zahvalna životu, univerzumu da je majka imala priliku upoznati takvog čovjeka, i isto tako da je on imao priliku upoznati ovakvu ženu, jer nadopunjavaju se u pravo puno stvari. Ja sam od svakog dobila, i od njega i od nje, stvari koje su me ojačale, dobila sam naravno neke njihove mane, to je prirodno. Ali mislim da sam neki full²³ paket uspjela dobiti bez obzira na sve prepreke i nejasnoće i traume i traumice, kako god to nazvali, kroz život.

Od mamine porodice bile su pozitivne reakcije, ono, nisu bile instant reakcije, ali su bile pozitivne, kako smo se viđali i pričali. Naravno, podržavanje je dolazilo od maminih sestara, pogotovo u kontekstu razgovora i svega. Nekako je i danas, kad me vide na televiziji slikaju me, zezamo se, pričamo.

Podrška

Pa ja mislim da je support²⁴ važan prije svega na nivou neosuđivanja, ili ako ne govorimo o predrasudama ili nekoj diskriminaciji, mislim da je ključno ne blokirati dijalog ili nečiji monolog na tu temu. Nekad kad neko priča svoju priču, druga strana možda nema isto iskustvo, ali mislim da se sve priče trebaju saslušati. Nisam saglasna, i to je jasno kroz naše isto Udruženje profilirano i artikulisano, ali svako u biti ima svoj izbor, ja nisam saglasna s tim da trebamo imati petstotinu priča preživjelih, niti sam saglasna s tim da trebamo imati petstotinu priča djece. Ne razumijem to zašto se ljudi toliko u današnjem mainstream²⁵ svijetu lože na patnju, i zašto je toliko potrebno kontinuirano pričati o tome. Zato ja lično trenutno zatvaram taj krug ličnog svjedočenja, jer nemam više šta da kažem. I sve što sam kazala može da se koristi kao materijal za izradu, izgradnju bilo čega dalje poslije toga. Da je neko nekad pitao mamu odakle tebi to dijete, možda bi i dobio odgovor. A ovako nije bilo prilike da se njen monolog sasluša ustvari. I mislim da je to nekako po meni bitan support da takvu klimu moramo graditi u društvu, pogotovo sad sa mlađim generacijama da takva klima mora postojati, da svačija priča ima pravo da bude saslušana i da se iz toga poslije može razviti nešto ili ne mora. Mislim da je u mom slučaju stručna pomoć krucijalna. Nekako overthinking²⁶ razumijevanje, pogotovo kad ste još u ovoj poziciji javnog govora, već odavno kad nekako, mora se praviti jasna razlika između ja i mi, jer ne predstavljaš više samo sebe, nego predstavljaš i drugu djecu. A s druge strane u momentu kad si progovorio, nisi progovorio samo o sebi, nego progovorio si o mami, o Nusretu, jednoj porodici, drugoj porodici, u istom momentu si progovorio o pedeset ljudi, a nisi naravno se konsultovao sa svih pedeset, nego samo sa dvoje. Tako da je to nekako, ne znam, psiholog glavu čuva. To je meni nekako baš baš važno. Taj peer support²⁷, support unutar istih grupa, marginalizirani lik isto je ključan. Peace keeping²⁸ neka tema koja meni definitivno nije bila, znala sam da je, znala sam kako se desilo, šta se desilo u tim pričama, ali dok članovi Udruženja i kroz ove godine našeg druženja, razmjenjivanja, otvaranja, onda bolje razumiješ šta je problem u peace keepingu, šta je problem u prisilnom braku, i to naprosto sve se dešava jer dijalog nije blokiran, niti nečiji monolog.

---

24 eng. Podrška

25 eng. Glavnom toku

26 eng. Preterano razmišljanje

27 eng. Vršnjačka podrška

28 eng. Mirovorstvo

Udruženje „Zaboravljena djeca rata“

Bilo je jasno – ili ćemo nastaviti, iskoristiti ovaj val pažnje, iskoristiti ovo što se dešava, buđenje, naš izlazak je bio buđenje od komšije s drugog sprata do Ujedinjenih naroda, bilo je globalno, svi su ustali. I naprsto je bila odluka da možemo to, možemo ići s tim, ili možemo stati tu i pustiti da neko drugi govori za nas. Ali mislim, imali su dvadeset pet godina svi da govore, a nisu. To je odluka koju donesete u roku od trideset sekundi, jer samo shvatite da ili ćete vi, ili će neko drugi, vjerovatno na pogrešan način, jer dvadeset pet godina nisu o tome pričali i vjerovatno ne znaju ni pola što mi znamo. I naprosti ideš go with the flow²⁹ – učiš, radiš, učiš, radiš, padaš, ustaješ, učiš, radiš i uporno ide tako. I naravno nakon svega toga, u svom tom procesu, naučite kontrolirati vrijeme, naučite kontrolirati pažnju koja dolazi izvana, i onda krenete strukturirati svoj rad. Prvi segment je bio društveni aspekt. Mi smo prvo uradili društveni aspekt, društveno neko podizanje svijesti, jer to je bio prvi savjet koji smo dobili od žena preživjelih – prvo radi sa društвом, па тек са законом. One su dobine zakon, ali ih to nije spasio društva, i dalje su bile diskriminirane u društvу, društvo i dalje nije razumjelo i prihvatalо. Izvukli smo i dobili smo od njih sve moguće i greške i sve što se dešavalо u procesima. Tako da je to bila prva lekcija. Prva lekcija je prije svega bila transparentnost u radu. Nakon toga je bila lekcija da se prvo radi, prva strategija da se prvo radi sa društвом, а nakon toga da se radi na zakonu. Što se jeste desilo tako. Društvena prepoznatljivost i vidljivost, i upoznajući tog malog slatkog luđaka Darrela Toulona, našeg režisera s predstavom, s tom malom skriptom o Alenu, tad je uz stručnjake i eksperte odlučeno, saglasni smo bili svi i svima je godilo da umjetnost bude način podizanja društvene svijesti. Iz toga su proizašli četiri filma, četiri izložbe, dvije predstave, naši eksponati u određenim muzejima širom svijeta. I krenuli smo s tim. Imali smo tu art prezentaciju, a s druge strane imali smo ovaj dio dodatne vidljivosti kroz svjedočenja i mene i Alenu, i ono što smo mi u startu koristili kao jedan utabani put – utabani put su naprsto sve organizacije koje su nam i majke rekле i koje smo znali, gdje smo bukvalno organizacijama govorili da nas stavlju u svoje aktivnosti. Bukvalno ono pišeš panel, staviš da ćemo mi nešto reći, tražili smo prostor od svih, i svi su ga dali. Mi smo prve dvije-tri godine radili i bili baš puno aktivni bez projekta. Nismo znali pisati projekte uopšte u tom momentu. Samo smo vodili osnovno ono malo finansije, na kraju godine bilans, stanje uspjeha, statut nešto malo korigovali, pravilnike napisali, sve uz pomoć drugih aktivistkinja i aktivista, ali smo radili, i uz pomoć naravno doktorice Amre, samostalnu pomoć drugih nekih isto ljudi. Imali smo jasne ideje i prezentacije šta želimo prezentirati. Tako da se to na dva fronta dešavalо ta društvena vidljivost koja je trajala evo 2018., 2019., 2020., za Covid svi smo malо stali, ali za Covid smo koristili online prostor, 2021. je bila kao takva godina i dalje zastupljena društvenom vidljivošću na internacionalnom nivou, ali tu se počelo polako pričati o zakonu, ali onda 2022. prošla godina je naprsto shodno promjeni geopolitičke situacije, isto tako situacije u BiH, izbora koji su se desili, naprsto smo po strateškom planu znali da je to ta godina kad se mora ići na zakon. Da će biti tad ili da neće biti za deset godina, i bili smo u pravu. Naprsto Ukrajina, sve je počelo nekako prebrzo i sve se počelo dešavati, nekako su ljudi postali više zainteresovani za naše pitanje. Neki zbog dobre namjere, neki zbog strategija, neki zbog donatora, neki zbog ovog, zbog onog. I to je naprsto bio momentum koji smo mi jasno iskoristili, ali smo bili i jasno pripremljeni. Prije toga naši zakonski amandmani koje smo ulagali su pisani i rađeni zajedno sa

ženama preživjelim iz sedam kantona Federacije i Brčko Distriktu, sarađivali smo sa TRIAL international, imali smo mrežu ljudi, organizacija koje su na tom pitanju već radili, nemaš se ti tu šta praviti pametan kad su ljudi već utabali put. Mi smo samo dolazili i predstavljali svoje probleme, svoje potrebe, i također smo imali priliku da predstavljamo šta nam je bilo uskraćeno – bukvalno ono iz ličnog svjedočenja, to nismo imali priliku, to nismo imali priliku. I u našoj pravnoj prepoznatljivosti daleko bi bilo pogrešno reći da smo sami ostvarili uspjeh. Ne, nismo. Previše ljudi je baš puno radilo na tome, ali smo mi nekako se trudili da imamo taj forum preživjelih djece, da su ti forumi i razgovori u kojima mi pričamo o zakonu i o svemu bud u popraćeni sa psihološkom podrškom, da budu popraćeni nekako sa pravnicima koji mogu doći i nama zakone pretočiti u normalne riječi koje mi razumijemo iako nismo pravnici. Nekako je bilo jako važno ta normalizacija i banalizacija pravnog jezika za nas. Iz toga su nekako proizašle pravo puno različitih aspekata zakonskih okvira o kojima mi nismo mislili. Ono što isto tako u jednom takvom prostoru naša centralna promjena koju smo mi željeli postići na svim frontovima je bio dijalog. Jer ovde dijalog, treba biti opet iskren, dijalog nije alat. U BiH dijalog je rezultat. Znači, kad dođeš do toga, nešto si uspio. Sve prije toga je tapkanje do dijaloga, i nama je centralna promjena to bila, uspostavljanje dijaloga. I uspjeli smo naravno u tom nekom dijelu. Drugi naredni korak, imamo evo društvenu vidljivost, dijalog sa društvom poprilično dobar, u različitim zajednicama, kako u BiH, tako i u regionu i u svijetu, zakonski dijalog, pravni dijalog sa predstavnicima vlasti uz pomoć svih drugih srodnih ili sličnih organizacija uspostavljen, Idući dijalog kojem mi težimo i na kojem trenutno aktivno radimo jeste da je zakon, da iskominiciramo sa društvom, sa predstavnicima vlasti i sa nevladinim sektorom, da je zakon tačka broj jedan.

Naša ključna skupina ljudi, krajnjih korisnika rada našeg Udruženja, su djeca rođena zbog rata, sve ove tri kategorije. Ali majke i druge žene i muškarci preživjeli su nužno dio našeg rada. I naprsto to je jedan te isti sto, to se ne može odvojiti. Pogotovo evo u Brčkom, dijete ne može dobiti status ako ga majka nema. U Federaciji može, ali... Naprsto razumijevanje njihovih zakonskih prepreka... I mi smo sada definirani kao civilne žrtve rata. I mi naprsto zahvaljujući njima i toj njihovoj kontinuiranoj, više ne znam samo odakle njima ta sva snaga za sva naša pitanja, ali one su te koje nas vode kroz sistem Bosne i Hercegovine. One su te koje nam ukazuju gdje moramo tražiti promjenu, jel to ministarstvo, jel to centar za socijalni rad, nije kao da smo mi sad tu sjeli i imali kad učiti političku strukturu BiH – ne, nismo. Imali smo žene koje su bukvalno govorile nema potrebe da ideš u to ministarstvo, ideš u ovo ministarstvo. To pravo koje mi imamo, to pravo se ne implementira, pitaj to, pitaj ovo, pitaj ono. Nakon ovih trideset godina, skoro tri decenije poslije rata, žene su ekspertkinje, čovječe. I stvarno treba ih više zvati na seminare samo da pričaju o tome što su preživjele. Mi isto tako radimo s njima i pitali smo bi li one držale i edukacije mladim ljudima.

Nekog konkretnog procesa za sami početak je jako bitno znati da ga nema. Mi nemamo pravilnik po kojem primamo nove članove ili dokumentujemo nove članove. Početna baza podataka i rada iz kojeg je sve krenulo su participants³⁰ u istraživanja doktorice Delić. Sve ostalo što smo mi uspjevali prikupiti informacija dešavalo se pravo često preko Facebooka. Alen je imao slučaj da mu se javi momak iz Slovenije. Ja sam isto imala slučaj da mi se javi djevojka. Nekako je to javljanje putem društvenih mreža, ali to je nešto što vi ne možete... Ono što mi imamo unutar, hajmo reći, interne baze,

---

30 eng. Učesnici

baze koja je nema važna, nigdje dalje nije vjerodostojna, jeste popis i određenu sliku – imena, prezimena, mjesto rođenja, gdje majka preživjela, neke osnovne informacije koje mi imamo i koje vodimo. A s druge strane imamo također nekoliko informacija i nekoliko zapisanih slučajeva gdje znamo za djecu, a djeца eventualno ne znaju za svoje porijeklo još uvijek. Takve stvari jesmo do sad radili. Zakon o civilnim žrtvama rata u Federaciji, gdje smo mi priznati, stupa na snagu prvog januara 2024. godine. I to će biti momenat u kojem ćemo mi morati imati jasnu politiku uvođenja ovoga. Nama je jako bitno, i ja ću to istaći. Nama je jako bitno da dječa rođena zbog rata koja nisu dio našeg Udruženja, koja nisu članovi, da shvate da ZDR nije organizacija u kojoj moraju biti član da bi dobili status, nego da je ZDR samo servis koji oni mogu koristiti. Ako u Federaciji BiH trenutno imamo oko hiljadu dvjesto preživjelih ratnog seksualnog nasilja koji ostvaruju status, to znači da prvo tih hiljadu dvjesto ljudi trebaju dobiti direktno pismo od ministarstva rada i socijalne zaštite da postoji kategorija djece rođene zbog rata i da im se objasni postupak kako ta dječa mogu ostvariti status, jer je to prva jezgrena skupina sa kojom treba raditi sad. Ako su istraživanja pokazala metodološki da je u BiH dve hiljade do četiri hiljade djece rođene iz čina ratnog silovanja, radilo se bukvально po basic statistici koliko žena je rodila od sto silovanih žena. Ja nekako vjerujem da u tih hiljadu dvjesto preživjelih koji imaju status da tu ima dječa. I da to mora biti prvi korak.

Ustvari za početak u nekoj bližoj budućnosti, naredne dvije do tri godine jako je bitna uspostava pravne infrastrukture za ostvarivanje statusa. I naprsto poslije toga jedini sljedeći korak koji nama ostaje što se tiče ovog statusa jeste monitoring tog zakona, programa, vršenje pritiska na kantonalne institucije, jer svaki kanton ima svoje nadležnosti i to se naprsto mora spuštati. Usmjeravanje ustvari načina na koji trebaju programi da se objavljuju i konkurišu ustvari za dječa rođenu zbog rata, šta su to njihove prioritetne potrebe i u kom smjeru treba ići. Isto tako ja smatram da pravni servis mora biti mobilan, da on ne može biti u jednom gradu, on mora biti mobilne prirode. To je to što se tiče Bosne i Hercegovine. Na međunarodnom nivou mi smo uključeni u nekoliko mreža i odbora koji se bave ovim pitanjem, i ono što je specifikum jeste da se svi ti odbori bave isključivo i isključivo jednim pitanjem a to su dječa rođena kao posljedica ratnog silovanja. Mi ćemo ostati dio toga, ali vrijeme je, ja mislim, a to ćemo vidjeti, to će skupština da odluči, ali peacekeepers babies... Ja kao dijete rođeno kao posljedica ratnog silovanja sam imala priliku da doživim da, ono što se kaže, cijeli svijet se digne na noge jer sam ja rođena tako kako jesam, jer je meni uskraćeno to što mi je uskraćeno, i jer sam preživjela to što sam preživjela, i stalno se pokušavam staviti, a ne mogu, u cipele naših članova koji su dječa UN-ovih mirovnjaka i humanitarnih radnika ako ih vć poznajem toliko godina, čije probleme i potrebe, nejasnoće i pravne poteškoće razumijem, kako je ustvari posmatrati sve ovo. Kako je ustvari posmatrati sve ovo da samo od tri kategorije i svi smo bili u tom videu od dvadeset šest minuta, sve kategorije osim prisilnog braka, da su ponovo samo ostali zanemareni. Ne zanemareni, nego čak staviše, usudit ću se reći i već sam rekla, s namjerom potpisnuti još dublje nego što su bili. To je nešto što će se skupštinski odlučiti u nekom momentu. A što se mene lično tiče, to ćemo da vidimo ustvari. Ja ću uvijek ostati u ZDR, uvijek ću biti dio ZDR, ali da li će ZDR ostati primaran, to ne garantujem. Nekako mislim da neće. Ali o tom potom, ostaje mi vrijeme da razmislim i da vidim koje će se stvari dešavati, i naprsto da budem iskrena prema sebi i procijenim svoje kapacitete, volje, želje i potrebe za budućnost. Ne mogu reći da mi politika u Bosni pomaže u tome u ovom trenutku.

A danas...

Pa i dalje sam tu u Sarajevu. Mislim da imam lijep život. Mislim da nekako u ovom momentu... Mislim struktura mog života u kontekstu porodice, prijateljstava, posla, nije nešto što je promijenjeno. Tu stoji već neko vrijeme u smislu da idem, i dalje tabam putem svoje misije i vizije Udruženja, i misije i vizije na nekom privatnom. Više nekako promjena dolazi u mom, sad sam ti spomenula, privatnom dijelu – jel to sad do godina, jel to do situacije, do čega li. Evo ova 2023. godina mimo svega standardnog što se dešava, što je dobro, što je pozitivno, uspjesi su tu, više se privatno propitujem – da li je ovo to to, i da li je to nešto što ja želim raditi, i koliko je ovo što ja radim iscrpljujuće za mene i koliko dobijam snage kojom mogu pokriti ovo prethodno što me iscrpilo? I trenutno sam ne kao dijete rođeno zbog rata, nego kao mlada osoba iz Bosne i Hercegovine jako zbumjena, baš sam zbumjena. Jer ono kako kažu – ko hoće raditi, ima posla. Što je tačno. Ali ne mislim ja više da je razlog odlaska iz Bosne posao, nego nekako sva ova situacija. Ne znam. Ne sviđa mi se momenat u kojem se Bosna nalazi nikako. A s druge strane ne artikulišem to kako bih voljela jer čudno je, naprsto čudno. Čudno je kretanje društva i čudno je neko kretanje politike. I ne sviđa mi se smjer u kojem se društvo kreće. Malo ga se bojim, malo ga se ne bojim. Ali u totalu, kažem ti, osim ovog standardnog youth person³¹ kao propitivanja, zaista sam zadovoljna odnosom sa majkom, sa Nusretom, naš odnos se čak produbio, ima još nekih stvari o kojim možda nismo nikad razgovarali, a sada razgovaramo a da se ne tiču ove teme. Mislim da je kvalitetniji i zdraviji, i da su konačno i oni prihvatali da sam i ja odrasla osoba i da sam ja konačno prihvatala njihove temeljne neke potrebe, vrijednosti, tradicije. Prijateljski ok, poslovno ok. To je to. Finansijski isto ok. Partnerski manje ok, ali hajde, biće još, biće života.

Ono što možda uvijek za kraj stvarno ponovim, to sam možda rekla i u Novom Sadu, uvijek mi je važan taj narativ mladih trenutnih generacija, da shvate da sistem po kojem do sad smo živjeli, koji oni upotrebljavaju, nekako gdje smo odgajani da upotrebljavaju, ustvari dovode do svih ovih patnji, i stradanja, i nasilja, jer naprsto neko mora uraditi neku prekretnicu, ne blokirati niti dijalog niti monolog, isto nešto što je bitno da ponovim. I to je to. Ne znam. Mladi, mladi, mladi. Nekako su mi oni baš važni. Mislim ono i lično važni. Ali nekako ne rađa mi se dijete u ovakovom društvu iskreno. I nekako bih voljela da nove generacije ili naše generacije promijene tu želju u meni i vjerovatno pravo puno mladih žena oko mene, jer nije jednostavno sad donijeti takvu odluku. Žestoka možda poruka, ali eto kad smo već na ovim ovakvim temama da i to kažem, da mislim da je isto veliko pitanje trenutno.

---

31 eng. Mlada osoba

POGOVOR

Snaga je u ženama

Tranziciona pravda podrazumeva sve one procese pomoću kojih društva reaguju na nasleđe velikih i masovnih kršenja ljudskih prava. U bivšoj Jugoslaviji I an Balkanu, nažalost, takvih procesa je mnogo te je potreba za snažnim reakcijama zaista velika, premda često neprepoznata od strane vladajućih struktura. Nije potrebno posebno napominjati da su one dominantno patrijarhalne, muške i heteroseksualne jer to su norme na Balkanu. Dominantni narativi koje vladajuće strukture prepoznavaju su o žrtvi koja je uvek naša i najveća, dok su one stradale od naše ruke nevidljive ili nebitne. Ovo je možda najočiglednije na primeru Srbije koja ne prepozna niti priznaje genocid u Srebrenici u kojem je izdašno i zdušno učestvovala, a koji je nedavno u Ujedinjenim Nacijama dobio i svoj Dan sećanja.

Ako, dakle, muškarci odbijaju da priznaju žrtve koje su stradale od njihove ruke i u njihovo ime, onda se za dignitet žrtava bore žene. U knjizi su skupljena svedočenja hrabrih žena s prostora Bosne i Hercegovine, Kosova, Albanije, Crne Gore, Hrvatske i Srbije koje su svojim zalaganjem i borbom uspele da doprinesu tranzicionej pravdi, odnosno suočavanju s prošlošću te da svojim delovanjem povrate dignitet žrtava koji su zvanične politike pokušale da im oduzmu.

Ovi narativi predstavljaju pravo na sećanje. Društva pamte uglavnom onako kako im se dozvoli, odnosno kako se od njih traži. Ona dominantne narrative retko menjaju. Kroz sećanja ovih žena gradi se drugačiji odnos prema zvaničnom pamćenju, saznaju se detalji koji su svesno gurani pod tepih, isplivavaju teme kojima društveno sećanje ne želi da se bavi jer ga pokazuju kao kompromitovano, kao lažno. Zato je veoma značajno pročitati ove tekstove koji služe kao podsećanje na mogućnost drugačijeg istorijskog narativa, onog koji bi svima dao pravo na istinu i istini za pravo.

Intervjui koje je maestralno izveo Korab Krasnići ne bave se samo aktivnošću ovih značajnih žena u okviru tranzicione pravde. Oni odlaze i mnogo dalje u prošlost, odnosno pokušavaju u najboljem maniru usmene istorije da posvedoče o vremenu u kojem su one rasle, gradile sopstveni identitet i postajale neumoljive borkinje za prava i dostojanstvo žrtava.

Ukoliko tražimo zajednički imenitelj ovim heroinama, onda bi to bila nedvosmislena podrška unutar porodice i okoline koje su dobile za svoju neustrašivost. Naravno da su same morale da se nose sa ograničenjima koje je pred njih postavio patrijarhat i društvo ustrojeno prema pravilima kojima su se suprotstavljale, ali bez onog zdravog jezgra iz kojeg su potekle, a pod tim se podrazumeva i set vrednosti koje su ponele sa sobom iz najranijeg detinjstva, one ne bi uspele u borbi koja još traje. Bez obzira da li je u pitanju duboko religiozan odnos prema svetu (kao kod Sabihe Husić ili Katarine Kruhonje) ili pak internacionalizam propagiran u Jugoslaviji tokom sedamdesetih i osamdesetih (kod Staše Zajović, Vesne Teršelić i Sonje Biserko) svim ovim ženama zajedničko je da druge stavljaju ispred sebe uverene da je tako jedino moguće živeti etički. Osećaj da nešto nije u redu sa svetom kad proizvodi žrtve na taj način prostо im

ne daje mira, tera ih na neprekidni otpor bezumlju, otpor opresiji, otpor patrijarhatu.

Još jedna stvar im je zajednička, a to je upornost. Uspeh u poslu kojim se one bave je relativan. Neprekidno nailaženje na prepreke, konstantno opiranje vladajućih, patrijarhalnih struktura da se konačno sve ono za šta se one zalažu sproveđe u delo, čak i kada se to obeća, izbegavanje i namerno otežavanje saradnje, konačno vrlo opipljive pretnje; ništa od toga ih ne obeshrabruje jer jedino kroz borbu one vide smisao svog postojanja i postojanja organizacija koje su izgradile. Naravno da je mnogo toga postignuto, međutim one istrajavaju, ne prestaju da se i dalje zalažu da se istina iznese na videlo, da se svakoj žrtvi povrati dostojanstvo koje joj je oduzeto, da se, konačno, izvrši pravedna reparacija i što je najvažnije da se ono što se dogodilo više nikada ne ponovi.

Ova usmena svedočenja hrabrih žena nisu samo zalog za budućnost i slika besprekornih karijera borkinja za ljudska prava, već i svedočanstvo istorije. Njihove priče pokazuju koliko je teško ostati uspravan u teškim vremenima i šta je sve potrebno za to. Pokazuju da su pravi izbori mogući čak i kad se čini da su svi protiv tebe. A ako Historia magistra vitae est, onda se imamo čemu naučiti iz ovih narativa. Oni su povest hrabrosti, povest individualnog osvešćenog duha koji zna šta hoće i zna koju stranu treba da zauzme. To je uvek strana potlačenih, opresovanih, onih koji se ni krivi ni dužni nalaze u žrvnju istorije.

Raditi na ovim ličnim istorijama bila je velika čast i ogromno zadovoljstvo. Ne samo da mi je pružena prilika da nešto naučim, već mi je omogućeno da se suočim sa sobom, sa svojim izborima i predrasudama i da kroz primere ličnih narativa osam hrabrih žena shvatim dubinu i težinu iskustva ne samo njihovog, već i onog koje su prošle žrtve. Zahvalan sam na ukazanom poverenju Forumu ZFD Kosova, a posebno Korabu Krasničiju i Vjolci Islami Hajrulahu koji su mi omogućili da iz ovih priča učim i da im se divim.

Vladimir Arsenić
Urednik i predavač

Katalogimi në botim – (CIP)
Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”

327.36-055.2(497.1:496.5)

82-94

Otpor : žene mira i pravde u bivšoj Jugoslaviji i Albaniji / rukovodioci projekta Korab Krasnići, Rina Kadiri, Vjolca Isljami Hajrullahu; transkript Alma Hamza ... [et al.]. - Prishtinë : Forum ZFD, 2025. - 268 f. : ilustr. ; 24 cm.

1. Krasnići, Korab 2. Kadiri, Rina 3. Hajrullahu, Vjollca Isljami
4. Hamza, Alma 5. Susuri, Anita 6. Behljuški, Donjet 7. Dinić, Miona
8. Begoli, Renea 9. Nikjari, Džerardo

ISBN 978-9951-775-23-6

Realizuar nga:

**forumZFD – (Forum Civil Peace Service / Forum Ziviler Friedendienst e.V)
Nisma e të Rinjve për të Drejtat e Njeriut - Kosovë (YIHR KS)**

Mbështetur nga:

Ministria Federale për Bashkëpunim Ekonomik dhe Zhvillim (BMZ)

ISBN 978-9951-775-21-2

A standard 1D barcode representing the ISBN number 978-9951-775-21-2.

9 789951 775212

Prishtinë 2025